

ВАЛЕНТИН ЛАЗУРЕНКО

ІСТОРІЯ ЧИГИРИНЩИНИ

(з найдавніших часів до сьогодення)

Навчальний посібник

**ЧЕРКАСИ
“Ваш Дім”**

2004

ББК 63.3 (4УКР-4ЧЕК)

Л - 17

Друкується за рішенням Вченої ради Черкаського державного технологічного університету (протокол № 6 від 10 лютого 2003 р.) та президії правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців (протокол № 1 від 22 січня 2004 р.)

Рецензенти:

- Бушин М.І.** — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету;
Крамар М.Ф. — голова Черкаської обласної організації Національної спілки журналістів України, заслужений журналіст України;
Морозов А.Г. — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
Шевчук Н.М. — керівник Чигиринського районного методоб'єднання вчителів історії, вчитель-методист Чигиринської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 2.

Друкується у авторському редагуванні.

Л-17 © Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. — Черкаси: “Ваш дім”, видавець Дикий О.О., 2004. — 456 с.

ISBN 966-96421-0-8

Навчальний посібник присвячений подіям, що відбулися на території Чигиринщини з найдавніших часів до сьогодення. У ньому йде мова про найдавнішу історію краю, залишки стародавніх культур, наводяться перші письмові згадки про населені пункти району, висвітлюється середньовічна історія, визвольна боротьба місцевого населення у різні періоди його історії, розвиток економіки, освіти, культури. Подаються біографії знаних в Україні та за її межами людей, уродженців Чигиринщини, та тих, чиє ім'я пов'язане з краєм. Особливу увагу приділено історичним подіям ХХ століття: Холодноярській та Чигиринській республікам 1918-1921 рр., голодомору 1932-1933 рр., політичним репресіям 1937-1939 рр., показано трагічні події років Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., повоєнна відбудова народного господарства району. Остання частина посібника розглядає сучасні політичні, економічні та національно-культурні процеси краю.

ББК 63.3 (4УКР-4ЧЕК)

© В.М. Лазуренко, 2004

© “Ваш Дім”, 2004

ISBN 966-96421-0-8

*Мій Чигирин! До тебе серцем лину,
Куди б мене не повели путі.
Я – колосок твій, я – твоя краплина,
Ти, наче зірка, світиш у житті.
Козацький край, як мамина світлиця.
В зачаруванні тяминських осонь.
Хто родом із гетьманської столиці,
Несе в душі тепло її долонь.
З твоїх джерел черпаю я натхнення.
Тебе не зраджу, доки буду жить!
Повір мені: це щире одкровення
Для мене, може, найсвятіша мить.
Куди б не йшов, з тобою щохвилини
У злеті дум і росяних стежин...
Моя розрадо, батьку Чигирине,
Лечу до тебе, мов додому син.
З віків-років мій край орлиний
В суцвітті слави України.
Благословенний і єдиний,
Мій Чигирине, Чигирине!*

Григорій Козаков

50-річчю утворення

**ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ
та рідній
Чигиринщині
присвячується**

Шановні земляки!

Ми живемо на унікальній землі, де неповторної краси природа поєднана з правічним подихом сивої давнини, де тісно переплелися минуле і сьогодення.

Чигиринщина — своєрідна історична і духовна скарбниця України, перша столиця часів гетьмана Богдана Хмельницького, колыска державності і національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність і свободу.

Тут кожен клаптик землі дихає історією, на кожному кроці оживають давні звичаї і традиції.

Осередком відродження історико-культурних надбань краю є створений у 1989 році державний історико-культурний заповідник „Чигирин”. 1995 року Указом Президента України йому надано статус Національного.

Перелік державних діячів України, відомих митців, провідних науковців, закордонних гостей, які побували на Чигиринщині, надзвичайно великий.

І з кожним роком ці святі історичні місця відвідує все більше людей, особливо молоді, що є промовистим свідченням зацікавленості у

пізнанні історії нашого краю, яка є невід'ємною частиною минувшини українського народу.

Ми всією душею, всім серцем любимо нашу рідну землю, пишаємося нею і робимо все можливе для її подальшого розквіту.

Сьогодні жителі району звеличують Богданів край щоденною самовідданою працею, дбайливо зберігають національні традиції, збагачують і примножують безцінні народні скарби.

Чигирин славен не лише історичним минулим, а і виробництвом промислової продукції, що користується попитом у багатьох регіонах України.

Вірю, що чигиринці — гідні нащадки славного гетьмана Богдана Хмельницького — не шкодуватимуть сил і енергії для розквіту рідного краю, зміцнення нашої незалежної України.

*Голова Чигиринської
районної державної
адміністрації*

О.Г. Лавріненко

СЛОВО ПРО АВТОРА

Особливе місце в історії України займає Черкащина — історичне осердя нашої держави. Волею долі цьому придніпровському краю судилося стати колискою українського козацтва і національно-визвольної боротьби українського народу. Саме звідси продовж століть віяв животворний вітер вольності і незгасаючого прагнення до незалежності. Черкащина, Чигиринщина — ці заповідні місця стали символом боротьби за волю, незалежність, демократію.

На жаль, протягом дуже тривалого часу особлива роль Чигиринщини в історії Української держави штучно замовчувалась, а якщо і висвітлювалась, то вибірково, упереджено.

Та на початку останнього десятиліття ХХ століття ситуація докорінно змінилась. У 1991 році Україна стає самостійною суверенною державою. З цього періоду починається відлік цілісного висвітлення з виваженої державницької позиції історії України в цілому, і зокрема, Чигиринщини, краю, де за часів Богдана Хмельницького було закладено міцні підмурки української козацької держави. Розлогі простори Чигиринщини стали свідками багатьох незабутніх подій історії нашого народу: саме тут, в місті Чигирин, постала перша столиця незалежної Козацької Держави. Починаючи з Богданових часів, Чигирин, Чигиринщина стали справжніми символами національно-патріотичної боротьби, духовного відродження України.

Тому слід щиро вітати появу підготовленого Валентином Миколайовичем Лазуренком навчального посібника “Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)”.

Ще зі студентських років Валентин Миколайович плідно працює на ниві науково-краєзнавчої роботи. Він по-справжньому закоханий у свій рідний край, його минуле та людей.

У грудні 2001 року Валентин Лазуренко захищає кандидатську дисертацію на тему “Заможне селянство України в умовах НЕПу”. Приємно те, що він є представником нової генерації українських істориків, і те, що він став одним з наймолодших в сучасній Україні

дослідників, якому присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук (вчену ступінь отримав, коли йому ледь виповнилось 25 років), є цьому переконливим підтвердженням.

Мета його дисертаційного дослідження полягала у відтворенні історично правдивої, науково достовірної картини життя українського селянства. На основі комплексного вивчення архівних та опублікованих джерел Валентином Лазуренком досліджено визначальні особливості і соціально-економічне значення функціонування в роки НЕПу на селі економічно міцних, а відповідно — заможних селянських господарств. Наукова новизна його дисертації полягає насамперед у новому підході до проблеми, що дозволило відійти від типової для історіографії тоталітарної доби схеми у висвітленні міцних селянських господарств доколгоспного періоду виключно як експлуататорських та наперед ворожих радянській державній системі. Вперше в історичній науці Валентином Лазуренком зроблена спроба комплексного об'єктивно-реалістичного, не заангажованого висвітлення специфічних особливостей існування в радянському середовищі 20-х років ХХ століття селянства, яке в результаті ефективного, раціонального виробництва та достатньої прибутковості господарств піднялось на вищий економічний щабель і, правомірно, термінологічно повинно визначатися саме, як — заможне селянство. Вперше у науковий обіг вводиться сучасне бачення як спільних, так і специфічних ознак різних прошарків селянства України доколгоспного періоду, яке слід відносити до групи “заможного”.

Про таких, як Валентин Лазуренко, говорять: “Їм на роду написано...” Так, Валентину Миколайовичу написано на роду бути істориком. Він з'явився на світ у відомому кожному українцю і патріоту своєї землі селі Суботів. Із вікон його батьківської оселі видно Замчище, яке вінчає одна зі святинь українського народу — Іллінська церква. Тут народився і сформувався як особистість великий державотворець — гетьман України Богдан Хмельницький. Тут, в Іллінській церкві, він і упокоївсь. Саме в цьому місці розгорілося полум'я тих подій, які згодом переросли у Національну революцію середини ХVІІ століття.

Живучи у такому краї, Валентин Лазуренко з дитинства поринув у світ героїчних розповідей та легенд рідного краю. Ці розповіді перепліталися з умілим вихованням батьків — Євдокії Афанасіївни та Миколи Івановича Лазуренків, які ще з дитинства прищепили Валентину потяг до знань та глибоку любов і пошану до рідної землі, її героїчного, працьовитого і щирого народу.

Пропонований читачам посібник є першою спробою системного висвітлення історії Чигиринщини.

Матеріал викладено живою, цікавою мовою, у чіткій історичній послідовності. Посібник насичено яскравим ілюстративним матеріалом, що дає змогу живіше передати атмосферу того чи іншого історичного періоду.

Переконалий, що посібник буде корисним не лише для учнів шкіл Чигиринського району, але і для їхніх невтомних учителів, краєзнавців, усіх, хто не байдужий до історії свого народу.

Олександр Петрович РЕЄНТ,
член-кореспондент Національної
Академії Наук України,
заступник директора
Інституту історії України
Національної Академії
Наук України

ПЕРЕДМОВА

Чигиринщина, територію якої умовно можна окреслити адміністративними межами сучасного Чигиринського району, має славу і багато в чому унікальну історію. Тож цілком закономірно, що історичний феномен цього краю — важливого осередку української державності середини XVII століття та пізніших часів, завжди привертав до себе увагу дослідників та широких верств громадськості, усіх, хто не байдужий до історії рідного краю.

З огляду на це особливого значення набуває дослідження, наукове осмислення та поширення знань про минуле і сучасне Чигиринщини — цього мальовничого і самобутнього куточка сучасної Черкаської області. Відрадно, що за цю вдячну і водночас нелегку справу взявся і успішно реалізував її у пропонованій читачам книзі молодий науковець, уродженець Чигиринщини, кандидат історичних наук Валентин Миколайович Лазуренко.

Представляючи читачькому загалу книгу, принагідно слід зауважити, що вона є першим на Черкащині історико-краєзнавчим виданням, у якому комплексне узагальнення історії окремого регіону області подається як навчальний посібник для загальноосвітніх шкіл. Автору вдалося розшукати і включити до посібника чимало маловідомих і

зовсім невідомих широкому загалу фактів, статистичних матеріалів, біографічних довідок, ілюстрацій. Доступність викладу та логічність структури посібника роблять його особливо привабливим не тільки для учнівської аудиторії, а й усіх, хто цікавиться місцевою історією.

Безумовно, що ця книга — своєрідний підсумок багаторічних студій науковця, не залишить байдужим не тільки земляків науковця, але й науковців і краєзнавців усієї Черкащини, адже нею започатковується самостійний напрямок краєзнавчо-просвітницької роботи — підготовка та видання повноцінних навчальних посібників з історії міст і районів нашої області, яка цього року відзначила своє 50-річчя.

Переконалий, що вихід у світ “Історії Чигиринщини” буде не тільки добрим прикладом для наслідування, а й вагомим внеском у розвиток історичного краєзнавства — важливого засобу патріотично-громадянського виховання підростаючого покоління.

**Василь Миколайович
МЕЛЬНИЧЕНКО,**

*доцент, кандидат історичних наук,
голова Черкаської обласної
організації Всеукраїнської спілки
краєзнавців*

ВСТУП

Навчальний посібник “Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)” є першим оригінальним виданням, яке в обсязі однієї книги охоплює всю історію древнього чигиринського краю з найдавніших часів і до повного утвердження незалежності України.

Навчальний посібник підготовлений з врахуванням діючих у загальноосвітніх школах програм та методичних рекомендацій з історії України. Автор сподівається, що він допоможе формувати в учнівської молоді активну громадянську позицію так необхідну в сучасну добу існування Української держави.

У книзі читач знайде детальні відомості про найдавнішу історію краю, про яку нам розповідають археологічні знахідки, залишки стародавніх культур, дізнається про перші відомі писемні згадки про Чигиринщину. В ній широко висвітлено героїчну історію середньовічної Чигиринщини, визвольну боротьбу місцевого населення з іноземними поневолювачами, показано розвиток її економіки, освіти, змальовано культуру. Особливу увагу звернено на історичні події XX століття, складне сьогодення.

Автор викладає матеріал з позиції сучасного осмислення подій, фактів, історичних явищ, які відбувались на Чигиринщині в минулому та відбуваються нині. Події подаються без упереджень і викривлень, притаманних вульгарній тоталітарній добі.

Велику допомогу у написанні даного навчального посібника надали історичні, економічні, політичні, культурологічні статті, які протягом довгого часу друкуються у газеті “Чигиринські вісті”. Використано і деякі матеріали “Історичних сторінок” Черкаської обласної соціально-економічної газети “Нова Доба”.

При написанні даного посібника використовувались також матеріали, подані в книзі “Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область” (1972), збірнику “Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”: історія, сьогодення, майбуття” (2002) та історико-

краєзнавчому виданні М.І. Бушина та В.М. Лазуренка “Черкаський край в особах. 1941-2001. Чигиринщина” (2003).

Особливі слова подяки автор адресує голові Черкаської обласної державної адміністрації, секретареві Черкаського обласного комітету Соціал-демократичної партії України (об’єднаної), заслуженому економісту України Вадиму Олексійовичу Льошенку, за фінансової підтримки якого вийшов друком даний навчальний посібник, за його любов до рідного краю і особливо за те, що він усвідомлює важливість збереження історичної спадщини Чигиринщини і виховання національної самосвідомості і гордості у молодого покоління нашого українського народу.

Автор висловлює щирі слова подяки за сприяння у підготовці та виданні цього навчального посібника заступнику Міністра освіти і науки України Тимофію Михайловичу Десятову, начальнику Управління внутрішньої політики Черкаської обласної державної адміністрації Леоніду Дмитровичу Білоусу, голові Чигиринської районної державної адміністрації Олексію Григоровичу Лавріненку, заступнику голови Черкаської міської ради Миколі Дмитровичу Стрижаку та депутату Черкаської обласної ради Івану Івановичу Гретченку.

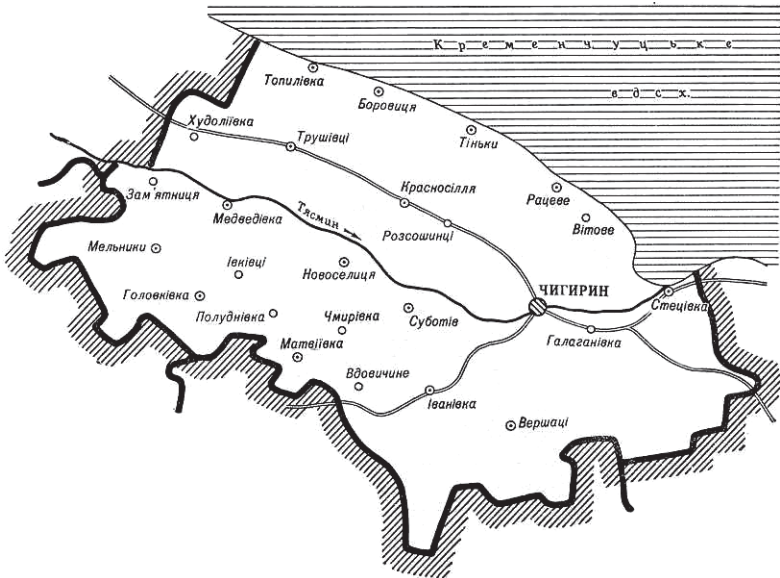
Сподіваюсь, що даний посібник стане корисним не тільки учням загальноосвітніх шкіл, вчителям, студентам та викладачам середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів, а й усім, хто небайдужий до історії власного народу.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ЧИГИРИНСЬКИЙ РАЙОН

Площа Чигиринського району — 121682 га.

Населення — 35,5 тисяч чоловік: сільського — 23,7 тис. осіб; міського — 11,8 тис. осіб (дані Чигиринського районного відділу статистики на 1 жовтня 2002 р.).

У районі нині проживає 14790 людей пенсійного віку (дані на 27 листопада 2002 р.).

В аграрному секторі Чигиринського району діють 20 сільськогосподарських підприємств, 30 фермерських господарств. Промисловість району представляють 9 підприємств.

Систему закладів освіти в районі складають 15 загальноосвітніх шкіл I-III ступенів, 7 неповно-середніх, 2 початкових школи, школа-інтернат, дитяча юнацько-спортивна школа та Будинок дитячої і юнацької творчості в місті Чигирині. Відділу освіти районної державної адміністрації підпорядковано 5 дошкільних установ, міжшкільний навчально-виробничий комбінат.

У Чигиринському районі діють 27 клубних установ та 27 бібліотечних

закладів, почато спорудження нового приміщення Будинку культури в селі Суботів. До послуг обдарованих дітей музична школа в місті Чигирин. Популяризують різні види мистецтва 225 колективів, до яких прилучилося близько 3 тисяч учасників художньої самодіяльності, 8 творчим гуртам присвоєно звання — Народних.

В адміністративних межах Чигиринського району сьогодні державою охороняються більше сотні пам'яток археології, 80 історії, 18 природи, 4 архітектури. Сьогодні археологічна карта Чигиринського краю нараховує 337 пам'яток, узятих на облік. Серед них 295 курганів, 29 стародавніх поселень, 7 городищ, 4 підземні споруди, майстерня з виробництва крем'яних знарядь праці, Кам'яна Баба. Особливо багаті на такі пам'ятки місто Чигирин, село Суботів та Холодноярський регіон.

З метою збереження, вивчення й відтворення різноманітних і численних пам'яток Чигиринщини в 1989 році створено Чигиринський державний історико-культурний заповідник. У вересні 1995 року йому надано статус Національного.

На сьогодні в Чигиринському районі функціонують вісім заказників місцевого значення: “Берестове”, “Оля”, Гуцівський, Зам'ятницький, Зубівський, Яничанський. У 1999 році створено ботанічний заказник місцевого значення “Білосніжний” та гідрологічний заказник місцевого значення “Старотясминський”.

На території Чигиринського району існує 47 ставків.

Гордістю Чигиринського району є відомий Холодний Яр. Це реліктовий лісовий масив, який, незважаючи на відносно малу (понад 7000 га) площу, має велике історичне значення. Рельєф Холодного Яру горбистий, з великою кількістю глибоких балок із крутими сходами, які місцеве населення називає ярами. Кожне урочище, балка, поле, лісок, річечка й струмочок має свою промовисту назву. Найглибша і найдовша балка називається Холодним Яром, а від неї і вся територія навкруги носить цю назву. В центрі Холодного Яру знаходиться плоскогір'я з діаметром у поперечнику до трьох кілометрів. Висота над рівнем моря — 224 метри. Холодноярське плоскогір'я і глибокі балки-яри — це залишки древньо-гірської системи. Геологи доводять, що мільйон років тому територія Холодного Яру була північною стороною п'ятдесятикілометрового кратера вулкану, в центрі якого нині знаходиться село Бовтишка Кіровоградської області.

У центрі Холодноярського масиву зростає тисячолітній Дуб Залізняка. Ростуть тут також декілька 250-300-річних дерев. Найцінніші

ділянки Холодноярських лісів на площі 560 га визнані пам'ятками природи державного значення.

На Чигиринщині знаходиться 6 державних пам'яток історії місцевого значення. Із них — 3 ботанічні (Дуб Максима Залізняка, Дуб “Внук”, Кам'яне дерево) та 3 гідрологічні (“Три Криниці” в селі Суботів, “Залізнякава Криниця” в селі Медведівка та джерело “Дзюркало” біля села Мельники).

Річка Тясмин

На території краю знаходяться два державні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення — Замкова гора Богдана Хмельницького та міський парк імені Т.Г. Шевченка в місті Чигирині, одне заповідне урочище — Атаманський парк. Окрасою Чигиринщини є

згадана вже нами вище комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення — Холодний Яр.

Територією Чигиринського району протікає річка Тясмин. Вона бере свій початок в Олександрійському районі Кіровоградської області і до міста Сміла протікає поміж високих берегів. Нижче Сміли лівий берег річки представлений широкою заплавою, а правий зберігає нагірні риси. У шістдесятих роках минулого століття заплава річки була меліорована, а саме її русло тепер має вигляд неширокого і неглибокого каналу. Загальна довжина річки — 161 км, швидкість течії 0.2-0.4 м/сек, площа водозбору — 4 540 км². Висота місця витікання річки — 124 м над рівнем моря, у районі міста Кам'янки — 103 м, а міста Сміли — 86 м, сіл Бузуків і Погорілець — відповідно 78 і 74 м і в районах міста Чигирини — 73 м. Висота води у водосховищі в районі Чигирини — 86-87 м, тому вода з річки Тясмина при накопиченні достатніх запасів перекачується у водосховище насосами спеціально побудованої біля села Стецівки насосної станції.

Територія Чигиринського району за рельєфом та геологічною будовою поділяється на дві дуже відмінні частини: північно-східну і південно-західну. Північно-східна частина між річкою Тясмин та Кременчуцьким водосховищем у далекому минулому була південним

кінцем великого піщаного острова на Дніпрі. На цій території вздовж лівого берега Тясмина на піщаній терасі річки розташований Чигиринський бір. Південно-західна частина території Чигиринського району, що прилягає до правого берега річки Тясмин, представляє собою нагірне плато, поверхня якого характеризується наявністю пологих, часто глибоких ярів та балок.

Клімат Чигиринського району помірно континентальний з частими відлигами взимку і теплим влітку. Середньобагаторічна температура повітря становить $+7.9^{\circ}\text{C}$, у тому числі січня й лютого відповідно 5.4 і 5.0°C , а липня і серпня відповідно $+20.8$ і $+19.8^{\circ}\text{C}$. Максимальна температура повітря у травні, червні та липні становить відповідно $+32$, $+35$ та $+37^{\circ}\text{C}$, у серпні $+36^{\circ}\text{C}$; мінімальна температура повітря у грудні, січні та лютому становить відповідно -25°C , -35°C та -32°C . Пізньовесняні заморозки закінчуються 20 травня, а ранньоосінні починаються з 20 жовтня.

На території Чигиринщини знаходиться крайня східна точка Черкаської області. Вона знаходиться на схід від села Вітове на $32^{\circ} 55'$ східної довготи і $49^{\circ} 07'$ північної широти.

РОЗДІЛ І. ДАВНІЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І ЧИГИРИНЩИНА

Історія людського суспільства починається з того часу, як з'являється людина. За найновішими науковими даними, це сталося близько 2 млн. років тому, коли людина виділилась з тваринного світу. Вирішальне значення у цьому довготривалому процесі відіграла праця. Завдяки їй, у людиноподібної істоти (мавпи) формувалися й удосконалювалися всі органи сучасної людини, виникла мова і мислення. Праця була основним засобом добування всього необхідного для життя. Важливо підкреслити, що праця починається з виготовлення потрібних для неї знарядь і застосування їх у виробництві. Деякі тварини і птахи виконують дії, які теж, на перший погляд, можуть нагадувати трудовий процес, але ніяка істота, крім людини, ніколи не виготовила і найпримітивнішого знаряддя праці.

Першою формою людського співжиття було первісне суспільство, або первіснообщинний лад. Найбільш характерна риса цього суспільства — надзвичайно низький рівень розвитку продуктивних сил, оскільки первісні люди ще не мали суспільного досвіду, знань, досконалих знарядь праці. Наслідком став дуже повільний прогрес, людство просувалося вперед методом спроб і помилок багатьох поколінь, від одного до наступного удосконалення знаряддя праці минали довгі роки. Закономірно, що цей період найтриваліший в історії — кілька мільйонів років. З наведеної основної ознаки первісного суспільства випливають інші його особливості: необхідність життя великими колективами, соціальна рівність, відсутність приватної власності і експлуатації людини людиною.

Розвиток людини на території України відбувався в основному по тих же напрямках, що і в інших регіонах і заселення сталося близько **1,5 млн. років** тому. Вивчивши археологічні пам'ятки, пов'язані зі знаряддями праці, на основі матеріалу, з якого вони зроблені, виділяють декілька значних періодів розвитку первісного ладу (їх за традицією називають віками): **кам'яний** (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт), **мідно-бронзовий, залізний**. Деякі дослідники після кам'яного виділяють перехідний вік — **мідно-кам'яний (енеоліт)**.

На сучасній території України знайдено біля п'ятисот пам'яток первісних людей, найдавніша з них — на Закарпатті і датована мільйоном років до нашої ери.

Палеоліт тривав від появи першої людини на наших теренах близько 1,5 мільйона років тому до 8-10 тис. років до н.е. В його ранній період первісна людина вміла виготовляти примітивні засоби праці з каменю та дерева (загострені гілки, скребачки, рубила). Основними заняттями людини були збиральництво і полювання. Соціальною формою існування за раннього палеоліту виступало людське стадо, оскільки лише колективне буття давало можливість вижити у складних кліматичних і природних умовах. Жили люди того часу в печерах або хижих із дерева та кісток мамонта.

*Реконструкція
кроманьйонської людини*

За **середнього палеоліту (150 тис. – 40-35 тис. років тому)** з'являється неандерталець — людина нового фізичного типу, найважливішим досягненням якої є використання вогню, що значно зменшило її залежність від природи. Пам'ятки середнього палеоліту вчені виявили у с. Молодово Чернівецької області, у Криму, у басейні річок Дністра і Десни.

На зміну неандертальцеві в епоху пізнього палеоліту приходить кроманьйонець — “людина розумна”, яка є вже не просто споживачем дарунків природи, але й виробником знарядь праці. З'являються різці, вістря стріл, кістяні гарпуни. Будуються землянки. Важливі зміни відбуваються і у соціальній організації — на зміну первісному стаду приходить родова община з колективною власністю на засоби виробництва. Родинні зв'язки визначаються за материнською лінією, отож, є підстави твердити про виникнення у цей період матріархату.

Вдосконалення житла і виникнення шитого зі шкір одягу значно розширили ареал розселення первісної людини.

У період **пізнього палеоліту** постають релігія (ритуальні дійства) і палеолітичне мистецтво (магічні малюнки, різьблення по кістці). Язичницька релігія виникає у вигляді чотирьох основних форм:

анімізму — віри в душу, якою володіє кожен живий і неживий предмет;

тотемізму — віри у походження людини від єдиного прашура — тварини або птаха;

магії - чаклування перед полюванням;

фетишизму - віри у надприродні властивості речей.

Близько **10-11 тис. років тому палеоліт змінюється мезолітом.**

Зникають льодовики, природа Європи набуває близького до сучасного вигляду, вимерли мамонти, носороги. Людина винаходить лук і стріли. Основними різновидами господарювання стають полювання, рибальство, починається приручення тварин — спершу собаки, а потім свині.

В кінці мезоліту відбувається поступовий перехід від збиральництва і полювання до землеробства і скотарства, які остаточно розвинулися в епоху **неоліту (VI-III тис. до н.е.)**. Саме цей період вважають розквітом первісного ладу, тому що вже постало продуктивне господарство. Винайдені шліфування і свердління каменю, з'являються штучні матеріали — обпалена глина, а потім — тканина.

Сусідська община змінює родову організацію людей. Замість матріархату, постає патріархат.

Поселення часів неоліту відкрито і на Чигиринщині, неподалік від села Медведівка.

Енеоліт — перехідна епоха від кам'яного до мідного віку (**III-II тис. до н.е.)** — пов'язана перш за все з корінними змінами у житті людини — опануванням металів. У цей період на території України формуються дві основні групи племен — землероби на Правобережжі і скотарі на півдні та південному заході. Це свідчило про перший суспільний поділ праці. Використовуючи тяглову силу худоби, люди почали збирати більший врожай, що зумовило виникнення надлишків сільськогосподарської продукції, майнової нерівності і обміну продуктами. Поступово виділяється родоплемінна верхівка, яка, привласнюючи результати праці гурту, поступово зосереджувала у своїх руках владу над ним.

Найбільш вивченою археологічною культурою цієї епохи є **трипільська**. Саме біля села Трипілья Київської області київський археолог В.Хвойка віднайшов перше таке поселення. До сьогоднішнього дня відкритими залишаються питання походження трипільців, хронологічних рамок їхньої культури і, частково, території, яку вони заселяли. Сучасні археологи визначають приблизні рамки існування **трипільської культури початком IV - кінцем III тис. до н.е.** Територія, заселена трипільцями, пролягала від Словаччини та Румунії до Слобідської України, від Чернігова до Чорного моря. Що стосується походження, то більшість археологів вважають, що основу

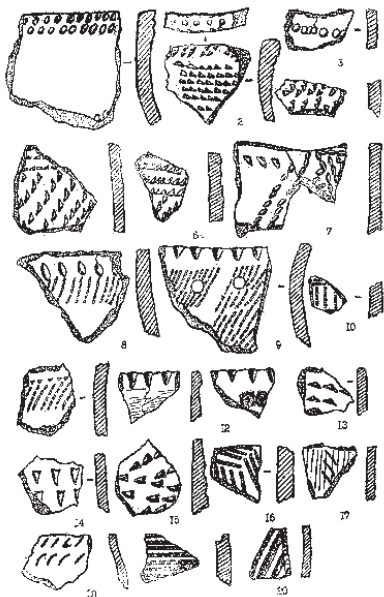
трипільської культури на її ранньому етапі складали балканські землеробсько-скотарські племена. Трипільці, які поселились на Правобережжі України, були фактично найдавнішими хліборобськими племенами. Обробляючи землю дерев'яним плугом з кам'яним або кістяним лемехом, вони вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Зерно мололи за допомогою простих кам'яних жорен. Окрім цього, трипільці розводили дрібну рогату худобу, коней, свиней. Селились трипільці у басейнах річок. На сьогодні археологами вивчено декілька великих поселень (від 10 до 20 тис. мешканців) – Майданецьке, Доброводи, Тальянки (на Черкащині). Населення жило у стаціонарних чотирикутних глиняних одно-двоповерхових будинках з кількома кімнатами.

Поселення трипільської культури виявлено і на Чигиринщині, а саме в районі Холодного Яру.

У середині III - початку II-го тисячоліття до н.е. на території України

була поширена **ямна культура**.

Назву дістала від поховань у ямах під курганными насипами. Кожен курган був родовою усипальнею великої сім'ї. Померлих ховали в скорченому положенні на спині або на боці і посипали червоною вохрою. В могилу ставили посуд (переважно горщики яйцевидної форми) з їжею; клали кам'яні, кістяні, зрідка мідні знаряддя праці, зброю та прикраси. Поселення ямної культури інколи були укріплені мурами і ровами. Носії ямної культури жили патріархально-родовим ладом. Основою господарства було скотарство. Займались також землеробством, мисливством і рибальством. На Чигиринщині поселення ямної культури виявлено відомим археологом Черкащини Михайлом

*Кераміка з урочища
Молюхів Бугор*

Павловичем Сиволапом в урочищі Десятини біля села Новоселиця. Розкопки тут проводились у 1994-1995 та 2000-2001 роках.

Розвиток знарядь праці зі сплаву міді і олова — **бронзи** — був головним досягненням цієї епохи (2-1 тис. до н.е.), яке зумовило і зміни суспільних відносин. Застосування більш міцного металу — бронзи, дало можливість значно вдосконалити транспортні засоби, знаряддя виробництва.

Подальшого розвитку набули різні ремесла: гончарне, каменярське, бронзоплавильне. Відбувається другий суспільний поділ праці — відокремлення ремесла від землеробства (третій пов'язаний із відокремленням торгівлі). Суспільство поступово переходить від первісного ладу до епохи соціального розшарування. Це не могло не зумовити зіткнення як між племенами, так і всередині племен.

*Посуд з урочища
Молюхів Бугор*

Протягом бронзової доби на території України існувало кілька археологічних культур — згадана вже нами вище ямна, а також — зрубна, культура багатопружкової кераміки, катакомбна та інші.

Поселення епохи бронзи виявлені в чималій кількості і на теренах Чигиринського району. Вони зустрічаються на території сіл Боровиця, Трушівці та Мельники. Дев'ять аналогічних поселень відкрито і неподалік села Медведівка.

Перші поселення людей у селі Новоселиця сягають своїм корінням в епоху міді-бронзи. Саме біля Новоселиці в урочищі Молюхів Бугор у 1950 році відомим археологом О.І. Тереножкіним було відкрито поселення цієї епохи. Поселення Молюхів Бугор розташоване на давній піщаній дюні в заплаві річки Тясмин, за 1 км на північ від центру села Новоселиця. Культурні залишки на ньому залягають трьома відокремленими один від одного горизонтами, з яких два верхніх відносяться саме до згаданого нами періоду міді-бронзи. В ці роки було розкопано залишки невеликого напівземлянкового житла прямокутної форми, заповненого значною кількістю речових знахідок, переважно уламків посуду з гладкими поверхнями сірого кольору, виготовленого з глини з домішкою товчених черепашок. За формами — це гостродонні горщики з високими прямими або трохи відігнутими вінцями, прикрашені комбінаціями гребінчастого та гусеничного штампа. Орнаментація кераміки Молюхова Бугра вказує на зв'язки з лісовими племенами ямково-гребінцевої кераміки, зі степовими племенами

Надпоріжжя і Подоння, а також з трипільською культурою. Виявлено також рогову мотику та ніж з ікла дикого кабана. Дослідження підтвердили, що населення в сиву давнину займалось тут не лише трипільським землеробством, але і скотарством, що проникло сюди з степової зони.

Чотири поселення доби бронзи на Чигиринщині знайдено поблизу сіл Тіньки, Бужина і Тарасівки.

Наприкінці бронзового віку виникли великі союзи племен, завдяки яким були створені необхідні передумови для утворення народностей.

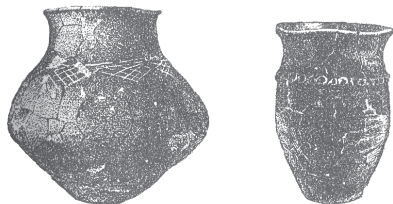

*Зернотерка з
Суботівського городища*

Територія Середнього Подніпров'я в цей час виступає як область контакту між ямно-катакомбними племенами і носіями середньодніпровської культури. На території Чигиринщини про це свідчать археологічні знахідки біля села Адамівка.

За свідченнями археологів, територія села Суботова була заселена здавна. Тут виявлено городище доби пізньої бронзи із залишками бронзолivarного виробництва, ранньослов'янські поселення і могильник зарубинецької культури.

У VIII-XII століттях до. н.е. правобережжя середнього Дніпра населяли племена, які дали нам залишки чорноліської культури. Їх

*Глиняний посуд чорноліської
культури із Суботівського
городища*

укріплення-городища виявлені в басейні річок Тясмина та Гірського Тікича, а також у Смілянському, Черкаському та Чигиринському районах.

Вагоме значення для історичної науки має так зване *Суботівське городище*, яке було відкрито під час археологічних розкопок в селі Суботів у 1955 році. В ті роки було виявлено п'ять заглибин від

великих напівземлянкових жител та кілька ям господарчого призначення. Житла були знищені пожежею. Вони були прямокутними в плані і мали вогнища в центрі. Покрівля підтримувалася стовпами, вкопаними в підлогу житла.

Серед знахідок, виявлених на Суботівському городищі, переважають глиняні посудини тюльпаноподібної форми, прикрашені гладким валиком по плічках, глибокі мисочки з дуже відігнутими назовні краями, черпаки та кубки з трьома-чотирма виступами на плічках, кулясті корчаги з високим горлом та інше. Траплялися також уламки глиняних жаровень (сковорідок), крем'яні вкладиші для серпів, кам'яні сокири-молоти, мотики з рогів оленя, кістяні частини вудил і наконечник стріли, вузький бронзовий браслет.

Суботівське городище виникло на місці білогрудівського поселення і стало значним центром місцевого бронзоливарного виробництва.

Сліди проживання первісних людей в епоху бронзи було відкрито археологічними дослідженнями і на території села Стецівка, де було виявлено скарб крем'яних знарядь бронзового віку.

Бронзова епоха на території України була фактично завершальною стадією первісного ладу.

У I тис. до н.е. на території України з'являються перші залізні знаряддя праці. До цього часу вона була заселена різною за походженням людністю. Тут жили, зокрема, пращури слов'ян — місцеві землеробські племена. Згодом на українські землі **приходять кочовики**. Першими з них були **кіммерійці**, які належали до іраномовних груп населення. Саме вони опанували технологію залізоробного виробництва з болотяних руд. Основна діяльність кіммерійців пов'язана з військовими походами, які сягали країн Малої та Передньої Азії. Мобільні вершники, озброєні залізною зброєю, ці завойовники були значною військовою потугою. Кіммерійці не мали постійних осель. Вони об'єднувалися у племена, а ті, в свою чергу, у союз племен на чолі з вождем.

Наприкінці VII століття до н.е. кіммерійців витиснули іраномовні племена **скіфів**, які мали чисельну перевагу, були краще організовані та військово вишколені. Очолювали племена скіфів царі з необмеженою владою.

Видатний давньогрецький історик Геродот (бл. 484-425 рр. до н.е.) вирізняв серед них царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-орачів і скіфів-землеробів. Перші жили на берегах Азовського моря і у степовому Криму, кочовики — у степах Наддніпрянщини, землероби — у лісостеповій зоні, орачі — між Дніпром і Дністром. Окрім військових походів, скіфи торгували з грецькими колоніями у Причорномор'ї. В обмін на зерно, хутра, віск, мед, а особливо — рабів, скіфи отримували вино, зброю, предмети розкоші.

У кінці VI століття до н.е. скіфи сформували свою державу, поділену на **три частини**, кожен з керівників якої був верховним царем. На чолі цих царств перебували представники єдиної династії, що, безумовно, зміцнювало таку державу.

З-поміж військових успіхів скіфів слід особливо зазначити перемогу над перським царем Дарієм. Скіфські воїни вирізнялися, за словами Геродота, нечуваною жорстокістю.

Скіфи були спадкоємцями стародавньої цивілізації, мали свою міфологію, віру. Особливою пошаною у них користувалися бог вогню і стихії Табіті, боги неба і землі Апі та Пацай. Скіфи вкрай шанобливо ставилися до могил пращурів. Їхня віра у потойбічне життя зумовила складний поховальний звичай. І сьогодні скіфські кургани в українських степах постають символом колишньої могутності. Найбільшого розквіту Скіфія досягла у IV столітті до н.е. за царя Атея, пролігши від Дунаю до Дону.

Чималу кількість поселень скіфського періоду виявлено археологічними розкопками на Чигиринщині. Неподалік села Новоселиця розташоване село Чмирівка. В 50-х роках минулого століття під час археологічних розкопок тут було відкрито городище скіфських часів. А біля села Галаганівки і донині збереглися кургани скіфського періоду.

Кургани ранньоскіфської пори виявлено і поблизу таких сіл Чигиринщини, як Боровиця, Новоселиця, Полуднівка, Мельники, Трушівці, але найбільшим поселенням скіфської доби на Чигиринщині є *Скіфське городище* у Холодному Яру.

Древнє коріння має Холодноярський регіон, який є гордістю сучасної Чигиринщини. Тут наші предки проживали з прадавніх часів, і ніякі катаклізми та війни, і спустошення не призводили до заміни на цих землях автохтонного населення.

У Холодному Яру археологи знайшли сліди всіх археологічних

*Амфори зі Скіфського
(Мотронинського) городища*

культур, починаючи від згаданої вже нами трипільської землеробної культури. В Холодноярських лісах збереглися залишки кількох древніх городищ, оточених височенними земляними валами, висота й ширина яких і тепер вражає людину, а також руїни підземних церков і печер. Загальна довжина земляних валів становить тут понад 60 км.

Місцеве населення вірить, що колись основні городища з'єднувалися між собою підземними ходами, довжина яких складала тоді близько 15 км. Велика кількість провалів в землі підтверджує цю легенду. Тепер важко навіть уявити, скільки потрібно було робочої сили і часу, щоб в ті прадавні часи побудувати такі велетенські оборонні споруди.

Отже, в часи сивої давнини територія Подніпров'я була густо заселена. Можна також гадати, що тоді існувала якась централізована держава, яка могла зібрати величезну кількість

*План Мотронинського
скіфського городища
VII-V ст. до н.е.:*

- 1 — Троїцька церква
Мотронинського Свято-
Троїцького монастиря;*
- 2 — дорога на Лубенці;*
- 3 — дорога на Мельники;*
- 4 — дорога на Мельни-
чанські хутори;*
- 5 — дорога на Кам'янку;*
- 6 — дорога на Жаботин;*
- 7 — вал.*

людей для побудови вищезгаданих оборонних споруд, підземних ходів та городищ. Найбільше городище — це вже згадане нами вище *Скіфське, або Мотронинське* (VII ст. до н.е.). Воно знаходилось у центрі Холодноярського плоскогір'я і було одним із найбільших політичних, економічних, культурних центрів населення скіфської доби Дніпровського Лісостепоного Правобережжя.

Сам скіфський могильник розташовується у густому листяному лісі, на території, що лежить на захід та південь від городища. Місцевість у районі могильника в основному рівнинна, за винятком ділянки на

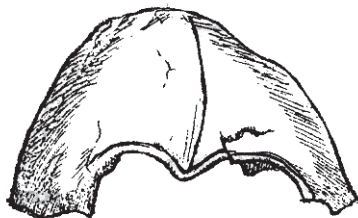
південний захід від городища, що характеризується пересіченням рельєфом, балками, ярами.

Вперше план курганного могильника поблизу Мотронинського городища був знятий у 90-их роках XIX століття археологом О.О. Бобринським. За даними цього дослідника, могильник включав 23 насипи, що концентрувалися у двох групах поблизу дороги, що йшла з боку городища у с. Жаботин (17 насипів) та вздовж дороги у Кам'янку (6 насипів).

Кургани скіфського періоду біля Мотронинського городища наприкінці XIX століття, а саме у червні 1899 року, було досліджено відомими українськими археологами В.В. Хвойкою та Б.І. Ханенком. На жаль, яка-небудь конкретна інформація про результати цих досліджень не збереглася. Лише в одній з узагальнюючих робіт В.В. Хвойки приведені на цей рахунок надто загальні відомості: “Могили, що розташовані ззовні городища, ...містили у собі під різною величиною насипами розкидані кістки небіжчиків у дерев'яних склепах; під ледь помітними височинами, майже на самому рівні землі чи трохи нижче його, зустрічались також зруйновані поховання із спаленням і різного роду предмети”.

У 1988 році, проводячи перевірку та коректування плану Мотронинського городища, виданого О.О. Бобринським, сучасні археологи С.А. Скорий та С.С. Безсонова дослідили курганний

могильник та зняли його план. Основою для зйомки став поквартальний план лісових угідь, що зберігається в Креселецькому лісництві, на території якого розташовані городище та могильник. Дослідження могильника та його зйомка істотно змінили уявлення про цю пам'ятку. Нині ми маємо відомості про 60 насипів, що утворюють три курганні групи: Східну (23 насипи),

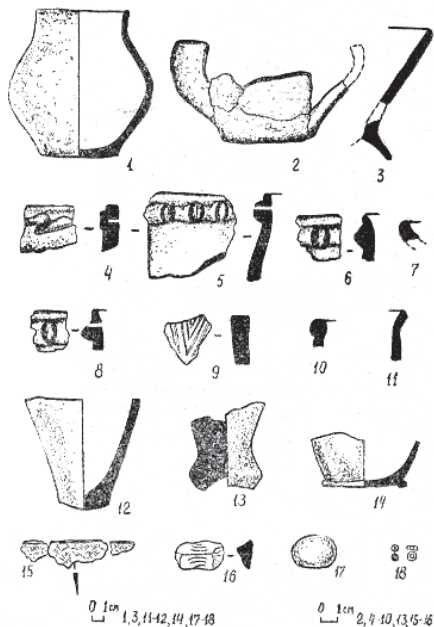

*Шолом VI ст. до н.е.
Знайдено в Холодному Яру*

Центральну (7 насипів) та Західну (30 насипів). Насипи більшості курганів поросли деревами. Найбільш крупні кургани мають сліди пізніх грабіжницьких розкопок у вигляді великих розпливчастих воронок у центрі насипу. Разом з тим, слід особливо відмітити, що оскільки територія, на якій розташовується могильник, ніколи не підлягала оранці, багато курганів зберегли свій первинний вигляд та розміри,

що у теперішній час зустрічається вельми рідко. Таким чином, у ході розкопок курганів поблизу Мотронинського городища у 1988 та 1990 роках було констатоване наступне. Поховання у них здійснені з додержанням трьох основних обрядів: символічні поховання кенотафи на рівні стародавнього горизонту; інгумації у невеликих ґрунтових ямах, кремація на стороні (з наступним поміщенням праху у велику могилу з дромосом), яка супроводжувалася рядом культових операцій. В соціальному аспекті перші дві групи поховань, скоріш за все, належать рядовому, а частково, ймовірно, й біднішому населенню колективу, що залишив Мотронинський могильник. Що ж стосується поховання за типом кремації, то, безперечно, воно залишено особою (чи особами) достатньо високого соціального статусу. На користь цього свідчать згадані елементи обряду, розміри поховальної споруди та курганного насипу.

Останні археологічні дослідження Скіфського (Мотронинського) городища у Холодному Яру були проведені українсько-польською археологічною експедицією у 2002 році. Її учасники поставили перед собою

*Знахідки з курганів
скіфської доби біля
Мотронинського городища*

завдання докопатися до дна могутнього скіфського кургану, що і вдалося зробити. Вони докопалися до захоронення скіфського воїна, поверх якого було насипано навіть не пагорб, а цілу гору землі. Було виявлено скелет скіфського воїна, його військові металеві обладунки, одяг та шолом з металу. При вході могили лежав скелет коня та кіньські бойові обладунки й прикраси, навіть бронзові.

У V столітті до. н.е. поселення на місці Мотронинського городища припиняє існування.

Скіфське (Мотронинське) городище внесено до переліку пам'яток культури, що мають міжнародне значення.

На кінець IV - початок III століття до н.е. через деякі об'єктивні обставини становище Скіфії різко погіршилося. Тут слід зазначити зміну кліматичних умов — висихання степів, збіднення економічних ресурсів лісостепів — зменшення трав'яного покриття. Окрім цього, у **III столітті до н.е.** на території Північного Причорномор'я з поволзько-приуральських степів прийшли **сармати**, які витиснули скіфів. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві Малих Скіфії: першу — у Нижній Наддніпрянщині й Північному Криму, друга — у степовому і передгірному Криму зі столицею у Неаполі Скіфському, поблизу теперішнього Бахчисараю.

Після цього **до середини III століття н.е. у Північному Причорномор'ї** панували **сармати**. Це були спілки декількох племен-язигів, роксоланів, аланів, які, однак, не мали міцної центральної влади. Основним господарством сарматів було кочове скотарство. Розводили велику рогату худобу, коней, овець. Окрім цього, вони полювали, ремеслували.

Мова сарматів, як і скіфів, належала до іранського типу. Сармати зазнали культурного впливу Китаю, Індії, Ірану, завдяки кочовому способу життя і торговим зв'язкам з цими країнами.

Сарматський час для населення нашого регіону характерний послабленням торгових зв'язків з грецькими містами-колоніями, а також певним занепадом всього господарського життя.

Хоча через певний час знову спостерігається активізація економічних відносин. Про це свідчать знахідки зарубинецької культури, численні археологічні раритети якої зустрічаються по обидва боки середньої течії Дніпра. Датується ця культура кінцем III ст. до н.е. — II ст. н.е.

Відомо більше тридцять добре досліджених пам'яток цієї культури в басейні річок Тясмин та Рось. Кілька поховань розкопано в могильнику поблизу села Суботова Чигиринського району.

Наприкінці I століття з ініціативи та під керівництвом племені аланів було створено великий союз племен. Проте у III столітті у ці краї прийшли вихідці з Прибалтики — **племена готів**, а трохи пізніше — зі Сходу — **гунів**, і пануванню сарматів настав кінець.

Ще у VII-VI ст. до н.е. починається процес "**великої грецької колонізації**" у Північному Причорномор'ї, викликаний передусім торговою експансією та відсутністю пристосованої для землеробства землі у самій Греції.

У грецьких містах, де панувала понтійська культура, значна увага приділялася розвитку освіти. Розповсюдженою була література, розвивались історія, театр, музика. Будувалися храми, прикрашені скульптурою, фресками та мозаїкою. У кожному місті карбувалася власна монета.

Проте на зламі IV - III століття до н.е. міста-держави вступають в епоху кризи. Внутрішні суперечності, відсутність військової сили, загарбницькі дії скіфів у Криму — все це зумовило падіння міст і ослаблення впливу греків у Північному Причорномор'ї. У середині I століття Ольвія, Тіра, Херсонес входять до складу римської провінції — Нижньої Лізії, оскільки загроза з боку варварів змусила їх піддатися під римські легіони.

А протягом III - IV століть під ударами готів і гунів, які виступали проти Римської імперії, античні міста-держави в епоху великого переселення народів фактично припиняють своє існування.

Питання походження східних слов'ян і на сьогодні є недостатньо вивченим. Існує декілька версій відносно територій, де формувався східнослов'янський етнос, та часу, коли це відбувалось. Найбільш поширеною є та, згідно з якою перший етап складання слов'янства, так званий передслов'янський, сягає другої половини II-I тисячоліть до н.е. Саме тоді починається формування декількох археологічних культур, які пізніше стали характерними для слов'ян.

Передслов'янський період пов'язаний з виникненням на правобережній лісостеповій Наддніпрянщині Зарубинецької культури, яка, на думку більшості вчених, є спільною для всього слов'янства. У той період населення було осілим, жило в основному з землеробства, ремесел і торгівлі. У період III — першої половини V століття виникла **черняхівська культура**, творцями якої були різні племена, які проживали на території України.

Залишки черняхівської культури вдалося відкрити і на Чигиринщині. Ранньослов'янське поселення цієї культури було виявлено неподалік села Медведівка. Два аналогічних поселення було відкрито на території села Стецівка. Це підтвердили археологічні розкопки, які проводились тут у 1956 році. Дослідженнями виявлено поселення східнослов'янських племен, яке розташовувалось на піщаному горбі в заплаві річки Тясмин. Розкопано дев'ять трохі заглиблених в землю (на глибину від 0,2 до 0,7 м) чотирикутних жител з печами-кам'янками. Речові знахідки представлені переважно грубим ліпним глиняним посудом (горшки та сковорідки). Кружальний посуд трапляється дуже рідко. З інших

знахідок можна відмітити круглі камені від жорен. Вірогідно, що в той час існували й інші види переробки продуктів землеробства.

Отже, територія Чигиринщини напередодні утворення Київської держави була заселена східнослов'янськими племенами.

Уперше слов'яни згадуються у I столітті н.е. в працях Плінія Старшого (23-79 рр.), Тацита (55-120 рр.) та Птоломея (100-178 рр.) під назвою “венеди”. Розселялися вони у районі Балтійського моря. У середині I століття з венедів вирізняються дві групи слов'янського населення — анти і склавини. Перші заселили територію від Дунаю до витоків Дону і Азовського моря і склали згодом східну гілку слов'янства.

Основою господарства антив лишалися землеробство і скотарство. Значного розвитку набули і ремесла ливарне, ковальське, ювелірне, каменярське. Важливе місце у господарському житті антив посідала торгівля з містами — державами Північного Причорномор'я та арабськими країнами. Окрім цього, річка Дніпро, яка протікала через територію антив, була важливим міжнародним торговельним шляхом. Суспільно-політичний устрій антив мав демократичний характер. На чолі племені стояв князь і старшини, але всі важливі питання вирішувались на народних зборах — віче.

Анти часто воювали проти готів, загрожували північним кордонам Візантії по Дунаю. А в середині V століття підкорені гунами анти разом з ними брали активну участь у Балканських війнах.

Держава антив проіснувала близько трьох століть (кінець IV - початок VII ст.) і у 602 році загинула під натиском аварів. Після цього у письмових джерелах анти вже не згадуються. Починаючи з VII століття, у літературі трапляється назва “слов'яни” — людність, яка мешкала на правому березі Дніпра. Незабаром формується 14 великих племінних об'єднань східних слов'ян, які заселяли землі нинішніх України, Росії і Білорусі. Перелік цих об'єднань міститься у найдавнішому літописі, що зберігся до нашого часу, “Повісті минулих літ”: поляни, древляни, дреговичі, дуліби, волиняни, бужани, уличі, тиверці, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, кривичі, радимичі, ільменські словени. Поступово складаються й великі спільноти. Існують згадки про три центри — Куявію, (Київська земля з Києвом), Славію (Новгородська земля), Артанію (за визнанням більшості вчених — Ростово-Суздальська земля).

Ранні слов'яни селилися здебільшого по берегах річок і озер. Житла були дерев'яними, обмазані глиною. Серед досліджених поселень ранніх слов'ян слід виділити — Корчувате, Лютіж, Суботів на Чигиринщині та Канів.

Жили ранні слов'яни за традиціями родоплемінного ладу. Майном, передусім землею, володіли великі роди — патріархальні об'єднання за кровною спорідненістю. Але поступово відбувається перехід до сусідської общини, за якої визначальним було не походження, а місце проживання.

Суспільний лад ранніх слов'ян характеризувався переходом від первісного демократизму до військово-племінного угруповання, за якого влада концентрується в руках сильних вождів (князів). Спершу ті обираються разом зі старшиною на народних віче, а далі їхня влада передається у спадок.

Життя і праця східних слов'ян були тісно пов'язані зі своєю сім'єю і природою. Це і визначило два основних культу — обожнення сил природи і культу прашурів. Систему вірувань ранніх слов'ян, коли вклоняються Сонцю, Місяцеві, вогневі, дощеві, називають — язичництвом. Поступово формується пантеон богів, серед яких найбільш шанованими були: Дажбог — бог Сонця й добра; Перун — бог грому; Сварог — бог неба; Дана — богиня води; Стрибог — бог вітрів, Велес — бог худоби.

Служителями язичницької релігії були жерці, їх називали волхвами. Ці люди володіли, окрім релігійних, ще й медичними, астрономічними знаннями.

Вірили східні слов'яни і в духів домовиків, водяників, лісовиків, мавок, русалок тощо.

Вже в ті часи, ґрунтуючись на природних спостереженнях, наші прашури створили календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні — тоді, коли день починав переважати ніч.

Розвивалось у східних слов'ян й ужиткове мистецтво зі “звіриним” і “геометричним” жанровими стилями. Вдосконалювалась і музична творчість.

Східні слов'яни створили високу культуру, яка поступово стала першоосновою духовного розвитку майбутньої України.

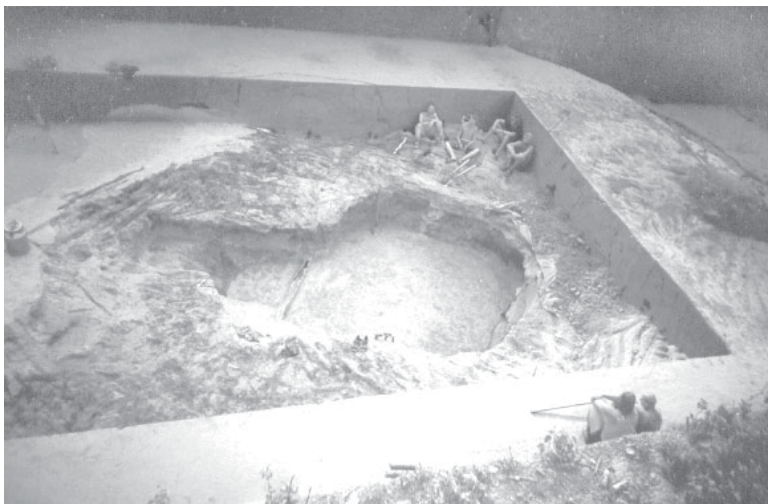
ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. *Що таке археологія?*
2. *Коли на Чигиринщині зафіксована поява перших людей?*
3. *Охарактеризуйте значення для історичної науки відкриття Суботівського та Скіфського (Мотронинського) городищ?*
4. *Опишіть Холодний Яр в сиву давнину?*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:**1. Скіфське (Мотронинське) городище (VII-V ст. до н.е.) за даними археологічних досліджень 2002 року**

Численні гектари дрімучих лісів Холодного Яру — це і незрівнянна краса, і царина героїчного минулого українського народу. Густі ліси Холодного Яру притягували до себе всіх, хто гостро відчував несправедливість, неприпустимість підневільного стану українців. Саме в Холодному Яру зароджувалася козаччина, гайдамаччина, Коліївщина...

Проте ця місцина припала до вподоби людям ще більш ранньої доби. Про це свідчать Холодноярське городище та кургани Скіфської

Під час розкопок Скіфського городища влітку 2002 року

епохи. Й досі вони вражають своєю величиною, представляючи зразок високої духовної культури, військового мистецтва, зокрема і в справі будівництва фортифікаційних споруд. На ці окраси Холодного Яру особливо звернув увагу Ян Хохоровський — доктор гуманітарних наук, директор Інституту археології Ягелонського університету польського міста Кракова, якого уже кілька років підряд влітку можна побачити в Холодноярському лісі. За його спостереженнями, Городище було цілою оборонною системою, яка зазнала принаймні трьох етапів добудови, остання з яких датується першою половиною VI століття. В кінцевому підсумку оборонний вал мав вигляд високого земляного насипу з

деревяною конструкцією заввишки 8 метрів. Та ще й глибина рову сягала більше шести метрів. Всього висота оборонної споруди (із верхньої її частини до дна рову) сягала 15 метрів. А коли до того додати ще й високий частокіл, то це становило серйозну перешкоду для різних завойовників.

Зважаючи на малодослідженість цих історичних місць, у 2000 році було створено українсько-польську археологічну експедицію, основою якої стала міжнародна наукова угода між Інститутом археології Національної Академії Наук України, польським Інститутом археології Ягелонського університету у Кракові та Національним історико-культурним заповідником “Чигирин”.

Варте уваги те, що саме польська сторона взяла на себе фінансування всіх археологічних робіт, тим самим прискоривши їхнє проведення. Знову ж таки це стало можливим завдяки старанням Яна Хохоровського, який є учасником і керівником численних археологічних експедицій, зокрема шести африканських експедицій, стількох же арктичних, що велися на острові Шпіцберген, і вже 8 років працює в археологічних експедиціях на Україні, добре знайомий з історією скіфів, кочових племен Євразії. У Холодноярських лісах він уже трудиться кілька років.

Археологічна експедиція у Холодному Яру в 2002 році тривала 50 днів. І весь цей час її учасники докопувалися, в буквальному розумінні слова, до дна могутнього скіфського кургану. Хоч і змучені виснажливою роботою, всі вони залишилися задоволеними результатами розкопок. Адже, нарешті, таки докопалися до захоронення скіфського воїна, поверх якого було насипано навіть не пагорб, а цілу гору землі. Було виявлено скелет скіфського воїна, його військові металеві обладунки, одяг та шолом з металу. При вході могили лежав скелет коня та кінські бойові обладунки й прикраси, навіть бронзові.

Доктор історичних наук з Інституту археології НАН України Сергій Скорий схильний вважати, що до цього захоронення вже двічі добиралися грабіжники, прихопивши з собою більш цінні трофеї.

Знахідки 2002 року Холодноярської спільної українсько-польської археологічної експедиції акуратно документуються і є власністю України — передані в Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”. Нарешті, в цьому році вдалось відкрити таємницю величавого Скіфського Кургану у Холодному Яру, неподалік від Мотронинського монастиря.

(Вечірні Черкаси. — 2002. — 19 вересня; Нова Доба. — 2002. — 15 жовтня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Що нового було виявлено археологічною експедицією 2002 року при дослідженні Скіфського городища у Холодному Яру?
2. Опишіть захоронення скіфського воїна, яке було виявлено археологічною експедицією влітку 2002 року?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 2-2,5 млн. р. до н.е. — поява високорозвинених приматів, від яких бере свій початок людина
- ☑ 100 тис. р. — 10 тис. р. до н.е. — палеоліт
- ☑ 50-10 тис. р. до н.е. — пізній палеоліт (основний вид діяльності — мисливство. Поява родового ладу — матриархату)
- ☑ X-VI тисячоліття до нашої ери — мезоліт
- ☑ VI-IV тисячоліття до нашої ери — неоліт
- ☑ II-I тисячоліття до н.е. — бронзова доба
- ☑ IX ст. до н.е. — початок залізної доби
- ☑ VII-III ст. до н.е. — Скіфська держава
- ☑ VI ст. н.е. — велике розселення слов'ян

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **археологія** — наука, яка вивчає життя людей на підставі речових джерел
- **палеоліт** — древній кам'яний вік (ділиться на нижній, середній і верхній)
- **мезоліт** — середній кам'яний вік
- **неоліт** — (новий кам'яний вік) — етап розвитку людства, коли відбувся перехід до виробництва продуктів шляхом вирощування рослин та одомашнення тварин, проте основним матеріалом для виготовлення знарядь праці залишався, як і раніше, камінь

РОЗДІЛ II. ЧИГИРИНЩИНА В ПЕРІОД ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗКВІТУ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Унаслідок тривалого періоду політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на зламі VIII-IX століть виникла могутня держава — Київська Русь.

Східнослов'янські племена були нащадками стародавнього населення лісової та лісостепової смуги сучасної України. Територія, на якій вони жили, знаходилася між Віслою, Карпатами, Прип'яттю, Дніпром, доходила до Дону і Чорного моря.

Східні слов'яни вели осілий спосіб життя. Це сприяло розвитку землеробства, яке тисячоліттями становитиме в них основу господарства. Крім нього, вони успішно займалися скотарством, мисливством, рибальством. Багата природа краю створювала для цього всі умови.

На початку нашої ери східнослов'янські племена знаходилися на етапі розпаду первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства та держави. В цей період вони об'єднувалися у племінні союзи, які деякі історики вважають державними об'єднаннями. І дійсно, анти мали сильну військову організацію, своїх царів. Готський історик Іордан говорить про велике об'єднання антів у IV столітті, на чолі якого стояв князь Бож. Тривалий час він успішно воював з готами, але в 386 році потрапив у полон до готського царя і був страчений.

Після розпаду союзу антів виникли нові племінні об'єднання. Літописець Нестор у "Повісті минулих літ" називав такі союзи племен: поляни, які жили понад середньою течією Дніпра, древляни (між річками Рось і Прип'ять), уличі, тиверці, бужани та волиняни (верхів'я Західного Бугу), сіверяни (понад річками Сула, Сейм, Десна).

Найміцніше державне утворення існувало в полян. Саме цей племінний союз став у майбутньому ядром української народності.

Існує думка, що організатором державного утворення у полян

був князь Кий (між 550 і 600 рр.). Він же вважається і засновником Києва.

У VIII столітті кілька племінних союзів Середнього Подніпров'я об'єдналися в своєрідний союз союзів, який і почав називатися — Русь. Його столицею був Київ. Це об'єднання свідчило про новий, більш високий етап у процесі державотворення.

Серед учених існує декілька **теорій походження Давньоруської держави**.

Норманська теорія заснована на літописній легенді, згідно з якою варяги були запрошені на Русь. Окрім цього, в якості аргументів висувалося давньонорманське походження деяких руських назв, імен тощо. А сама назва “Русь” походить, на думку прихильників цієї теорії, від фінської назви шведів — “руотсі”.

Антинорманська теорія наполягає на тому, що назва “Русь” походить від назви річок у Центральній Україні — Рось, Роставиця. А у Скандинавії жодне джерело не вказує на плем'я або народ русів. Окрім цього, декілька тогочасних ісламських мандрівників і письменників називали русів слов'янськими племенами.

Існує ще і **хозарська гіпотеза** Омеляна Прицака, згідно з якою поляни є не слов'янами, а різновидом хозарів.

Сьогодні не можна говорити про переконливу перемогу тієї чи іншої теорії. Найбільш прийнятною, на наш погляд, є теорія взаємовпливу багатьох факторів, включаючи варязький і хозарський, у процесі становлення ранньофеодальної держави - Київської Русі. Основними ознаками будь-якої середньовічної держави, в тому числі Київської Русі, були: розміщення населення не за національним (у той період за племінним) принципом, а за територіальним, поява влади, не пов'язаної з волевиявленням народу, збирання данини для утримання цієї влади, династичний (спадковий) характер влади вождя.

Археологічні знахідки, виявлені на Чигиринщині, свідчать, що тут містилось чимале давньоруське поселення XI- XIII століття.

Територія Чигиринщини була **південним прикордонним районом Київської Русі**. На південний захід від Чигирини, понад річкою Тясмин, можна і нині побачити залишки земляних валів, споруджених для охорони краю від степових орд. З Чигирини виступала давня Русь у свої походи на землі Візантії.

Сліди поселень періоду Київської Русі виявлено також у селі Суботів Чигиринського району.

Після прийняття християнства (*християнство було прийнято у 988 році за правління князя Володимира*) на Чигиринщині виникло чимало монастирів. У цей час Холодний Яр став так званим розсадником чернецтва. Монастирі відігравали тут особливу роль. Усі вони мали товсті, метрові, стіни і були оточені високими земляними валами та глибокими ровами. Обителі були не лише фортецями, а й останнім притулком для православних, які тікали в південні райони, зокрема Черкащини, — рятуючись від покатоличення і сваволі польських магнатів. У період існування ранньофеодальної держави — Київської Русі в XIII столітті (1204 рік), ще до монголо-татарської навали, тут було споруджено відомий Мотронинський монастир, що водночас служив і фортецею. Ще й дотепер збереглися його оборонні вали. Пізніше монастир не раз руйнували завойовники. Навколишні жителі щоразу відбудовували його (останній раз у 1568 році).

Великого лиха завдала населенню Середнього Подніпров'я, в тому числі і Чигиринщині, навала у першій половині XIII століття монголо-татар. Досліджувати цей період складно через відсутність літописних згадок про події краю того часу. У ході численних спустошливих нападів татар і турків Чигиринщина перетворюється на безлюдне урочище так званого Дикого поля.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. Коли виникає ранньофеодальна держава — Київська Русь?
2. Яким районом Київської Русі була Чигиринщина?
3. Коли збудовано Мотронинський монастир?
4. Де на Чигиринщині археологами виявлено сліди поселень періоду Київської Русі?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:

1. Таємничий острів

У повідомленнях арабських вчених IX ст. про землі давньої Русі було немало загадок для дослідників. Ціле століття, наприклад, шукали вітчизняні історики та археологи місцезнаходження великого острова, де, за арабськими джерелами, жили давні східнослов'янські племена, об'єднані назвою **Русь**. З цього острова протяжністю “в три дні пут” Русь здійснювала набіги на ворогів. Славнозвісний острів Давньої Русі вчені шукали ледве

не на всій європейській території СРСР: від Балтики до Чорного і Азовського морів. Багато було запропоновано гіпотез, але острів так і не вдалося знайти.

Карта острова Русі, про який писали арабські географи IX-X століть

За давніми описами, острів був лісистий та заболочений. Проте й такі детальні прикмети не допомогли історикам. Сталося це, можливо, з тієї причини, що нікому не спало на думку шукати острів на предковичній території Русі. Та й справді, як міг потрапити таємничий острів на суходіл? Інша річ, аби йшлося про острівець 10-15 кілометрів довжиною, тоді ще можна було б розраховувати знайти його на Дніпрі, деś в районі річки Росі. Ну, а острів завдовжки в 130-140 кілометрів?

Загублений острів давньої Русі все-таки було знайдено. Багато років "полювали" на острів краєзнавці, пробираючись в'язкими заростями боліт, стежками, які проклали борсуки у висохлім руслі старого Дніпра. Крок за кроком вивчали вони дніпровські притоки й дивні течії Ірдинського болота. Вивчали геологічну будову підвищень правого берега Дніпра нижче Канева і вище Черкас. В Ірдинському болоті, озерах та річці Тясмин знаходили уламки давніх кораблів, якорі та інші рештки судноплавства. І тоді виявилось: заплави річок Ірдині (від міста Сміли до села Мошни) і Тясмину (від Сміли до впадання її в Дніпро вище Кременчука)

являють собою давнє пересохле річище Дніпра, яке було судноплавним тисячу і більше років тому. Нижче Канева Дніпро розходився на два розтоки, і правий з них, завширшки від одного до трьох кілометрів, був головним і судноплавним. Між двома розтоками й знаходився величезний, в 130 км довжиною, лісистий і заболочений острів.

Виявилось, що дехто зі старих капітанів дніпровських пароплавів, лоцманів та рибалок знав про давній острів з народних легенд, які збереглися. Передавались навіть оповіді про воєнні походи, здійснені племенами Русі з цього острова.

Старші люди розповідали, наприклад, що Черкаси, мовляв, були головним містом давньої Русі, що його тюркська назва, яка означає “люди армії”, це пам’ять про кінноту племені тюрків, що служила київському князю в боротьбі з печенігами та половцями. Розповідали про давні кінні стежки, що ведуть через болота на Чигирин, назва якого означає по-тюркськи “вихід”. З Чигирина, можливо, виступала давня Русь в свої походи на землі Візантії. Звідси, з Чигирина (очевидно, за традицією), уже в XIV-XVIII ст. виступали в походи й українські козаки.

Дніпровські капітани не знали про столітні пошуки таємничого острова істориками, а археологи не здогадались звернутися до них. Не знали про пошук острова і льотчики, які пролітали над Дніпром: саме їм з повітря найлегше було відкрити острів. Ясного дня під крилом літака, як намальований, лежить, виблискуючи зеленню, в оточенні вод Дніпра, Ірдині й Тясмина острів нашої сивої старовини. На височині Дніпровського кряжа, по околицях острова немовби вартові історії стоять міста Канів, Черкаси, Сміла, Чигирин.

Вивченням таємничого острова займаються і вчені, і краєзнавці всіх поколінь. Юні слідопити збираються в походи на зниклий “острів” Русі, щоб розшукати рештки давніх кораблів, зібрати старі легенди про нього.

(Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989. — С. 40-41)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Яке місце займала Чигиринщина на карті острова Русі?
2. В чому полягає таємничість острова Русі, про який писали арабські географи IX-X століття?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

☑ *Кінець IX – 40 рр. XIII ст. – держава східних слов'ян – Київська Русь*

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

▪ **держава** – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу

РОЗДІЛ III. ЧИГИРИНСЬКИЙ КРАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

У другій половині XIV століття територія Чигиринщини потрапляє до складу Литовського князівства, а з 1569 року — під владу польських магнатів, тобто ввійшла до складу утвореної в цей рік нової держави — Речі Посполитої.

У ході численних спустошливих набігів татар і турків Чигиринщина перетворюється на безлюдне урочище так званого Дикого поля.

Нове заселення цих земель пов'язане з розвитком феодалізму. Селянська біднота Волині, Поділля, Полісся і Галичини тікала від поміщицького гніту на Наддніпрянщину. В “Дике поле” приходили селяни-втікачі з Росії і Білорусії, з Литви і Польщі. Вони й збудували перші оселі на місці сучасного Чигириня.

Основна хвиля колонізації Чигиринщини припадає на XVI століття. Розташована в центрі України, неподалік від головної водної артерії Дніпра, на межі Дикого поля і городової України, Чигиринщина завжди приваблювала до себе втікачів-селян. Цьому сприяли природні умови — велика кількість боліт (Комабарж, Шахновка, Інбек), близькість Чорного лісу (сьогодні — лише його залишки — Нерубай, Круглик, Чута, Холодний Яр) створювали зручні умови для оборони від ворога.

Проте, постійна небезпека набігів татар змушувала чигиринців завжди тримати зброю напоготові, бути вправними воїнами, а на випадок посилення експансії чужоземців — бунтівниками, повстанцями і державотворцями. Про це свідчить і хронологія подій: 1576 р. — Стефан Баторій подарував Чигирин запорозьким козакам; 1596 р. — під Чигирином військо Северина Наливайка завдало поразки полякам на чолі з коронним гетьманом Жолкевським; початок XVII ст. — морські походи чигиринців і вимоги турків знищити Чигирин; 1625 р. — повстання Марка Жмайла; 1629 р. — напади козаків Тараса Федоровича (Трясила) на чигиринський ключ корсунського староства Софії Данилович; 1636 р. — “низи” Чигиринського полку на чолі з Павлом Бутом (Павлюком) подалися на Січ; 1637 р. — Чигирин — центр збору повсталих (тут зосереджено 8 тисяч повстанців та артилерія із Запорожжя).

Надзвичайно багато писемних та археологічних знахідок козацького періоду є про місто Чигирин та села Чигиринщини. Тільки козацьких

могил, що відносяться до першого розряду, тут виявлено – 572, 20 – другого, 48 – третього.

1. ЧИГИРИН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Найдавніші згадки про Чигирин належать до *першої половини XVI століття*. Про нього говориться як про один з козацьких зимівників, який мав невелику фортецю. Король польський і Великий князь литовський у 1532 році Чигиринську фортецю віддав у володіння черкаському старості О. Дашкевичу. Дещо пізніше, під 1574 роком, згадується про “обивателя” і козака чигиринського Тишка Волевича. Це поселення в кінці 70-х років XVI століття було зруйноване татарами. Однак, Чигирин невдовзі відбудовується знову.

У 1589 році польський король Сигізмунд III своїм універсалом закріпив землі Чигиринщини за черкаським старостою О. Вишневецьким. Мешканцям Чигирини були визначені межі “земель з ґрунтами, полями та іншими угіддями”. Чигиринці повинні були виконувати всілякі повинності – нести сторожову службу, платити підводне, косове, бортну десятину. Віддаючи заміж дочку, батьки платили куни (12 грошей за дозвіл на одруження). На першу вимогу мешканці мусили збройно виступати проти ворога під короговою королівських старост.

Є припущення, що *назва міста бере свій початок від чудодійної чигир-трави*, яка нібито часто зустрічалася в цій місцевості. Деякі дослідники виводять це слово від численних непрохідних чагарників, а деякі від тюркської назви “*чигир*” – *дорога*.

Мешканці Чигирини жили переважно з рільництва. Багатші мали корів, овець, коней. Розвивалися тут і різні промисли. Промишляли городяни рибним і бобровим господарством, ставили млини, корчми, полюбляли бортництво тощо.

Щоб привабити ремісників і торгівців у свої володіння, магнати часто свої поселення оголошували містами, добивалися для них права на самоврядування, дозволяли організацію цехів. У 1592 році таке право одержав і Чигирин.

Довгий час помилково вважалось датою надання Чигирину Магдебурзького права 5 травня 1592 року. Проте, завдяки зусиллям колективу наукових співробітників Чигиринського державного історико-культурного заповідника, на початку 90-х років минулого століття було проведено солідну роботу з уточнення і наукового обґрунтування дати

набуття Чигирином статусу міста. З допомогою науковців, у Польщі було виявлено ряд матеріалів, які вказали на точну дату. Зокрема, в “Географічному словнику Королівства Польського та інших слов’янських країв”, виданому у Варшаві в 1881 році, йдеться, що 1 травня 1589 року король Зигмунт III окремим привілеєм дозволив Олександрові Вишневецькому, черкаському старості, закласти місто і збудувати замок на пустому урочищі і городищі, яке називають “Чигирин”. Крім того, у тому ж привілеї зазначалися права та обов’язки міщан. Далі цей же привілей вказував старості, щоб місто було заселене виключно вільними людьми, а не так званими “бігунами” – втікачами з сіл і міст старостинських, а “наколи б такі з’являлися, то щоб міщани їх не переховували ані волі не давали”. Це місце для фортеці було вкрай вигідним. Навіть зараз можна зрозуміти, чому саме Чигирин

*Кам’яний хрест на Замковій горі в Чигирині.
Встановлений у 1912 році*

був обраний з цією метою – вибір був пов’язаний з його географічним положенням: з одного боку місто омиває річка Тясмин, а “Замкова гора” розташована так, що довкола неї розрослося місто, яке перебувало під прикриттям замкових гармат. Вищезгаданий Олександр Вишневецький згодом отримав від Зигмунта III інший привілей, датований 15 жовтня 1592 року, на підставі якого Чигирину було надано Магдебурзьке право: дві ярмарки на рік і тижневі торги, а також міська печатка із зображенням трьох перехрещених стріл, як символ збройної готовності прикордонного краю. Таким чином, згідно з даними матеріалів, *датою надання Чигирину Магдебурзького права слід вважати 15 жовтня 1592 року.*

Неподалік від Чигиринської гори ще з XV століття проходив торговельний шлях з Києва до Криму. Цим шляхом кримські татари найчастіше пробиралися на Україну. Саме тут місцевість дозволяла затримувати їх. З півдня місто прикривалося Замковою, або Кам’яною

горою, яку річка Тясмин охоплювала великим півколом. Зі сходу, півночі та заходу гора здіймалася дуже стрімко. Тільки вузька смуга схилу єднала її зі степом. Кам'яну гору неважко було зробити неприступною фортецею.

На кінець XVI століття боротьба селянства проти кріпосницького і національного гніту загострилась. Наступ феодалів на Придніпров'я загрожував самому існуванню козацтва. І хоч польські магнати вважали Чигирин своєю базою для боротьби із “сваволею”, однак, близькість Запорізької Січі та посилення гніту не могли не впливати на мешканців міста, на козаків-реєстровців, що тут проживали. Вони часто піднімали зброю проти польської шляхти.

Майже в усіх селянсько-козацьких повстаннях у тій чи іншій мірі брали участь і чигиринці. Місто ставало одним з центрів збору повсталих, і тоді польські власті кидали проти нього регулярні війська. Так було в 1596 році, коли чигиринцям під проводом Юрія Богуна та Іллі Сутиги довелося зі зброєю в руках відстоювати своє місто. Ці два відважні народні герої були закатовані польською шляхтою у 1597 році під час придушення повстання під проводом С. Наливайка. У 1912 році на память про ці події на Кам'яній горі в Чигирині було встановлено зроблені меморіальні написи на чавунній дошці, яку розмістили на Кам'яному хресті.

Так польська адміністрація вчинила з чигиринцями і у 1630 році, коли ті приєдналися до повстанців під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила). Так було і в 1637 році, коли вони взяли участь у селянсько-козацькому повстанні, очоленому Павлом Бутом (Павлюком) та Карпом Скиданом.

2. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЧИГИРИНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Перша друкована згадка про Холодний Яр належить історикам, що описали битву литовсько-українсько-білоруських воїнів з монголо-татарами у 1362 році на “Синій воді”. Саме в ті часи (друга половина XIV століття) феодальна Литва, скориставшись з ослаблення Золотої Орди і прагнення руського населення визволитися з-під її гніту, захопила спочатку Чернігово-Сіверщину, Поділля, а потім і Київщину, володіння якої межували із землями Холодного Яру. Через небезпечне сусідство Дикого поля, безперервні напади кочових племен ці квітучі землі були довгий час незаселеними. Окремі міста-фортеці та добре укріплені монастирі протягом століть були єдиними населеними пунктами від Канева, Черкас і до дніпровських порогів.

У цих краях в XV столітті стали з'являтися втікачі від литовських, польських феодалів. На зміну монголо-татарським завойовникам у кінці XV століття на Україну почали нападати турки, а також кримські татари. В боротьбі народних мас проти феодално-кріпосницького і національного гніту, проти польських і литовських феодалів, проти турецько-татарських набігів на Україні сформувалося козацтво, заснувавши у пониззі Дніпра Запорозьку Січ. Дорога із Запорожжя в Черкаси, Переяслав та Київ лежала через Чорний Шлях Холодного Яру. Дух вільнолюбства охопив Україну. Тяжкий феодално-кріпосницький та національний гніт множив козацькі села на придніпровських землях. Особливо інтенсивно зростало населення в хуторах і селах Холодного Яру, де стародавні укріплення надійно ховали людей від набігів турків і татар. У 1527 році кримський хан Сагіб-Гірей скаржився литовському князеві, що черкаські і канівські козаки “становляться” (оселяються) по Дніпру біля самих татарських кочівників.

Перші відомості про село **Боровицю** належать до початку XVII століття. В документах вона іменується містечком. Як слобода засноване 1613 року на королівських землях Черкаського староства. Розташоване на рукаві Дніпра р. Гречанці та на її притоці р. Боровиці. Мешканці Боровиці впродовж 20 років від дня заселення не відбували феодалних повинностей. Населення зростало за рахунок селян-утікачів. У 1616 році в Боровиці було 50 хат “послушних” і 100 козацьких. Крім сторожової служби, жителі займалися рільництвом, рибальством, чумацтвом, мисливством.

Містечко відігравало помітну роль у визвольній боротьбі. В роки розгортання антифеодалного руху на Наддніпрянщині, що набрав великого розмаху в першій чверті XVII століття, багато жителів Боровиці переходило із “послушних” у козаки, не визнаючи жодних прав феодала на їхню долю. Разом із козаками вони взяли активну участь у селянсько-козацьких повстаннях 30-х років XVII століття.

У липні 1637 року запорожці, очолені гетьманом нереєстрових козаків Павлюком (Павлом Бумом), вступили до Боровиці, і її мешканці приєдналися до них. 2 серпня цього ж року двотисячний козацький загін на чолі з полковниками К. Скиданом і С. Биховцем напав на головну квартиру реєстрового козацтва — м. Переяслав — і, захопивши його керівництво — старшого реєстру С. Кононовича, військового писаря Ф. Онушкевича та багатьох інших старшин, — повернувся до Боровиці. На ухвалу козацької ради заарештовану козацьку старшину

було розстріляно в містечку, як зрадників. 17 грудня, в розпалі бою під Кумейками, двотисячний загін на чолі з Павлюком і Скиданом відійшов на південь у район Чигирина. Звідти Скидан рушив на Запорозжя, щоб підготувати нові сили для продовження боротьби. Павлюк залишився в Боровиці для прикриття Скиданового відходу. Під Кумейками козаки і селяни зазнали поразки. В ніч на 18 грудня основне повстанське військо, кероване Д. Гунею, відступило й об'єдналося в Боровиці із загоном Павлюка. Сюди ж прибуло і кілька козацько-селянських загонів, що стояли в Черкасах. 19-го грудня авангард шляхти почав облогу Боровиці. Довідавшись про перебування Павлюка в Боровиці, польний гетьман М. Потоцький 20-го грудня прибув туди сам з основними силами. Польсько-шляхетська артилерія невпинно вела гарматний обстріл оточеного козацького табору. Підпалене ворогом містечко горіло, не вистачало води й їжі. Однак обложені чинили рішучий опір. Проте сили були нерівні. І на козацькій раді під Боровицею 24 грудня полковники і військовий писар війська Запорізького Богдан Хмельницький підписали вимушену угоду.

Павлюків канал за селом, Павлюкова могила біля сучасної рибартілі і рештки козацьких укріплень, споруджених під керівництвом гетьмана, нагадують людям про народне повстання 1637 року.

Після капітуляції під Боровицею запорозькі козаки і повсталі селяни не скорилися гнобителям. Навесні 1638 року вся Наддніпрянська Україна запалала у вогні повстання під проводом Я. Острянина і Д. Гуні. І коли козацький загін, керований К. Скиданом, захопив Чигирин, населення Боровиці приєдналося до повстання.

У першій половині XVI століття територія, де згодом виникла **Медведівка**, була пустирем. Приплив населення до цієї місцевості був значним, а чигиринський та корсунський староста Ян Данилович "...для людей вільних, що у Чигирині вже не вміщалися..., вказав місце". Тут виникло поселення, яке староста назвав Данилоградом. Згодом йому було надане Магдебурзьке право. Але назва "Данилоград" не прижилася. За поселенням закріпилася назва Медведиця (згодом Медведівка) — від річки Медведка і однойменного з нею урочища. У матеріалах перепису Корсунського староства за 1616 рік зазначено, що в новому поселенні є 20 міських будинків і 280 козацьких хат.

Цікавою є історія села **Мельники**. У писемних джерелах Мельники вперше згадуються під 1629 роком. За народними переказами, мешканці села ставили на річці Сріблянці водяні млини і мірошникували. Звідси й назва села Мельники. Спершу воно належало до володінь Мотронинського

монастиря. Спустошливі татарські наїзди, наступ магнатів на Придніпров'я не раз змушували мельниківців братися за зброю.

1615 рік. Саме в цей рік в історичних документах вперше згадується село **Рацеве**.

Від початку свого заснування (1616) символ сучасної української державності село **Суботів** належало до Корсунського, а з 40-х років XVII століття — до Чигиринського староства. Його мешканці займалися рільництвом і тваринництвом. Крім того, тут розвивалися ковальство, чинбарство, ткацтво та інші ремесла. Набували поширення промисли, насамперед млинарство і рибальство.

З Суботовим пов'язано багато сторінок життя і діяльності Богдана Хмельницького. Саме тут 27 грудня 1595 року він народився, саме тут провів дитячі роки.

Богдан Хмельницький знехтував військовою кар'єрою на службі в магнатів і зв'язав свою долю з козацтвом. У битві під Цецорою в 1620 році Богдан потрапив у полон до турків. А через два роки, випущений з полону, вступив до Чигиринського реєстрового полку і водночас господарював у Суботіві.

*Богдан Хмельницький.
Портрет польського
художника Яна Матейка*

У 1646 році чигиринський староста О. Конєцпольський заявив, що Суботів належить до його мліївського володіння. Захищаючи свої права, Богдан Хмельницький звернувся до польського короля Владислава IV, і той привілеєм 1646 року закріпив за ним Суботів. Та королівський документ не допоміг. Чигиринський підстароста Чаплинський в 1647 році вчинив наїзд на Суботів, пограбував його, спалив хліб, тяжко побив малолітнього сина Богдана Хмельницького. Богдан Хмельницький з групою однодумців в кінці грудня 1647 року прибуває на Запорожжя, де було багато скривджених панством, і готує козацькі полки до

повстання. На боротьбу за визволення від польсько-шляхетського гніту стали тисячі гноблених.

З Суботовим пов'язано багато видатних подій початкового періоду Національної революції середини XVII століття. Він увійшов до Чигиринської сотні Чигиринського полку. Жалуваною грамотою від 6 квітня 1654 року цар надав Чигиринське староство, в тому числі й Суботів, на гетьманську булаву. Іншою грамотою він підтвердив королівські універсали про права Богдана Хмельницького на Суботів.

На лівому березі Тясмина на піщаних пагорбах суцільною лінією простяглися **Розсошенці, Красносілля (Мордва) та Погорільці**. Ці села поєднала історія та тісні родинні стосунки їх мешканців. Згідно універсалу від 1 травня 1589 року, наданого Сигізмундом III черкаському старості Олександру Вишневецькому, вся територія над р. Тясмин визнавалася власністю Чигиринина. Як стверджують автори “Словника географічного королівства Польського”, вся ця територія носила назву Чорного полісся і була покрита дубовим лісом. Ліс цей використовується для будівництва Чигиринської фортеці і поступово територію, звільнену з-під лісу, засипали рухомі піски. “Около г. Чигиринина, по левому берегу Тясмина протянулася песчаная равнина, имеющая около 2 1/2 версты ширины и до 6 верст длинны, на ней песок так глубок и мелок, что при сильном ветре подымается на воздух и несется массами, засыпая соседние луга и поля”, йдеться у “Статистическом описаний Киевской губернии” І. Фундуклея.

За три кілометри від Чигиринина в Тясмин впадала, утворюючи рукав-розсоху, ліва його притока р. Ірдинка.

У часи Національної революції середини XVII століття до гетьмана Богдана Хмельницького неодноразово зверталися селяни з проханням про надання притулку. Гетьман втікачам відказував: “У мене риби хватить, землі - хватить, живіть” і дозволив оселятися на Розсоші річок Тясмина та Ірдинки. Одним з перших там оселився, збудував кузню і виготовляв зброю для війська батька Хмеля циган Микита Ключник. Очевидно, з'явилося поселення і на території сучасного Красносілля, оскільки, за розповідями старожилів, у селі знаходили наконечники стріл, списів, козацьку зброю, монети XVII століття. Після Чигиринських походів всі населені пункти над Тясмином були перетворені в руїну. Проте вже на початку XVIII століття почалась нова хвиля колонізації земель Чигиринщини.

З 30-х років XVII століття Чигириним і Чигиринщиною заволодів рід могутніх магнатів Конєцпольських. Сваюля магнатства спонукала козаків Чигиринина скаржитися “на великі кривди”, їм у 1644 році навіть вдалося добитися заміни полковника Закревського, який вірно служив

магнатам, іншою особою — М.Кричевським. Останній пізніше став одним з найближчих сподвижників Богдана Хмельницького.

3. ФЕНОМЕН КОЗАЦТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У героїчній історії боротьби українського народу за свободу і державну незалежність козацтву належить особливо важлива роль. Без цього феномена доля України складалася б, напевне, ще більш трагічно, оскільки козацтво протягом століть було чи не єдиною силою, що вела народ у бій за краще життя.

Запорожець

Поява козацтва була зумовлена тяжкими політичними, соціальними, національно-релігійними умовами, які склалися в XV-XVI століттях на українських землях. Посилення феодального гніту, насильницьке окатоличування, приниження національної гідності, яке постійно відчували українці з боку іноземців, породжувало опір народу. Найбільш поширеною його формою стала втеча від гнобителів. Рішучі й сміливі люди, основну масу яких складали селяни, тікали за пороги Дніпра. Там вони будували укріплення, що згодом дістали назву Запорозької

Січі (*Січ — від слова засіка, тобто укріплення*).

Слово “козак” тюркського походження і в перекладі означає “вільна людина”, “сторож”, “воїн”. Вперше поява українського козацтва зафіксована в історичних джерелах 1489-1492 років. Виникнувши в степах Південної України спочатку як побутове явище, козацтво з роками набуло високих організаційних форм. Поступово змінювалася і його психологія: якщо на ранніх стадіях свого існування втікачі, з яких формувався козацький стан, прагнули здобути лише особисту свободу, то вже в XVII ст. козаки захищали інтереси всього народу України.

Важливо також підкреслити, що поява козацтва започаткувала зародження нових тенденцій суспільного розвитку, буржуазних за своєю природою, а саме — *передового і нового на той час типу сільського господарства, що базувався на індивідуальній та вільнонайманій праці*. І це тоді, коли в більшості країн ще панувало кріпосництво.

На землях, заселених козаками, швидше ніж будь-де формувалися товарно-грошові відносини, успішно розвивалося мануфактурне виробництво.

Але, без сумніву, найважливіше значення мала державотворча функція українського козацтва. В конкретних історичних умовах середини XVI столітті воно взяло естафету української державності, яка була перервана сходженням з політичної арени Київського і Галицько-Волинського князівств.

Державотворча діяльність козаків пройшла у своєму розвитку два етапи. Перший — на Запорозькій Січі, яка була життєздатним політичним організмом, що виконував функції держави. Другий етап почався у ході Національної революції середини XVII століття, коли на звільненій території виникла Українська держава з яскраво вираженими етнічними рисами і завершеними державними інституціями. Мова йде про Гетьманщину.

Сьогодні, як і раніше, багато дискутують відносно того, чи можна вважати Запорозьку Січ державою. Знайти об'єктивну відповідь на це питання заважає надмірна політизація даної проблеми. Здебільшого всі ті, хто є прибічником існування незалежної держави України, дають ствердну відповідь, а ті, хто не підтримує цю ідею, заперечують. Щоб наблизитися до істини, треба в своїх пошуках застосувати не ідеологічний, а науковий підхід, тобто розглянути цю проблему в контексті класичної теорії держави і права, яка досить ґрунтовно розроблена. До основних ознак держави відносять: 1) територію і кордони; 2) політико-адміністративний устрій; 3) суспільну владу, органи управління; 4) державну атрибутику і символіку; 5) юридично-правові інститути; 6) фінансову систему; 7) збройні сили, які здатні захищати територію; 8) міжнародне визнання, здатність проводити самостійну зовнішню політику.

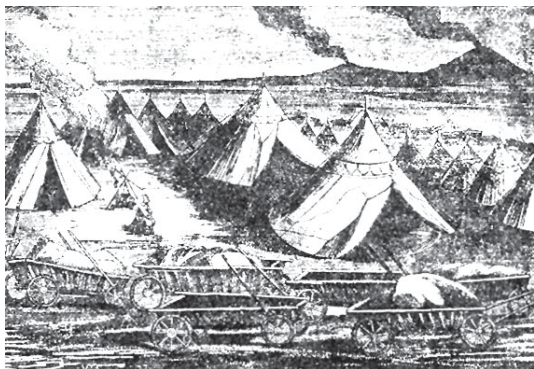
Територія, на якій селилися українські козаки і яку вони контролювали,

Запорозька Січ. Початок XVI століття

охоплювала майже весь південь України, насамперед теперішні Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську і частково Полтавську, Черкаську, Миколаївську та Херсонську області. Вся територія поділялася на паланки. Це слово означало і фортецю, і територію, котра їй підлягала.

Кількість козаків на Січі коливалася залежно від пори року, перебігу воєнних дій та інших причин, але рідко перевищувала 15-20 тисяч. Загальна чисельність населення на землях, які контролювали запорожці, становила більше 100 тисяч. Переважна маса козаків проживала на так званих “зимівниках” — хуторах із двох-трьох хат і господарських будівель.

Козацький табір

Таке господарство ґрунтувалося на особистій і вільнонайманій праці, воно становило основу економіки Запорожжя і було на той час найбільш продуктивним. По суті з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за рамки феодальної епохи.

Запорозька Рада

Розглядаючи наявність наступної ознаки державності органів влади і управління, треба, перш за все, відмітити такі риси політичної організації Запорозької Січі, як відсутність кріпацтва, формальна рівність усіх членів козацької громади, право брати участь у військових радах, які були вищими органами влади. Такі ради скликалися кілька разів на рік для вирішення найважливіших

питань: про війну і мир, про участь у поході, а також для обрання вищих посадових осіб гетьмана або кошового отамана, судді, осавула, писаря, обозного та інших.

Як бачимо, структура суспільних інституцій на Запорожжі була

надзвичайно простою. Загальна козацька рада (коло) виконувала функції своєрідного законодавчого органу. Обрані посадові особи наділялися виконавчою владою. Правових актів, які б закріплювали ці інституції, не існувало. Вони керувались у своїй діяльності усним звичаєвим правом, яке виникло ще до часів Київської Русі. Внутрішній суспільний устрій Запорозжя різко виділявся на фоні безмежного панування феодальних відносин, і його можна вважати республіканським за своєю формою.

Звичайно, Запорозьку Січ, як і будь-яке явище, не слід ідеалізувати. Майнова диференціація, а згодом і соціальна нерівність, неминуче зумовлювали суперечності між старшиною і козацькою сіромою. Але на фоні безмежного панування абсолютизму в інших країнах Європи організація влади на Запорозжі різко виділялася своїм демократизмом.

Створила Запорозька Січ і свою власну символіку — клейноди. До клейнодів належали: корогва (прапор) — переважно малинового кольору; бунчук; булава; печатка; герб, на якому було зображено козака з мушкетом і шаблею. Офіційно державне утворення українських козаків називалося — *“Низове Військо запорозьке”*.

Військова дисципліна на Січі ґрунтувалася на звичаях людської гідності. Найбільше козак боявся осуду своїх товаришів. Однак, на Січі існували й козацькі суди, основані не на писаних законах, а на традиціях, які оберігалися і яких свято дотримувалися. Суддя вважався другою особою після кошового отамана. Документи свідчать про демократичний характер козацького суду. Широко використовувалися такі заходи, як взяття винуватця “на поруки” або зменшення покарання з огляду на сімейне становище. В той же час суворо каралися такі злочини, як вбивство людини, дезертирство з поля бою, зрада, крадіжки та бійки.

Загальновідома істина, що тільки та держава може постояти за свої інтереси, яка має сильне військо. Козацьке військо вважалося одним з найсильніших у Європі у XVI-XVII столітті. І пояснювалося це не лише особистими якостями козаків, а й тим, що це була армія, в якій командирів обирали самі воїни, і тому на командні посади потрапляли найбільш досвідчені й талановиті люди, яким повністю довіряли.

Д. Яворницький писав, що, борючись з татарами і турками, українські козаки мали більше «державного інстинкту», ніж польська шляхта чи московські царі. Вони першими зрозуміли необхідність

безкомпромісної боротьби з Кримом та Туреччиною. В той час, коли в Польщі й Росії не сміли й думати про таку боротьбу і сплачували данину кримським татарам, козаки рішуче ставали на двобій із завойовниками і не раз перемагали їх.

Протягом 1450-1556 років Україна пережила понад 80 ворожих вторгнень. Кримські орди двічі (у 1482 і 1484 рр.) нападали на Київ і руйнували місто. Сотні сіл були спалені дотла, загинули або потрапили у полон тисячі людей. Прикордонні фортеці не могли зупинити ворожу агресію.

Тільки Запорозька Січ залишалася могутньою твердиною на Дніпрі, а її відважне козацтво стояло стіною, перепиняючи шлях ворожим нашествиям.

Запорозькі козаки мали свою дипломатичну службу, приймали посланців іноземних держав і направляли своїх в інші країни.

І лише єдиної ознаки держави ми не знаходимо в історії Запорожжя — наявності своєї власної грошової одиниці. Але пояснюється така обставина тими складними умовами, в яких перебували козаки, тим більше, що і в наші часи деякі держави не мають цього.

Таким чином, можна дискутувати, чи відповідає Запорозька Січ усім вимогам класичної теорії держави і права. Але ніхто не може заперечити, що в силу історичних обставин Запорозька Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, який успішно виконував функції Української держави. В середині XVII століття суспільно-політичний устрій Запорожжя став основою державного будівництва на визволених від польської влади землях.

Так сталося, що зародження та зміцнення козацтва збіглося в часі з поширенням на українських землях польської експансії. Завоювання України Польща спочатку проводила шляхом колонізації, встановлення економічного панування польської шляхти. А потім, закріпившись, вона створює всеохопну систему гноблення, економічного, політичного та культурного закріпачення України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

- 1. В якому столітті територія Чигиринщини потрапила до Литовського князівства?*
- 2. З якого року Чигиринщина перейшла під владу Речі Посполитої?*
- 3. Що таке Магдебурзьке право? Коли такого права було удостоєно Чигирин?*

4. Використовуючи другий пункт розділу, заповніть наступну таблицю:

N п/п	Назва населеного пункту Чигиринщини	Перша згадка про населений пункт чи дата заснування	Основні історичні події, які відбувались на території населених пунктів у другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст.

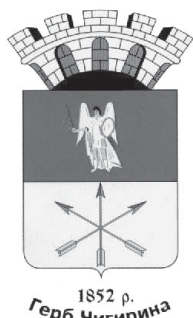
5. У чому, на вашу думку, полягає феномен козацтва в історії нашої держави?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:

1. Герб Чигирини

Ще в період родоплемінного ладу східні слов'яни, які жили на території України, вживали символічні знаки для вирізнення роду чи окремих знатних родин. У середні віки система знаків набула значного поширення, вони стали спадковими і дістали назву “герба” (в перекладі з польського — “спадщина”).

Поширення міських гербів на Україні пов'язане з появою так званого Магдебурзького права, яке надавало місту певної економічної і навіть політичної автономії. Наочним свідченням того, що місто чи містечко має певні права, був герб, яким обов'язково скріплювалися всі рішення магістрату й офіційні документи.

15 жовтня 1592 року Чигирин отримав Магдебурзьке право і таким чином став містом з усіма його ознаками.

За ним закріпився герб — у срібному полі три покладені хрестоподібно стріли, спрямовані гострими кінцями вгору. Цей же герб став зображуватись і на міській печатці.

Чому саме стріли стали символом нашого міста? Справа в тому, що Чигирин, заснований на межі з “Диким полем”, уже в перші роки свого існування був змушений розвиватись як поселення, укріплене фортецею.

У першій половині XVI століття тут був козацький зимівник, підпорядкований черкаському старості Остапу Дашкевичу. Майже півстоліття це укріплення захищало мешканців краю від нападів татар.

На знак того, що місто носило оборонний характер, і було внесено у зображення герба три схрещені стріли.

Проте з часом Чигирин втрачає привілеї міста. Він знову стає повністю залежним від старости та його управляючих. Тому в кінці XVIII століття чигиринці почали добиватись повернення місту колишніх прав. У результаті цього у 1792 році король Станіслав Август видав Чигирину поновлювану грамоту, якою підтверджувалось Магдебурзьке право, надане місту в 1592 році, і його герб.

На початку XIX століття Чигирин став повітовим містом Київської губернії. В 1852 році затверджувались герби міст Київської губернії, в тому числі і Чигирина. Обов'язковою атрибутикою верхньої частини щита герба було зображення архистратига Михаїла — герба Київського. Архангел Михаїл - один із семи небесних ангелів, головний воєначальник у православному церковному житті — стає з XII століття покровителем Києва, згодом його зображення з'являється на гербі міста. Внесення зображення архистратига Михаїла до герба Чигирина означало, що місто територіально підпорядковане губернії. Крім того, обов'язковим також було і зображення у верхній частині герба п'ятиконечної міської корони на знак того, що місто було повітовим центром.

Таким чином, повний герб міста Чигирина, затверджений в 1852 році, мав такий опис: щит герба розділений на дві рівні частини: у верхній — герб Київський, а в нижній, срібній — три покладені хрестоподібно стріли, спрямовані гострими кінцями вгору. Герб прикрашений міською короною. Саме такий герб ми можемо побачити на кам'яному хресті, що встановлений на Богдановій горі в 1912 році.

І, нарешті, останнього разу зміни до герба Чигирина були внесені уже в наш час. Це було приурочено святкуванню 400-річчя з дня надання Чигирину Магдебурзького права, що відбулося восени 1992 року. Тоді серед заходів, присвячених цій події, було відкриття пам'ятного знака на честь надання місту Магдебурзького права, а також розробка нового герба Чигирина. Оскільки зараз місто знаходиться в Черкаській області, то вирішено зображувати в главі щита не герб міста Київ, а історичний герб міста Черкас — у червленому полі срібний кінь, що скаче.

Положення про новий герб міста було затверджено II сесією

Чигиринської міської Ради народних депутатів 19 червня 1992 року. В ньому сказано: “Герб міста Чигирин — це умовний пізнавально-правовий знак, що є символом міського суверенітету. Герб складений за певними геральдичними правилами і виконаний засобами знаково-геральдичної системи. Герб міста — це не тільки візитна картка населеного пункту, але і своєрідний пам’ятник історії та культури”.

У 1993 році Всеросійська геральдична колегія внесла герб міста Чигирин в гербовник. Отже, нині герб Чигирин є таким: в срібному полі три покладені хрестоподібно чорні стріли, що повернені гострими кінцями догори. В червленій главі срібний кінь, що скаче вліво.

(Чигиринські вісті. — 1996. — 24 травня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. *Що таке герб? Коли у міста Чигирин з’явився свій перший герб і яким було його зображення?*
2. *Як проходила еволюція герба Чигирин і яким він є нині?*

2. Перший козацький монастир

Християнські монастирі виникли в III-IV столітті н.е. на річці Ніл в Єгипті і були спочатку поселеннями скитників. На Україні вони з’явилися в XI столітті у зв’язку з прийняттям християнства. В перші роки після хрещення Русі, на Україні монастирі стали не тільки землевласниками, а й центрами поширення писемності, вели літописи, збирали бібліотеки, надавали милосердну допомогу бідним.

У 1917 році в Росії було 1025 православних монастирів. На Україні їх налічувалось 316, вони володіли 293 тисячами десятин землі та лісу. На Чигиринщині було 90 монастирів, з них на сучасних землях Чигиринського району 3: Мотронинський — у Холодному Яру, Миколаївський — у Медведівці, Свято-Троїцький — у Чигирині. Про останній і розповімо все, що писалось в церковних відомостях про Київську єпархію.

Цей монастир знаходився на околиці Чигирин. Із заходу до нього примикали сипучі піски, з 3-х боків оточувався непрохідними болотами. Та й сама місцевість під монастирем піщана з болотистим підґрунтям. Обитель знаходилась на острові, бо з одного боку текла річка Ірдинь, яка колись впадала в Тясмин проти сучасної лазні (місцевість мала назву Чиканчик). А другий рукав впадав у болото і мав назву Потясминь (тобто за Тясмином) або Значка.

Заснування Свято-Троїцького монастиря тісно пов’язане з виникненням перших паланок козаків.

Богдан Хмельницький зробив Чигирин постійним місцем свого проживання, а Свято-Троїцький монастир на час його правління в релігійному житті займав першорядне значення по поширенню православної віри.

Колишній військовий писар, потім гетьман Іван Виговський побудував тут нову кам'яну церкву замість старої, а цар Олексій Михайлович постачав сюди ризи.

Крім собору Пресвятої Тройці, Виговський побудував ще церкву на честь Іоанна Богослова, як це видно із описання другої подорожі по Україні патріарха Антіохійського Макарія, який відвідав монастир в 1653 році. За рік перед цим монастир відвідав Константинопольський патріарх Афанасій Петупарій.

У гетьманстві Хмельницького і його найближчих приємників Свято-Троїцький монастир пережив найкращий період свого життя і був найбільш благоустроєним і багатим монастирем на Україні. Один час митрополит Йосиф зробив із монастиря кафедру і керував звідси паствою. В 1678 році під час Чигиринських походів турки і татари разом з Чигирином знищили і монастир.

Проте відомо, що в 1708 році він знову вже діяв. Тут в цьому ж році прийняв монашество гетьман Дорошенко, який нагородив монастир земельними угіддями. В 1712 році турки знову спалили Чигирин і обитель.

У 1730 році монастир відбудувався, але попередньої слави він уже не мав. А з 1795 року ця обитель стала жіночою. Першою настоятельницею її була ігуменя Варвара. В часи польської влади, які тяглися 229 довгих років, монастир примусово, через податі та побори, змушували прийняти католицьку віру. На що жоден ігумен не пішов. Царські чиновники в 1861 році зменшили земельні і лісові угіддя монастиря.

У 1930 році монастир був закритий, а церква та собор розібрані. Довгий час в приміщеннях Свято-Троїцького Чигиринського монастиря розміщався сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку.

(Чигиринські Вісті. — 1992. — 24 жовтня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Коли у світі виникли перші християнські монастирі?
2. Використовуючи поданий вище матеріал, розкажіть про перший козацький монастир на Чигиринщині — Свято-Троїцький монастир?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 1569 р. — Люблінська унія. Чигиринщина входить до складу Речі Посполитої
- ☑ 15 жовтня 1592 р. — надання місту Чигирин Магдебурзького права. Затвердження першого герба міста Чигирин
- ☑ 1596 р. — селянсько-козацькі повстання на Чигиринщині. Боротьба за місто Чигирин Ю. Богуна та І. Сутиги
- ☑ 1613 р. — заснування села Боровиця
- ☑ 1615 р. — перша писемна згадка про село Рацеве
- ☑ 1616 р. — перша писемна згадка про село Суботів
- ☑ 1629 р. — перша писемна згадка про село Мельники
- ☑ 30-ті рр. XVII ст. — Чигиринщина переходить у володіння магнатів Конецпольських

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **Річ Посполита** — назва держави, що склалася з корони Польської і Великого князівства Литовського (1569-1795), які мали федеративні права
- **Дике поле** — історична назва незаселеної території південно-українського степу. Виникла у XVI столітті, коли відбувалася військово-трудова колонізація цього регіону козацтвом після монголо-татарської навали
- **козак** — слово тюркського походження і в перекладі означає “вільна людина”, “сторож”, “воїн”
- **реєстрове козацтво** — українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині XVI — першій половині XVII століття і вносилися у спеціальні реєстри (списки).
- **нереєстрові козаки** українські козаки, які не потрапили до реєстру і тому втрачали привілеї, визнані за козацтвом урядом Речі Посполитої
- **Магдебурзьке право** — міське право в Україні XIV — першої половини XIX століття. Склалося в XIII столітті в німецькому місті Магдебург. Це право створювало певний судовий та адміністративний імунітет міст, а також специфічне правове становище міщан
- **герб** — особливий символічний знак, який виражає коло ідей політичного та історичного характеру, природні особливості, господарську специфіку країни, території тощо

РОЗДІЛ IV. НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ І ЧИГИРИНЩИНА

У XVII столітті в Україні відбулися події, які визначили долю українського народу у наступні віки. Їхній епохальний характер привернув пильну увагу сучасників і став кардинальною науковою проблемою для вітчизняних і зарубіжних дослідників багатьох поколінь. І сьогодні драматичні події середини XVII століття стоять у центрі досліджень фахівців-гуманітаріїв. Історичне осмислення розвитку цього періоду переконало прогресивних істориків у тому, що героїчну боротьбу українського народу за свободу і незалежність можна кваліфікувати як Національну революцію. “Враховуючи зміст, цілі та характер боротьби, ми вважаємо за правомірне характеризувати її як Національну революцію, що тривала до 1676 року. Вона була спрямована на розв’язання двох найважливіших завдань: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України й запровадження в ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежала б дрібна (фермерського типу) власність на землю”, — констатують відомі сучасні дослідники історії України середини XVII століття Валерій Смолій та Валерій Степанков у книзі “Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації” яка побачила світ у 1997 році. Згадані вище науковці запропонували кардинально нову періодизацію національної боротьби середини XVII століття. Національна революція середини XVII століття, за їх баченням, поділяється на п’ять періодів. Перший період: лютий 1648 — червень 1652 рр. — від початку повстання на Запорозжжі до Батогської битви. Другий період — червень 1652 — серпень 1657 рр. — від битви під Батогом до смерті гетьмана Богдана Хмельницького. Третій період: вересень 1657 — червень 1663 рр. — від гетьманування І. Виговського до розколу України на Лівобережне та Правобережне гетьманства, та фактичного виділення Запорозжжя. Четвертий період: липень 1663 — червень 1668 рр. — від Чорної ради у Ніжині до нетривалого возз’єднання України гетьманом Петром Дорошенком. П’ятий період: липень 1668 — вересень 1676 рр. — від походу П. Дорошенка на Правобережжя до його остаточного зречення і поразки революції.

Особливе місце в житті Богдана Хмельницького відводилось

Чигиринщині. Адже це його рідна земля. Тут у 1595 році народився майбутній гетьман, тут провів свої дитячі і юнацькі роки, тут, у родовому Суботові, проживала його сім'я, тут до 1648 року відбував службу в Чигиринському полку. І не випадково саме звідси повіяв той животворний вітер свободи і незалежності, який розпалив полум'я Національної революції середини XVII століття.

1. ЧИГИРИН – СТОЛИЦЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

У 1648 році епіцентр українського державотворення знову переходить до Середнього Подніпров'я і, зокрема, до Чигиринщини (до цього центр державотворення концентрувався на Запорозжі). Безумовно, тут значну роль відіграла постать Богдана Хмельницького. Ставши в епіцентрі подій Національної революції XVII століття, він обрав батьківський Чигирин, родовий Суботів столицею визвольних змагань середини XVII століття.

Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович

Народився 27 грудня близько 1595 року на хуторі Суботів (нині село Чигиринського району Черкаської області). Гетьман Війська Запорозького з 1648 року, державний діяч, полководець, засновник козацько-гетьманської держави.

Походить з родини дрібного шляхтича. Освіту здобув в єзуїтській колегії у Львові. Вільно володів польською, турецькою і татарською мовами, був добре обізнаний із всесвітньою історією. Служив у війську реєстрових козаків, брав участь у походах проти турків. У 1637 році був військовим писарем, а у 1638-1646 роках – сотником. За деякими даними, у 1645-1646 роках – Хмельницький на чолі близько 2500 козаків виїхав до Франції, де вони відзначились у штурмі фортеці Дюнкерк. У кінці грудня 1647 року Хмельницький, переслідуваний польським урядом, з невеликим загonom козаків втік на Запорозьку Січ, де був обраний гетьманом. Хмельницький почав підготовку до повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні. Починаючи війну з Польщею, Хмельницький заручився союзом з Туреччиною і Кримом, які дали йому політичну і військову допомогу. Під керівництвом Хмельницького було здобуто перемоги у Жовтоводській битві

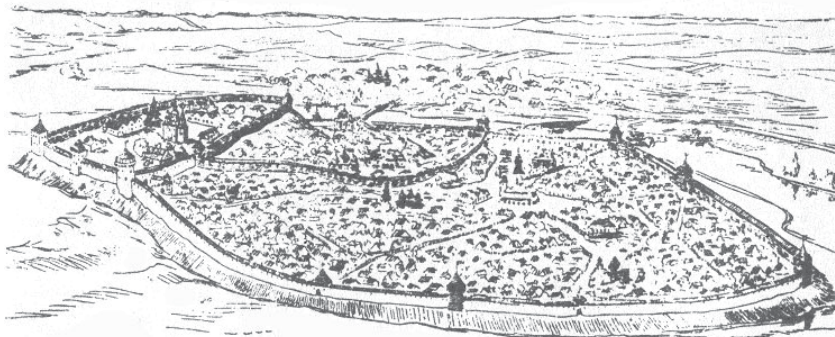
Богдан Хмельницький

1648 року, Корсунській битві 1648 року, Пилявецькій битві 1648 року, Зборівській битві 1649 року, Батозькій битві 1652 року. Тріумфальний в'їзд Хмельницького у Київ і зустріч його як "пресвітлого володаря й князя Русі" свідчили про початок нової козацько-гетьманської держави. Хмельницький створив 300-тисячне українське військо, яке було першорядною збройною силою в тогочасній Європі й основою, на якій будувалася нова українська держава. Хмельницький був видатним дипломатом. Найбільше його досягнення – утворення і формування козацько-гетьманської держави – Війська Запорозького (1648-1782 рр.). Богдан Хмельницький створив державний апарат і цілу провідну верству козацько-гетьманської держави.

Помер 27 липня 1657 року в Чигирині. Був похований 23 серпня 1657 року в Іллінській церкві у Суботіві.

Закономірно, ставши лідером національно-визвольної боротьби середини XVII століття, Богдан Хмельницький звернув особливу увагу на місто Чигирин, надавши йому статус столиці України.

Однак, геополітичне значення Чигирини в цей час було значно ширшим. Чому саме Чигирин стає носієм державотворчих процесів аж до визнання його столицею Української козацької держави? На наш погляд, на цей вибір впливав цілий комплекс чинників. До найважливіших слід віднести оцінку ситуації, яка склалася в середині українського козацтва впродовж 20-50 років XVII століття. Саме в цей час окреслилася негативна тенденція загострення стосунків між низовим козацтвом і "волостю" за гегемонію у державному будівництві. Це

*Чигирин у часи Богдана Хмельницького.
Реконструкція архітектора Г. Логвина*

протистояння полягало у загостренні взаємостосунків між "низовим" і реєстровим козацтвом, яке призводило до братовбивчих сутичок.

Відомо, що центрами реєстрового козацтва були Черкаси, Корсунь, Переяслав, Канів, Трахтемирів. Там склалося відповідне оточення міської верхівки, що підтримувало ідею виділення особливого козацького стану. Значна частина козацької верхівки лояльно ставилася до польської адміністрації, маючи за це певні пільги. Українське панство, яке перебувало в стані виродження, складало тут значний прошарок. Б. Хмельницький

*Кругла вежа в
Нижньому місті.
Чигирин. XVII століття*

на початку Національної революції змушений був підлаштовуватися під впливи цієї категорії верхівки. В Чигирині формувався інститут козацької верхівки, яка була повністю віддана гетьману.

З іншого боку, вибір Чигирини столицею козацької держави, а не якогось із центрів Запорозжя, був викликаний тією обставиною, що запорозьке козацтво продовжувало носити здобитницький характер і не відображало інтересів всього населення України. Чигирин виступав тут напрочуд вдалим центром, який поєднував інтереси “низового” і реєстрового козацтва, “добитників” Низу і осілого землеробського населення “волості”, став містком, який поєднував український народ у жорстокий час випробувань. Таким залишався Чигирин впродовж значного часу.

Вибір Чигирини на цю роль не був випадковим. Місто знаходилося в добре укріпленому самою природою місці, у серці старовинних козацьких земель, неподалік від Дніпра — головної ріки України, якою було легко дістатися до Запорозької Січі. Чигирин стояв відносно близько до тодішніх кордонів Кримського ханства, котре у той час було союзником повстанців. Б. Хмельницький доклав чимало зусиль, щоб перетворити місто у неприступну фортецю. Він стягував сюди гармати з Кодака та інших фортець, укріплював форпост.

Після початку в 1648 році Національної революції кількість населення міста почала збільшуватись, стара Чигиринська фортеця вже не могла вмістити мешканців, і вони почали оселятися під горою. Так виникло українське передмістя, яке займало плато на північний

схід від фортеці. Планування нижньої частини збереглося як підснова на регулярному плані Чигирини, складеному в 1826 році архітектором В. Гесте. На плані зображено дві невеликі площі, куди вливалися вулиці, що вели до брам у дерев'яних стінах передмістя. У забудові міста виділялися житла гетьмана і козацької старшини. Ціла посольська вулиця, будинок ратуші на головній площі, численні дерев'яні церкви. Загальний вигляд мальовничої забудови верхньої і нижньої частини міста багато в чому нагадував Київ із його Верхнім містом і торговельним Подолом. У Чигирині за часів Б. Хмельницького мешкало понад 50 тисяч міщан і козаків. Тут зосереджувалася державна та міська адміністрація. Чигирин був одним із найбільших міст тогочасної України. За Б. Хмельницького місто пережило період найвищого свого розвитку.

Чигиринський полк (за І. Крип'якевичем)

(Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К., Запоріжжя, 2002. — С. 538)

Єдиний вхід до Чигирини був лише з боку Суботова і проходив через цілу систему укріплень та підвісний тясминський міст. У великому місті було кілька торговельних майданів, а також майдани біля Спаської та Успенської церков, біля гетьманського палацу тощо. Вільна забудова створювала неповторне обличчя Чигирини XVII століття.

Тут проводились великі козацькі з'їзди, зібрання, ради. Так, наприкінці

червня 1648 року в Чигирині відбулася друга (перша в Білій Церкві) загальна рада за участю всього козацького війська. 2 червня 1650 року тут зібралася старшинська рада для обговорення пропозицій Венеції щодо участі у війні проти Порти. Наприкінці лютого 1652 року гетьман скликав в Чигирині раду, що висловлювалася за продовження терміну збору війська для походу проти Порти. У квітні цього ж року Б. Хмельницький видає наказ козацьким полковникам прибути на раду

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОЛК

Утворений в 30-х роках XVII ст. як полк реєстрових козаків. Як адміністративно-територіальна одиниця створений у 1648 році.

Центр — м.Чигирин.

Складався з 19 сотень.

Нараховував 3 222 козаки.

Ліквідований після 1711 року.

до Чигирина, на якій буде вирішено розірвати мир з Польщею. В другій половині грудня 1652 року Богдан Хмельницький провів у Чигирині раду старшин з питань майбутніх переговорів з польською комісією. 6 січня наступного року гетьман скликав у своїй столиці старшинську раду, що висловились проти замирення з Польщею та за проведення мобілізації козацьких полків.

У 1654 році в Чигирині відбулася рада, на якій вище духовенство устами

Черкаського протопопа Федора Гурського виступило проти союзу з Москвою. У липні 1656 року Богдан Хмельницький у Чигирині скликав старшинську раду для обговорення питання про укладення договору з Трансільванією. У вересні цього ж таки року у гетьманській столиці відбувся “сейм” Богдана Хмельницького з полковниками і всією старшиною.

Як видно з вищеназваних фактів, Чигиринські ради розглядали головним чином питання війни і миру, укладення міждержавних договорів і, меншою мірою, інші питання. Вирішення загальнодержавних політичних питань саме в Чигирині вказує на важливу роль даного міста в політичному житті тогочасної України.

У гетьманській столиці знаходилася військова канцелярія та архів Української козацької держави. Архів формувався протягом 1648-1676 років з документів дипломатичного характеру, їхніх копій, листів, універсалів (після капітуляції П. Дорошенка значна частина документів з архіву була перевезена до Батурина, а в листопаді 1708 року під час здобуття міста російськими військами згоріла). Тут же зберігалась українська державна скарбниця. Джерелами її формування були, по-перше, податки (за різними оцінками, річна сума податкових зборів коливалась від 550 тисяч до 5 млн. польських злотих), а, по-друге, —

військові трофеї (тільки після Пилявецької битви (1648 р.) козакам дісталися скарби загальною вартістю до 10 млн. червінців). Державним скарбом розпоряджався “гетьманський підскарбій” Іван Ковалевський.

Десять шляхів з’єднували гетьманську столицю з такими містами, як Умань, Біла Церква, Мліїв, Київ; вели за кордон — у Москву, Путивль, Варшаву, Люблін. Біля Чигирина проходив і Чорний шлях, який з’єднував місто зі Стамбулом.

У Чигирині розроблялися і впроваджувалися в життя універсали, пов’язані зі становленням української державності, організацією управління тощо. “Даний з міста столичного Чигирина” — такий підпис можна було побачити на численних гетьманських листах та універсалах, що розходилися по всій Україні. Підтвердженням цього є лист до Донського війська від червня 1650 року, який підписаний: “Дан з города столечного Чигирина”. Відомо близько 300 написаних тут універсалів державного значення .

У Чигирині, як і в Суботові, Богдан Хмельницький мав свою садибу. Садиба у Чигирині нічим не відрізнялася від житла заможних козаків.

Національна революція середини XVII століття дала великий поштовх для розвитку різних промислів і торгівлі. Чигирин став одним з найбільших ремісничих центрів України. Тут кувалися мечі, шаблі, списи, виготовлялися рушниці, порох та інше військово спорядження.

Герб гетьманів Хмельницьких

У ті роки в козацькій столиці при місцевих церквах і монастирі створювалися початкові школи, а в будинках козацької старшини та заможного міщанства практикувалося навчання вдома.

На початковому етапі Національної революції середини XVII століття, а саме в 1648 році, в Чигирині був створений Чигиринський полк як адміністративно-територіальна і військова одиниця України. В його склад входили сотенні містечка —

Суботів, Медведівка, Боровиця, Жаботин, Сміла, Кременчук та інші. На чолі полку стояв чигиринський полковник Карпо Трущенко. Полк був найбільшою надійною опорою Богдана Хмельницького.

Існує версія, що саме в своєму “стольному городі” Богдан Хмельницький

карбував власну монету. До наших днів дійшли три документальних свідчення відносно цього. *Перше* — це записка дипломатичного агента московського царя дяка Григорія Кунакова, в якій є такі рядки: “А у Чигирині, де учинив Богдан Хмельницький минзу (тобто монетний двір) і гроші роблять: а на тих нових грошах на одній стороні меч, а на другій його Богданове ім'я...”. *Друге* свідчення — це лист подільського воєводи графа Станіслава Потоцького до короля Речі Посполитої Яна Казимира, датований 29 жовтня 1652 року. Потоцький у ньому жаліється на те, що Хмельницький у своєму свавіллі зазіхнув на суверенні права короля і карбує власні гроші. *А третє* свідчення — це замітка від 21 грудня 1652 року в паризькій газеті про те, що козацький гетьман почав випуск власної монети, чим викликав гнів короля. Ці дані з незалежних джерел вказують, що Хмельницький, очевидно, вжив заходів до того, щоб карбувати українську монету. З цього приводу постає дискусійно-проблемне питання. Чому не відомо жодного її (тобто монети) екземпляра? Це можна пояснити лише тим, що Богдан, готуючись до масового випуску в обіг власної монети, на підготовчому етапі був змушений тримати в таємниці свій задум. Адже введення в обіг власної монети було б актом надзвичайної політичної ваги. Це б означало проголошення повної незалежності України.

Після тривалої і тяжкої хвороби вранці 27 липня 1657 року Богдан Хмельницький помер у Чигирині — столиці тогочасної України.

Смерть Богдана Хмельницького стала початком занепаду міста Чигирин. Особливо великої шкоди місту завдали гетьмани — Юрій Хмельницький і Петро Дорошенко. Прагнучи підкорити Україну, султанська Туреччина вирішила використати популярне в народі прізвище Хмельницького. Вона проголосила сина Богдана Хмельницького Юрія — гетьманом Правобережної України, присвоївши йому титул „князя Малоросійської України”.

Хмельницький Юрій Богданович

Молодший син Богдана Хмельницького. Народився в родовому хуторі Суботові (нині село Чигиринського району Черкаської області). По смерті батька у 1657 році проголошений на козацькій раді його наступником, але через деякий час булаву було віддано генеральному писарю І. Виговському, а 16-річний Юрась продовжив навчання у Київському колегіумі. 1659 року після угоди гетьмана Виговського з Польщею, коли посилилась неприхильність населення до нього, козаки знову віддають булаву Ю. Хмельницькому. Хворобливий і нерішучий, він не мав таланту керівника у складних для тогочасної України умовах. Потрапляючи у залежність то до російського уряду, то до поляків, татар і турків, молодий гетьман своєю непевністю

викликав невдоволення частини козаків та старшини. У 1660 році Ю. Хмельницький уклав з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна розривала

Юрій Хмельницький

угоду з Росією. Правобережжя за цим трактатом відійшло до Польщі (за винятком Києва). Проти Ю. Хмельницького виступили лівобережні Ніжинський, Чернігівський та Переяславський полки. У Переяславі наказним гетьманом обрано Я. Сомка. Почалися міжусобиці серед прибічників двох гетьманів. Тим часом татари, союзники Ю. Хмельницького, грабували міста і села. 1662 р. військо Ю. Хмельницького зазнало поразки від Сомка та царського воєводи Ромодановського, після чого гетьман зрікся булави і постригся у ченці під іменем Гедеона. Пізніше, після обвинувачення його у зраді П. Тетерею, польський уряд заарештував і ув'язнив Юрася. Після звільнення 1673 р. він потрапляє у полон до татар, які відправляють його до

Царгорода. Відомо, що там він був архимандритом у монастирі. У 1677 і 1678 рр. султан, який знову вирішив завоювати Україну, надумав використати для цього Ю. Хмельницького і проголосив його гетьманом та Сарматським князем. Разом з турками військо Ю. Хмельницького билось з прибічниками Москви, водночас завдаючи руйнувань Україні – було спустошено Канів, Черкаси, Корсунь, Стеблів. Пізніше турки позбавляють Юрія звання гетьмана, з тим знову (1685 р.) повертають йому булаву. Того ж року нещасливий гетьман перевищив свої повноваження, внаслідок чого було закатовано за несплату податку дружину багатого купця. За це турецький уряд стратив Ю. Хмельницького у Кам'янці.

2. ЧИГИРИН В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

У серпні 1665 року козацька рада в Чигирині віддала гетьманську булаву Петру Дорошенку. Діяльність нового гетьмана розпочиналася у дуже складній внутрішній і геополітичній обстановці. Склалася вкрай сприятлива ситуація для поділу Української держави між Росією і Річчю Посполитою.

Оцінюючи ситуацію, яка складалась на той час, П. Дорошенко вважав за першочергове завдання домогтися зміцнення влади у Правобережжі, щоб згодом приступити до возз'єднання козацької України (при цьому сподівався отримати допомогу від польського уряду). Скликана на початку березня 1666 року розширена старшинська

рада направила посольство до польського короля, аби домагатися замирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, відкриття українських шкіл і семінарій, виведення польських залог з міст Правобережжя. Однак, як і слід було очікувати, найважливіші з цих вимог Ян Казимир відхилив.

Восени 1666 року П. Дорошенко прийшов до висновку, що Річ Посполита не надасть дієвої допомоги у реалізації плану возз'єднання Української держави. Виходячи з цього, гетьман вирішив не допустити розташування на Брацлавщині 6-тисячного польського війська С. Маховського і 19 грудня в бою під Браїловим розгромив його. Повернувшись до Чигирина, він розпочав облогу фортеці. Ці кроки засвідчили про розрив П. Дорошенка з Польщею, що остаточно підтвердилося після підписання Андрусівського договору 30 січня 1667 року між Росією і Річчю Посполитою. Четверта стаття цього договору проголошувала про поділ України між цими двома державами.

Враховуючи складні обставини того часу, гетьман розпочав роботи по зміцненню Чигирина. Зокрема, на горі було сплановано й укріплено повздовжні тераси, які існують і дотепер. Верхній замок вирішили відділити від материка широким, до 17 сажнів (близько 36 м), ровом, частково вибраним у скельному ґрунті.

Каміння з рову пішло на будівництво мурованого бастіону. Дорошенкова вежа складалася з трьох ярусів. На першому з них розташовувалося приміщення, перекрите склепінням, де зберігалися порох та інші припаси. На другому, що знаходився на рівні фортечного двору, мабуть, було не менш як три таких самих склепінчастих приміщень для розташування стрільців і гармат. Третій ярус був відкритим майданчиком, захищеним бруствером, в якому були влаштовані мушкетні бійниці та гарматні амбразури. Каземати бастіону використовувались не лише для оборони фортеці, при потребі вони правили і за в'язницю (звідси й назва в тогочасних документах — “бастіон” чи “тюрма Дорошенка”).

Наприкінці 60-х років XVII століття становище гетьмана Дорошенка ускладнилося. В умовах загострення політичної боротьби він направив посольство до Стамбула. В результаті між султаном і Дорошенком в 1669 році було підписано угоду про перехід Правобережжя під протекторат Туреччини з метою “збереження цілісності занепадаючої України”. Ще до підписання угоди турецький уряд прагнув розмістити залогу з 1000 яничар у Чигиринському замку. І в серпні — вересні

1668 року з цією метою двічі відсилав своїх чаушів до гетьмана. Але від самого початку Дорошенко на це не погодився.

Чутка ж про султанську протекцію, прокотившись по Україні, різко вдарила по популярності гетьмана. На цій хвилі виринули два претенденти на булаву — П.Суховій, якого підтримував Крим, та М. Ханенко, людина пропольської орієнтації. Вони повели проти Дорошенка жорстоку боротьбу.

У 1669 році П. Суховій неодноразово підходив з татарами під Чигирин і брав місто в облогу. Кінець 1669 року став для Дорошенка добою тяжкої духовної кризи. Розчарувавшись в українській політиці турецької Порти, гетьман у 1673 році намагався відновити відносини з Росією за умови об'єднання козацької держави. Але його спроби так і залишились нереалізованими, оскільки Москва відхилила всі його пропозиції і на початку 1674 року розпочала військові дії. Об'єднане російсько-козацьке військо під командуванням І. Самойловича та Г. Ромодановського оточило Дорошенка в Чигирині і два тижні бомбардувало місто. Але дізнавшись, що на допомогу гетьману іде турецько-татарська армія, відступило за Дніпро.

Турецькі війська, які прийшли на Україну, спричинили погіршення становища гетьмана. Воно стало критичним. Розлючені опором населення і значними втратами, турки знищували все на своєму шляху. П. Дорошенко виявився неспроможним запобігти страшній катастрофі Правобережжя. Лише в середині вересня ворог розпочав відхід. Вцілілі мешканці краю, проклинаючи гетьмана, вдалися до масового переселення на лівий берег Дніпра.

Скориставшись цим, новообраний польський король Я. Собеський в жовтні 1674 року перейшов у наступ на Брацлавщину, робив спроби організувати марш на Чигирин на січень-лютий 1675 року.

Влада Дорошенка обмежувалася Чигирином, його почали залишати раніше вірні йому підрозділи, соратники, родичі. Важкою втратою стала смерть близького друга й радника Й. Тукальського. Восени 1675 року в політиці гетьмана відбувся останній перелом. Всіма покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, він вирішив зректися гетьманської булави. 22 жовтня 1675 року Петро Дорошенко в Чигирині в присутності Івана Сірка як представника Запорозжя, присягнув на вірність цареві. Але московський уряд відмовився визнати законність цього акту. Натомість у березні 1676 року 20-тисячне російсько-козацьке військо підступило під Чигирин і взяло місто в облогу. Врешті-решт гетьман змушений був капітулювати. Ця подія

стала останнім політичним актом Української Національної революції 1648-1676 років, яка завершилася поразкою.

Дорошенко Петро Дорофійович

Гетьман Правобережної України (1665-1676 рр.). Родом з козаків Чигиринської сотні. Онук гетьмана Михайла Дорошенка. Сам П.Дорошенко замолоду брав участь у перших етапах Національної революції середини XVII століття як козак та писар. Виконував важливі доручення Б. Хмельницького, вів переговори з польським сеймом та шведським урядом. Ставши прилуцьким полковником у 26 років, П.Дорошенко підтримував гетьмана І.Виговського, що був противником угоди з Росією. По смерті Б.Хмельницького російська держава, що мала більший економічний та військовий потенціал, почала вважати себе господарем на Україні, обмежувати її автономію. У 1660 р., ставши Чигиринським полковником, Дорошенко разом з іншими козаками домагається у Москві відміни деяких

статей Переяславської угоди 1654 р. Того ж року він був серед тих, хто підписав Слободищенський трактат про вихід України із складу Росії та приєднання її до Польщі. У 1663 р., за гетьмана П.Тетері, він став генеральним осавулом, а у 1665 р. – полковником Черкаського полку. Пізніше, коли П.Тетеря зрікся булави, Дорошенко при сприянні татар став наказним гетьманом. На початку 1666 р. йому вручили булаву на козацькій раді в Чигирині. Ставши гетьманом, Дорошенко веде вперту боротьбу за возз'єднання Лівобережної та Правобережної України. Остаточно зневірившись у шляхетності намірів щодо України північних та західних сусідів – Польщі та Росії, Дорошенко вирішив шукати допомоги у турецького султана й підписав з ним в 1669 р. угоду, за якою Порта брала козаків під свій захист. У боротьбі проти суперників, прибічників Польщі та Росії,

Петро Дорошенко

Дорошенко врешті став єдиним гетьманом Правобережної України під заступництвом Туреччини. Подальші його плани об'єднати обидві частини України під одним гетьманом зустріли перешкоди з боку І.Самойловича. Правобережна Україна тоді стала ареною кількарічної війни Польщі з султаном, яка перетворила багато міст і сіл на пустку. Тривала боротьба, безнадія і безвихідь змусили Дорошенка зректися булави і здатися Самойловичу. Решту років він провів у "почесному засланні" у селі Ярополчому поблизу Москви, де його й поховано. Цікава подробиця: від другого шлюбу Дорошенка в Ярополчому походила дружина відомого

*Гетьман Петро Дорошенко
веде своє військо -
Військо Запорозьке.
Художник Л. Денисенко*

російського письменника
Олександра Пушкіна, правнучка
гетьмана Наталя Гончарова.

Нині історичне значення Чигирини важко переоцінити. Це мальовниче місце завжди символізувало державність України, її нескореність, славу минувшину.

3. СЕЛА ЧИГИРИНЩИНИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Населення Чигиринщини в середині XVII століття активно включилося у визвольну боротьбу

українського народу проти польсько-шляхетського гноблення. **Боровиця**, наприклад, стала центром сотні, на чолі якої стояв Іван Проскуренко. 18 листопада 1649 року дорогою на Чигирин в містечку зупинялися посланці Росії Г. Неронов та Г. Богданов. Після 1654 року Чигиринське староство, в тому числі й Боровицю, було віддано гетьманові “на булаву”.

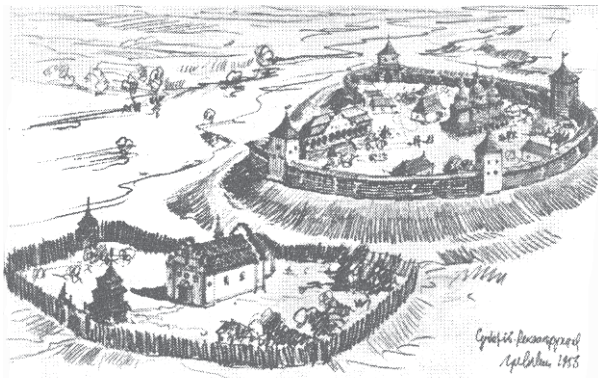
В 60-70-х роках XVII століття Боровиця, як і весь край, терпіла від руйнівних набігів турків і татар. За Андрусівським перемир'ям 1667 року містечко увійшло до Польщі. Та його мешканці постійно обстоювали незалежність країни. Так, коли гетьман Правобережжя П. Дорошенко зробив спробу укласти союз України з Туреччиною і Кримським ханством, жителі Боровиці взяли до рук зброю. В січні 1674 року вони вітали українсько-російське військо під командуванням воєводи Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича. Шукаючи рятунку від неволі та від постійних турецько-татарських наїздів, у ті роки багато поселень з Придніпров'я перебралися в межі Російської держави. Майже всі жителі Боровиці теж виїхали на Лівобережжя.

У 1649 році у **Медведівці** була створена козацька сотня. Медведівка стала сотенним містечком. Після 1654 року Б. Хмельницький одержав її від царського уряду у власне користування. За Андрусівським перемир'ям 1667 року та “Вічним миром” 1686 року Медведівка залишилася у складі Польщі.

Мельники. В роки Національної революції середини XVII століття

вони входили до складу Медведівської сотні Чигиринського полку. За Андрусівським перемир'ям 1667 року село відійшло до Польщі.

У роки Національної революції середини XVII століття родовий

Суботів у часи Богдана Хмельницького.

Реконструкція Г. Логвина. 1954 р.

маєток Хмельницьких село **Суботів** стає *приміською резиденцією* (а її ще досить часто іноземні посланики називали в той час “другим Версалем”) *гетьмана Богдана Хмельницького.*

Богдан, очевидно, вважав це селище найдорожчою спадщиною.

Тут він збудував великий замок, територія якого складала близько 3-х гектарів, природні вигоди якого були підкріплені інженерними спорудами. Його оточував рів і два ряди валів із ескарпованими схилами. На верхньому валу був ряд загострених паль. До складу оборонних споруд входили і вежі — одна кам'яна і три дерев'яних. Поблизу замку проживала більшість населення.

Іллінська церква, збудована коштом Богдана Хмельницького, на що неодноразово вказує літописець С. Величко, в 1656 році за його ж власним проектом була окремим укріпленням в системі оборонних споруд замку і підсилювала його південну ділянку. При необхідності споруда, маючи більш як метрової

*Іллінська церква в селі Суботіві.
Сучасне фото.*

товщини стіни і два яруси бійниць, могла при необхідності вести бій самостійно. Саме з цих міркувань дзвіниця була дерев'яною і нижчою

за церкву. В разі загрози захоплення церкви оборонці могли відійти до замку через підземний хід або, навпаки, отримати через нього підкріплення. Залишки підземного ходу збереглися до нашого часу. Різні джерела вказують, що в особистому розпорядженні гетьмана Б. Хмельницького знаходилось від 30 до 40 гармат. Важко припустити, що вони були тільки в Чигирині. Очевидно, вони були і в Суботіві.

Іллінська церква – визначна пам'ятка архітектури XVII ст. Побудована в стилі поєднання елементів раннього українського бароко і європейського ренесансу. Зведена в 1656 році за наказом та коштом гетьмана України Б. Хмельницького як церква-усипальниця. Церква справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані вона майже квадратна (її зовнішні розміри – 18,19 x 15,91 м) із шестигранним вівтарним виступом на сході. Внутрішній простір одного нефа поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням, яке в інтер'єрі зорозово полегшується розпалубками біля вікон. На хори й горище ведуть сховані у товщі стіни вузькі сходи. За своїм призначенням церква одночасно виконувала і функції оборонної споруди (її міцні мури мають товщину до 2 м). За свідченням літописців в серпні 1657 р. Б. Хмельницького було поховано саме в Іллінській церкві. Як фундатора цієї споруди, гетьмана було поховано на почесному місці – праворуч від вівтаря біля південної стіни споруди в поховальній ямі розміром 2,3 x 0,7 м, яку накрили великою кам'яною брилою місцевого пісковикю. За Чернігівським літописом XVIII ст. у 1664 році польсько-шляхетські війська за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького напали на Суботів, зруйнували Замчище і викинули тіло Б. Хмельницького з домовини, зробивши у зовнішній стіні Іллінської церкви, навпроти поховання, два проломи, оскільки підняття кам'яної брили потребувала як часу, так і значних зусиль. Про особу першого настоятеля храму невідомо. Найвідомішим настоятелем церкви був Роман Орловський. Саме завдяки його активному клопотанню в 60-70 роках XIX ст. було здійснено першу серйозну реставрацію Іллінської церкви. У

Церква Богдана Хмельницького в Суботіві на Чигиринщині. Малюнок К. Пржичиховського, гравюра "ES". 1861 р.

*Зображення гетьмана Богдана Хмельницького
та Іллінської церква на
національній грошовій одиниці – гривні. 2004 р.*

1861 році було збудовано дзвіницю та галерею, яка з'єднувала її з церквою (в II-п. 70-х рр. XX ст. галерею було розібрано). Наступні реставраційні роботи проходили в кінці XIX ст., в I-п. 50-х рр., в II-п. 70-х рр. та I-п. 90-х рр. XX ст. Останню зовнішню реставрацію було проведено восени 2000 року. У XX ст. Іллінську церкву двічі закривали: в 1923-1941 роках в ній влаштували сільський клуб, а потім колгоспне зерносховище; в 1962-1990 роках в ній діяв музей-усипальниця Б. Хмельницького. У 1954 році за проектом архітектора І. Шмуйсона в церкві встановлено символічний гранітний надгробок Б. Хмельницькому. В 1969-1973 роках в Іллінській церкві експедицією Інституту археології АН УРСР було проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого було остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну напередодні нападу польських військ у 1664 році на Суботів, було врятовано й перепоховано у Холодному Яру. З 1990 року в церкві Святого Іллі знову було відновлено богослужіння. В 1993-1995 роках у ній

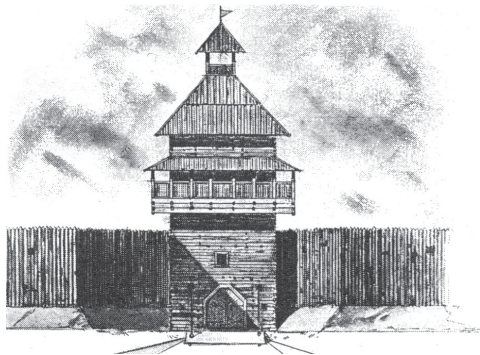
встановлено новий іконостас за зразком того, який був у кінці XIX ст. Церква належить до УПЦ КП. Церква зображена на національній грошовій одиниці номіналом 5 гривень.

Укріплення маєтку Хмельницького в Суботіві були максимально пристосовані до потреб часу. Така побудова настійливо диктувалась реаліями XVII століття: поряд проходив Чорний шлях. В укріпленнях можна було охоронятись-оборонятись і від польських військ. Оборонні споруди розташовувались поряд із місцем проживання людей і використовувались, крім усього іншого, для зберігання продукції господарства і стратегічного запасу на випадок облоги (продукти з тривалим зберіганням). Обов'язковим супутником була вода. Така організація господарства і оборони була життєвою необхідністю.

Окрім того, на середину XVII століття укріплення замку набули ще одну, дещо специфічну функцію — представницьку. Вони повинні були викликати у іноземних гостей і послів повагу до господаря — гетьмана України, а відтак — до всієї держави.

У цей час було збудовано дерев'яну Михайлівську церкву (церкву Св. Михайла) на пам'ять про батька Богдана — Михайла Хмельницького (до наших днів не збереглася).

Суботів наприкінці першої половини XVII століття процвітав і в

*Архітектурна реконструкція
дерев'яної В'їзної вежі замку
Б. Хмельницького у Суботіві.
Архітектор С. Кілессо. 1973 р.*

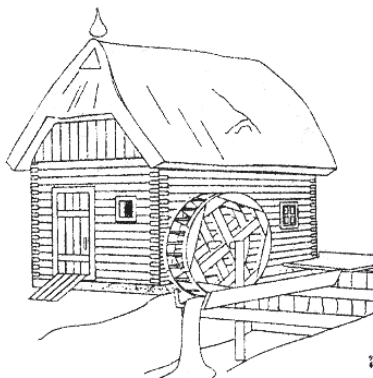
господарсько-економічному відношенні. З листа Богдана від березня 1648 року черпаємо відомості про те, що він широко розвинув сільське господарство, яке залишилося йому від батька. На його “гумні стояли сто кіп хліба, врожаю ще попередніх років”, були в нього коні, рогата худоба, великі отари овець. Особливо дбав про рибальство, для розведення риби викопав чотири ставки. Мав водяний млин, пасіки, шинки з пивом, медом, горілкою. Своє Суботівське

господарство Богдан оцінював у тисячу злотих. Тому не випадково

маєток, який давав значний прибуток, викликав заздрість у певних осіб.

Наприкінці 1645 чи на початку 1646 року чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, який давно накинув оком на заможне господарство чигиринського сотника (а там були чотири рибні ставки та млини, лани, сіножаті та інші угіддя), врешті-решт випрохав у коронного хорунжого привілей, щоб “осадити слободу” на землях Суботова. Намагаючись урятувати Суботів, Хмельницький влітку 1646 року подався до Варшави, де зустрівся з королем. Зміст їхньої розмови не відомий, однак, відомо, що 12 липня Богдан отримав привілей із підтвердженням його прав на Суботів.

Проте й королівський документ не допоміг, чигиринський підстароста Чаплинський одержав дозвіл Конєцпольського

*Проект відтворення млина
Богдана Хмельницького
в селі Суботіві*

*“Млинок Богдана Хмельницького
на річці Суботці”.*

Акварель Яна Мюнца. 1781 р.

розправитись з Хмельницьким і звичайним шляхетським “заїздом” захопив Суботів. Під час організованого нападу Чаплинського на Суботів, за словами Богдана Хмельницького, “...голодний люд снопами розніс зібране протягом кількох років збіжжя, якого було на гумні чотириста кіп. Висіяне на поля зерно все пропало, бо посіви витолочено худобою, кіньми, вівцями”. Кінець-кінцем, привласнивши собі Суботів, Чаплинський вигнав звідтіля сім’ю колишнього власника. Щоб якомога дошкульніше вразити гідність переможеного

ворога, підстароста розпорядився виплатити йому, “немов старцеві”, 150 флоринів, тоді як захоплена земля коштувала 1000 флоринів. На це розгніваний до краю Богдан, стиснувши зуби, зло кинув: якщо

“маю шаблю в руці, то не все забрав у мене Чаплинський, жие Бог і козацька ще не вмерла мати”.

Знайшовши на деякий час притулок у знайомих у Чигирині, Хмельницький розпочав енергійну боротьбу за повернення Суботова. Вищеназваний наїзд на Суботів відіграв важливу роль в історії України — це був поштовх до початку Національної революції середини XVII століття.

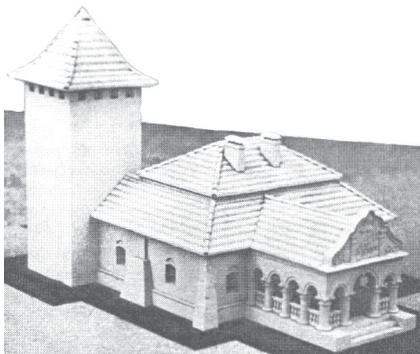
У цей час статус Суботова зазнає змін: якщо на початку XVII століття це був хутір, біля якого М. Хмельницький осадив слободу, то в середині XVII століття — це вже сотенне містечко, приміська резиденція гетьмана України Б. Хмельницького.

Як і Чигирин, Суботів був осередком гетьманської влади і дипломатії. Підписи на документах “Дано з Суботова” знали в багатьох країнах. У Суботові Богдан Хмельницький писав листи до Москви. Відомий лист від 12 серпня 1653 року до московського патріарха Никона.

Тут же досить часто гетьман приймав і посольства зарубіжних країн. Наприклад, тут 11 червня 1650 року Хмельницький прийняв венеціанського дипломата Віміну. В Суботові гетьман приймав і російські посольства, зокрема, 27 серпня 1653 року — царського посла І. Фоміна, 26 листопада наступного року — посла Тургенєва, з якими обговорював питання добросусідських стосунків України з Росією. На початку 1657 року Хмельницький прийняв тут австрійського посла Парчевича.

З Суботова гетьман України керував збройними силами. Тут він підписав свої універсали до народу. Суботів підтримувавав постійний зв'язок із козацькою столицею.

У Суботові у 1653 році було поховано старшого сина Богдана Хмельницького — Тимоша.

*Палац Богдана Хмельницького
в Суботові.*

*Макет-реконструкція
С. Кілессо. 1977 р.*

Хмельницький Тиміш (Тимофій) Богданович

Старший син Богдана Хмельницького, активний учасник Національної

революції середини XVII ст. Обраний чигиринським сотником (1648), брав участь у облозі польської фортеці Замостя (1648) і Зборівській битві (1649), а також у походах українського війська в Молдавію (1650 і 1652) на чолі з батьком. У 1652 році взяв шлюб з дочкою молдавського господаря В. Лупула Розандою для зміцнення військового союзу між Молдавією та Україною. У 1652 і 1653 роках надавав збройну допомогу тестеві у боротьбі з його ворогом Стефаном Георгіу. При обороні фортеці Сучава був смертельно поранений. Похований в Суботіві.

За Богдана Хмельницького неподалік від сучасного центру села Суботів, у глибокій долині були викопані Три криниці. Їх викопано за наказом гетьмана. Біля них, на пагорбі, за переказами, знаходився козацький шпиталь.

На початку другої половини XVII століття Суботів став значним осередком культури. Гетьман мав тут велику бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської колегії чернець Добродіяшко навчав його сина Юрія латині й музиці.

З часів Хмельницького до наших днів дійшла специфічна пам'ятка історії. Знаходиться вона у селі Суботіві. Це — так звана Кам'яна Баба, про яку оповідають, що при ній “було карано козацьких ворогів”. Навіть сьогодні, підійшовши до неї і ретельно її оглянувши, можна побачити давньо-історичні місця рубання шабель.

*Тиміш
Хмельницький*

На початку 1657 року Богдан Хмельницький захворів, і його “хворість усе дужче і дужче давила старого Гетьмана”, і 27 липня о 5 годині ранку, як каже сучасник, писар Іван Виговський, Богдан помер. 23 серпня 1657 року з великою шаною, із супроводом війська і багатолюдного натовпу тіло Богдана Хмельницького перенесли із Чигирини у Суботів і там поховали за козацьким звичаєм, палячи із гармат та рушниць. Поховання Богдана Хмельницького відбулося в Іллінській церкві в Суботіві. Існує й інша гіпотеза, про що свідчать окремі перекази.

Зокрема, й та, що гетьмана поховали в Михайлівській церкві, де раніше був похований його син Тимофій. На жаль, донині залишається невідомим реальне місцезнаходження праху великого гетьмана України.

“Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині, — прохав Богдан Хмельницький, — те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботіві, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров’ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум’я, що звільнило Україну” (це цитата з художнього твору французького письменника Проспера Меріме “Богдан Хмельницький”, яка не є достовірною, але яка певною мірою передає атмосферу того періоду).

Кам’яна Баба в селі Суботіві

Як бачимо, прохання великого гетьмана було виконано. Обряд поховання здійснював відомий на той час церковний, політичний і літературний діяч Лазар Баранович.

Після смерті Богдана Хмельницького Суботів втрачає своє значення. За Чернігівським літописом, у 1664 році С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун і викинути на попелище. Проаналізувавши цю версію, відомий історик Іван Крип’якевич дійшов висновку про її недостовірність. У 1970-1972 роках експедиція Інституту археології АН УРСР проводила архітектурно-археологічні обстеження Іллінської церкви в Суботіві. Під час розкопок у її середині було виявлено п’ять чоловічих поховань, датованих, за висновками антропологів, XVII століттям. З’ясовано, що один із похованих помер у віці понад 60 років, інші — понад 40 років. Біля вівтаря, в південно-східній частині храму, відкрито одну яму, яка дає підстави припустити, що це пограбоване і викинуте поховання (про це свідчать пролом у фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини і знайдена кістка з чоловічого

Меморіальна плита на місці орієнтовного поховання Тимоша Хмельницького у Суботіві

скелета). Отже, одержані на початку 70-х років минулого століття дослідження не дають змоги достеменно висвітлити питання про місцезнаходження праху гетьмана. Можливо, нові дослідження археологів в Суботові та Чигирині допоможуть наблизитися до істини. Значення

*“Смерть Богдана Хмельницького”.
Малюнок Т. Шевченка.*

*(На малюнку зображено момент передачі
Б. Хмельницьким гетьманської булави
молодшому синові – Юрію Хмельницькому. Подія
відбулася в квітні 1657 р. у Чигирині, у резиденції
гетьмана, під час його тяжкої хвороби)*

Суботова, родового маєтку гетьмана України, лідера Національної революції середини XVII століття Богдана Хмельницького, було несправедливо позабуте. Нині, в час будівництва суверенної держави України, Суботів став одним із символів української державності.

Національна революція середини XVII століття ослабила феодально-кріпосницьку систему на Україні.

Проте більшість селянства не дістала козацьких прав. У 1667 році за Андрусівським перемир'ям Правобережжя залишилося за Польщею. Козацький устрій у Суботові було ліквідовано. Його селяни стали кріпаками. У складі Польщі Суботів як містечко перебував майже до кінця XVIII століття. Коли 1674 року російсько-козацькі війська під командуванням воєводи Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича підійшли до Суботова, його жителі радо вітали їх.

У роки Національної революції середини XVII століття, а саме у 1650 році, було засновано село **Іванівка**. В цей же час у історичних документах вперше (під 1664 роком) зафіксовані відомості про село **Новоселицю**.

Під час Національної революції середини XVII століття в селі **Тіньки** (відомому в тогочасних документах як **Бужин**) було споруджено велике укріплення і переправу через Дніпро, що мали на той час стратегічне значення.

4. ВЕЛИЧ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Завжди і скрізь, в усі часи історію творять мільйони людей, однак, лише одиниці стають пам'яттю, символами країни і її народу. Це ті,

хто істотно вплинув на долю суспільства, визначив його організацію, забезпечив значний поступ держави. Чільне місце в нашій пам'яті, в нашому загальнонаціональному надбанні по праву належить синові великого народу — Богдану Хмельницькому.

Богдан Хмельницький належав до найвизначніших історичних постатей, яких висунула на політичну арену перехідна епоха від середньовіччя до нового часу. Її скарб позначився на поглядах великого гетьмана, його поведінці і практичній діяльності. Очолив національно-визвольну боротьбу Б.Хмельницький вже зрілою людиною. Позаду залишилося навчання у світських і духовних закладах України, глибоке засвоєння знань у різних галузях наук, сформовані світоглядні засади. Богдана Хмельницького не можна було назвати і початківцем у політиці. Він добре був обізнаний з громадсько-політичною ситуацією у Речі Посполитій, чудово розбирався у хитросплетінні міжнародних стосунків, а основне, знав потаємні думи і сподівання різних груп тогочасного суспільства.

Разом з тим, повстання козаків, яке трохи згодом переросло у революцію, висунуло на порядок денний цілий ряд проблем (соціальних,

політичних, дипломатичних, військово-стратегічних), які до 1648 року ще не розв'язував жодний політичний діяч України. В історичній ретроспективі не було аналогів ні в масштабах повстань, ні в складності соціально-політичних, дипломатичних і військових завдань, які вирішувалися у їх ході. Богдан Хмельницький міг лише використати практичний досвід своїх попередників, критично використати, але не взяти в цілому.

Проте найголовнішим було те, що в теорії й практиці політичного життя України втратилися традиції державотворчих процесів. Найбільш економічно сильний та духовно розвинутий стан тогочасного суспільства —

Портрет Богдана Хмельницького, віднайдений у Медведівському монастирі у першій половині XIX століття

українські магнати і шляхта, на жаль, залишилися осторонь боротьби за створення власної держави. Масове покатоличення й спольщення, вірне служіння новій вітчизні — Речі Посполитій — стали чи не нормою

*Шабля Богдана
Хмельницького. Переяслав-
Хмельницький історичний
музей*

поведінки багатьох і багатьох представників цього стану. Не випадково у політичному житті українські магнати і шляхта у своїй більшості підтримували стратегічну лінію Варшавського двору щодо України. Вона не допускала найменшої можливості конститування навіть автономного статусу козацьких областей у складі Польщі.

Тому величезна заслуга Богдана Хмельницького як політичного діяча полягала у тому, що він зумів вирватися з орбіти традиціоналізму української шляхти й пройшов у своїх пошуках від засад козацького автономізму до програми створення незалежної соборної Української держави як спадкоємниці і правонаступниці княжої Русі. Як відомо, у більш-менш оформленому вигляді вона вперше прозвучала з уст гетьмана у 1649 році. Час

Підпис Богдана Хмельницького з останніх років його гетьманування

показував, що ця ідея була життєздатною. Вона з великими труднощами, але досить швидко матеріалізувалася у вигляді політичних інституцій молодій державі.

Людині властиво судити про минуле з точки зору часу, в якому вона живе. І сьогодні, повертаючись думками в добу Богдана Хмельницького, ми ще і ще раз переконуємось — він видатний будівничий української держави. Це він, спираючись на своїх попередників, на волю народу і разом з народом, відновив Українську

незалежну державність, започатковану ще Київською Руссю. Це він створив суверенну демократичну козацьку республіку. Це він включив український народ у сім'ю незалежних цивілізованих держав, відкрив йому широку перспективу. Це він витворив нове українське військо. Це він багато зробив для розвитку української дипломатії, завдяки йому було укладено договори України зі Швецією, Туреччиною, Молдавією, Московським царством, встановлено демократичні стосунки з Англією, Францією, Австрією, Венецією та багатьма іншими державами того часу.

Глибокий державний розум, блискучий дипломатичний хист, організаторський талант і непідробний патріотизм у поєднанні з залізною волею та самозреченням в ім'я Вітчизни — усе це зумовило високий злет престижу гетьмана і в народі, і в широкому колі європейських держав.

Богдан Хмельницький був одним з найосвіченіших людей свого часу: володів щонайменше п'ятьма іноземними мовами, відчув на собі життєдайний вплив ідей європейського відродження, а відтак, щиро піклувався долею освіти і культури. Наслідками його діяльності став неабиякий розвиток архітектури, малярства, графіки і книгодрукування, літератури і театру, освітніх закладів. До подій сивої давнини навряд чи можна прямо застосувати поняття сучасності “громадянське суспільство”, але ідея найширшої загальнонаціональної консолідації на основі захисту національних інтересів і будівництва незалежної держави, приклад реалізації якої подав великий гетьман, також повністю співзвучна нашим сьогоднішнім завданням.

*Гетьманська булава і пернач.
XVII століття*

У 2002 році вийшов у світ культурологічний збірник “Черкаський край — земля Богдана і Тараса”, на сторінках якого голова ради Фонду інтелектуальної співпраці “Україна — XXI століття” Богдан Губський у статті “Богдан Хмельницький: від державної ідеї до Української козацької держави” справедливо зазначив: “Минулого року ми відсвяткували вже

десяту річницю незалежності. Але чим ми стаємо дорослішими, тим частіше звертаємось до невмирущого історичного досвіду великого гетьмана, досвіду, який належить остаточно підняти з глибин історії та озброїти ним нинішню політичну еліту України, її громадськість, перш за все, молодь.

Зокрема, мусимо довічно пам'ятати п'ять історичних уроків цієї великої особистості, які завжди мали, мають і матимуть неперехідне значення.

Урок перший. Богдан Хмельницький був першим і, на жаль, останнім в історії України XIII-XX століть політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої зовнішньої та внутрішньої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства.

Ідея “державність через єдність” є чи не найголовнішою і сьогодні, коли навіть після десяти років незалежності нам заважають розбрат і непорозуміння, власні амбіції та прагнення влади.

Переборемо себе — бути Україні!

Урок другий. Великий гетьман завжди вважав, що сила незалежної держави насамперед в її економічній незалежності. Саме на це була спрямована вся його соціально-економічна політика, що дозволило навіть у тих скрутних умовах піднятися над становими прагненнями і діяти в загальнонаціональних інтересах. Зокрема, він пішов на визнання основних соціально-економічних завоювань селянства. Невипадково в історичній пам'яті наступних поколінь Хмельницький постає як визволитель не лише з “ляхської” неволі, а й кріпацтва і панщини, як утверджувач прав селянина на землю та волю.

На тлі тих процесів, що сьогодні відбуваються на селі, значення цих дій важко переоцінити.

Урок третій. Славетний син українського народу був полководцем європейського масштабу. Він створив одну з найбільших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підніс ефективність української кінноти та артилерії. Не програвши жодної битви, гетьман заслуговує на почесне місце в історії військового мистецтва.

Хіба може бути кращий приклад для наслідування для молодих Збройних Сил України, чиє десятиліття ми нещодавно відзначали!

Адже недарма прапори ряду частин української армії прикрашає орден Богдана Хмельницького.

Урок четвертий. Видатні дипломатичні здібності гетьмана можуть бути достойним прикладом для наших дипломатів і творців зовнішньої політики. Невеликий Чигирин свого часу став визначним центром міжнародного

життя середини XVII століття. У надзвичайно складних міжнародних умовах, маневруючи між різнобічними інтересами супротивників, Хмельницький зумів зберегти основне — українську державу.

Урок п'ятий. Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя, культури і освіти рідного народу. Тому не випадково саме йому належить честь сформування основоположних принципів української національної ідеї, яка утверджується в ментальності українців і стає гаслом їхніх визвольних змагань у другій половині XVII–XX століттях.

Водночас ми добре розуміємо, що Богдан Хмельницький — це історична особа, котра не піддається однозначній оцінці. Безперечно, він був однією з найвидатніших постатей в українській історії. Разом з тим нині, з висоти третього тисячоліття, можна бачити непослідовність і навіть половинчастість дій гетьмана, часом, можливо, нелогічність його вчинків, відсутність окремих цілісних орієнтирів тощо.

Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки народжувалися суспільні форми майбутнього.

Та генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від іноземного гноблення і створенні незалежної соборної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

Його історична спадщина воістину неоціненна. І ми маємо всіляко зберігати та примножувати її”.

Історія не може бути прислужницею політики, тому, пам'ятаючи про визначну роль гетьмана, ми повинні давати повну оцінку його діяльності, оскільки це має виключної ваги значення вже не стільки для минулого, а й для майбутнього. Але як би хто не ставився до його діянь, прикладаючи до них мірило сучасних поглядів та понять, не маємо права забувати: для сучасників він був *“богом даний вождем”*.

5. ДЕ Ж НАРОДИВСЯ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІДЕР УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ? (ДИСКУСІЇ ЩОДО ЧАСУ І МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ ГЕТЬМАНА)

В історії нашої держави постать Богдана Хмельницького невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя, справедливості. Саме з Богданом Хмельницьким пов'язане становлення Української козацької держави, формування української нації.

Здавалось би, вітчизняна історична наука дослідила всі аспекти життя і діяльності великого державотворця. Проте, незважаючи на чималу кількість науково-історичної літератури про постать Богдана Хмельницького, у сучасних дослідників все ж залишається ряд питань, і особливо вони стосуються біографії гетьмана. Одне з них — де ж саме народився Богдан Хмельницький.

На сьогодні серед науковців не існує єдиної думки про місце появи на світ Богдана. Проте існує багато версій, гіпотез, припущень щодо цього.

Стосовно часу народження, то на сьогодні майже всі дослідники життєвого шляху Богдана Хмельницького єдині в тому, що це найвірогідніше 1595 рік. Чому саме цей рік? Тому, що як таких, писемних пам'яток цього часу, в яких би фіксувались місце і час народження гетьмана, не відомо. Відомий лише лист венеціанського посланника Сагредо від 1649 року, в якому зазначалось, що Хмельницький мав тоді близько 54 роки. Тому і відштовхувались від цього джерела, встановлюючи дату народження гетьмана.

Не викликає сумнівів з'ясований відомим дослідником О. Максимовичем день народження гетьмана — 27 грудня (день Теодора Начертаного). Хлопці, народжені в цей день, одержували ім'я Богдана (народна форма церковного імені Теодор).

Остаточного не визначене реальне місце народження Богдана Хмельницького породило чималу кількість різних версій та гіпотез.

Не підлягає сумніву, що походив майбутній гетьман з шляхетської родини, бо користувався гербом “Абданк”, але з котрої частини України, достеменно не відомо.

Батько майбутнього гетьмана, Михайло, на початку XVII століття служив у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського у Жовкві, потім (очевидно, з 1605 р.) у зятя Жолкевського Яна Даниловича на Львівщині і переїхав з ним, коли його призначили старостою Корсунським та Чигиринським. Михайло був осадчим Чигирини та Лисянки. Тому й існують версії, що гетьман народився в тій чи іншій місцевості.

Версію про народження Богдана у місті Жовква досить активно нині пропагують науковці Львівщини. Але і вона не має переконливості і є сумнівним припущенням. Історик з м. Жовкви С. Баронч свого часу висловив думку, що Михайло Хмельницький переїхав на службу до Даниловича 1605 року, коли той взяв за жінку дочку С. Жолкевського. З того, що Михайло Хмельницький жив у Жовкві до 1605 року, було

зроблено висновок, що Богдан народився у Жовкві. Але свого часу В. Коховський єдиний із старих істориків, який висвітлював жовківський період життя батька Богдана Хмельницького, зазначив, що майбутній гетьман переселився до Чигирини тоді, коли Ян Данилович став чигиринським старостою, тобто в 90-х роках XVI століття, і що одружився там з козачкою. Отже, згодом про Жовкву, як місце народження Богдана, доводиться відкинути.

За однією з версій, рід Хмельницьких походив з Галичини, з Хмельника на Перемищині, бо в Галичині вже з XVI століття зустрічаються Хмельницькі.

Існують навіть припущення про те, що Богдан народився в Лисянці на Київщині (нині смт. на Черкащині). Прихильники цієї версії відштовхуються від того, що з Лисянки родом батько Богдана Хмельницького Михайло. На цьому свого часу наголошували і історик Д. Бантиш-Каменський, письменник Т.Г. Шевченко, канонік римокатолицького капітулу Ян Томаш Юзефович, про це зафіксовано і в літописі Григорія Грабянки.

Існує гіпотеза про те, що Богдан Хмельницький походить з Переяславщини. Можливо, не випадково один із сучасників Богдана князь Заславський називав його “переяславським козаком”. Богдан дійсно мав зв’язки з Переяславом: мав там власний двір, був одружений з жителькою Переяслава Ганною Сомківною (до речі, брат якої згодом був полковником Переяславським); у Переяславі Богдан тримав до хрещення майбутнього гетьмана Павла Тетерю. З Переяславом пов’язані події Національної революції середини XVII століття: 1649 рік — Богдан дає тут аудієнцію польським послам, а у 1654 році там відбулась історично відома рада з московськими послами. На мій погляд, все вище приведене вказує лише на близькі зв’язки Богдана Хмельницького з Переяславом, а не на те, що Переяслав був місцем його народження.

Син антиохійського патріарха Макарія III Павло Алеппський, який у 1654 і 1656 роках подорожував тогочасною Україною, проїжджаючи через Черкаси, відзначив у своєму щоденнику, що гетьман народився саме тут (у Черкасах) і що мати його була козачкою, і, отже, є підстави стверджувати, що народився Богдан саме на Наддніпрянщині. Проте на сьогодні нам не відомо про існування жодних документальних даних про зв’язки Михайла Хмельницького з містом Черкаси. А тому ця версія сама собою відпадає.

Але найбільш правдоподібною є та версія, що майбутній державотворець народився на Чигиринщині. За даними згаданого вже

нами Коховського, Михайло Хмельницький переселився до Чигирина тоді, коли Даниловичу було надано Чигиринське староство (між 1592-1594 рр.). Якщо ж Богдан народився у 1595 році, то місцем його народження міг бути Чигирин.

Прибувши на Чигиринщину, Михайло Хмельницький служив підстаростою в Чигирині і водночас розгорнув активну господарську діяльність, а незабаром заснував власний хутір (слободу) Суботів. Тут проживала і сім'я Михайла Хмельницького.

Тому сьогодні провідні історики України В. Смолій та В. Степанков, проаналізувавши численні історичні факти, називають найвірогіднішим місцем народження гетьмана Богдана Хмельницького хутір Суботів (нині село Чигиринського району).

Версія щодо народження Богдана в Суботові нині подається, як найбільш довершений факт у більшості підручників з історії України, енциклопедичних та довідкових виданнях.

6. ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Протягом Національної революції середини XVII століття відбувався процес державотворення, викликаний всенародним прагненням до звільнення як від національного, так і від соціального гноблення. На визволеній території були ліквідовані органи управління Речі Посполитої, велике землеволодіння і кріпацтво. У надзвичайно складних умовах, які вимагали постійної готовності продовжувати боротьбу, проходило формування нових органів влади Української держави, яка розміщувалася здебільшого у Наддніпрянщині й згодом почала називатися Гетьманщиною.

Внаслідок вказаних особливих умов склалися специфічні органи влади, які поєднували в собі елементи військового і цивільного управління. Це давало можливість за короткий час мобілізувати сили для захисту від ворогів. Слід відзначити суттєву рису створених органів, оскільки вони істотно відрізнялися від подібних органів в інших країнах — ініціатором їх утворення був народ, а в основі механізму функціонування лежали принципи козацького самоврядування, що склалися в Запорозькій Січі. Отже, вперше в історії народ виступив ініціатором і головною силою державотворення, хоч поступово демократичні органи потрапляли, з одного боку, під контроль козацької верхівки, а з другого — в залежність до російського самодержавства.

Оскільки нова держава не мала писаних законів, функції державної влади розподілялися на основі звичаєвого права і за традиціями Запорозжя. Вищим органом державної влади була Військова або Народна рада. Вона вирішувала найважливіші питання: про війну і мир, обирала гетьмана (вищу посадову особу) і Генеральний уряд. Військова рада складалася з козацької старшини і “всього війська Запорозького”. Для участі в раді достатньо було проживати на території України. Право голосу мали всі повнолітні чоловіки, а жінки, євреї та цигани були його позбавлені. З точки зору нашого сучасника, це може здаватися недоліком, але порівняно з іншими країнами того часу існуюча система була найдемократичнішою і яскраво виділялася на фоні монархічних режимів. В майбутньому на раду запрошувалися лише представники від окремих військово-адміністративних одиниць і фактично керували на ній представники козацької верхівки. Таким чином, рада як вищий орган управління поступово, але неухильно трансформувалася з демократичної до олігархічної форми і навіть почала називатися Генеральною радою. Але відрив від народних мас позбавив козацьку старшину могутньої підтримки, що згодом вміло використала російська адміністрація.

Військова рада обирала вищих посадових осіб, перш за все, главу держави — гетьмана. Він був наділений великими правами, керував роботою Військової ради, очолював військові сили, підбирав і рекомендував до обрання місцевих керівників. Фактично гетьман зосереджував у своїх руках військову, адміністративну, законодавчу і судову владу. Крім того, гетьман видавав свої розпорядження-універсали, які мали силу закону, підписував міжнародні угоди, розпоряджався фінансами, роздавав землі.

Разом з гетьманом Військова рада обирала Генеральну старшину, яка ділила з ним виконавчу владу. Ця соціальна верхівка вирішувала фактично всі справи, складаючи, говорячи сучасною мовою, кабінет міністрів або уряд. До його складу входили: генеральний обозний, два судді, підскарбій (скарбник, що керував фінансовими справами), писар (який фактично був канцлером — главою уряду), два осавули (замісники гетьмана у військових справах), хорунжий і бунчужний.

Адміністративно-територіальна реформа 1650 року поклала початок створенню нової системи місцевого управління, яка будувалася на основі структури запорізького війська. І це зрозуміло, адже в тих умовах кожна територіальна одиниця повинна була автономно бути

готовую до бою і мати своє керівництво, наділене як адміністративними, так і військовими функціями.

Основним адміністративно-територіальним органом управління був полк. Він іменувався за назвою головного міста. Полки не були однаковими ні за територією, ні за чисельністю козаків. Так, наприклад, в один і той же час Полтавський полк нараховував у своєму складі більше 5 тисяч чоловік, тоді як Чернігівський — 936 осіб. Полки очолювалися полковниками, яких обирали на військовій раді полку.

Полковник був не лише воєначальником, а й адміністратором, зокрема, мав право наділяти землею козацьку старшину. У нього був свій власний апарат — полкова козацька старшина — суддя, писар, обозний, осавул. Останні обиралися разом із полковником і затверджувалися гетьманом. При полковнику на правах дорадчого органу існувала полкова рада.

Поступово вибори полковників набували все більш формального характеру, здебільшого гетьман або цар рекомендували на цю посаду своїх ставлеників.

Територіальною частиною полку була сотня. Як адміністративна одиниця вона складалася із кількох містечок і сіл. На чолі сотні стояв сотник, якого обирали на сотенній раді. Його влада як адміністратора в мирний час поширювалася на все населення сотні, а під час воєнних дій сотник очолював відповідний військовий підрозділ — сотню. Сотники підлягали полковнику і гетьману, а в своєму розпорядженні мали писаря, осавула, хорунжого.

Сотня складалася з куренів. До складу куреня входило населення окремого села чи містечка. Очолював цю військово-територіальну одиницю курінний отаман.

Міста мали свої органи управління, але лише незначна їх кількість зберегла самоврядування, більшість знаходилися в залежності від козацької адміністрації.

Важливе місце в системі державного будівництва належало армії. У ході Національної революції середини XVII століття вона досягла 300 тисяч чоловік — це була масова народна армія, найбільша в Європі. Її ядро складали реєстрові козаки (40-60 тисяч чоловік).

Запорозька Січ, становлячи невід'ємну частину України, визнавала владу гетьмана, пізніше також російського царя і деякий час (60-70 роки XVII ст.) — польського короля. При цьому вона зберігала незалежність своєї внутрішньої і зовнішньої політики.

Українська держава мала свою назву — спочатку іменувалася Військо Запорозьке, а в другій половині XVII століття — Руське князівство. Закріпилася й народна назва — Гетьманщина. Державним гербом було зображення козака з рушницею і шаблею. На території Лівобережної України почало діяти козацьке право і судочинство, ряд великих міст мали Магдебурзьке право (право на самоврядування).

Нове державне утворення уже в перші роки довело свою життєздатність, всі його органи успішно функціонували.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. В якому році епіцентр українського державотворення переходить до Чигиринщини?
2. Які причини (чинники) вплинули на вибір Чигирини столицею козацької України?
3. Використовуючи поданий у розділі матеріал, заповніть таблицю “Козацькі зібрання в Чигирині”:

№ п/п	Вид зібрання	Рік	Мета зібрання

4. Дайте загальну характеристику Чигирину як столиці козацької України?
5. Охарактеризуйте чигиринський полк на середину XVII століття?
6. Коли народився гетьман України Богдан Хмельницький та коли він помер і де був похований?
7. Чому Суботів у часи Богдана Хмельницького називали “другим Версалем”?
8. Розкажіть про Чигирин за часів гетьманування Петра Дорошенка?
9. Охарактеризуйте села Чигиринщини в роки Національної революції середини XVII століття?
10. У чому полягає велич постаті Богдана Хмельницького?
11. Назвіть основні гіпотези щодо місця народження Богдана Хмельницького?
12. Як проходило утвердження козацької державності у роки Національної революції середини XVII століття?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:**1. Церемоніал прийому іноземних гостей у Чигирині за часів Богдана Хмельницького**

У ході Національної революції середини XVII століття місто Чигирин з невеликого козацького міста перетворився у один з найважливіших центрів політичного життя Східної Європи, де зустрічалися дипломати Польщі, Молдавії, Росії, Швеції, Венеції, Туреччини, Криму, Валахії. Тут визначались шляхи вирішення військово-політичних проблем, важливих для долі всієї Європи. Посли могутніх держав добре знали шлях до Чигирини — столиці козацької держави Богдана Хмельницького. Вже в квітні 1649 року до Чигирини приїздить російський посол Григорій Унковський з посланням до Богдана Хмельницького від царя Олексія Михайловича. У листопаді цього ж року до Чигирини прибуває ще один царський посол — Григорій Неронов. У травні 1650 року в Чигирин прибув відомий венеціанський дипломат Віміна з пропозицією про створення широкого антитурецького союзу. В 1650 році двічі побував в Чигирині турецький посол Осман-чауш з листами від великого візира Бектеш-аги. У жовтні 1650 року Чигирин відвідав польський посол Воронич з листами короля Яна II Казимира до Богдана Хмельницького. На початку 1652 року Богдан Хмельницький прийняв у Чигирині відомого на той час московського купця Перфілія Зеркальникова з царською грамотою “для обидних дел”. Наприкінці травня 1653 року були прийняті в столиці України російські послы Артем Матвєєв та Іван Фомін. У березні 1655 року аудієнцію у гетьмана запросив посол силістрійського паші Сіяуша Шагин-аги з дорученням великого візира Азема-паші розпочати переговори. У 1656-1657 роках продовжувався інтенсивний обмін посольствами між Чигирином і Константинополем. У липні 1656 року до Чигирини приїхав Франц-Шибеші, щоб за дорученням семигородського правителя Ракоція “приязнь двох народів, вихованців Марса, закріпити урочистими договірними актами”. На початку жовтня цього ж року посол Ракоція Ласлав Уйлакі привіз до Чигирини підписані присяжні грамоти, а 8 жовтня 1656 року гетьман і старшина підписали договір про дружбу між Військом Запорозьким і Семиградом. У січні 1657 року до Чигирини з листами від шведського короля Карла Густава прибув посол Велінг. А у червні цього ж року до козацької столиці прибув посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма ігумен Данило з пропозицією укласти договір про дружбу з Богданом Хмельницьким.

У цей же час з наказом з'ясувати політичну позицію Хмельницького в Чигирин прибув і російський посол Федір Бутурлін.

Постійні дипломатичні стосунки з різними країнами викликали до життя своєрідний церемоніал прийому іноземних послів, який склався при дворі Хмельницького в Чигирині. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну варту, яка вітала послів і проводила їх до гетьманської столиці. Послам надавали приміщення і харчування. З привітанням від гетьмана приходив хто-небудь із старшини, найчастіше генеральний осавул, до його загибелі послів нерідко вітав старший син Хмельницького Тиміш. На другий день після приїзду посольства знову приходили представники старшини проводити послів на аудієнцію до гетьмана. Посли їхали верхи, на парадно прибраних конях: найбільш значних дипломатів супроводила почесна варта з козаків Чигиринського полку. Російські посольства їхали в такому порядку: попереду піддячий, який віз царську грамоту, далі — сам посол зі своїм почтом, а позаду — козацьке товариство. Посли спішувались з коней при ганку гетьманського будинку. Їм назустріч виходив генеральний писар, нерідко з іншими представниками генеральної старшини і проводив до гетьманської “світлиці”. Недалеко від дверей послів зустрічав сам гетьман, часом з синами. Посол виголошував привітальну промову і передавав гетьманові листа від свого володаря, а також вручав привезені подарунки. Далі генеральний писар уголос читав привезений лист. Після цієї церемонії Хмельницький запрошував послів “хліба їсти”. Страви подавались у цю ж кімнату. На бенкеті гетьман проголошував тост на честь володаря, який прислав посольство, а також на честь послів. Тости на честь коронованої особи та посла супроводжувались салютами з гармат. Після бенкету старшина проводила послів до відведеного їм місця постою.

Наступного дня послы знову приїздили до гетьмана, тепер вже для ведення ділової частини переговорів. Гетьман запрошував їх до окремої кімнати і там у присутності одного тільки генерального писаря вислуховував пропозиції послів, обговорював їх і давав свої відповіді. Переговори, як правило, тривали кілька днів. Посли, звичайно, просили, щоб їх не затримували довго. На прощальну, відпускну аудієнцію послы приїздили також в супроводі представників генеральної старшини. Гетьман прощався з дипломатами, передавав запечатаного листа, наділяв послів подарунками, часом і грішми, і давав прощальний бенкет. З Чигирина послів проводила почесна варта, деколи з військовою музикою, а до кордону їх супроводили провідники.

Яскраві свідчення про це містять мемуари німецького священика Конрада Якоба Гільдебрандте, який на початку 1657 року побував у козацькій столиці Чигирині у складі шведського посольства Веллінга. Він вів щоденник, на основі якого в 1668 році були написані “Подорожні нотатки”. Ось що він собі занотував: “Як тільки пан посол увійшов до Чигирина, йому відвели окреме приміщення, де він міг мешкати зі своїми людьми та своїми кінями. Окрім того, гетьман Богдан Хмельницький звелів запровіянтувати пана посла, прислав спершу цинкову сулію, повну оковитої, а потім пішла провізія.

*“Дари в Чигирині 1649 р.”.
Т. Шевченко. 1844 р.*

Через те, що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, то оковиту вручили спедиторіві. Він обіцяв цю оковиту перелити в барилочку для людей, які будуть вертатися. Окрім провізії, надіслали послу ще й пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало.

18 січня 1657 року запросили пана посла на аудієнцію до гетьмана. Після обміну чемностями і закінчення конференції, що проводилась латинською мовою, було прийняття. Перед відїздом посла з Чигирина гетьман подарував йому білого коня, декілька соболевих шкур та мішечок грошей, де було 50 державних талярів — це було на прохарчування. Його обслузі гетьман звелів виплатити 15 талярів”.

У 1654-му і 1656-му роках подорожував по Україні антіохійський патріарх Макарій III зі своїм сином Павлом Алеппським. Останній описав цю подорож у своєму щоденнику. Є там і нотатки про перебування сирійців в Чигирині, про їх спілкування з Богданом Хмельницьким.

Автор денника пише, що перед містом “писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам назустріч і з великим відділом козаків провів нас до міста головною дорогою. Коли ми підїхали до міста, молодший гетьманич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої дерев’яної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після служби Божої ми пішли до гетьмана на обід”.

У ті часи було прийнято дарувати подарунки під час дипломатичних прийомів. Хмельницький обдаровував послів породистими кіньми та дорогоцінною зброєю. Російський посол Унковський одержав від гетьмана лук з сагайдаком, Віміна — майстерно зроблену рушницю, орнаментовану золотом і сріблом.

Іноземні послы також привозили гетьманові подарунки від своїх володарів. Російські послы завжди наділяли гетьмана і старшину дорогоцінними соболями. Так, царські дипломати Матвєєв і Фомін привезли в дарунок гетьманові “5 сороків соболів, разом з 500 рублів, Виговському — 3 сорока в 200” та йому ж іще в запрос за службу и раденье и проведение вестей 5 пар по 5 рублів — але це він отримав потайки від гетьмана. Далі: військовому обозному Федорові Коробці, чигиринському полковникові Карпові Трущенкові і наказному Іванові Волеваченкові, черкаському полковникові Григор’єві Пархоменкові, військовому осавулові Михайлові Миськові, чигиринському отаманові Яцкові Нечипоренкові, Данилові Виговському і “ближнім людям гетьмана” — разом 15 пар соболів по 5 рублів пара (мабуть, по парі кожному). Взамін гетьман прислав їм до господи на прощання наступні дарунки: “Матвєєву коня, лук ядринський і грошима 40 єфимків (талярів), від Виговського також ядринський лук і пару “ольстр”(піхов) для пістолів. Фомину коня і 25 єфимків”.

Цисар Фердинанд передав Хмельницькому срібний позолочений кубок. Султанські послы привозили дорогий одяг, шаблі та іншу зброю, коней, ласощі.

Церемоніал прийому іноземних гостей, який склався в Чигирині, столиці Української козацької держави Богдана Хмельницького, є переконливим підтвердженням того факту, що на світовій арені другої половини XVII століття постала самостійна держава, з думкою якої рахувались майже всі держави Східної Європи. Європейські країни оцінювали Україну періоду Хмельницького як самостійну державу. Здійснення Хмельницьким широкої розгалуженої міжнародної діяльності і наявність дипломатичних відносин з багатьма державами, листування з ними, укладення договорів, обмін посольствами — свідчення входження України в русло міжнародної політики.

(Морозов А.Г., Лазуренко В.М. Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. - К.: НАН України. Інститут історії України, 2000. --С. 278-282)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Посли яких держав відвідували Чигирин за часів Богдана Хмельницького і з якою метою?*
- 2. Опишіть церемоніал прийому іноземних гостей у Чигирині, який склався за гетьманування Б. Хмельницького?*

2. Деж прах Богдана Хмельницького? (версія!)

В історії України, не кажучи вже про нашу Черкащину, постать Богдана Хмельницького і події, пов'язані з ним, займають особливе місце.

У зв'язку з останнім не можуть не викликати підвищеного інтересу й тривоги факти з документів, які зберігаються в Черкаському обласному державному архіві в фондї № Р-131, що стосуються діяльності окружного комітету по охороні пам'ятників старовини, мистецтва та природи (ОКРАПИС). У звіті, який надсилався по службовій інстанції його головою О.М. Олександровим про роботу комітету за період з 1 липня 1923 року до 1 жовтня 1924 року, знаходимо таке: "Потім необхідно повідомити, що в 1922 році Гнатом Яковичем Стелецьким у Суботові, коли ще Чигиринщина не була приєднана до Черкащини, провадилися розкопки як самої Богданової церкви, так і біля неї для відшукання нібито костей Богдана Хмельницького. Якись кості, нібито попалені, він знайшов, демонстрував їх на лекції в Чигирині як кості Богдана Хмельницького й зараз він їх має у себе в Москві, нашиті на текстуру (картон). Крім цього, Стелецький забрав з собою з Суботівської церкви мідяну дошку, яка була над могилою гетьмана з написом про його поховання, залишив у стіні зруйноване місце. Суботівські громадяни звертаються до представників комітету про повернення цієї дошки Стелецьким. Комітетом прийнято з приводу цього засоби щодо повернення дошки, але вона ще не повернута і запрошено Стелецького, що то у нього за кості Богдана Хмельницького і що він думає з ними робити, але відповіді від нього не одержано".

Розуміючи, що заїжджий "дослідник" фактично сплюндрував святиню українського народу, Олександр Миколайович Олександров ніяк не може змиритись з цим і, шукаючи, доки не пізно, допомоги, щоб якось зарадити справі, звертається в різні інстанції. Так, зібравши додаткові відомості, він 16 листопада 1926 року надсилає офіційне повідомлення у Дніпропетровський крайовий комітет пам'ятників культури й природи, до якого тоді належала і Черкащина, а заодно

копію і у ВУАК (Всеукраїнський археологічний комітет) при Академії наук. У ньому, зокрема, говориться:

“В 1921 році Гнат Якович Стелецький, який називав себе професором і головою наукової експедиції по дослідженню з археологічного боку Чигиринщини, в с. Суботово, в Іллінській церкві, будованій гетьманом Богданом Хмельницьким в 1651 році, робив археологічні дослідження з метою з’ясування місця поховання Б. Х., при чому зазначений т. Стелецький розібрав частиною в самій церкві поміст з правого боку входу, де під помостом у стіні ним знайдено було пусту нішу, а із зовнішнього боку церкви, у вівтарної стіни, ним було відкрито приватну могилу поховання початку минулого століття, де в кутку ним було знайдено якісь попалені кістки, які шановний Гнат Якович признав за кістки Богдана Хмельницького. Вирішивши, що поховання гетьмана в самій церкві під помостом зараз нема, т. Стелецький зняв мідну дошку з написом про поховання в церкві Б. Хмельницького, залишив на стіні обідране місце, кістки нашив на картон і все це, як дошку, так і картон, забрав з собою”.

Далі в документі повідомлялось, що в грудні 1921 року Стелецький прочитав у Чигирині лекцію про свої археологічні дослідження, яка іменувалася “Тайни України: мамони, Суботово, Холодний Яр”. В афішах сповіщалось, що на лекції будуть демонструватись археологічні знахідки — кістки мамонтів та Б. Хмельницького. Лекція була платною, тож визначалась вартість квитка на неї — для службовців і червоноармійців по 2.000 крб., інших — 6.000 крб.

Повідомляючи про це (мабуть, не перший раз!) вищій інстанції, голова Черкаського ОКРОПІСУ Олександров нагадував про вимогу жителів Суботова повернути на місце мідну дошку, яку так безцеремонно зідрав “професор”, і просив вжити до Стелецького, який на всі запити не відповідав, адміністративних заходів і запитати його, яке призначення мають зібрані ним кістки та з’ясувати, що він з ними має робити.

Для полегшення пошуків кривдника повідомлялось, що до 1921 року він мешкав у Лубнах, а з 1923 року — на якійсь посаді з археологічно-дослідницьких чи музейних справ. У пресі виступав з проектом дослідження льохів і підземних ходів Московського Кремля, а тому повинен бути відомою особою в музейних та наукових, як і археологічно-дослідницьких та історичних колах Москви, хоч точної адреси його, на превеликий жаль, як зазначається в документі, ніхто не знав.

Не знаємо і ми подальшого розвитку цієї історії, як і того, де

насправді прах великого гетьмана України Богдана Хмельницького. Вивезено його із Суботова, чи цей факт просто фальсифіковано? Про це треба знати достовірно. Отож, потрібні дослідження.

(Черкаський край. – 1991. – 29 жовтня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Прочитавши даний матеріал, що ви можете сказати про місцезнаходження праху Б. Хмельницького?*
- 2. Які моральні висновки слід зробити з цього матеріалу?*

3. Легенди про гетьмана

З історичних джерел і літописів України відомо, що Богдан Хмельницький помер 6 серпня 1657 року, поховали його 25 серпня в присутності значної кількості представників народу, козацтва й духовенства в Іллінській церкві в Суботові. Цей факт засвідчено і в літописі Г.Грабянки: “У день похорон 25 серпня тіло Богдана Хмельницького було перевезено з Чигирина до Суботова і поховано в кам’яній церкві, яку він за життя збудував”. Але вже з XIX ст. почали розповсюджувати різні версії про те, що вірні козаки Богдана Хмельницького в день його похорон підмінили його тіло і похоронили в іншому місці. Одні гадають, що прах гетьмана поховали біля Іллінської церкви на погості, інші, що перенесли його і поховали в склепі під Михайлівською церквою в Суботові і навіть у Холодному Яру. А доказів не було і досі немає. Тоді ж які причини спонукали до виникнення різних легенд і переказів? Дослідження документів Черкаського обласного державного архіву, матеріали обласного краєзнавчого музею та різних історичних джерел показують, що ці легенди здебільшого народжувалися на Черкащині і, насамперед, у Чигирині та Суботові, можливо, в навколишніх селах. До цих легенд причетний і церковний літописець, священник Суботівської Михайлівської церкви Марко Грушевський. Він прагнув перекреслити історичне значення Іллінської церкви і зробити славу своїй, Михайлівській. З цією метою він хотів переконати жителів Суботова спорудити на місці існуючої тоді дерев’яної Михайлівської церкви нову, кам’яну, а Іллінську церкву зовсім закрити і зробити з двох приходів — один, у новій Михайлівській церкві імені Богдана Хмельницького.

Але, як свідчить член Чигиринського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва священник Олексій Єфимович у 1922 році, спроба Марка Грушевського не мала успіху, і жителі Суботова його

не підтримали. Незважаючи на провал свого задуму, церковний літописець, щоб захистити свої позиції, пішов на інший захід. Він заявляє у своєму літопису, що Богдана Хмельницького поховано саме в Михайлівській церкві. Це ствердження він записує як спогади від імені суботівського жителя Маркіяна Бердника. М. Грушевський у своєму літопису безпідставно описав, що начебто тут лежало тіло сина Богдана Тимоша. Посилаючись на М. Бердника, літописець стверджував, що в церкві було знайдено на глибині 2-х аршин ще три покійники, а також декілька уламків кам'яної плити з словами: "Тисяча шестисотого року, мая 7 дня".

Ось на підставі цих спогадів М. Грушевський робить упереджені висновки: під Михайлівською церквою поховано Богдана Хмельницького і його сина Тимоша. Кам'яна плита з датою 1600 року начебто підтверджує, що Михайлівська церква була споруджена раніше Іллінської на 50 років. До цього літописець додає ще й свої догадки про те, що не може бути, щоб козаки тіло свого гетьмана не поховали під Михайлівською церквою, а потім пустили чутку серед людей, що замість тіла Богдана поклали в могилу в Іллінській церкві простого небіжчика. О.Єфимович 1921 року вирішив перевірити факти, наведені в літописі. Йому вдалося насамперед знайти ще в живих М. Бердника. Ознайомившись з текстом церковного літопису, який зберігався в Михайлівській церкві, той страшенно обурився і заявив, що отець Грушевський надто зловживав його ім'ям. Для відродження істини він власноручно написав записку на ім'я священника Суботівської Михайлівської церкви Григорія Кривенка 4 грудня 1921 року і повідомляє, що, копаючи в той час канаву під фундамент церкви, він виявив багато кісток із старих могил. У жодній з них М. Бердник не знайшов ні шаблі, ні шпор або ж іншої зброї, про що написав М. Грушевський. Ніяких знаменитих небіжчиків Бердник під старою церквою не бачив. Про Тимоша він нічого не чув і не знає. Про самого Богдана він пише, що в Суботіві з давніх часів люди говорять, що гетьман побудував Іллінську церкву і під нею був похований, і що поляки викопали його з могили і на перехресті шляху спалили і вистрелили його прах з гармати. М. Бердник також засвідчив, що він знайшов під жертовником старої церкви закладний камінь 1793 року з приписом: "Ктитор Гребенюк", а під підлогою церкви знайшов уламок надмогильної (а не закладної) плити з написом "1600 года, мая 7 дня" і відламану букву "К". Інші факти, записані в літописі, були придумані Марком Грушевським.

Що стосується питання підміни тіла гетьмана під час його поховання у великій таємниці від рідних померлого, козацької старшини, духовенства, то це практично було неможливим. До того ж довелося б рахуватися з церковними правилами та релігійними переконаннями духовенства, яке на такий акт не погодилось би. По суті, в 1657 році не було потреби затівати таку ризиковану версію з підміною померлого.

Про похорони гетьмана згадується і в літопису Величка: “При зібранні всіх полковників та старшини запорізького війська в Чигирині ...доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирини при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його в кам’яній церкві, поставленої його ж, Хмельницьким, коштом”.

Відомий український історик Михайло Грушевський писав, що “козаки похоронили свого гетьмана з височайшими почестями під спорудженою ним у Суботіві Іллінською церквою — усипальницею, де він спокійно і перебував цілих сім років (до весни 1664 р.) до злочинного набігу на Суботів Чарнецького.

Отже, за переконливими свідченнями сучасників, істориків-дослідників життя гетьмана і виходячи з тієї історичної ситуації, що склалася на Україні і в краї, Б. Хмельницький не міг бути похований в інших місцях. Його прах покоївся до 1664 року в Суботівській Іллінській церкві. Це стверджують і результати останніх археологічних розкопок, проведених в Іллінській церкві на початку 70-х років XX століття науковцями Інституту археології АН України доктором історичних наук Р.О. Юрою і кандидатом історичних наук П.А. Горішним. У церкві поблизу вівтаря у південно-східній частині, біля стіни, було виявлено яму. Дослідники допускають, що це і була пограбована поляками могила з викинутим прахом гетьмана, про що свідчать проломи в фундаменті церкви і залишки на дні ями решток домовини.

Можна було б допустити, що різні й шанувальники Б.Хмельницького після глумлення Чарнецького над прахом гетьмана дійсно зібрали останки від праху і поховали на погості біля Іллінської церкви.

Для з’ясування такої гіпотези необхідно провести масштабні розкопки і додаткові наукові дослідження.

(Краєзнавець Черкащини. Третій випуск. — Черкаси, 1991. — С. 10-13)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Які легенди про місце поховання Б. Хмельницького до цього часу є поширеними як в наукових колах, так і в народі?

2. Що встановили археологічні дослідження, які проводились в Іллінській церкві в Суботіві у 70-х роках минулого століття стосовно місця поховання Б. Хмельницького?

4. З листа Б. Хмельницького О. Конєцпольському від 30 грудня 1648 року

“Ясновельможний пане хорунжий коронний, мій добродію!

Не мав би я ніяких претензій та апеляцій до вашої вельможності, коли б ваш Чигиринський дозорця Чаплинський не відчинив мені на те ворота, той Чаплинський відібрав у мене мою Суботівську слобідку ім'ям вашої вельможності...

...Через те все змушений був я цим листом обізватися й донести до вашої вельможності свою плачливу скаргу на вчинену мені Чаплинським кривду, розорення й тяжке безчестя...

...Він-бо своїми не цнотливими збитками та вчинками ні на кого іншого, тільки на вашу вельможність наverts людський плач та сльози, а від Бога помсту. Бо коли б знав, ваша вельможність, як він б'є, ганьбить, безчестить, розганяє, лає, обдирає й до рештки розорює це й мені від цього дісталось) бідних малоросійських людей, православних християн і вірних Короні Польській шляхетних козаків, а також наших благочестивих священників, то, певне, не тільки за дозорця чигиринського, але й за найостаннішого грубника чи машталіра не захотів би тримати в своєму домі. Це все в нього, Чаплинського (а скільки затер, накрив і привласнив собі користей та майна твого панського за вісім років), неодмінно б виявилось при ревізії і розшуку.

Але оскільки те мене не зачіпає, то й не роблю доносу, вельможність ваша вільний у тому чинити як завгодно...

...При цьому низько вклоняюся вашій вельможності. З коша низового Запорозького війська, 30 грудня 1648 року.

Вашій вельможності всього найкращого зичливий й до послуг готовий Богдан Зіновій Хмельницький, товариш Війська Запорозького”.
(Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 52-54)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Хто такий Чаплинський і що він зробив несправедного по відношенню до Б. Хмельницького?

5. Хмельницький як полководець

У XVII і XVIII ст. шанували й величали в нас Хмельницького як

творця козацької держави. Гетьмани й генеральна старшина гетьманщини намагалися зберегти якнайбільше з тих прав, що він забезпечив за Україною в угоді з царем Олексієм. У XIX ст. вже не могли як слід його цінити. Навчилися ми цього аж на початку XX ст., по революції 1917-1921 рр., бо аж тоді почали думати й відчувати державницьки. Під час революції переконались ми, як важко збудувати і оборонити державу, як далеко позаду стояли ми тоді в ділянці військовій, дипломатичній і внутрішньої політики від умілого, суцільного Богданового проводу. Бракувало нам тоді людини, що мала б хоч частину його всебічної талановитості, зрілості, його реалізму в оцінці й трактуванні подій, його вміння організовувати, командувати й діяти. Його постать постала перед нами в усій величі.

Тепер, коли проминуло понад 3 століття після його гетьманування, маємо розглянути ретельніше різні сторінки його діяльності і з того розгляду вчитися. Адже ж та доба нашої історії, що її започаткував він повстанням у 1648 році, доба боротьби за нашу державу, триває з перервами і досі. Найбільші подвижники на цій дорозі Дорошенко, Мазепа і Орлик, Шевченко і Франко...

Та зупинимось на діяльності Хмельницького як полководця.

Одразу впадає у вічі дивне явище: перед виступом Хмельницького було чимало козацьких повстань — вони не вдалися. Чому вдалося йому те, чого не змогли досягти його попередники? Щоб зрозуміти причину, візьмімо для порівняння хоч би останнє перед його виступом козацьке повстання Павлюка і Острянина (в 1637-1639 рр.).

Коли запорозький кошовий Павлюк проголосив у 1637 році повстання проти Польщі, вислав в Україну лише частину свого війська, а сам з рештою запорожців затримався ще довго на Січі, бо вів переговори з донцями й татарами, щоб йому допомогли. Тимчасом на Правобережжі спалахнуло повстання. Селяни кинулися на дідичів. Гетьман польського війська Микола Потоцький прибув у повстанські околиці та жорстоко покарав і приборкав населення. Те військо, що Павлюк послав в Україну, було замале, щоб стати з польським до бою. Воно відступило. Павлюкове запізнення було величезною помилкою. Коли він прибув із рештою запорожців, то зробив другу помилку: не чекаючи, коли козацькі загони з Лівобережжя об'єднуються з ним, почав наступ на сильно укріплений польський табір біля села Кумейки. Наступ не вдався. У контрнаступі Потоцький розбив Павлюкове військо.

Навесні 1638 року продовжував цю війну новий запорозький полководець Острянин. Він пішов з військом на Лівобережжя, де

населення ще мало охоту до повстання, й сильно укріпив свій табір над річкою Псьол. Тут відбив наступ Потоцького і в контрнаступі подолав його. Окрилений перемогою, зробив Острянин таку ж помилку, як Павлюк. Пішов за поляками, поки козацькі полки з різних околиць Лівобережжя об'єдналися з ним. Сподівався зустрітись із ними по дорозі, та це не вдалося. Став під Лубнами до бою і програв. Полки, що йшли йому на допомогу, поляки знищили. Це знову значно ослабило його сили. Населення далі підтримувало Острянина, він зібрав нашвидку нове військо з повстанців, та воно недорівнювало попередньому. Тому й чергову битву він знову програв. Цим загубив справу повстання.

За імпульсивність і нерозважність обох полководців дорого заплатила опісля козаччина і вся Україна. Павлюк і Острянин доросли до рівня полковників під рукою доброго полководця, та на самостійних полководців не годилися.

Ніколи не робив таких помилок Хмельницький. Людина з великою освітою, талантом, сильною волею і життєвим досвідом, він старанно збирав усі сили, добре обдумував і зважував усі можливості, поки ставав до бою. Він користався з помилок польських полководців так само, як вони колись із помилок його попередників.

Умови на початку повстання були для нього дуже несприятливі. Він не мав сильної козацької армії, як мали провідники попередніх повстань. Не мав навіть малого загону. Він прибув на Дніпровий Низ у грудні 1647 року лише з сином Тимошем і в січні славного 1648 року ще лиш агітував за повстання на Низі по козацьких зимівниках. На Січ не міг показатися, бо там стояв залогою полк реєстрових козаків під проводом старшин-поляків. Аж на початку лютого, коли зібралось коло нього з 250 козаків, здобув він із ними Січ. Реєстрові козаки перейшли до нього, він добув запаси харчів і човни. Тоді постарався приєднати татар за союзників проти Польщі.

Татари були йому потрібні не лише як допомога в битвах, а й для забезпечення тилу. Якби вони не стали б його союзниками, то купили б їх поляки, і так Хмельницький мав би війну на два фронти. Союз із татарами був підписаний 15 березня. Тоді вибрали його на Січі гетьманом і жвавіше почали стягатись до нього із зимівників козаки, готові до повстання. Гетьманове становище було ще й тоді дуже важке. Війська мав він мало, а вже йшла проти нього польська армія під проводом того ж Миколи Потоцького, що погромив Павлюка і Острянина. Цього разу він задумав подолати повстанче військо в степах, поки воно не зміцніє, прибувши в Україну. Він, зрозуміло, легковажно

ставився до Хмельницького і його малих загонів, тому не вважав небезпечним вислати проти нього частину своєї армії двома дорогами: одних по Дніпру, других степами. Хмельницький зрадив тій помилці та відразу вирішив не допустити ті армії до об'єднання.

Він вирушив у степи і там оточив польське військо під Жовтими Водами. Дніпром пливли майже самі реєстрові. Гетьманові посланці збунтували їх, і ті перебили вірну Польщі старшину та приєдналися до його війська.

З битвою на Жовтих Водах гетьман не квапився, бо час працював на його користь. Обложеном полякам важко доводилося. Врешті мусили вигнати з табору коней, бо не мали для них води. Так втратили кінноту. Реєстрові козаки, що становили більшість обложеного війська, незабаром також перейшли до гетьмана. І тільки тоді почав Богдан битву і знищив польські підрозділи.

Потоцький аж тепер зрозумів, що Хмельницького не слід легковажити і спішно відступав на північ. Наш гетьман знав, що на Правобережжі є ще кілька польських підрозділів і в Лубенщині кількатисячне, добре вишколене приватне військо князя Яреми Вишневецького і, очевидно, вирішив не допустити, щоб усі ті підрозділи об'єдналися з армією Потоцького. Лиш цим можемо пояснити блискавичність дальших його рухів: битва на Жовтих Водах відбулася в далеких степах 16 травня, а вже через 10 днів була друга битва під Корсунем. Тут наздогнав гетьман польську армію, зробивши засідку на дорозі її дальшого відступу, та розбив її. Врятувалося з неї всього кількасот людей.

Князь Ярема звернувся був до Потоцького з листом і запропонував зміцнити його армію своїм військом, та Хмельницький не лишив йому на те часу.

Польща лишилася без армії. Повстання спалахнуло по всій Наддніпрянщині. Князь Ярема не відважився відступати зі своїм військом і шляхтою через те повстанче море, лиш обійшов через Полісся.

Тримісячну перерву у війні використав гетьман на організацію дисциплінованої армії з добровольців і з тих повстанчих ватаг, що зголошувались до нього з усіх сторін. Коли новостворена польська армія виступила проти нього, він мав уже сильне військо, близько 70 тисяч, слабо вишколених була всього одна третина. Польська армія була в кілька разів більша, як під Корсунем. Числом вона трохи перевищувала козацьку.

Коли цю велику й бундючну армію побачили проти себе над річкою Пилявою повстанці, що були в козацькому таборі, вони зовсім втратили відвагу і надію на перемогу. Вони думали, що треба піддатися і просити пощади. Та не злякалися цієї армії ні гетьман, ані козацьке військо. Гетьман знав, що в польському війську немає доброго проводу і розпочав битву, хоч не прийшли ще татари.

У цілоденній битві зазнали поляки важких втрат, але цей день ще не був вирішальним. Тимчасом уночі польське військо перелякалося, бо хтось пустив чутку, що ватажки втекли. Все військо розбіглося, покинувши гармати і обоз, повний усякого добра. Великою, багатою здобиччю, що потрапила в руки гетьманові, наповнив він військову скарбницю. Цей запас мав велике значення для дальшої війни.

Польща лишилася знову без війська, гетьман міг би її тоді здолати, та він ще не збирався поривати з польською державою, ще не був самостійником. Він став ним аж на початку 1649 року, одначе, така щаслива нагода, як по битві над Пилявою, більше не повторилася...

II

Хмельницькому було б значно трудніше перемогти Польщу в 1648 році, якби він умілими політично-військовими заходами не спаралізував би бойової сили Литви. Литва була самоуправною частиною Польщі. Гетьман її військових сих мусив слухати наказів короля. Литовське військо було добре вишколене і стояло під проводом найкращого полководця тодішньої Польщі, князя Радвілі (поляки називали його Радзивіл). Це був наймогутніший литовський вельможа, великий патріот і покровитель литовської культури та провідник литовських і польських лютеран, кальвіністів та інших іновірців. Наша й білоруська православна шляхта часто йшла в польському сеймі спільно з тими іновірцями. Польський король Владислав помер у травні 1648 року. Щодо польського престолу мав Хмельницький той самий план, що й Радвіля: вибрати польським королем покровителя іновірців, семиградського князя Ракоці.

Хмельницький знав, що Радвіля не радо рятуватиме Польщу литовським військом, але знав також, що той залежний від королівського наказу і що найбільший вплив у Литві має спольщена частина місцевої шляхти, а не вельможі під проводом Радвілі. Тому й гетьманові старання втримати Литву від участі у війні йшли двома дорогами. Він видав у липні 1648 року наказ, щоб козаки й повстанці не чіпали в північній Волині маєтків литовських вельмож і сенаторів, бо між литовцями й козаками була приязнь. Цей наказ точно виконано. Одначе, щоб литовська шляхта, прихильна Польщі, не вирішила, що

литовське військо має йти на допомогу полякам, наш гетьман придумав спосіб, як зробити його потрібним у Литві. По битві під Корсунем вислав він козацьких старшин, щоб підняли повстання проти шляхти на литовському півдні. Незабаром спалахнуло селянське повстання в повітах мазирському, пинському, берестейському й почало швидко поширюватися. Шляхта боролася з цим повстанням і благала Радвілю про військову допомогу.

Та наш бистроумний гетьман досяг своєї мети: литовське військо в 1648 році не надало Польщі допомоги.

III

У січні 1649 року за розмовами і нарадами з київською передовою інтелігенцією став Хмельницький державником. Поклав вести дальшу війну вже не за козацькі права, як досі, а за незалежну й соборну державу.

Польща старанно готувалася до дальшої війни. Постава Литви не була певна. Гетьман знав, що Польща вживе всіх заходів, щоб кинути цього року проти нього також литовську армію, тим певніше, що селянське повстання Радвіля приборкав ще взимку. Гетьман налагодив дипломатичні взаємини з різними державами, намагався знайти серед них діяльного союзника проти Польщі, одначе марно. Царя просив, щоб він згуртував на литовському кордоні трохи війська і цією демонстрацією залякував литовську армію. Одначе, цар цього не зробив, аж поки не вирушив на початку літа проти Польщі, тоді лиш вислав на литовський кордон кілька нових, сильних підрозділів війська. Боявся за безпеку північного кордону.

На Волині польське військо злякалося козацької армії та бажало втікати, як з-над Пиляви. Її начальникам довелося відступити з нею до твердині Збаража та обмежитись обороною. Гетьман ішов за нею, коли дістав жахливу звістку: князь Радвіля розбив козацькі прикордонні підрозділи, зосередив свою армію біля кордону України та збирається вирушити на Київ. Ця звістка розлетілася й між козаками та засмутила їх тим, що їхні рідні в далекому тилу наражаються на небезпеку. Цей настрій міг зле відбитися на боєздатності армії.

З цієї важкої і складної ситуації гетьман знайшов вихід. Він послав проти литовського війська найталановитішого свого полковника й вірного друга Кричевського. Дав йому 10 тисяч кінноти, всі підрозділи, що стояли коло литовського кордону, нові мобілізаційні зарядження для північної Київщини і наказ за всяку ціну стримати литовців. Більше війська не міг дати, бо чекали його самого великі завдання. Хоч мав

татар, одначе, крім армії, що замкнулася в Збаражі, була й росла з дня на день друга польська армія під проводом короля.

Полковник Кричевський скоро опинився над Дніпром. Прикордонні та північноукраїнські підрозділи збільшили його військо до 20 тисяч. Він негайно переправився через Прип'ять і наблизився до литовського табору під Лоєвом саме в час, коли Радвіля збирався перейти через Дніпро, в Україну. Хоча Кричевський не мав гармат, напав на зразково складений і добре забезпечений табір Радвілі. Завзятий і кривавий бій тривав цілий день. Загинули у ньому полковник Кричевський і більшість його козаків. Князь Радвіля переміг, одначе втратив так багато війська, що повернув додому і того року більше не воював.

Гетьман обложив польську армію в Збаражі. Орда, що прийшла йому на допомогу, була трохи більша числом, ніж його військо. Всі ці великі людські маси козаків, повстанців і татар тримав гетьман гостро, не дозволяв ні волочитися, ані грабувати. Тому й поляки не могли дістати бранців та добути вісток про його армію. У цьому вмінні тримати в дисципліні й порядку такі маси здебільшого слабо дисциплінованих людей виявилось, якою великою мірою був він організатор.

Облога Збаража затягалася. З півночі надходив король з другою армією. Гетьманове становище ставало небезпечне. Міг потрапити між два вогні. Одначе він був такий певний перемоги, що написав князеві Ракоці, щоб чекав на Закарпатті, поки він знищить польську армію; тоді хай приходить, і він, гетьман, посадить його на польський престол!

Обіцянки не зміг гетьман додержати, бо, хоч і переміг у битві, ханова зрада перешкодила йому досягти того, що бажав. Коли король був уже близько і переправлявся з армією через Стрипу коло Зборова, Хмельницький залишив малу частину армії, зокрема повстанців, під Збаражем і беззастережно вирушив з татарами проти короля. Несподівано оточив польську армію, вхопив її в лещата своїх полків і розбив зовсім. Чекав уже її капітуляції, та сталося інакше. У своєму безвихідному становищі вислали поляки вночі до хана послів. Степовий хижак поласився на гроші й невільників, що обіцяв король, та й не бажав незалежної козацької держави, бо тоді не мав би звідки брати невільників. Він став вимагати від гетьмана, щоб мирився з королем і погрожував, що інакше перейде з ордою на польську сторону. Воювати відтепер проти цих двох ворогів обережний і далекоглядний гетьман не ризикнув. Так народилася, замість незалежної нашої держави, Зборівська угода, що давала східній частині України обмежену

автономію. Такий вислід перемоги під Зборовом слід зарахувати до найсумніших подій нашої історії.

IV

Таких великих битв, як провадив Хмельницький з поляками, не бувало в Західній Європі. Ніхто не орудував там такими масами війська. Славні полководці 30-річної війни Густав Адольф, Валенштайн, Тіллі командували арміями від 10 до 25 тисяч війська. Зокрема, під Берестечком зіткнулися великі маси. Це найбільша битва Хмельниччини. Обидві сторони зібрали тут усі свої сили.

Польського війська було 80 тисяч і стільки ж озброєної челяді. Крім цього, 20 тисяч німецьких найманців. Мали поляки також сильну артилерію. Козацького війська було близько 100 тисяч, одначе, серед них близько 30 тисяч слабо вишколених і погано озброєних повстанців. Татар було близько 50 тисяч.

У перші два дні битви і до полудня третього ніщо не віщувало, щоб воєнне щастя відвернулося від Хмельницького. Першої днини були невеликі сутички й герці, а другої розвинулася велика битва. Козаки й татари завдали полякам важких втрат. Тому й настрої у козаків був бадьорий. Хана неприємно вразила бойовитість польського війська, і він закидав гетьманові, що цей представляв йому польське військо гіршим, ніж воно є насправді. Також нарікав на неvigідне поле бою, що татарам ніде розвинути свої сили, ані окрилити поляків.

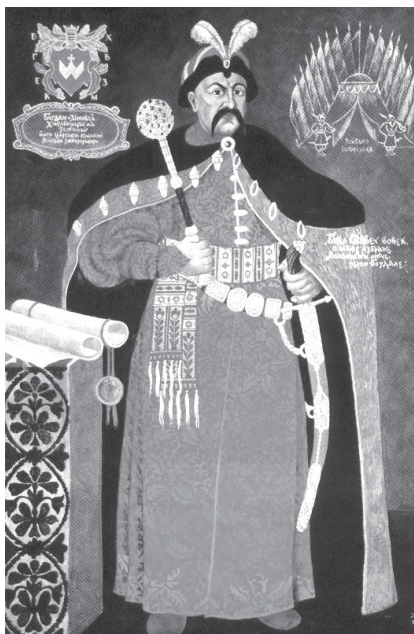
Третьої днини один з польських полководців, князь Ярема, повів у наступ великі маси кінноти, проламав лінію козацької піхоти і вдерся до табору. Тоді польська артилерія й сильні підрозділи вдарили на татар. Татари втекли. Тимчасом гетьман витиснув ворожу кінноту з козацького табору та довів його до ладу. Коли ж побачив, що татари покинули свої позиції (у тексті своє становище. Ред.), погнався за ханом, щоб їх завернути. Коли врешті татари зупинилися, хан виправдовувався перед гетьманом, що він не зрадив лише тому відступив, що його самого і військо охопив якийсь незрозумілий страх перед поляками. Гетьман намагався спонукати хана, щоб вернувся, та він не згодився. Лише згодом, від'їхавши кілька миль від Берестечка, дав йому 10 тисяч татар. Одначе ці татари в дорозі втекли. Гетьман вернувся знову до хана, йому було небезпечно вертатись до табору непевними околицями без військового підрозділу, а може, й ніяково. Він далі намагався схилити хана до повернення. Коли зрозумів, що допомоги не дістане, поїхав у Київщину, бо минуло вже багато днів, і вертатися під Берестечко було запізно.

Тимчасом під Берестечком сталося без гетьмана лихо. Всіма битвами керував Хмельницький особисто. І цього разу ніхто з полководців не знав його планів, тому й не міг його заступити. Тим більше, що сподівались його повернення кожної хвилини. Тому козаки обмежилися обороною. Поляки також не наступали, лише обстрілювали табір 10 днів та оточували дедалі тісніше. Полковник Богун, що в останні дні мав провід, вирішив відступити. Під час того відступу греблею через болота річки Пляшави зчинилася серед недисциплінованих по-

військового повстанців паніка. З того скористалися поляки, здобули табір і вирізали близько 30 тисяч чоловік, переважно повстанців і обозників. Увесь обоз, артилерія і гетьманська канцелярія стали їхньою здобиччю.

Велика різниця це й була вся польська перемога під Берестечком. Все лихо сталося через зраду.

Після цієї битви виявив Хмельницький безприкладну енергію і хист полководця-організатора: призначив місце і час збору тим підрозділам, що врятувалися під Берестечком. Покликав до війська нових людей. Добув частину воєнного скарбу та за короткий час придбав нову артилерію, боєприпаси та виряд для десятків тисяч нового війська. За кілька тижнів зробив з Білої Церкви могутню твердиню. Своєю

*Гетьман Богдан Хмельницький.
Картина народного художника
України Данила Нарбута.
1990 р.*

мудрою, кипучою діяльністю, своїми наказами війську і цивільним переміг він настрій нарікань і зневіри, що охопив був частину війська і населення по невдачі під Берестечком. Польське військо поволі посувалося вглиб України, де понад три роки його не бачили. Населення розпачливо боронилося. Гетьман надав цьому опорі доцільні, організовані форми.

Так по кількох тижнях зневіри військо і народ знову бадьоро взялися за боротьбу під проводом гетьмана.

Становище було дуже важке не лише тому, що з заходу йшла польська армія. Так само з півночі йшла литовська. Князь Радвіля зайняв Київ і вирушив назустріч полякам.

Польське військо було вже втомлене кількамисячною кампанією і збентежене завзятим опором населення. Коли ж стало під Білою Церквою і побачило з дивом нову сильну й бадьору козацьку армію, втратило охоту міряться з нею силами. Почалися переговори і дійшло до Білоцерківської угоди. Вона значно гірша була, ніж Зборівська, однак дала гетьманові й народові час і змогу перебути скрутну хвилину і не втратити всіх здобутків революції.

Так видобувся гетьман з невідрадного становища, яке інший, менш талановитий, вважав би безвихідним і не зумів би його опанувати.

Білоцерківська угода лишилася на папері. Не дотримувалися її по змозі ні гетьман, ані поляки. А через кілька місяців, навесні 1652 року, гетьман знищив польське військо під Батогом та перекреслив її зовсім. Битва відбулася за таких умов.

Польний гетьман Калиновський став табором у Брацлавщині, неподалік міста Ладижина, на рівнині коло гори Батіг, щоб тримати в послуку непокірне місцеве селянство й не пустити Тимоша Хмельниченка з підрозділом козаків у Молдавію. Гетьман вирушив слідом за сином з чотирма козацькими полками і татарами. Мав він усього кільканадцять тисяч козаків і 30 тисяч татар. У Калиновського було 20 тисяч добірного війська, однак він керував ним невміло та й отаборився в невідповідному місці. Хмельницький одразу ж першої ночі оточив його військо. Татари співпрацювали добре під час битви. Козаки без труду вдерлися до польського табору. Якихось півтори тисячі поляків утекло, трохи взяли татари в неволю, а решту козаки винищили, щоб помститись за різню під Берестечком. У жодній з попередніх битв не загинуло так багато поляків.

Козацький літописець Григорій Граб'янка ось так описує битву під Батогом (у перекладі з тодішньої книжної мови):

“Ляхи вирушили з полками, а обоз лишили позаду неуладжений та почали битву. Одначе татари відвели ляхів подалі від обозу, а тоді козаки поспішили, вдарили на обоз і вдерлися без великих зусиль. Коли татари це побачили, повернулися і вдарили на польське військо і зараз же ляхи, злякавшись, одні подалися в бік, але там заступили дорогу козаки, другі до переправи, а там ріка Буг; тоді кожний

рицар у ноги і почали татари ляхів, наче збіжжя, жати. Сам гетьман Калиновський стояв відважно при піхоті з Приємським і Собеський, староста красноставський. Одначе, ті всі полягли від меча на місці, а котрі втікали, тих козаки витягали з болота коло переправ і безпощадно вбивали. Самому гетьманові Калиновському татарин відтяв голову і приніс на ратищі перед Хмельницького і Нурадин-султана, а син Калиновського, Самуїл, що втівав од козаків, провалився на мосту в Бубнівці та й утонув”.

Значення перемоги під Батогом було велике. Козацьке військо знову зайняло Брацлавщину і Чернігівщину та стало на кордонах, які йому визначив зборівський договір. Шляхта знову втекла з тих земель. Хмельницький відновив давню популярність і повагу серед народу.

V

Остання з великих битв Хмельницького з поляками відбулася на Дрижиполі та під Охматовом, у південній Київщині взимку на початку 1655 року. Вона найменше znana з усіх його битв. Описують її звичайно такими блідими барвами, що й невідомо, що про неї думати, чи не була вона невдала. А насправді, вона не менш вдала і славно, ніж інші. Різниться від інших, головно, тим, що відбулася серед зими і що гетьман тримався в ній увесь час в обороні. З гетьманом були тоді нові союзники, московці, зате татари йшли з поляками. Поляки і орда брали в облогу Умань, гетьман поспішав на відсіч, а вони, почувши про це, вирушили проти нього.

Коли обидві армії зустрілися за 4 версти від Охматова, дійшло негайно до затятої нічної битви, на лютому морозі. Московці показали себе нездалим військом. На їхньому відтинку вдерлися поляки до козацького табору та забрали в них кільканадцять гармат. Московці кидали зброю і зчинили паніку. Гетьман ледве витиснув поляків з табору та врятував загрожений відтинок. У цій лютій битві загинуло з обох сторін близько 15 тисяч чоловік, серед них 9 тисяч самих московців. Татари відмовилися від участі в тій битві, бо вони, мовляв, не звичні були воювати вночі.

Незабаром поляки оточили козацький табір і обстрілювали з усіх сторін артилерією. Тут вони сподівались дістати у свої руки гетьмана з усією армією. Вони знали, що в козацькому таборі немає ні води, ані дерева, щоб розвести вогнища. На лютому морозі, сподівалися, ніхто довго не витримає. Два дні, 3031 січня, йшов невпинний двобій артилерії та сутички кінноти. Тоді назвали козаки цю рівнину Дрижиполем.

З Умані гетьманові на допомогу прибув полковник Богун. Поляки спробували не допустити його до табору, однак втратили багато війська та не змогли його подолати. Гетьман зробив випад із табору і поляки, опинившись між двома вогнями, знову зазнали втрат. Богун увійшов до табору без великих зусиль. Його полк був добірний, він не приймав кожного. Богунівці зміцнили і підбадьорили обложене військо.

1 лютого зважився гетьман на незвичайний і ризикований почин, щоб рятувати армію. Він вирушив усім табором під Охматів. Козаки проламали кільце облоги і рушили, оточивши себе кількома рядами возів, сильно скованих докупі ланцюгами. Поляки без упину наступали і обстрілювали табір з гармат. Увесь час кипів бій. Оборonoю керував полковник Богун. Козаки відбили всі наступи. Багато польського війська полягло. Поляки боролися хоробро, бо від морозу загрожувала їм смерть не менше, як від куль. Коли прибули під Охматів, знову розгорівся важкий бій. Поляки пішли в наступ і втратили знову тисячі війська, аж під кінець цієї битви перейшов Хмельницький у наступ. Втрати в цих усіх боях і від морозу так прорідили ряди польського війська, що воно мусило відступити. Зокрема, в піхоті здатних вести бій лишилося всього 1 200 чоловік.

Які надії пов'язували польські команданти з цією низкою боїв, виявляє замітка одного з їхніх провідних старшин, Тишкевича: “Виковзнувся нам з рук, як проворний заєць!”.

Ця битва ще раз виявила величезний талант Хмельницького як полководця. Очевидно, велике значення мала тут геройська хоробрість і витривалість козаків, як вислід їхнього безмежного довір'я до його проводу в битвах. Адже 7 років воювали вони і їхні попередники під його проводом і ще ніколи не програли битви, якою він керував.

Через півтора року, коли взаємини між гетьманом і Москвою були дуже напружені, звернув один московський посол увагу гетьмана на те, що Московщина ж обороняє Україну перед Польщею. Гетьман відповів: “Пам'ятаємо, пам'ятаємо, як ви обороняли нас на Дрижиполі!”

Наслідок цієї низки битв коло Охматова не був такий блискучий, як інших битв. Гетьман не зламав польської армії, лише послабив її та стримав її похід у глибину Київщини. Не мав, одначе, сил прогнати її з Брацлавщини, бо московський союзник виявився маловартісним. Там вона трималася і віддавала татарам рештки населення цієї зруйнованої, нещасливої нашої провінції, щоб заплатити їм за військову допомогу.

Хмельницький, як кожний з великих полководців світової історії,

вмів одразу ж, коли опинився проти ворожої армії, помітити слабкі місця її становища і вигоди свого. Тоді поставав у нього план битви.

Щоб знищити ворожу силу, вживав залюбки таких способів, як оточити ворога, зробити засідку на дорозі його сподіваного відступу, заманити головні його сили в один бік, щоб напасти на другому. Ці давні запорозькі стратегічні способи довів він до віртуозності. У місці свого головного наступу старався мати якнайбільше добірного війська, щоб воно не лише якістю, а й кількісно переважало ворога.

Цей стратегічний засіб через півтора століття Наполеон і зробив основою своєї стратегії.

(Мирон Заклинський. Хмельницький як полководець // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / за редакцією Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смоля. – К., 2002. – С. 359-371)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши наукову розвідку Мирона Заклинського, що ви можете сказати про Богдана Хмельницького як полководця?

6. Козацький дипломат і розвідник

Одним з найдовіреніших козацьких ватажків і найближчих соратників Богдана Хмельницького був галицький полковник і отаман Суботівської сотні **Лаврін Капуста**.

За народними переказами, він начебто виходець із Суботова, оскільки був отаманом Суботівської сотні. Але достовірно відомо, що Л. Капуста належав до “старода-внього козацтва” і до початку Національної революції середини XVII століття був у складі реєстрових козацьких полків. У квітні 1648 року він брав активну участь разом з Ф. Джалалієм у повстанні реєстровців у Кам’яному затоні, де перейшов на бік Богдана Хмельницького.

Визначаючи його походження, треба брати до уваги його високу освіченість, ерудованість і шляхетське виховання. На підставі глибоких досліджень українських шляхетських родоводів можна гадати, що Л. Капуста вийшов із старшинського українського роду, адже на той час набути освіти, яку він мав, могли тільки вихідці із заможних станів суспільства.

Рід Капуст безперервно простежується в історичних документах до першої половини XVI століття. Отже, походження Л. Капусти має пряме відношення до українського шляхетства, яке стало на бік

козацтва в боротьбі українського народу проти іноземного поневолення.

Відомо, що Б. Хмельницький доручав дуже важливі справи військового і дипломатичного характеру найбільш довіреним і близьким його соратникам, серед яких був і Л. Капуста. Він відзначився вже в перших битвах з польськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями.

У жовтні 1648 року після закінчення облоги Львова, за дорученням гетьмана, окремі полки запорізьких козаків були направлені в різні райони Галичини (з метою підтримки і допомоги у боротьбі селян проти польської шляхти). Серед них був і полковник Капуста, який здійснив похід на м. Городок. Козаки під його командуванням надали допомогу жителям міста в знищенні шляхетської застави.

Гадяцьким полковником Л. Капуста залишався до лютого 1649 року. З цього року Б. Хмельницький призначив його отаманом Суботівської сотні. На цій посаді Капуста залишається до кінця життя гетьмана.

Знаючи визначні здібності Л. Капусти, Б. Хмельницький більше всього використовував його у дипломатичній роботі та секретній розвідці. У 1653 році, за наказом гетьмана, Л. Капуста відправився до Москви з відповідальним завданням порушити на Земському соборі питання про військово-політичний союз України з Росією і надання допомоги козацьким військам у боротьбі проти шляхетської Польщі. Там підтримали цю пропозицію, але остаточне вирішення питання відкладали до повернення російських послів з Варшави, які мали привезти відповідь польського уряду про можливість мирного врегулювання конфлікту. Після негативної відповіді короля цар вирішив підтримати Б. Хмельницького. У серпні 1653 року з цього приводу в Україну виїхало російське посольство на чолі з

*Лаврін Капуста,
городовий отаман
м. Чигирин. Картина
народного художника України
Данила Нарбута. 1989 р.*

І. Фоміним, яке було прийнято в Суботові Л. Капустою. Наступного місяця Капуста знову відправляється в Москву з листом, в якому гетьман повідомляє російський уряд про відновлення Польщею війни та про перехід татар на бік королівських військ. Крім того, Б. Хмельницький просив російський уряд допомогти Україні військом. У Гранатовій палаті Капуста мав розмову з російським царем та його боярами. І в жовтні 1653 року на Земському соборі було прийнято рішення про союз України з Росією і оголошено про намір Росії розпочинати війну з Польщею. 23 жовтня Л. Капуста привіз гетьману царську грамоту з рішенням Земського собору.

Л. Капуста і надалі продовжував активну дипломатичну діяльність. У 1657 році він очолював українське посольство до Туреччини. Всі події, які відбувалися у Варшаві, Криму, Стамбулі, Москві — гетьман знав саме через Л. Капусту.

Велику роль відіграв Л. Капуста і в підготовці Корсунської битви 1648 року, де були повністю розгромлені відбірні польські війська. Йому також було доручено стежити за підступами гетьманської опозиції. Зокрема, він брав участь у розслідуванні змови проти Б. Хмельницького, яку очолював М. Федорович, а також викрив підготовку польським шпигуном Я. Смяровським замаху на гетьмана (виконуючи дипломатичну місію, цей представник короля, який направлявся з листом до гетьмана, на випадок невдачі своєї місії у березні 1649 року мав доручення підбурити старшину до заколоту і вбити Б. Хмельницького).

Л. Капуста займався ще й розслідуванням про таємні дії на користь польської шляхти другої дружини Б.Хмельницького — Мотрони Чаплинської, яку після викриття стратив, за згодою гетьмана, Тиміш Хмельницький.

Після смерті Б. Хмельницького про діяльність Лавріна Капусти, цього талановитого козацького ватажка і дипломата, в історичних джерелах більше не згадується.

(Черкаський край. — 1994. — 29 вересня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Хто такий Лаврін Капуста? Які функції він виконував за часів Богдана Хмельницького?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

☑ 1595-1657 рр. — роки життя Богдана Хмельницького

☑ 1632-1653 рр. — роки життя Тимофія Богдановича Хмельницького

- ☑ 1641- 1685 рр. — роки життя Юрія Богдановича Хмельницького
- ☑ 1648-1676 рр. — Національна революція середини XVII століття
- ☑ 1648 р. — як військово-адміністративна одиниця утворений Чигиринський полк
- ☑ 1649-1678 рр. — Чигирин — столиця козацької України
- ☑ 1650 р. — засновано село Іванівка
- ☑ 1656 р. — збудовано Іллінську церкву в Суботіві
- ☑ 1664 р. — перші згадки про село Новоселиця
- ☑ 1665-1676 рр. — роки гетьманування Петра Дорошенка
- ☑ 1667 р. — Андрусівське перемир'я: Медведівка, Мельники, Новоселиця, Суботів та інші населені пункти увійшли до складу Речі Посполитої

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **гетьман** — командувач військовими формуваннями українських козаків у XVI-XVIII століттях
- **революція** — докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивнішого
- **козацький полк** — військова й адміністративно-територіальна одиниця в Україні другої половини XVII-XVIII століття. Територія кожного полку включала населені пункти, де жили козаки. Полк іменувався за назвою міста чи містечка, в якому зосереджувалася полкова адміністрація

РОЗДІЛ V. ЧИГИРИНЩИНА НАПРИКІНЦІ 70-Х РОКІВ XVII - XVIII СТОЛІТЬ. КОЛІЇВЩИНА

1. ЧИГИРИН У 70-Х РОКАХ XVII-XVIII СТОЛІТЬ

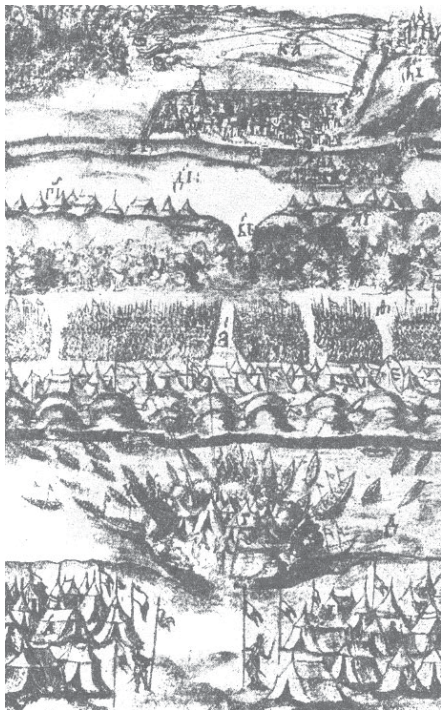
Під час російсько-турецької війни 1677-1681 років турецько-татарські війська вдерлися на Україну. Метою Туреччини було захопити місто Чигирин і, посадивши в ньому гетьманом свого ставленика Юрія Хмельницького (молодшого сина легендарного гетьмана Богдана Хмельницького), загарбати Лівобережну Україну.

Під час першого походу (1677) турецько-татарське військо зазнало поразки, втративши на полі бою 10 тисяч чоловік, в тому числі ханського сина і 8 мурз.

В червні 1678 року двохсоттисячна турецька армія вдруге підійшла до Чигирина. Жорстока битва продовжувалась багато днів. Під час одного з штурмів міста загинув комендант Чигирина І.І. Ржевський. Гарнізон вирішив залишити місто. Перед цим були зруйновані вибухами дерев'яні укріплення, приміщення, склади зброї тощо.

Битва продовжувалася поблизу Чигирина. Козацькі і російські війська укріпили новий табір, поповнивши свої військові і продовольчі припаси. В результаті семиденних боїв турецько-татарське військо втратило третину своїх сил і почало спішно відступати.

У 1677-1678 роках — в період героїчної оборони Чигирина — у

*Облога міста Чигирин 1677 р.
(малюнок з літопису
С. Величка)*

Холодноярському регіоні було серйозно порушено Мотронинський монастир. Історичні джерела так говорять про це: “сожжен и вконец розорен”. Згодом, за благословенням київського митрополита Гедеона

Святополка, у 1685 році почнеться його незначна відбудова.

В історії України за обома цими походами турків закріпилася назва *Чигиринських*.

Відтоді гетьманська резиденція була переведена на лівий берег Дніпра, і Чигирин втратив своє попереднє значення військового та політичного центру.

Згідно так званого “Вічним миром”, укладеним між Росією і Польщею у 1686 році, Чигирин мав “залишитися пустим до подальшої ухвали”, став “нічийною” територією.

Та вона, ця територія, приваблювала гноблених. Утікачі-кріпаки, як і раніше,

Чигиринський похід 1678 року (за В.М. Зарубою)

(Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К., Запоріжжя, 2002. — С. 538)

заселяли спустошений край. Польська держава неспроможна була сприяти розвитку економіки і культури краю. Населення не корилося визискувачам.

Посилення польсько-шляхетського визиску на Правобережжі та західноукраїнських землях викликало величезне незадоволення і протест широких народних мас. Багато загонів повстанців у XVIII столітті одержали назву гайдамацьких. Основною масою гайдамаків були селяни-кріпаки і ті посполиті, яким загрожувало кріпацтво, а також козацька біднота. Перша звітка про гайдамаків відноситься до 1714 року. Особливо великого розмаху цей рух досяг у 1734 та 1750 роках.

У 1734 році гайдамацьке повстання охопило всю Чигиринщину. Найактивніше в цьому русі виділявся ватажок Гнат Голий. Його загін брав участь у повстанні під проводом Верлана.

Голий Гнат (р.н. невід. - 1749)

Видатний ватажок гайдамацького руху. Діяв на Правобережній Україні, зокрема, на Чигиринщині. Дата народження невідома. Був на Запорозжжі в складі козаків Медведівського куреня. У 30-х роках XVIII ст. вирушає з однодумцями із Запорозжжя в Чорний та Холодноярські ліси.

У 1734 році його загін бере участь у повстанні під проводом Верлана, яке охопило всю Чигиринщину, Київщину, Брацлавщину і Поділля. Після поразки повстання – повернувся знову в Холодноярські ліси.

У 1734 році виступив з великим загоном на захід до міста Немирова (Вінницька обл.), щоб помститись Саві Чалому. В 1741 році Гнат Голий стратив С. Чалого. 1743 р. – загін Гогого взяв приступом місто-фортецю Звенигородку. Повстанці діяли на Поділлі, в околицях Тульчина, Немирова.

Близько 1748-1749 рр. загін натрапив на польське військо під Черкасами. В цьому бою і загинув народний герой України Гнат Голий. Тіло перевезли до Холодного Яру, де з почестями і поховали.

*Пам'ятний знак на місці
Гайдамацької Січі*

У 1736 році за допомогою міської бідноти гайдамаки заволоділи Чигирином. Польський уряд змушений був розташувати тут свої військові сили, щоб перерізати шлях “купам гайдамацьким”, які йшли з Січі та з Тясмину, де вони гуртувалися.

У 1750 році в районі Чигирини діяли загони Івана Вовка та Грицька Похила. Тоді гайдамаки вдруге захопили Чигирин. Староста скаржився, що його староство зовсім зруйновано гайдамаками, а тому не спроможне платити земські податки до скарбниці воеводства.

На рубежі 50-60-х років XVIII століття були спроби відродити Чигиринську фортецю. В місті спорудили замок, нові укріплення в низовій частині. У ревізії 1755 року зазначалося, що “замок стоїть над рікою навпроти високої гори, на якій колись був старий замок і фортеця”.

Після об'єднання Правобережної України з Лівобережною у 1793 році Чигирин увійшов до складу Росії. З огляду на колишнє становище міста, царська адміністрація спочатку в 1797 році, а потім, після невеликої перерви, в 1802 році розмістила в ньому повітовий центр.

2. НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЧИГИРИНЩИНИ В 70-Х РОКАХ XVII-XVIII СТОЛІТТЯХ

Після поразки повстанців Семена Палія (повстанці діяли в основному на Правобережжі у 1702-1704 рр.) сваволі поляків і знуцанню їх над українцями вже не було меж. Польські магнати посилювали колонізацію українського населення, закривали православні храми і монастирі, передавали їх католикам та уніатам або здавали в оренду євреям. Польський гніт викликав національно-визвольний рух гайдамаків, який у 30-50-60-х роках XVIII століття переріс у загально-народне повстання.

Саме в ці роки гайдамаки звільнили від польських магнатів значну частину Правобережної України. Проте щоразу поляки за допомогою російських військ топили повстанців у народній крові і посилювали національно-релігійний гніт. Кожного разу повстанці відступали в Холодно-ярські ліси, збирали тут сили і знову йшли в бій. Гайдамацький рух був своєрідною формою партизанської боротьби українського народу проти поневолювачів, центром якої був **Холодний Яр**.

Борців за волю України почали називати гайдамаками на початку XVIII століття. В офіційних документах вперше цю назву вжив в 1717 році регіментар української частини королівських військ Ян Ганецький.

У 30-х роках XVIII століття в Холодному Яру була організована Холодноряська Січ.

Цей ліс на десятки років став головною базою гайдамаків. У тридцяті роки XVIII століття їх очолювали Верлан, М.Грива та І.Жила. В 40-х роках — Гнат Голий, Г. Похилий, С. Неживий, у 1768 році — Максим Залізняк. Діяли тут й гайдамацькі загони під проводом Шелеста, Писаренка, Медведя, Теслі, Письменного, Швачки, Журби-Бондаренка, Москаля, Середи, Чорного, Бороди, Рудя, Тарана, Невінчаного, Беркута. Великий дзвін Мотронинського Троїцького монастиря десятки років кликав гайдамаків на боротьбу з гнобителями, а його настоятелі освячували зброю повстанців. Незважаючи на поразки, гайдамаки повставали знову. Вони вважали, що померти за віру і свободу — свята справа.

*Максим Залізняк у поході.
Малюнок О. Сластьона*

Згідно з трактатом про “Вічний мир”, підписаним 1686 року між Росією й Польщею, зруйнована **Боровиця**, як і вся територія над Дніпром від Стайок до Крилова, мала стати незаселеною, нейтральною зоною. Після Прутського миру 1711 року вона відійшла до Польщі.

Відроджувалася Боровиця у складі Польщі дуже повільно і вже в іншому місці, за 2 км від старого поселення.

Посилення соціально-економічного гніту і національно-релігійних утисків спричинилися до того, що містечко Боровиця з плином часу економічно занепадає. У 1741 році тут було 170 дворів, а через 20 років залишилося 109. З містечка Боровиця стала селом. Його кращі землі захопили магнати. Посесори, орендарі їхніх маєтків, прагнучи викачати якомога більше прибутків для себе, збільшували повинності селян, посилювали визиск. Польська шляхта намагалася насадити в селі унію. Не зупинялася і перед застосуванням сили. Так, 1766 року католицький священик, який прибув сюди в супроводі драгунів, вломився в церкву і пограбував її.

На гніт селяни відповіли повстаннями. Гайдамацький рух, що прокотився Україною, захопив також Боровицю. Зарослий лісами й оточений непрохідними болотами Тясмин неподалік від села був одним із районів формування гайдамацьких загонів. У грудні 1786 року польське каральне військо натрапило тут на гайдамацьку ватагу Медведя. Відбулася запекла сутичка. Але ватажкові та його товаришам вдалося вирватися з оточення.

Влітку 1768 року на Правобережжі спалахнуло повстання, яке увійшло в історію як Коліївщина. Мешканці Боровиці приєдналися до нього. Вони ліквідували шляхетську владу і створили своє самоврядування. В той час великою популярністю серед населення Черкащини користувався уродженець Боровиці наймит Семен Неживий. Навесні 1768 року він очолив загін гайдамаків, що діяв у районі Сміли, Медведівки, Канева, Чигирини. Царський уряд допоміг придушити повстання. Гусарський полковник Чорба по-зрадницькому захопив і ув'язнив С. Неживого. За вироком царського суду його засудили до покарання батогами і вислали на каторгу.

Неживий Семен (1744 - ?)

Один з видатних ватажків народного повстання 1768 року, що відоме під назвою Коліївщина. Народився в містечку Боровиця Чигиринського староства в сім'ї селянина. У 7 років відданий у науку до чигиринського гончара. Осягнувши гончарські промисли, відправився на Запоріжжя,

де записався до Уманського куреня під ім'ям Семена Гончара. Повертаючись на Чигиринщину, змінив прізвище. Так він став Семеном Неживим. 1762 року одружився і оселився в с. Суботів, згодом переїхав до с. Мельники.

Навесні 1768 року, назвавши себе запорізьким отаманом Уманського куреня, Неживий створив з місцевих селян повстанський загін. Цей загін діяв у районі Чигирини, Сміли, Черкас, Крилова, Канева і Медведівки. Вів мужню боротьбу проти польської шляхти. Щоб запобігти поширенню антифеодального руху, царський уряд кинув війська (на допомогу Польщі) у придушенні виступів. Неживий не підозрював нічого лихого і підтримував деякий час стосунки з командуванням царських військ, розташованих у прикордонних районах. Довірливістю отамана скористався гусарський полковник Чорба, який по-зрадницькому захопив С. Неживого і заарештував, коли той приїхав до нього на переговори.

Суд відбувся 27 серпня 1768 року у Києві. Вирок колесування був замінений сибірською каторгою. Семена Неживого було заслано до Нерчинська на каторжні роботи. Подальша доля невідома.

Після об'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії, у 1793 році Боровиця увійшла до Чигиринського повіту Брацлавського намісництва.

За Андрусівським перемир'ям 1667 року та "Вічним миром" 1686 року **Медведівка** залишилася у складі Польщі. Сюди знову повернулася шляхта. Та жителі Медведівки терпіли не тільки від панського гніту. Містечко не раз дощенту руйнували і грабували татари. Востаннє вони жорстоко сплюндрували його у 1735 році. За даними на 1741 рік, у містечку Медведівка мешкало 1300 чоловік. Крім рільництва, його жителі займалися також ремеслами. Тут існував ткацький цех.

У часи посилення соціально-економічного гніту шляхти та насильного запровадження унії на Придніпров'ї селяни Медведівки не раз виступали зі зброєю в руках проти гнобителів, поповнювали лави гайдамаків. В листопаді 1737 року польський каральний загін під містечком напав на гайдамаків (близько 200 чоловік), до яких підійшло ще 200 чоловік підмоги. Гайдамаки спершу погнали, а потім під Кам'янкою зовсім розгромили шляхту. В 1743 році загін повстанців спалив панський будинок в Медведівці. У скаргах до сейму та короля панство писало, що селяни не слухають поміщиків, тікають до "гультяїв", зокрема під 1749 роком згадувалось про поширення повстання і на містечко. Гайдамаки розгромили тут поміщицький маєток також у 1751 році.

Важливу роль (ми згадували про це вже вище) відіграла Медведівка

під час розгортання народно-визвольного гайдамацького повстання, яке ввійшло в історію під назвою Коліївщина (1768).

Після об'єднання Правобережної України з Лівобережною, у складі Росії в 1793 році Медведівка була включена до Чигиринського повіту. Повновладним господарем у ній став шляхтич Сабанський. Він збільшив панщину до 3 днів на тиждень, посилив утиски.

За Андрусівським перемир'ям 1667 року **Мельники** відійшли до Польщі, а потім за “Вічним миром” до т. зв. нейтральної землі, яка не підлягала заселенню. Та вже з 20 років XVIII століття ця місцевість починає знову залюднюватися. На 1741 рік у 25 дворах села проживало 150 чоловік. Володів ним магнат Повятовський. Крім хліборобства та мірошництва, мешканці Мельників жили з гончарства та випалювання цегли. Поміщик нещадно визискував селян. До соціального долучався ще й релігійний гніт, який різко посилювався в середині XVIII ст.

На початку XVIII ст. почалась нова хвиля колонізації земель Чигиринщини.

За переказами, “одного разу великий купець Мордвин зупинився над Тясмином для відпочинку. Йому так сподобалось це місце, що він вирішив оселитися тут, поклавши початок існування села **Мордви**. Поселенцями були, переважно, вихідці з Лівобережної України, які втікали від панщини та солдатчини. В одній з коломацьких чолобитних (серпень 1724 р.) старшина скаржилась цареві, що “от яких всех вышеописанных трудностей толикое учинилось у людей змаление, уходом особливе в слободи й на тую сторону Днепра” (тобто правий берег). Одним з таких поселенців в **Розсошенцях** був Шовковус з Вереміївки. Він посварився з паном і з двома синами на волах приїхав і поселився над Тясмином. У Мордві осіли три брати Вусаті, втікачі з Полтавщини, які не хотіли 25 років служити в солдатах (на початку XX століття в Мордві вже було 28 сімей Вусатих).

Після смерті Богдана Хмельницького його заміська резиденція, а саме село **Суботів** втратив своє значення. У 1664 році розбійницькі загони шляхти на чолі з С. Чарнецьким напали на село і спустошили його. Як свідчить у своєму літописі Г. Грабянка, вони навіть поглушилися над прахом гетьмана Богдана і його сина Тимоша.

Національна революція середини XVII століття ослабила феодально-кріпосницьку систему на Україні. Проте більшість селянства не дістала козацьких прав. У 1667 році за Андрусівським перемир'ям Правобережжя залишилося за Польщею. Козацький устрій у Суботові було ліквідовано. Його селяни стали кріпаками. У складі Польщі Суботів

як містечко перебував майже до кінця XVIII століття. У 1741 році тут налічувалося 100 дворів. Його населення і далі зберігало прихильність до Росії. Коли 1674 року російсько-козацькі війська під командуванням воєводи Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича підійшли до Суботова, його жителі радо вітали їх. У 1686 році суботяни надіслали до командування російсько-українського війська, яке підступило під Чигирин, депутацію з виявом прихильності до Росії.

Гніт польських магнатів поглибив незадоволення селян. Вони піднімаються на боротьбу проти феодально-кріпосницького ладу і панування шляхетської Польщі, приєднуються до гайдамаків, які не раз здобували містечко, зокрема в 1734 і 1741 роках. У 1750 році загін, очолюваний К. Усом, що мав у своєму розпорядженні 100 повстанців, зруйнував у містечку Суботів панські будинки.

У 1793 році, після возз'єднання Правобережної України у складі Росії, Суботів увійшов спершу до Брацлавського намісництва, а з 1797 року до Київської губернії.

До середини XVIII століття належить перша історична згадка про такі села Чигиринщини, як **Вершаці**, **Головківка** (1775) та **Топилівка**.

Очевидно, в другій половині XVIII століття з'являється поселення на території сучасного села **Погорільці**, що будувалося на краю дубового лісу. В цьому лісі стояли кошем гайдамаки. За наказом російської імператриці Катерини II, ліс цей спалили, а поселення під лісом стало носити назву Погорільців. Знищення лісу остаточно відкрило шлях для рухомих пісків, які засипали русло річки Ірдинки.

На початок XVIII століття належать і перші зафіксовані згадки про село **Трушівці**. Виникненню поселення сприяла близькість лісу і річки Тясмин, багатих дичиною та рибою. У "Словнику географічному Королівства Польського" землі, де виникло поселення Трушівці, називались Чорним поліссям і були вкриті густим дубовим лісом. Деревину звідси використовували на різні господарські потреби, зокрема на будівництво Чигиринської фортеці та Медведівського Миколаївського монастиря. Тому площа лісу постійно скорочувалась, поступаючись місцем рухомих піскам.

Наприкінці XVIII століття, як засвідчують народні перекази, ліс, як вже зазначалось вище, був спалений за наказом імператриці Катерини II, щоб знищити одне з місць базування гайдамаків. Піщані кучугури, остаточно позбавившись лісу, почали поширюватися в усі сторони. Під наступом пісків жителі Ясківця були змушені переселятися ближче до поштового шляху Чигирин-Черкаси. Переселенців називали "трушівчанами", бо вони "перетрушувались", тобто переміщувались

на нове місце проживання. Звідси походить і назва села — Трушівці. За монастирськими літописами в 1741 році в Ясківцях було 80 дворів, а в Трушівцях — 26 дворів. У 1808 році в обох частинах села налічувалось 107 дворів і 1002 жителі.

3. ЧИГИРИНЩИНА — ЕПІЦЕНТР КОЛІЇВЩИНИ — НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ПОВСТАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПРОТИ ПАНУВАННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У 1667 році Польща та Росія за спиною України уклали Андрусівське перемир'я, згідно з яким Україна була поділена між двома “високими договірними сторонами”. Лівобережжя, або Гетьманщина, відійшло до Росії, Правобережжя до Польщі. Андрусівський пакт започаткував страшну епоху в історії України, влучно названу Великою Руїною. Знущення й утиски народних мас феодалами та їх помічниками досягли апогею. Вивести свій народ із подвійного гніту, об'єднати його, не вдалося жодному українському гетьману.

Рівно через століття після ганебного Андрусева катована і гноблена Україна спромоглася зібратися на сили, щоб вибухнути Коліївщиною буйним і шаленим національно-визвольним повстанням 1768 року на Правобережній Україні проти польського гніту.

У лютому 1768 року під тиском російського уряду польський король С. Понятовський підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками віруючих православної і протестантської церков. Значна частина польської шляхти була незадоволена цим трактатом. Під гаслом захисту від католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під впливу Російської імперії у м. Барі на Поділлі вона створила Барську конфедерацію 1768 року. Конфедерати почали катувати і грабувати українське населення, руйнувати православні церкви і монастирі на Київщині, Поділлі, Волині. Для боротьби з конфедератами російський уряд послав на православну Україну військо. Серед українського населення поширилася чутка, що цариця Катерина II видала “Золоту грамоту” із закликом знищувати польську шляхту. Все це стало безпосереднім приводом до розгортання гайдамацького повстання на Правобережжі.

Вістря Коліївщини було спрямоване проти польських магнатів і шляхти, їх прислужників орендарів-євреїв, єзуїтів, бо вони нехтували релігійними і національними почуттями українського народу.

Більшість істориків виводять термін “коліївщина” від слова “кіл”, інші історики — від слова “колоти”.

Думки щодо примітивності озброєння “коліїв” безпідставні:

запорозькі козаки були озброєні шаблями, списами, пістолями, гарматами, те ж саме і надвірні козаки.

Коліївщина — апогей гайдамацького руху. Породили гайдамаччину правобережні регіони, які входили до складу Речі Посполитої. Причини були різнохарактерні — соціально-політичні, релігійні. Гайдамаками (походить від тур. “гайда” — *гнати, переслідувати, турбувати*) іменували селян-втікачів, які ховалися в лісах і грабували шляхетські, панські маєтки, жили з того, а нерідко й роздавали награбоване бідноті, маючи відтак її прихильність.

Коліївщина почалась у тій частині Правобережної України, де більше всього зосередилось втікачів-селян від феодального гніту. Очолювали повстанців Максим Залізняк та Іван Гонта. Доведені до відчаю селяни і міська біднота, які складали основу козацьких партизанських загонів, сміливо нападали на ворожі гарнізони в містах, знищували польську шляхту (згадайте поему Т. Шевченка “Гайдамаки”).

Залізняк Максим Ієвлевич (р.н. 1740 — р.см. невід.)

Один з керівників Коліївщини (1768-1769). Народився у с. Медведівка (інші дані — с. Івківці) на Чигиринщині. Здійснив велику організаторську роботу з підготовки повстання. З його початком на визволених територіях Правобережжя прагнув проводити справедливую соціальну політику, налагоджував нормальне господарське життя. Затриманий загоном російських військ, що перебували на Правобережжі у зв'язку із виступом Барської конфедерації. Деякий час утримувався в київській в'язниці. Згідно з вироком, засланий до Нерчинська на каторжні роботи. Окремі факти свідчать, що Залізняк пізніше брав участь у селянській війні в Росії під проводом О. Пугачова (1773-1775). Про героя Коліївщини створено десятки дум, історичних пісень, переказів, легенд.

Максим Залізняк

Деякі історики та письменники негативно оцінюють гайдамацький рух, розглядають його як “розбій”. Вони перебільшують кількість загиблих від рук гайдамаків, описують здебільшого жорстокі дії повсталих. Але при цьому замовчують ті знущання і наругу, якої зазнали українці від своїх ворогів.

До таких дослідників належить і Пантелеймон Куліш, який свого часу заявив, нібито співчуття до гайдамаків не виявив жоден оповідач. А далі

він охарактеризував козаків та гайдамаків “дикими грабіжниками”, “хижаками” і “вбивцями”, заплутавшись у питанні, чому ж в такому разі народ оспівує гайдамаків і зберігає про них перекази. “Как бы ни велика была наглость сборища злодеев, — пишет П. Кулиш, — но если они не будут иметь искреннего убеждения в законности своих подвигов, то не станут ими хвалиться всенародно в героических песнях, да и сам народ не будет помнить их песен в продолжение нескольких поколений... Что же мудреного, если ватаги Зализняка, Швачки и других героев Колиивщины памяты народу только по нападениям на дворы богатых людей и по жестокостям? Это ближе касалось народа, нежели неясная и для самих гайдамак цель, к которой они стремились... Для нас равно интересны рассказы седовласых свидетелей гайдамацкого варварства и героические песни самих гайдамак, в которых они хвалятся своими подвигами перед целым светом. Да и сам народ, проклиная их неистовства, в то же время усваивает себе их песни и передает будущим поколениям их славу...”.

Ця “реакційна” концепція П. Куліша гайдамаччини була з гнівом розвінчана Тарасом Шевченком ще в 1845 році в творі “Холодний яр” у зв’язку з появою книги А. Скальковського “Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.”. Висловивши погляд останнього словами “гайдамаки — не воины, разбойники, воры, пятно в нашей истории...”, поет кинув йому у відповідь:

*Брешеш, людоморе!
За святу ю правду-волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...*

Місцем початку Коліївщини 1768 року стали Холодний Яр і Мотронинський монастир, що на Чигиринщині. Восени 1767 року оселилась у монастирях Мотронинському, Лебединському, Онуфріївському, Виноградському, Мошенському група запорозьких козаків під виглядом послухників, які разом з повстанцями і перейшли до практичних дій. Ядро групи складалось із восьми січовиків, яку очолив Йосип (Юсько) Шелест. За переказами, записаними згаданим вже нами дослідником Коліївщини П. Кулішем у середині XIX століття від старого ченця Мотронинського монастиря, розповідається: “Як зібрались гайдамаки в Мотронинському лісі, то зробили собі Січ. Вибрали собі таке місце, що з трьох боків байраки, а з четвертого поставили башту. Кругом обрубались лісом. Посередині насипали грошей і ниткою

перехрестили та й прибили її кілочками у чотирьох місцях. І козак кругом ходить, як вартовий біля військової казни. Оце ж в одному байраці Січ, а в другому на Бойковій Луці “Склик”.

Територію Холодноярської Січі гайдамаки використовували для тимчасового свого перебування і розміщення транспорту та військового спорядження. Якщо Запорозька Січ була військовою і адміністративно-територіальною організацією запорозького козацтва, то Холодноярська Січ такої ролі не виконувала. Вона не мала навіть відповідних фортечних укріплень, тому назвали її Січчю лише умовно, як тимчасову базу перебування гайдамаків у Холодному Яру.

Місце Січі значиться на теперішній карті Холодного Яру. Тут стоїть тимчасовий знак з написом: “Гайдамацька Січ заснована в середині XVIII століття. Тут відбувались наради керівників повстання”.

Місце збору, що на Бойковій Луці, повстанці назвали “Скликом”. Воно було розташовано за два кілометри від Мотронинського монастиря. Тут гайдамаки спорудили тимчасові приміщення – землянки для людей і стоянку для коней. Для приготування їжі монастир передавав повстанцям 15 казанів.

“Скликом” гайдамаки ще називали й казан, що був підвішений на дуб, а біля нього лежав молот, яким били в казан, коли треба було скликати гайдамаків на раду чи в похід. Тепер цей казан, що служив повстанцям “Скликом” під час Коліївщини, зберігається в Національному історичному музеї України в Києві.

У першій половині травня 1768 року Й. Шелест зі своїми однодумцями вирішив прискорити підготовку до народного повстання. Невеликі повстанські загони, окремі групи гайдамаків розійшлися по селах Правобережної України із закликом братися до зброї проти конфедератів, уніатів, католиків. Полковником, тобто головним командиром повстанців, рада проголосила Йосипа Шелеста. Готуючи повстання, Шелест поширював чутки, ніби він має лист від кошового Запорозької Січі П.І. Калнишевського із закликом повставати проти польської шляхти.

Завершувались останні приготування до початку всенародної боротьби за визволення українських земель від польського панування. Та раптом сталася трагедія: пострілом з пістоля було вбито Шелеста. Стріляв під час суперечки К. Лусконіг. Повстанці обрали своїм полковником 28-річного козака Запорозької Січі, уродженця славетної Чигиринщини Максима Залізняка. На місці “Склику” тепер стоїть тимчасовий пам’ятний знак з текстом: “Тут збиралися козаки на ради перед своїми походами. На цьому місці за два дні до початку повстання було вбито Йосипа Шелеста, отамана Запорозької Січі”.

Пам'ятне місце обрання Максима Залізняка керівником гайдамацького загону (знайшов його відомий краєзнавець Чигиринщини О. Найда) розташоване в 48-му кварталі Холодного Яру. Тут також встановлено тимчасову меморіальну дошку з написом: “Гульбище. На цьому місці козаки проводили своє дозвілля, змагання, обирали ватажків. Тут було обрано керівником повстання М. Залізняка”.

Мотронинський монастир був популярним серед населення Правобережної України як православний, стійкий проти унії. Сюди завжди сходилися віруючі. Навколишні ліси були місцем схову від шляхетських каральних загонів.

У травні 1768 року загін із 450 конфедератів увірвався на Чигиринщину, де грабував люд, знущавшись над ним. У ті дні загін із 100 конфедератів з'явився у Медведівці. Населення змушене було тікати і ховатися у лісах, щоб не потрапити до рук мучителів. І як вияв народного протесту, як вияв відчайдушного стану самозахисту від свавілля і знущань український люд урвався до гайдамаччини. На противагу терору барських конфедератів утворюється і консолідується як самозахист народна сила. Зароджується вона при Мотронинському монастирі — одному з центрів тогочасної православної пропаганди, очолюваним ігуменом Мельхіседеком Значко-Яворським.

Помітну роль у підготовці повстання відіграла діяльність згаданого нами вище ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського, який об'їздив багато сіл і міст України із закликом виступати проти унії. Оскільки, Мельхіседек був пов'язаний з верхівкою православного духовенства, тому він не міг бути вождем, зачинателем селянського повстання.

*Мельхіседек
Значко-Яворський*

Значко-Яворський Мельхіседек (Матвій Карпович)

Український церковний діяч. Народився у 1716 році в м. Лубни. Походив з козацької старшини. Вчився у Київській академії. У 1738 році вступив до Мотронинського Троїцького монастиря. В 1753-1768 роках — його ігумен. Виступав проти унії. Благословив на боротьбу Максима Залізняка та його товаришів, а також посвятив козацьку зброю. Був обвинувачений у зв'язках з Коліївщиною. Судом виправданий, але від керівництва церквою на

Правобережній Україні його було усунуто. Після 1768 року був ігуменом Переяславського, потім Глухівського монастирів.

У день виступу в похід, 26 травня 1768 року, повстанці відслужили молебень. Адже монастир був під підозрою у шляхти і тільки молебень міг служити початком повстання. Зразу ж після молебню повстанці взяли штурмом замок Жаботин, а звідти через Куликівку рушили на Черкаси. На території Креселецького лісництва встановлено тимчасовий пам'ятний знак з текстом: "Гайдамацький Яр. Цим яром повстанці в 1768 році йшли на Жаботин". За свідченням Максима Залізняка в Холодному Яру, в розпал повстання, діяло близько 470 повстанців.

Дуб Залізняка

Як бачимо, саме з державотворчої Чигиринщини у 1768 році почало розпалюватися полум'я національно визвольного повстання — Коліївщини. Очолив його, як ми вже зазначали вище, запорозький козак Максим Залізняк, послушник Мотронинського монастиря. У Мельниках на той час до вступу в загін повстанців проживав і один із сподвижників М. Залізняка — Семен Неживий. Тут ще й зараз поширені перекази про "освячення ножів" гайдамаками в Мотронинському монастирі. А назви ярів в навколишньому лісі (Гайдамацький, Січ, Ратище, Склик) і прізвища жителів села (Холод, Атамась тощо) нагадують про героїчні події того часу. Тисячолітній дуб, відомий під назвою "Дуб Залізняка", — німий свідок тогочасного народного гніву.

У період підготовки до повстання на околицях міста Чигирин активно діяв загін під керівництвом Семена Неживого. Звертаючись до селян, він оголосив, що має доручення сформувати чату (сторожовий загін) і з нею іти на "искоренение ляхов". Його гайдамаки били шляхту та орендарів, "не вчиняючи при тому ніякого грабунку". В розпал Коліївщини Неживий два тижні, із загonom у 300 гайдамаків перебував у Медведівці.

Гайдамаки очистили від шляхти й орендарів Чигиринське, Смілянське, Жаботинське і Черкаське староства і на початку червня 1768 року вирушили до Умані, яка належала магнатові С. Потоцькому. Проти гайдамаків М. Залізняка шляхта вислала полк найвірніших козаків на чолі з уманським сотником І. Гонтою. Проте І. Гонта із козаками перейшов на бік повсталих і 9 (20) червня 1768 року розпочав наступ

на Умань. Після здобуття 10 (21) червня Умані повстанські загони розташувались табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М.Залізняка гетьманом і князем смілянським, а І. Гонту — полковником і князем уманським.

У червні-липні 1768 року на Правобережжі діяло близько 30 гайдамацьких загонів. Повстання загрожувало перекинутися на власне польські землі, Лівобережну Україну та Запорожжя. У цих умовах російський і польський уряди вирішили об'єднати зусилля. У другій половині червня 1768 року російські війська разом із польською армією розпочали каральні акції проти гайдамаків. 26 червня 1768 року російські частини оточили повстанський табір і по-зрадницькому схопили керівників повстанців М. Залізняка, І. Гонту та С. Неживого, а їхні загони роззброїли. Решту гайдамацьких загонів було розбито в боях. Остаточо повстання було придушено тільки у квітні-травні 1769 року.

За активну підтримку повстанського руху під назвою Коліївщина багатьох жителів Чигиринщини власті затаврували і заслали до Сибіру. Серед них опинився і Максим Залізняк.

Характерно, що придушити повстання польській владі допоміг російський уряд, який боявся поширення народного руху на свою територію. Як це було і раніше, інтереси гнобителів збігалися. Над учасниками повстання було вчинено жорстоку розправу. Особливо жахлива доля чекала польських підданих. Після нелюдських тортур був страчений І. Гонта. Максима Залізняка, як російського підданого, відправили на заслання до Сибіру.

Незважаючи на поразку Коліївщини, вона відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості українського народу.

Іван Гонта

4. КОЛІЇВЩИНА 1768 РОКУ: МАЛОДОСЛІДЖЕНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Без особливого перебільшення можна стверджувати, що до подій 1768 року, які увійшли в історію під назвою Коліївщина, історіографія була досить прихильною. Про них писали мемуаристи й автори хронік, вони осмислювалися сучасниками та наступними поколіннями вчених. Внаслідок більш як 200-річних наукових (і позанаукових) пошуків істориків різних шкіл і напрямів, їхніх дискусій та суперечок

вимальовувався ряд концептуальних підходів щодо напрямів вирішення цієї проблеми. Насамперед практично всі історики оцінювали події 1768 року, як найвище піднесення гайдамацького руху, що розгортався у Правобережній Україні з початку XVIII століття. У визначенні причин вибуху Коліївщини була звернута увага на дві групи факторів: перший — соціальний і другий — національно-релігійний. За винятком кількох праць, в історіографії побутувала також думка про повстання 1768 року, як “різанину” українськими селянами і козаками польської шляхти (особливо цей погляд був поширений у польській історіографії). Історики, як правило, заперечували конструктивний зміст подій повстання 1768 року.

Ряд міфів щодо оцінок Коліївщини створила радянська історіографія. Для неї було характерне насамперед утвердження пріоритету класових факторів у з’ясуванні причин і ходу повстання. По-друге, більшість вчених розглядали Коліївщину через призму універсальної тези про “багатовікове прагнення українського народу до возз’єднання з братнім російським народом”. Разом з тим не можна ігнорувати й певних успіхів у вивченні цієї проблеми. Зокрема, опубліковано збірник документів, підготовлено ряд наукових праць, автори яких ввели у науковий обіг нові архівні матеріали (В. Голобуцький, К. Гуслистий, О. Лола, Г. Храбан та інші). Історія Коліївщини зрозумілий інтерес викликала у вчених Польщі. У цьому плані звертають на себе увагу насамперед праці відомого польського історика В. Серчика.

На жаль, останнім часом розробка цієї проблеми істотно загальмувалася. Вона не увійшла в коло так званих “білих плям”, заповненням яких у другій половині 80-х - початку 90-х років минулого століття інтенсивно займалася українська історіографія. Внаслідок утвореного вакууму, на сторінках шкільних підручників, у публіцистиці і художніх творах продовжують побутувати традиційні оцінки Коліївщини, які мало чим відрізняються від тих, що існували донедавна в історіографії. У цьому контексті, гадаємо, необхідно у постановочному плані розглянути окремі аспекти проблеми, вирішення яких має принципове значення щодо визначення місця й ролі цього повстання у визвольній боротьбі українського народу у XVIII ст.

Насамперед, очевидно, доцільно переглянути існуючу тезу про причини повстання 1768 року. Як не парадоксально, але Коліївщина мала генетичний зв’язок насамперед з подіями визвольних змагань українців середини і другої половини XVII століття. Падіння П. Дорошенка й масове спустошення Правобережжя (так звана “Руїна”) призвели до істотних змін у соціальній структурі населення, зумовили помітні зрушення у господарському житті краю. Процес відбудови економіки

розтягнувся на багато десятиліть. Одна за одною прокотилися хвилі турецько-татарських вторгнень, відгороджувалися й зникали козацькі полки, з'явилася гайдамащина, інтенсивно проходили міграційні процеси. Складне політичне становище справляло серйозний дестабілізуючий вплив на економічне життя Правобережжя (особливо його південно-західний регіон). Значна часова лакуна, що розділяє обидві події, не повинна нас особливо насторожувати. Йшлося про генетичний зв'язок між учасниками визвольної боротьби та передачу ними естафети традицій на різних відрізках історії, з одного боку, та нових явищах, що з'явилися у 60-х роках XVIII століття, з іншого.

Події другої половини XVII – початку XVIII століть вибили із нормальної колії десятки (якщо не сотні) тисяч людей. Одна частина населення залишала місця і переселялася у Лівобережжя, інша йшла у південні степи і у Запорожжя (з 1734 року). Існувала й люмпенізована категорія, яка перебувала на випадкових заробітках або наймитувала (згідно підрахунків В. Маркіної, в сільській місцевості Правобережжя тоді було від 40 до 60% безтяглих селян). Люди, позбавлені засобів до існування, становили невичерпний резерв поповнення гайдамацьких ватаг, а пізніше повстанських загонів Максима Залізняка та його соратників.

У досліджуваній час зіткнулися і вступили між собою у відкритий конфлікт дві тенденції, які взаємовиключали одна одну. З одного боку, по висхідній лінії розвивався процес проникнення у тканину феодального суспільства буржуазних відносин, з іншого, у південно-східній частині Правобережжя на зміну чиншу й слободам йшла відробіткова рента (звичайно, дослідникам не слід перебільшувати її рівня та інтенсивності у 60-х роках XVIII століття). Вихід із ситуації, що склалася, різні групи правобережної людності шукали у різних напрямках — поміщики переводили свої господарства на нові форми господарювання, безпосередні виробники прагнули не допустити реставрації феодальних порядків. О. Гермайзе звернув увагу ще на одну обставину, яка, на його думку, спричинила кризові явища у господарстві Правобережжя і, відповідно, поглибила існуючі соціальні суперечності у суспільстві. Саме у XVIII столітті відбувається надзвичайно болісна переорієнтація поміщицьких маєтків у їх експорті хліба через Гданськ на чорноморські порти. Щоб компенсувати втрачене джерело прибутків, магнати і шляхта переходять до масового запровадження оренди. Передача пропінаційних прав на шинки, млини, селітроварні, гуральні у руки інших осіб у кілька разів збільшувала визиск селян і спричиняла масове розорення безпосередніх виробників.

Вимагає певних уточнень також той аспект, який характеризує

суспільно-політичні передумови повстання 1768 року. Гадаємо, спрощено виглядає теза про те, що Коліївщина була інспірована російським урядом, а також верхівкою православної церкви в особі ігумена Мотронинського монастиря Мельхиседека Значко-Яворського. Звичайно, не викликає жодного сумніву той факт, що Петербурзький двір у взаєминах з Варшавою постійно розігрував так звану “дисидентську карту”. У 1767 році він також не відступив від принципових засад політики імператриці Катерини II. Але, як переконливо свідчать джерела, на перший план висувалася не турбота про становище православних (воно внаслідок дії уніатів у 1765-1767 роках було справді критичним), а міркування політичного характеру - загроза здійснення прогресивних реформ у Польщі. “Дисидентське” питання було лише приводом для втручання Петербургу у внутрішні справи Речі Посполитої. Для підтримки Радомської конфедерації (її учасники закликали Росію виступити гарантом “давнього державного ладу”) на початку березня 1767 року у межі Польської держави вступили царські війська. Внутріполітичне становище особливо ускладнилося після створення ще однієї конфедерації — Барської (лютий 1768 року), організатори якої не допускали навіть думки про проведення будь-яких реформ і здійснення найменших уступок православним. Конфедерати провели серію погромів у селах і містечках Правобережжя, від яких постраждали селяни, православні священики, міські жителі.

Цілком зрозуміло, що вступ царських військ і початок військових дій проти барських конфедератів породили у частини православного населення ілюзію у можливості допомоги з боку росіян (власне, ці ілюзії були не новими - вони яскраво проявлялися і в попередній час, зокрема, під час виступу 1734 року).

Таким чином, повстання 1768 року спричинило цілий комплекс обставин — економічних, соціальних, політичних, релігійних і, навіть, міжнародних. Діяльність Мельхиседека Значко-Яворського відбувалася у руслі цих подій: освячення нових православних церков, поїздки до Варшави й Петербургу, ув'язнення й втеча з в'язниці створювали навколо імені ігумена ореол борця за “грецьку” віру. Таким борцем він і був. Проте участь ігумена у подіях 1768 року залишається й досі не до кінця вивченою. Документи нібито підтверджують думку про те, що Мельхиседек був причетний до повстання. Але згадки, що містяться у них, надто загальні, щоб на основі них робити конкретні висновки.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. Якою була мета так званих Чигиринських походів 1677-1678 років?
2. Що таке гайдамащина? Коли гайдамацьке повстання охопило всю Чигиринщину?
3. Хто такий Гнат Голий?
4. За яким трактатом Чигиринщина відійшла до Речі Посполитої, і коли?
5. Коли почалась Коліївщина? Що це за повстання і якою була його мета?
6. Охарактеризуйте постать Максима Залізняка?
7. Що ви можете сказати про діяльність в період розпалу Коліївщини Мельхіседека Значко-Яворського?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:**1. Листування турецького султана з чигиринськими козаками**

Перевод с польского письма, список,
с листа салтана турецкого, писанного
в Чигиринъ к козакам июля въ день 1678-го.

Салтанъ сынъ салтана турецкого, цесарь турецкой и греческой, македонской, вавилонской, иерусалимской, паша ассирийской, Виликого и Малого Египта король александрийский, арменский и всех на свѣте обитающих князь над князи, внукъ божий, храбрый воинъ, навѣтник¹ христианский, хранитель распятого бога, господарь великий, дъ дич² на земли, надежда и утѣшение бусурманское, а христианам скорбь и падение.

Повелеваю вамъ, чтобы есте добровольно поддались намъ со всѣми людьми.

Салтану отвѣтъ из Чигирина от казаков на письмъ отданъ.

Салтанъ сын проклятого салтана турецкого, товаришь сатанинъ, бездны адовы салтан турецкой, подножие греческое, македонской поваръ, вавилонский бронникъ, иерусалимской колесникъ, ассирийской арчак³, арменский песь, татарской живущей на свѣте проклятый аспид⁴, похититель Каменца Подольского и всѣх земных обитателей, подданой шпынь и скаредъ⁵, всего свѣта привидѣние, турецкого уезду бусурман, равень жмоту, клеветрь сатанинъ, всего сонмища адова внукъ, проклятого сатаны гонецъ, распятого бога врагъ и гонитель рабов его, надежда и утѣшение бусурманское, паднение и скроби их же.

Не поддамся тебѣ, но битися с тобой будем.

(1 - недуг; 2 - наследник; 3 - седло; 4 - ядовитая змея; 5 - шут и поганец)

(Памятники литературы древней Руси. XVII век: Книга вторая. — М., 1989. — С. 25; Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. — К., 1993. — С. 155-157)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши лист чигиринських козаків до турецького султана від 1678 року, що ви можете сказати про влучність та гостроту козацького слова?
2. Які ваші враження від даного листа?

2. З маніфесту Максима Залізняка виголошеного у травні 1678 року

“Настав час скинути з себе рабство... і помститися за муки, зневагу і гноблення, яких ми зазнали від наших панів”

“Кидайте хати, жінок, улюблених дітей, не тужіть за ними, бо скоро побачитеся. Дасть нам Бог перемогу, і будете собі панами вільними”.

(Духовна спадщина черкаського краю. — Черкаси, 1997. — С. 29; Наш рідний край. — Черкаси, 1993. — С. 178)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. На основі вище приведених абзаців з маніфесту М. Залізняка, що ви можете сказати про настрої, які панували в середовищі повстанців?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 1664 р. — напад польського карального загону на Суботів та глумління над могилою гетьмана Богдана Хмельницького
- ☑ серпень-вересень 1677 р. — 1-й Чигиринський похід
- ☑ червень 1678 р. — 2-й Чигиринський похід
- ☑ 1686 р. — “Вічний мир” (договір укладений між Росією і Польщею, за яким Чигирин мав “залишитися пустим до подальшої ухвали”, став “нічийною” територією)
- ☑ 1734 р. — гайдамацький рух на Чигиринщині
- ☑ 1768-1769 рр. — Коліїщина

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

■ **гайдамаки** — (від тюрк. “гайда” — гнати, нападати, турбувати) — українські повстанці-месники, провідна сила визвольного руху на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої у XVIII столітті (вперше згадуються під 1717 роком)

РОЗДІЛ VI. РОЗВИТОК КРАЮ В ХІХ СТОЛІТТІ

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧИГИРИНЩИНИ У ХІХ СТОЛІТТІ

На початку ХІХ століття Чигиринщина перебувала у складі Російської імперії.

У 1802 році царська адміністрація розмістила в Чигирині повітовий центр. Наявність повітового центру в Чигирині, організація щорічних ярмарків сприяли розвитку міста. Населення його зростало. Якщо у 1825 році тут налічувалося 2736 жителів, то в 1856 році вже було 5921.

У цей час поживляється ремісниче виробництво. Каменотеси на Кам'яній горі виготовляли жорна (в 1831 році — 1100 жорен). Близько 300 міщан займалися візництвом, а ще близько 100 — торгівлею зерном та рибою. На чигиринських ярмарках продавали сукна, коноплі, льон, сушені фрукти, мед, віск, сало, хліб, а також жорна, будівельне каміння, шкіри тощо. Щовесни з південних губерній приганялися гурти рогатої худоби, табуни коней. Чигиринці закуповували їх для перепродажу. Місто мало 15 крамниць, трактир і 16 “питейних” закладів.

Певні зрушення сталися і в культурному житті. У 1830 році в Чигирині побудовано лікарню, пошту. В парафіяльній школі 1857 року три вчителі навчали 24 хлопчиків. У 1881 році в місті було відкрито 2 початкові школи.

Перед реформою 1861 року селянство Чигиринщини поділялося на поміщицьких і казенних. Його розшарування виявлялося тут особливо яскраво. Так, процент селян, що мали злиденні земельні наділи, був тут вищий, ніж у середньому по губернії. Багато з них не мало реманенту. З обстежених 4303 дворів (4618 господарств) повіту 71,2% були безкінними. Класифікацію земель комісії провели неправильно. Вони показали придатними для обробітку піски, болота, пасовиська, які не обкладалися платежами при попередніх люстраціях. Це дозволило підвищити плату за ґрунти від 20 до 60 відсотків.

Селяни Чигиринщини виступили проти грабіжницького характеру реформи. Вони рішуче вимагали переділу поміщицької та державної землі, збільшення розмірів наділу до 5 десятин на ревізку душу.

Скасування кріпосного права та дальший розвиток ринкових відносин в Російській імперії, спричинювали зміни і в житті чигиринців. Зростало населення міста. У 1897 році тут проживало 9872 чоловіка.

Будувалися дрібні підприємства та майстерні напівкустарного типу. Вони виробляли полив'яний посуд, виготовляли вози, вила, граблі та інший сільськогосподарський реманент. Крім того, в 1897 році обробкою волокна займалося 6 осіб, тваринницьких продуктів — 14, дерева — 36, металу — 47. В місті працювало 205 кравців, 133 будівельники, 36 візників тощо. Переважна ж кількість населення, як і раніше, займалася сільським господарством: 317 чол. — рільництвом, 13 — тваринництвом, 29 — рибальством і мисливством. У торгівлі була зайнята 251 особа.

У складі Росії перебували у XIX столітті і села Чигиринщини. Так, у 1793 році село **Боровиця** увійшло до Чигиринського повіту Брацлавського намісництва. На 1808 рік тут проживало 1684 чоловіка. Спершу мешканці Боровиці були приписані до Чигиринського, а згодом до Боровицького казенного маєтку. Зростало малоземелля, збільшувалося оподаткування. За люстрацією 1844 року 294 господарства державних селян Боровиці відробляли 2544 тяглових і 2256 піших днів панщини та 1320 тяглових і 1140 піших днів шарварку. Піші — не забезпечені тяглом селяни, становили майже половину населення. Так, із 234 господарств 37 мали по 4 воли, 7 — по три, 61 — по два, 24 — по одному і 105 були піші.

У середині 40-х років XIX століття усякі панщинні повинності були замінені оброком. Проте ця заміна не поліпшила становища селянства. До того ж у 1854 році у селян Боровиці відрізали половину землі і, передавши її до державного маєтку, змусили орендувати.

Під час ліквідації кріпосного права царським указом від 16-го серпня 1863 року державних селян Боровиці переведено до розряду селян-власників. Їх примусили за 49 років викупити свої наділи.

У ході переобліку та межування земель кріпосники вдалися до нарахувань, які наочно перевищували справжню ціну наділів. Селян присилювали викупувати піски, болота, пасовиська. Навіть голова Черкасько-Чигиринського з'їзду мирових посередників доповідав київському генерал-губернаторові, що через неправильну класифікацію земель платежі підвищилися від 20 до 60%. Серед сіл, де підвищення платежів було особливо великим, він назвав і Боровицю.

Шахрайські махінації панства викликали обурення селян. У 1875 році вони відмовилися платити будь-які державні податки і зажадали загального переділу землі з розрахунку 5 десятин на душу.

Використовуючи розгортання революційного руху на Чигиринщині, народники спробували підняти селянство на повстання. Вони створили

нелегальну організацію “Таємна дружина”. До неї в 1877 році вступило і чимало селян Боровиці, керованих Михайлом Гудзем. Змову було розкрито. М. Гудзя засудили на 12 років каторжних робіт, звідки він і не повернувся, а другого активного керівника організації у Боровиці Прокопа Щирицю вислали до Сибіру.

Наприкінці XIX - на початку XX століття внаслідок розорення бідноти кращі землі опинилися у руках багатіїв. Так, у 1912 році у ста господарств землі було менше ніж по десятині, а в 313 — менше ніж по дві десятини, тоді як 24 господарства володіли 340 десятинами кращої землі. Задихаючись від малоземелля, селяни шукали рятунку у відходництві. Розташоване на чумацькому шляху, село Боровиця у XIX столітті, як і раніше, було одним із значних осередків чумацтва на Україні. Чумацькі валки вирушали на південь і південний схід до Криму і на Дон по сіль та рибу. Заможні селяни сплавливали Дніпром вантажі сільськогосподарських продуктів до Кременчука, Катеринослава та Олександрійська. Бідняки наймитували і на сплаві, і при чумакуванні.

Наприкінці XVIII століття **Медведівка** була включена до Чигиринського повіту. Повновладним господарем у ній став шляхтич Сабанський. Він збільшив панщину до 3 днів на тиждень, посилив утиски. Селяни в 1832 році подали київському генерал-губернатору скаргу на поміщика. Як і слід було сподіватися, на скаргу не зважили.

З 1836 року землі Медведівки перейшли у власність сенатора Фундукля. На той час у селі було 80 дворів, у яких проживало 633 чоловіка. Певні зрушення почалися тут після того, як Правобережна Україна відійшла до складу Росії. Почали розвиватися ремесла. На 1852 рік у селі Медведівці проживали 66 ремісників, які давали продукції на 4660 крб. У 1859 році в селі вже було 2122 жителі. Через кожні два тижні тут проводились торги (в неділю), а тричі на рік влаштовувались ярмарки.

У 1860 році в селі відкрито школу початкової грамоти. Тут вивчали азбуку 14 селянських дітей.

Після скасування кріпацтва селяни Медведівки не тільки не одержали жаданої землі, а й втратили ту, на якій господарювали. Найродючіші ділянки були відібрані поміщиком, згодом їх скупив цукрозаводчик Терещенко.

Селяни Медведівки, як і в інших селах Чигиринського повіту, продовжували боротьбу за землю, за негайне і повне визволення від поміщицької залежності. Для придушення заворушень київський

генерал-губернатор змушений був 1861 року надіслати до Чигиринського повіту каральний загін, що мав 200 солдатів.

Скасування кріпацтва сприяло розвитку промисловості. Поміщик Фундуклей, якому належало 16 916 дес. землі, у 1866 році побудував у Медведівці млин, де не тільки мололи зерно, а й валяли сукно на фолюшах. У тому ж році до ладу стала цегельня. Броварню, яка діяла тут з 1835 року, було значно розширено.

На початку 1877 року у Чигиринському повіті нелегальна народницька організація “Таємна дружина” готувала повстання проти поміщиків, духовенства та царських чиновників. До неї входили й селяни Медведівки. У вересні того ж року організація була розкрита і розгромлена.

На 1895 рік у Медведівці налічувалось 360 дворів, де проживали 4458 жителів. Воно мало поштове відділення. У селі діяло 15 вітряків. Населення в основному займалось хліборобством: сіяло жито, пшеницю. Селяни вирощували цукрові буряки для Осотянської цукроварні.

У XIX столітті **Мельники** стали власністю польського поміщика І. Сабанського. За даними на 1808 рік у Мельниках у 58 дворах проживало 939 чоловік. Сабанський збудував у селі паровий та кілька водяних млинів, гуральню, а в 1837 році гуту (скляний завод). У 40-х роках XIX століття Мельники стали власністю сенатора І.І. Фундуклея. На початку 1845 року у 123 дворах села налічувалося 1255 ревільських душ.

Перед реформою 1861 року село Мельники вже мало церковнопарафіяльну школу, хоча закінчували її одиниці.

Скасування кріпацтва не принесло полегшення від поміщицького визиску селян. За поміщиком залишалося 5897 десятин кращої землі, а селянам — на умовах важкого викупу — цар передав 992 десятини угідь, з них 207 десятин були майже непридатні до використання. Понад 40 років мешканці села мали виплачувати 22 922 крб. викупу. Безземелля та злидні гнали їх у Крим і Таврію на заробітки. Нерідко вони звідти не поверталися.

Незадоволені характером реформи, селяни продовжували боротись за землю, увійшовши, як і жителі більшості сіл Чигиринщини, у “Таємну дружину”, яку група українських народників організувала в 1877 році на Чигиринщині. Та організацію було розкрито. Непокірних, після суду в Києві, заслали в північні губернії Росії. Переслідували за участь у революційному русі і пізніше. Так, у 1895 році з села Мельники за межі України було вислано селянина М.Ф. Біду, який підбурював односельців до непокори.

На початку XIX століття **Суботів** став селом, в якому у 1808 року було 140 дворів і 1157 мешканців. У селі час від часу проходили ярмарки, а пізніше - базари. У 1844 році суботівських селян переведено на поземельно-оборочне становище з круговою порукою. З 289 дворів тоді 96 було тяглових, 161 напівтяглових, 16 городників, 17 бобилів (селян, які не мали ні землі, ні хат). Жили селяни бідно. На схилах пагорбів тіснилися старі під соломою хати. Забудова проводилася безсистемно. Тісні вулички повнилися пилом і грязюкою. Охорони здоров'я не було. Не проіснувавши й кількох років, 1843 року припинила своє існування медична амбулаторія.

Ледве жевріла в Суботові освіта. Лише у 1843 році тут було відкрито парафіяльне училище, в якому, за даними 1857 року, один учитель та його помічник навчали 134 хлопчики. Не було бібліотеки, зате діяли чотири корчми.

Середній земельний наділ колишніх державних селян після реформи 1861 року становив 1,99 десятини на ревізську душу (2885 десятин на все село). До того ж заможні селяни часто захоплювали у бідноти їхні злидарські наділи. Так, навіть чигиринський повітовий справник в одному із своїх рапортів до губернатора писав, що старшина Суботівської волості І. Косятин, зловживаючи наданою йому владою, загарбав 120 із 240 десятин запасних земель.

Реформа 1861 року прискорила розвиток ринкових відносин на селі. В 1866 році Суботів стає волосним центром і одним з найбільших сіл Чигиринського повіту. В складі Суботівської волості було 5 сіл і 1 “деревня”, а також 5 хуторів. Населення волості на 1896 рік становило 13764 особи, з них чоловіків — 6888, жінок — 6879. За даними 1900 року, в Суботові було 733 двори, в яких проживало 4020 чоловік. Село мало олійницю та 22 вітряки.

Хоч землеволодіння залишалося подвірно-спадковим, податки збиралися за подушною системою. Це було вигідно багатіям. За такої системи оподаткування навіть зовсім безземельний селянин, у родині якого було чотири ревізські душі, змушений був щорічно виплачувати тільки подушного податку 20 крб., а це дорівнювало річному заробітку наймита. З перших днів роботи люстраційних комісій, створених для реалізації законів від 18 січня і 24 листопада 1866 року, селяни переконалися, що так звані люстратори зменшували наділи бідноти, заміняли їх гіршими землями, а кращі, збільшені, ділянки виділяли глителям. У Суботівській волості майже третина громадської землі, до того ж краща її частина, була прирізана 15

заможним господарствам, тоді як гіршу землю розподілено між бідняками і середняками.

Обурені тяжкими умовами викупу та численними утисками, суботівські селяни у 1873 році стали на боротьбу проти своїх гнобителів. Вони зажадали заміни подвірного землеволодіння общинним та переділу землі по 5 десятин на душу. Заворушення в Суботові стурбувало царські власті. В березні 1875 року вони направили до села 2-й драгунський полк.

Суботяни брали активну участь у так званій Чигиринській змові 1877 року. Так, 3 жовтня 1877 року Київське губернське жандармське управління доповідало губернатору про необхідність переведення всіх нижчих чинів 126-го батальйону Путилівського піхотного полку і повітової команди до інших військових частин, оскільки їх укомплектовано селянами Суботова та інших сіл Чигиринщини. При цьому підкреслювалося, що солдати, підтримуючи зв'язки із односельцями, не лише знають про існування "Таємної дружини", а, можливо, і належать до неї. З доповідної записки губернатора, поданої 7 січня 1877 року, видно, що деякі селяни Суботова, такі як П. Петренко, Я. Петренко та інші, записалися в таємну організацію і прийняли присягу у Москаленка, селянина сусіднього села Розсошенці. Маючи копію статуту "Таємної дружини", вони пропагували ідеї організації у своєму селі. Після викриття "Таємної дружини" 20 суботівських селян вислано на далеку північ Росії.

У 60-70 роках XIX століття було здійснено першу серйозну реставрацію Іллінської церкви в Суботові. У 1861 році було збудовано дзвіницю та галерею, яка з'єднувала її з церквою (в другій половині 70-х років XX століття галерею було розібрано). Наступні реставраційні роботи проходили в кінці XIX століття.

У XIX столітті села **Розсошенці, Мордва** (нині село Красносілля), **Погорільці**, що знаходились у відомстві державного майна, зростають.

У 1831 році в Мордві було збудовано церкву Успіння Пресвятої Богородиці.

Скасування кріпосного права і введення люстраційних актів на Чигиринщині викликали хвилю заворушень. У 1873 році відмовились від підписання люстраційних актів і вимагали "надела не менее 5 десятин на душу" селяни Мордвы, Погорілець, Розсошенець. В квітні 1875 року в ці села були введені частини 2-го драгунського Ризького полку.

У 1877 році селяни утворюють "Таємні дружини" з метою підняти повстання проти поміщиків та царських міністрів. Активну участь у Чигиринській змові брали жителі Мордвы, Погорілець, Розсошенець.

Серед керівників змови — селянин с. Мордви Іван Пісковий. Протягом 80-х років XIX століття С. Шутенка та Ф. Чепурного з с. Погорілець чотири рази заарештовували і відправляли до Сибіру за заклики “царя и правительство уничтожить”.

У 1852 році на місці старої церкви в селі Мордві було збудовано нову дерев'яну церкву з дзвіницею. При церкві існувала приходська школа. У 1895-1896 роках священиком і вчителем тут був Марко Федорович Грушевський, родич М.С. Грушевського, один із засновників УАПЦ.

Селяни сіл Мордви, Розсошенець та Погорілець займалися переважно землеробством, але брак придатної для обробітку землі змушував їх іти на заробітки в сусідню Херсонську губернію. Заможніші селяни займалися чумацьким промислом. У Мордві було п'ять, а в Розсошенцях — шість вітряних млинів.

У 1896 році Чигиринський повіт складався з семи містечок, 78 сіл і 32 “деревень”, 28 хуторів, 2 селищ, 11 ферм, 3 єврейських колоній, 11 польових і лісових сторожок — всього з 175 населених пунктів.

Усі ці пункти були розділені в адміністративному відношенні між двома мировими посередниками, 3 становими приставами, 15 волосними правліннями і 15 поліцейськими дільницями. У судово-мировому і слідчому відношенні Чигиринський повіт розподілявся на 4 слідчо-мирові і 4 слідчі дільниці.

На середину XIX століття (дані на 1864 рік), загальна кількість населення села **Трушівці** становила 2220 мешканців. До реформи 1861 року Трушівці, як і решта притясминських сіл, входили до відомства державного майна. Із скасуванням кріпосного права тут помітно підвищилась соціальна активність селян. Імператорський указ 1867 року переводив державних селян на викуп, умови якого не могли їх задовольнити. До реформи більша частина місцевого селянства володіла наділами до 3 десятин на душу і тому вимагали при викупі збільшити наділи до 5-8 десятин. Новий царський указ 1870 року дозволяв переведення державних селян на общинне землеволодіння, але не збільшував земельних наділів. На знак протесту селяни Трушівців 7 лютого 1873 року відмовились підписувати люстраційний лист. Їх підтримали жителі ще 25 сіл Чигиринського повіту. Жителі села Трушівців були активними учасниками селянського руху, що охопив Чигиринщину у другій половині XIX століття.

У 1878 році в Трушівцях збудовано перше приміщення школи. Новозбудована школа була церковно-приходською. Учителем в ній працював місцевий священик.

2. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ЧИГИРИНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ. ЧИГИРИНСЬКА ЗМОВА

На кінець 50-х років ХІХ століття населення Чигиринського повіту сягнуло 147689 чоловік. 50% всіх державних селян Чигиринського повіту були малоземельними, а 71,2% — безкінними. Тому нова хвиля заворушень, яка розпочинається наприкінці 40-х років ХІХ століття носила соціально-економічний характер.

Особливістю селянських рухів на Чигиринщині, за словами тогочасного Київського генерал-губернатора І.Васильчикова, стає те, що *“в крестьянстве сильнее прочих мест сохранилось в памяти козачество”*.

Так, у 1846 році в Чигиринському повіті з'являється листівка “Молитва” із закликом визволити світ від “від всякої загибелі”. У 1855 році в Жаботині Чигиринського повіту у зв'язку із селянськими заворушеннями та з метою збереження урядового впливу на селянство, було введено війська. Під 1858 роком зафіксований виступ поміщицьких селян Чигиринського повіту, а під 1860 роком — виступ селян села Івангород. У 1861 році відбувся виступ селян всього Чигиринського повіту проти панщини та оброку. У Голоківку було навіть введено війська.

Після скасування у 1861 році кріпосного права, боротьба селян за землю та перерозподіл її за душами посилювалася і почала переростати в революційний протест проти царського уряду.

На території Чигиринського та Черкаського повітів таку боротьбу (“змову”) очолив відставний солдат Хома Денисович Прядка із Сагунівки. Цей революційний виступ селян дістав назву **Чигиринської змови**.

Для організації загального виступу селян Чигиринського і частини сіл Черкаського повітів Хома Прядка мав спільників у кожному селі, з якими тримав тісний зв'язок листуванням і особистими зустрічами. Він закликав селян відмовлятися від люстраційних

“Чигирин”.

*Малюнок К. Прижичиховського,
гравюра Я. Стифі. Середина ХІХ ст.*

списків та викупних платежів і підніматися на боротьбу з ненавистими пригноблювачами.

Особливо великі заворушення серед державних селян сталися 1875-1876 роках. У ті роки революційні народники Я. Стефанович, Л. Дейч та І. Бохановський готували на Чигиринщині повстання. Вони організували серед місцевого селянства “Таємну дружину”. В результаті активної агітації народницької групи Я. Стефановича на початку 1877 року “Таємна дружина” була створена в селі Шабельники, а з часом і в інших селах Шабельницької, Адамівської, Чаплицької, Рацівської, Трушівської волостей Чигиринського повіту та селі Сагунівка Черкаського повіту.

За півроку до дружини вступило близько 2000 селян. Почали створюватися дружини також в Боровиці, Медведівці, Мельниках, Суботові, Ломоватому, Сагунівці тощо.

“Таємна дружина” мала чітку, добре продуману структуру, проводила збори, на яких, крім організаційних питань, приймалися рішення про вимоги переділу землі на душу, відмову від сплати податків і викупних платежів, про добування зброї тощо.

Та під час підготовки повстання (вересень 1877 року), яке планувалось провести на початку жовтня 1877 року, змову було викрито. Багатьох учасників “Таємної дружини” було заарештовано і віддано до суду.

Заарештовані та засуджені були і селянські керівники таємної організації: Ю. Олійник, І. Пісковий, М. Гудзь, К. Пруткий, Л. Тененик. Народникам загрожувала смертна кара. Але в травні 1878 року частина їх за допомогою відомого революціонера-народника М. Фроленка втекла з київської тюрми та згодом виїхала за кордон.

Чимало ж членів “Таємної дружини” було засуджено на різні строки тюремного ув’язнення та відправлено на поселення до Сибіру.

Олійник Юхим Олександрович (1831-?)

Один з керівників повстання в Чигиринському повіті Київської губернії, відомого в історії як “Чигиринська змова 1877”. Народився в с. Шабельники Чигиринського повіту (територія села затоплена Кременчуцьким водосховищем). Після обрання його отаманом “Таємної дружини”, до якої на початок осені 1877 вступило 2000 селян, він отримав Маніфест, текст присяги, і йому доручили набирати вірних побратимів, які б стояли за подушний розподіл землі і лише 5 десятин на кожного, і податків не платити.

Брав активну участь у підготовці повстання, готував для дружинників зброю. У вересні 1877 року був заарештований і в червні 1879 року засуджений до трьох років тюремного ув’язнення. З 1881 року Ю. Олійник

на поселенні в Якутії. З 1884 року під наглядом Херсонської поліції в цій же губернії. Подальша доля невідома.

Чигиринська змова була спробою революціонерів-народників підняти селянські маси на збройне повстання.

Проте поразкою Чигиринської змови не припиняється боротьба селянства Чигиринщини за свої права. У 1878-1881 роках фіксуються активні заклики селян Зам'ятниці, Худоліївки, Погорільців, м. Жаботин до бунту. Заклики звучали на зразок того, що "земля буде спільна" а "народ буде керувати сам". Протягом 1881-1891 років у Чигиринському повіті відбулися масові потрави поміщицьких маєтків.

Як бачимо, селянство Чигиринщини у другій половині XIX століття активно боролось за свої права та гідне людське існування.

3. ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЧИГИРИНЩИНА

У 1843 і 1845 роках відомий український письменник і художник Тарас Григорович Шевченко відвідує Чигиринщину.

Він не лише опоектизовує її історію ("Чигрине, Чигрине", "Розрита могила", "Хустина", "У неділеньку святую", "Стоїть в селі Суботіві", "Великий льох", "Заступила чорна хмара", "Холодний Яр", поеми "Княжна" та "Гайдамаки"), але й змальовує пам'ятки цього краю.

Під враженням першої поїздки в Чигирин він виконує уже в Петербурзі у 1844 році малюнок "Дари в Чигирині", ескізи малюнку "Смерть Богдана Хмельницького".

Під час свого другого приїзду у 1845 році на Чигиринщину з-під пензля Тараса Шевченка з'являється велика серія малюнків історичного характеру. Так, перебуваючи у Чигирині, він

Тарас Шевченко

*"Мотронин монастир".
Т. Шевченко. 1846 р.*

намалював “Чигиринський дівочий монастир” (до речі, цей малюнок є цінним джерелом при сучасному дослідженні жіночого монастиря, який активно функціонував у ті роки в Чигирині).

У липні 1843 року Т.Г. Шевченко вперше відвідав історичний Суботів, а у вересні 1845 року він побував тут удруге. Саме тут з’явилися його знамениті малюнки “Богданові руїни в Суботові”, “Богданова церква в Суботові”, “Чигирин з Суботівського шляху”, “Кам’яні хрести в

“Богданові руїни у Суботові”. Т. Шевченко. 1845 р.

Суботові”, “Будинок Хмельницького в Суботові” (останній малюнок, на превеликий жаль, не зберігся).

21 жовтня 1845 року, перебуваючи в с. Мар’їнському на Полтавщині, поет написав вірш “Стоїть в селі Суботові”.

Інтерес до буремної історії рідного народу приводив Т.Г. Шевченка і у Холодний Яр. Він приїздив сюди в 1843 та 1845 роках. Матеріал своїх вражень поет використав у творах “Холодний Яр”, “Гайдамаки”, “Заступила чорна хмара” та в акварелі “Мотронин монастир”.

Великий Кобзар присвятив державотворчій Чигиринщині багато рядків своєї полум’яної поезії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. У складі якої іноземної держави перебувала Чигиринщина у XIX столітті?
2. Розкажіть про причини та перебіг подій відомих під назвою “Чигиринська змова”?
3. В яких роках Тарас Шевченко перебував на Чигиринщині? Які твори були написані ним на цій землі?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:**1. “Стоїть в селі Суботові...”**

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила,
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли.
Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям.

А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Сторонні люди!
Не сміється, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться ... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти !..

(Тарас Шевченко. Кобзар. — К., 1964. — С. 236-237)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Які ваші враження від прочитаного вірша?
2. На вашу думку, що мав на увазі Т. Шевченко, коли писав такі рядки ... **“Церков-домовина розвалиться ... і з-під неї встане Україна”?**

2. Марко Вовчок і Богданів край

Марко Вовчок (літературний псевдонім Марії Олександрівни Вілінської, (1833-1907 рр.) — відома українська письменниця революційно-демократичного напрямку. В її творах, скерованих проти підвалин кріпосницької системи, ніби сам люд заговорив про своє життя, про кріпацьку долю, про свій пекучий біль і бажання визволитися від кріпацтва.

На Україні письменниця вивчала життя селянства, нагромаджувала багатющий матеріал для своїх творів. У доробку видатної дочки українського народу відбито і Чигиринщину та її людей.

Події, пов'язані з Надтясминщиною, зустрічаються у фольклорних записах Марка Вовчка. Так, у думі “Не дивуйтеся, добрі люди” відтворено початковий період визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького: “Чи чуєш, ляше, як пан Хмельницький на Жовтім Піску відбився. З нами козаки, з ними бурлаки. Ні єден ляшок не скрився...”. У думі про Нечая згадано гетьманову дружину:

“А наш Нечаєнко, козак молоденький, не думає, не гадає. Ой він з кумою, пані Хмельницькою, мед-вино кружає”. У пісні “Ой, співав пугач на могилі” висловлено тугу покріпаченої України по громових днях визвольної боротьби і нетривалій волі: “І день і ніч війни ждемо, Поживи немає; Давно була хмельничконька, що вже й не згадаєм”. У “Зошиті українських народних пісень, дум, приказок тощо”, залишених письменницею, зустрічаємо кілька пісенних записів про гетьмана: “Що наш пан Хмельницький, родич чигиринський”, “Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив, що з ляхами, змостивими панамі, у Білій Церкві замирив!”.

Марко Вовчок

Тут же кинуте докір Богдановому синові за зраду України: “Одтоді як то звелась славна Україна за Саврася Хмельниченька да за Павла Тетеренка, що не поправиться й теперенька”.

У цьому ж зошиті ми натрапляємо на запис Вовчком пісні: “Ой, вийшов же Калниш та кошовий” і на підпис: “Субот”. Очевидно, ця пісня походить із Суботова на Чигиринщині. На жаль, не вказано, де саме її записано — в Суботові чи поза ним. Час запису цих пісень середина XIX сторіччя, за визначенням дослідників.

Наслідки фольклоричної діяльності Марка Вовчка знайшли свій опосередкований вияв в українській літературі. Адже записи фольклору, зроблені письменницею вели її до “Народних оповідань”. З народних уст письменниця всотувала художню красу живої мови, соціальний дух, стильові традиції та манеру розповіді.

Чигиринщина віддзеркалилася і в художніх творах Марка Вовчка, зокрема в історичній повісті “Маруся”. В основі твору події 1668 року — часу крайнього загострення класових суперечностей на Україні. Народні маси, незадоволені соціальним гнобленням, повстають проти козацької старшини та царських воєвод.

Перед створенням повісті письменниця провела велику роботу над історичними джерелами, що в них досить детально змальовано й Чигиринщину середини XVIII століття, а також над збиранням легенд і усних переказів. “Напиши мені усе, — прохала вона свого чоловіка, — що ти знаєш про Петра Дорошенка, Сірка, Пушкаря, — а теж про Морозенка і Нечая...”. Того ж 1857-го року Марко Вовчок багато

розповідала своєму синові про Хмельницького і Дорошенка (лист до чоловіка від 29 вересня). Саме тоді вона студіювала праці з історії України Маркевича й Бантиша.

У повісті “Маруся” письменниця з великою проникливістю розкрила своєкорисливість козацької старшини, її відчуженість від народу. Основну увагу вона звертає не на гетьманські чвари, а на готування народної України до повстання. У центрі твору зворушлива постать відважної маленької патріотки Марусі. Дівчина мужньо веде смуглявого січовика до Чигирини через степи і річки, рятує його від солдатів, які полюють на польських шпигунів. У Чигирині, у гетьманській світлиці, відбувається нічна розмова між січовиком і Дорошенком.

Марусі вмираючий запорожець передає червону хустину — умовний сигнал до народного повстання. Вона повинна передати хустку в зеленій діброві. Та куля зайди-татарина пробиває серце маленької героїні. Тривала пам'ять про неї залишається в народі.

Повість “Маруся” користувалася великою популярністю не лише в Росії, а й за її межами. Її надруковано у Франції в перекладі-переробці. Повість, що стала однією з найулюбленіших дитячих книжок у Франції, здобула нагороду французької академії та була рекомендована Міністерством освіти для французьких шкільних бібліотек. *Так Марко Вовчок сприяла популяризації Чигирини у Франції.*

Письменниця високо цінувала Богдана Хмельницького як видатного сина українського народу. Свого першого сина вона назвала Богданом на честь великого гетьмана. 1887 року Вовчок писала Богданові Марковичу: “...постарайся поводитися... як Богдан Хмельницький, на честь якого ти одержав ім’я; він, коли міг, захищався від несправедливостей, як вовк....”.

У так званому “Зошиті з творчими записами”, де поміщено конспективний виклад низки незнаних творів письменниці, згадано про М. Залізняка (“Гайдамаки в XVIII веке — крестьяне Правобережной Украины. Востание особенно сильно в 1833 и 1868 гг., когда Железняк поднял кровавою борьбу “Уманск. Резня”), (“Находил убежище в монастыре по Роси и Тясмину”).

Варто підкреслити, що Марко Вовчок надавала великого значення визвольним рухам українського народу. Красномовний доказ цього її конспективні записи у вищезгаданому “Зошиті...”: “Коліївщина меч. Паліївщина — огонь”.

(Зоря комунізму. — 1983. — 17 грудня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Хто така Марко Вовчок?
2. В яких художніх творах Марко Вовчок відзеркалилася Чигиринщина?
3. Яким було ставлення М. Вовчок до історичного значення постаті Богдана Хмельницького в долі України?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 1802 р. — Чигирин стає повітовим центром
- ☑ 1843 р., 1845 р. — перебування на Чигиринщині Тараса Шевченка
- ☑ 1861 р. — затвердження Олександром II Маніфесту та “Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності”
- ☑ 1877 р. — “Чигиринська змова”

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **люстрації** — в Речі Посполитій описи державних маєтностей для податкових і військових потреб, що проводилися щоп'ять років за ухвалою польського сейму 1562 р. Після поділу Польщі в кінці XVIII століття російський уряд зберіг проведення люстрацій на території колишніх польських володінь до 1876 року
- **панщина** — (відробіткова рента) — примусове виконання безпосередніми виробниками певного обсягу дарової (неоплачуваної) праці в господарстві можновладця, який юридично є власником землі, що перебуває у фактичному користуванні чи володінні посполитих
- **народники** — діячі революційно-визвольного руху, носії народницької ідеології, що панувала серед різночинної інтелігенції Росії та України у 60-90-х роках XIX століття. Назва пояснюється тим, що в центрі уваги вони ставили народ, який хотіли загитувати на здійснення соціальної революції
- **десятина** — міра земельної площі в Україні, Росії та Білорусії, відома з кінця XV століття. У XVIII столітті становила 1,0925 га

РОЗДІЛ VII. ЧИГИРИНЩИНА НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В Україні, як і в інших частинах Російської імперії, активізація суспільно-політичного життя на рубежі XIX-XX століть була закономірною. Це була відповідь на реакційну політику царизму, який не бажав вирішувати назрілі й перезрілі проблеми політичного життя, національні суперечності, зволікав із розв'язанням соціально-економічних негараздів (насамперед, аграрного питання). Все це відбувалося в умовах, коли у суспільно-політичне життя включилася нова генерація громадських діячів, що прагнула взяти найактивнішу участь у вирішенні поставлених історією реальних завдань.

Початок XX століття в Україні, як і загалом у Росії, ознаменувався переломним етапом у політичному оформленні основних суспільно-політичних рухів.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ЧИГИРИНЩИНИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Подальший розвиток ринкових відносин в Російській імперії спричинював зміни і в житті Чигиринщини.

Переважаюча більшість населення, як і в минулому столітті, займалася сільським господарством.

Напередодні першої російської буржуазно-демократичної революції на території Чигиринського повіту відбулись виступи міського та сільського населення. Невдоволення селянства своїми правами призвело до того, що навесні 1902 року Чигиринським повітом прокотилась хвиля селянських виступів, наслідком яких стало спалення значної кількості панських маєтків. У грудні 1903 року економічний страйк працюючих з вимогою підвищення заробітної плати, скорочення тривалості робочого дня, поліпшення санітарних умов праці, вирішення ряду інших соціальних проблем відбувся на Олександрійській цукроварні Чигиринського повіту.

Напередодні Першої світової війни в Чигирині не було жодного великого підприємства. На 1912 рік в місті працювало 6 чинбарень, 3 парові млини, 3 канатні підприємства, завод мінеральних вод, цегельня, олійниця та кар'єр.

Серед чигиринчан, починаючи з другої половини XIX століття, і особливо на початку XX століття, дуже популярною стала морська

служба. За статистичними даними, наприкінці XIX століття тут проживало близько 2 000 чоловік, які в різні роки були моряками (понад 100 чоловік шкіперами). З Чигирина родом і Федір Сидорович Предтеча, автор популярної російськомовної пісні “Раскинулось море широко”.

Предтеча Федір Сидорович

Народився у 1885 році у місті Чигирин Черкаської області.

1906 рік – матроська служба на пароплаві “Одеса” у Чорному морі.

Автор популярної у XX столітті як в Україні, так і за її межами пісні “Раскинулось море широко”.

Пісня з’явилась у світ в 1906 році. В цей час на пароплаві “Одеса”, на якому Федір Сидорович відбував військову службу, трапилась пригода, в результаті якої від втоми і задухи загинув кочегар Василь Гончаренко – його земляк (він був родом із Чигиринщини) і найкращий друг. Ця трагедія вплинула на матроса Федора Предтечу, в результаті чого з’явилась пісня “Раскинулось море широко”. Він був її автором і першим виконавцем. Пісня швидко поширилась, і невдовзі її вже співали по всьому російському імперському флоту від Балтики до Тихого океану.

У період з 1914 року по 1918 рік брав участь у Першій світовій війні. Протягом 1939-1945 років – учасник Другої світової війни.

Помер у 1975 році. Похований на цвинтарі у місті Чигирин.

*Федір Сидорович
Предтеча*

На початку XX століття серед жителів Чигиринщини стало поширеним найматися на сезонні сільськогосподарські роботи в південних губерніях.

Особливо в тяжкому становищі, і перш за все в економічному плані, перебував в цей період Чигирин. В одній з доповідей повітової земської управи говорилося, що місто переживає сумну фазу. Нерви нового економічного життя – залізниці – його не зачепили, і Чигирин біднішав, аж поки не дійшов до становища “закинутої закутини”.

Особливо відчутно почала занепадати економіка Чигирина в результаті початку Першої світової війни. Сотні чоловіків міста пішли на фронт і, як наслідок, – поява нестачі робочих рук. Господарство занепадало. Весь тягар незгод було перекладено на жіночі плечі. Крім

цього, вони стали виконувати окопні роботи на укріпленні Південно-Західного фронту. Багато тисяч селян місяцями створювали запасні лінії оборони, будували військові споруди на території Чигиринського та інших повітів. На цих роботах був запроваджений майже каторжний режим. Збільшувалися і податки, а особливо повинності — гужева, утримання доріг тощо.

Не найкращим було життя у цей період і в селах Чигиринщини. Тут особливо почалась відчуватись соціальна диференціація.

Значного розвитку в селі набули промисли. Найважливішим стало млинарство.

Так, у 1900 році в селі **Боровиці** заможні селяни (“куркулі”) мали 4 водяні млини і 31 вітряк, 3 олійниці і крупорушку. Окремі з них виробляли сукно на ступниках.

Розшарування на селі призводило до загострення соціальних суперечностей і вело до невдоволення незаможної частини села. Це невдоволення різко висловив свого часу депутат 2-ї Державної думи селянин з Боровиці. *“Ми, селяни, — заявив він із трибуни Думи, — користуємося землею, за яку багато жертвували життям. Але з цим не бажають рахуватися поміщики. Вони посиляються на закон. Але ж цей закон був створений не нами, а урядом. Це ваш закон, панове праві, а ми хочемо, щоб Державна дума створила новий закон, народний”*.

Під впливом пропаганди соціал-демократів зростали революційні настрої селянства. 4 квітня 1904 року біля села Боровиці на возі селянина Никифора Юхименка жандарми знайшли 4 прокламації, випущені Одеським комітетом РСДРП.

Особливо тяжким становище жителів стало в роки Першої світової війни. Чоловіки пішли на фронт. Власті на війну реквізували коней. Селянські господарства убожіли й розорялися. Зростало невдоволення існуючим ладом і ненависть до гнобителів.

На початку ХХ століття у **Медведівці** налічувалось 360 дворів, де проживали 4458 жителів. Медведівка мала поштове відділення; тут діяло 15 вітряків. Населення в основному займалось хліборобством: сіяло жито, пшеницю. Селяни вирощували цукрові буряки для Осотянської цукроварні.

Перша світова війна 1914-1918 років збільшила, як і у всіх селах Чигиринського повіту, скруту жителів села Медведівка. Постійні реквізиції коней, худоби, возів, упряжі й продовольства для потреб армії озлобляли людей, посилювали антивоєнні настрої.

Процес дальшого обезземелення, посилення визиску селянства вели до загострення соціальних суперечностей. Винятком не стало і село **Мельники**. У квітні 1906 року тут застрайкували селяни, які працювали у поміщика Терещенка. Організаторами страйку виступали брати Г.О. та І.О. Чиженки, що були зв'язані з Черкаською організацією РСДРП. Вони агітували село не виходити на роботу, збирали мітинги, де вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення житлових умов. Цей виступ був таким рішучим, що поміщик задовольнив вимоги страйкарів, проте не надовго. Через кілька місяців 12 організаторів страйку було ув'язнено. У ті роки на селі активно розповсюджувалися революційні листівки і брошури з матеріалами, що закликали до повалення царату.

Напередодні Першої світової війни більшість мельниківських селян уже була малоземельною. З 505 господарств села на 1912 рік 96 мали менше десятини, 97 — від десятини до двох, 106 — від двох до трьох десятин і тільки 7 — десять і більше десятин землі. На 505 господарств було 90 коней і 160 волів.

Перша світова війна призвела до остаточного зубожіння селян. Чоловіків забрали на фронт, жінки і діти самі неспроможні були обробити наділи. Земля пустувала, злидні і нестатки наслідали з усіх боків.

Напередодні Першої світової війни, у 1912 році, в **Суботові** налічувалося 844 господарств. З них 6 не мали землі, 212 — худоби. У селі було 413 коней, 23 воли і 212 корів. З початком війни значно зросла кількість безпосівних і малопосівних господарств, не вистачало робочих рук, реманенту. Різко знизилась урожайність.

У 1914 році в селі **Головківка** Чигиринського повіту було відкрито показовий пункт технічної переробки плодів і овочів, на яких за допомогою удосконалених машин і приладів проводилась показова робота по сушінню, консервуванню і плодоягідному виробництву з метою наочного ознайомлення населення з названою справою.

2. ЧИГИРИНЩИНА В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВИСТУПІВ 1905-1907 РОКІВ

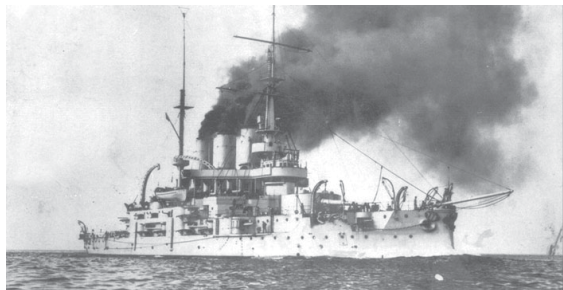
У 1905 році у Російській імперії спалахнула перша демократична революція. Активну участь у ній взяло українське населення. Революція виникла, як закономірний результат буржуазного поступу країни в умовах небажання царату вирішити “болючі питання” політичного та соціально-економічного життя — демократичні перетворення,

встановлення 8-годинного робочого дня, перерозподіл земельної власності на користь селянства, надання свободи пригнобленим народам тощо. Остання вимога надала революційним подіям в Україні специфічного змісту.

У відповідь на “криваву неділю” в Петербурзі в Україні протягом січня-березня 1905 року страйками було охоплено понад 320 заводів, фабрик і майстерень. Слідом за робітництвом міст заворушилося селянство: за січень-березень відбулося 140 виступів.

Революційна стихія сколихнула й передові кола демократичної інтелігенції, студентство, учнівську молодь. Навесні і влітку 1905 року революція наростала, набуваючи справді всенародного характеру. Селянські виступи охопили майже половину повітів, в тому числі і Чигиринський. Незадоволення режимом перекинулося на армію — серед військових теж вибухнула низка повстань. Найбільшим з них було повстання на панцернику “Потьомкін”, яке відбулося 14-25 червня 1905 року.

Одними з перших в Україні застрайкували харківські робітники. 9

Панцерник “Потьомкін”

жовтня 1905 року припинили роботу телеграфісти залізничної міської станції, а вранці наступного дня — вже всі залізничники Харкова.

Невдовзі страйк охопив інші українські міста і став загальним. 10 жовтня за-

страйкували робітники Києва. Особливого загострення набули події в Одесі. Всеросійський жовтневий страйк став політичним.

Піднесення революційної боротьби робітників сприяло розвитку селянського руху. Виступаючи проти поміщиків, селяни прагнули у такий спосіб отримати їх землі.

Революція у Росії була придушена внаслідок масових репресій та контрреволюційного терору. У судовому та позасудовому порядку тисячі учасників революції були страчені, а десятки тисяч знемагали на каторзі та в тюрмах. З червня 1907 року розпочалася хвиля масових арештів революційно настроєних робітників.

Народні маси, а передусім національно свідомі частина інтелігенції України, активно боролися проти національного гноблення. Поряд з основними соціальними вимогами вони висували гасла рівноправності всіх народів, виступали проти великодержавно-шовіністичної політики царизму, за право вільно користуватися рідною мовою.

Нелегким було становище чигиринців на початку ХХ століття. Тяжка доля штовхала селян та міщан на боротьбу. Революційні виступи в 1905-1907 роках охопили 23 села Чигиринського повіту і саме місто Чигирин.

У квітні 1905 року застрайкували робітники чинбарні та швейної майстерні в Чигирині. Тоді ж у місті з'явилися брошури під назвою „Шляхом до соціалізму”, а на міському ринку 26 квітня були розкидані прокламації. Неспокійно було в Чигирині і після придушення революції 1905-1907 років.

Царизм жорстоко розправлявся з непокірними. В'язниця не вміщала арештованих. Так, лише в повітовій чигиринській тюрмі, розрахованій на 80 осіб, у квітні 1909 року перебувало 139 в'язнів.

У роки революції 1905-1907 років мешканці сіл повіту збиралися на сходки, слухали виступи агітаторів із Черкас та інших міст. Наприклад, на мітингу, влаштованому у лютому 1907 року в селі Боровиця, присутні вимагали амністії політичним в'язням, добивалися передачі поміщицької землі тим, хто її обробляє. Після придушення революції селяни Боровиці продовжували боротьбу. Так, у 1908 році київський генерал-губернатор у поданні на ім'я міністра юстиції Росії просив вислати у віддалені губернії боровичан Д.Г. Бандурку та А.С. Диренка, які підбурювали селян проти властей.

Боротьба медведівців проти поміщиків посилилась ще напередодні першої російської революції 1905-1907 років. У селі діяла революційна група селян. Її активними учасниками були Е.Т. Слюсаренко та Л.Й. Руденко. Ця група діяла під впливом РСДРП і ставила своєю метою повалення існуючого ладу. Навесні 1905 року за її участю в сусідньому селі Шабельники було скликано сходку, на якій революціонери закликали селян до боротьби проти гнобителів. Жандармерії вдалося вислідити й ув'язнити активних організаторів і учасників групи. Е. Слюсаренка та Л. Руденка у 1907 році вислали до Вологодської губернії.

У 1906 році в селі Мордва була спроба створити таємний селянський союз і підготувати повстання.

Революція 1905-1907 років зазнала поразки, проте, незважаючи

на невдачу, вона мала важливе значення в історії України. Вона сприяла піднесенню політичної та національної свідомості українського народу, розвитку національно-визвольного руху. Набутий українською людністю досвід боротьби за свої політичні, економічні та національно-культурні права був використаний у наступні роки.

Повстання на панцернику “Потьомкін” (1905 р.) легендарна сторінка в історії нашої держави. Його слава прокотилася по просторах тогочасної як Росії, так і України, кликала на боротьбу проти самодержавства. Не кожен знає, що серед учасників повстання на кораблі був і уродженець Чигиринщини — Гасаненко Михайло Григорович.

Гасаненко Михайло Григорович

Народився у другій половині XIX століття на Чигиринщині.

Відомості про дату його народження відшукати не вдалось, проте однозначно відомо, що він народився саме на Чигиринщині.

1905 рік — служба на легендарному кораблі “Потьомкін” на посаді комендора кормової шестидюймової гармати.

Під час повстання на панцернику 14 (27) червня 1905 року його гармата зробила два постріли по будинку командуючого військовим округом та по військах, які готувалися розстріляти робітничу демонстрацію.

Після того, як корабель був інтернований у румунському порту Констанца, до 1916 року Михайло Григорович перебуває на чужині.

Влітку 1916 року повернувся на батьківщину. Військово-морський суд дав потьомкінцю чотири роки ув’язнення. Навесні 1917 року був амністований.

Після цього брав активну участь в “революційних” подіях на Чигиринщині. В ці роки обирався в Раду робітничих і селянських депутатів.

В 20-х роках XX століття переїздить до Новоросійська, де і прожив до 1968 року.

1941-1945 роки — учасник Великої Вітчизняної війни.

Після війни і до виходу у 1955 році на заслужений відпочинок працював мотористом на портовому катері.

Про М.Г. Гасаненка з найкращої точки зору згадується в книзі І.Я. Личова “Потьомкинцы”.

Нагороджений: орденами Червоної Зірки (1955) та “Знак Пошани” (1967).

*Михайло Григорович
Гасаненко*

3. СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА І ЧИГИРИНЩИНА

Придушивши революційний рух, царат розпочав реформи з метою повернути країну на еволюційний шлях розвитку. Програма перетворень, запропонована прем'єр-міністром Російської імперії Петром Аркадійовичем Столипіним, була спрямована на соціально-економічне зростання через товаризацію господарства, зокрема селянського, зміцнення приватної власності та трансформацію самодержавства в конституційну монархію. Передбачалася реорганізація місцевого самоврядування і судочинства, запровадження

*Петро Аркадійович
Століпін*

страхування робітників, піднесення продуктивності сільського господарства за рахунок фермеризації, запровадження загальної початкової освіти тощо. Проте не варто ідеалізувати ці наміри. Адже марність намагань реформувати Російську імперію довела як доля самого П. Столипіна (вбитий 1 вересня 1911 року есером Богровим), так і неспроможність його політики відвернути нову революцію, крах імперії.

Указом царя від 9 листопада 1906 року селянам дозволялося виходити з селянської общини на хутори й відруби, брати кредити для організації фермерського господарства на своїй землі. Це мало не лише збільшити виробництво сільськогосподарських продуктів, але й зробити з одноосібного селянина-виробника соціальну опору режиму.

Внаслідок цього більшість селян в Україні стали приватними власниками землі, на хутори й відруби за 1907-1911 роки виділилося 226 тис. господарств з 1,8 млн. дес. землі. Община втратила значну частину своїх членів.

За 1906-1910 роки поміщики втратили 1,1 млн. дес. землі — з них селяни лише через Селянський банк придбали 480 тис. дес. Концентрація землі, застосування передових технологій і розширення посівів підвищили продуктивність та товарність сільського господарства. Збір зернових збільшився на 38%, а сприятлива світова кон'юнктура дозволила збільшити експорт сільгосппродуктів.

Проте в цілому аграрна реформа не дала очікуваних наслідків: суперечності між селянством і поміщиками продовжували загострюватися, продуктивність праці залишилася низькою, економічне становище

селянства було тяжким. Розшарування посилило соціальну боротьбу всередині цієї верстви суспільства. Чимало положень реформи не було реалізовано, залишилося “на папері”. Так, до Сибіру з України було переселено близько 1 млн. селян, але на 1911 рік майже 70% з них, втративши у дорозі рештки свого майна, повернулися на батьківщину.

Під час столипінської реформи багато зубожілих селян Чигиринського повіту змушені були продати свої наділи і виїхати шукати щастя на Кубань та до Середньої Азії. Так, наприклад, за офіційними даними вчинила чимала частина жителів Боровиці.

У роки аграрної реформи економічне становище тих селян, що залишилися на рідній землі, було вкрай тяжким. Маючи невеличкі клаптики землі, наприклад, медведівська біднота неспроможна була навіть прогодувати свої сім'ї. Багато родин покидали село і йшли наймитувати. Статистика засвідчує, що в роки Столипінської реформи особливо відчутно зменшувалась кількість селянських господарств. Так, наприклад, кількість селянських господарств у Медведівці щороку помітно скорочувалось. Якщо у 1907 році їх було 460, то у 1912 лишилося 402. З них 108 зовсім не мали худоби, а близько 100 господарств не мали тягла (на селі було 102 коней і 78 волів).

Малоземельними стали і жителі села Мельники та багатьох інших сіл Чигиринщини.

Після столипінської аграрної реформи багато селян Трушівець, потерпаючи від безземелля, переселялися до Сибіру, шукали заробітків у Таврії, на Кубані, наймалися працювати на попівський двір та в економію Терещенків.

За даними на 1912 рік у Чигиринському повіті структура селянських господарств мала наступний вигляд: бідняцькі господарства (ті, які мали до 3 десятин землі) і середняцькі (ті, у яких було від 3 до 9 десятин землі).

4. СТАН ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ НА ЧИГИРИНЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Соціально-економічні зміни в краї в пореформений період зумовили певні зрушення і в галузі освіти та культури. Проте загальний освітній рівень населення Чигиринщини залишався вкрай низьким.

На початку ХХ століття в Чигирині діяли 2 початкові школи, а в 1910 році місто вже мало 5 шкіл, де 17 вчителів навчали 558 учнів. На освіту в місті витрачалося 49601 крб, тоді, як на утримання поліції — 7136 крб.

Лише початкова парафіяльна школа, відкрита 1842 року, працювала на початку минулого століття у Боровиці, та і то розміщувалася в

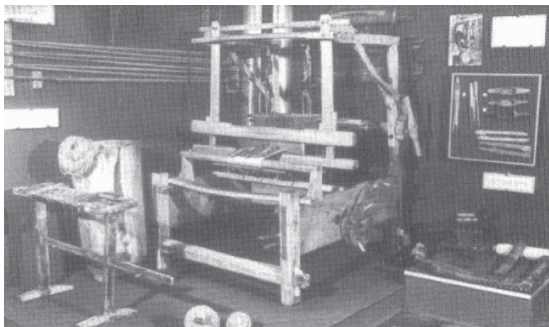
найманому приміщенні. Навчалися в ній 40 хлопчиків до десятирічного віку. А в Медведівці ледве животіла церковнопарафіяльна школа, зате на повну силу там діяли три релігійно-культові установи.

У жалюгідному становищі перебувала освіта на початку ХХ століття і в Мельниках. Тут функціонувала лише церковнопарафіяльна школа, у якій навчалось 20 учнів.

Дещо кращою була ситуація з освітою в Суботові. За даними на 1911 рік, тут у 3 школах навчалось 157 хлопчиків і 38 дівчаток, проте закінчило навчання лише 8 учнів.

Стосовно існування приватних шкіл то, за даними тогочасної статистики, на 1 січня 1908 року у чигиринському повіті не було жодної приватної школи.

У Чигирині в цей час працювала одна бібліотека. На початку ХХ століття в місті з'явилися 2 друкарні та фотографія. Постійно діяли 4

Ткацький верстат із села Рублівка

церкви, 3 молитовні будинки, близько десяти трактирів, заїздів, шинків тощо. Тут була одна лікарня на 30 ліжок, 8 лікарів, 2 акушерки, а також 2 аптеки та аптечний магазин.

Особливо тяжким у ці роки в Боровиці було становище з медичним обслуговуванням, про яке російський уряд зовсім не дбав. Лише у 1909 році тут було відкрито фельдшерський пункт, а згодом і медичну амбулаторію. Боровицький лікувальний центр обслуговував шість сіл із 20-тисячним населенням. Амбулаторія не мала змоги придбати ліжка для хворих: земству бракувало коштів, а держава не відпускала їх. Не краще було й з народною освітою.

У 1900 році в Суботові працював один фельдшер, діяла аптека. У 1907 році тут відкрито бібліотеку, в якій, за даними 1911 року, було 597 книжок, з них 60 — українською мовою.

У 1914 році в селі Трушівці було збудовано нове приміщення школи. У ній для 86 учнів навчання проводили один учитель, його помічник, священик і дяк. На той час біля 80% мешканців села були неписьменними.

У 1912 році, за неповними даними, на Черкащині в цілому працювало 7278 ткачів, і, як свідчить тогочасна статистика, лєвова частка ткацтва припадала саме на Чигиринський повіт. Тут особливо виділяються села Рублівка, Суботів, Трушівці тощо.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

- 1. Охарактеризуйте соціально-економічне становище Чигиринщини на початку ХХ століття?*
- 2. Хто такий Федір Предтеча?*
- 3. Яким було соціально-економічне та політичне становище на Чигиринщині в період революційних подій 1905-1907 років?*
- 4. В чому полягала суть аграрної реформи запровадженої Петром Столипіним? Які її наслідки були на Чигиринщині?*
- 5. Розкажіть про стан освіти та культури на Чигиринщині на початку ХХ століття?*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:

1. Чигирин на початку ХХ століття за даними тогочасної статистики

У місті числяться 10199 мешканців обох статей. Серед них: православних 7102, католиків 23, лютеран 1, євреїв 3063, розкольників 10.

У місті будинків 1753. З навчальних закладів у місті є: двокласне міське чоловіче училище, таке ж жіноче училище, церковнопарафіяльна школа, 6 шкіл грамоти і 16 єврейських хедерів.

У місті є соборна церква, 2 парафіяльні, жіночий монастир, 3 єврейських молитовних будинки. Із торгово-промислових закладів у місті є 3 шкіряних заводи, каміноломна гора, заклад мінеральних вод, цегельня, маслоробня, паровий млин, 13 кузень, 5 слюсарних майстерень і 25 вітряних млинів. У місті є бібліотека-читальня, лікарня, 3 мебльованих будинки, погріб для продажу вина, 2 пивні лавки. У місті діють кредитні установи, міський банк.

(Списокъ населенныхъ местъ Кіевской губерніи. Издание Кіевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. — Кіев, 1900. — С. 712-713)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Скільки жителів проживало в Чигирині за даними на 1900 рік?*
- 2. Яким було становище в освітній, культурній, торгівельній та релігійній сферах у Чигирині на початку ХХ століття за вищеприведеними статистичними даними за 1900 рік?*

2. Донесення Чигиринського повітового справника про вилучення у кобзаря Ф. Бондаренка пацифістської антиурядової листівки, складеної під час російсько-японської війни 1904-1905 рр.

МВС Чигиринського
повітового справника
грудня 21 дня, 1904 р.
№ 728 м. Чигирин

Таємно
Пану товаришу Прокурора
Київського окружного суду
по Чигиринському повіту

Селянин с. Шабельники Чигиринського повіту Федір Бондаренко (кобзар, сліпий на обидва ока) одержав з Чигиринської поштово-телеграфної контори від невідомої йому особи з м. Москви простого іменного листа, в якому виявилася злочинна прокламація під заголовком “Вимагайте припинення війни, люди добрі”. Прокламацію цю Бондаренко віддав на прочитання селянинові с. Шабельники Костянтину Романенку, який пред’явив її в Шабельницьке волосне правління, а останнє — пристапу 4 стану, від якого така одержана мною...

Про це доношу Вашому Високблагородію, додаючи, що згадана прокламація разом з цим за № 728 передана начальнику Київського губернського жандармського управління, про що донесено прокурором судової палати й окружного суду Київському губернатору й повідомлено начальника Київського охоронного відділення.

Повітовий справник *(підпис)*

*(Черкаський обласний державний архів. — Ф. 691, оп. 1,
спр. 12, арк. 76)*

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши архівний документ, що ви можете сказати про тогочасний політичний режим, який панував у суспільстві?

ЗАПАМ’ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☒ 1905-1907 рр. — перша демократична революція в Російській імперії
- ☒ 1906 р. — початок Столипінської аграрної реформи
- ☒ 1914-1918 рр. — Перша світова війна

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **РСДРП** — російська соціал-демократична робітничка партія, яка виникла у 1898 році на основі різномірних гуртків і організацій
- **реформа** — перетворення, зміна, нововведення, що не руйнує є основ існуючого ладу

РОЗДІЛ VIII. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.

ЧИГИРИНСЬКИЙ КРАЙ У 1917-1921 РОКАХ

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНИ У 1917- 1920 РОКАХ

У ході Лютневої демократичної революції 1917 року в Російській імперії виникло двовладдя. За декілька днів до зречення Миколи II від престолу влада перейшла до Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового комітету Державної думи. 2 березня думський комітет за згодою Петроградської ради створив Тимчасовий уряд, який отримав мандат на владу до скликання Всеросійських Установчих зборів, що мали затвердити форму державного устрою Росії і прийняти конституцію.

*Михайло Сергійович
Грушевський*

Внаслідок падіння монархічного правління Романових, український народ отримав можливість боротися за формування своєї національної державності.

Якщо в Росії після повалення царату склалося двовладдя, то в Україні політична ситуація була ще складнішою. В містах утворилися громадські ради і комітети, які діяли як місцеві органи Тимчасового уряду поряд з губернськими комісарами. 4 (17) березня 1917 року з ініціативи ТУП, шляхом делегування представників (кооптації) від різних політичних партій, була створена Центральна Рада. По суті, вона виникла як представницький орган загальноукраїнської демократії. Головою Центральної ради було обрано Михайла Грушевського.

Як і в Росії, в Україні відразу після повалення самодержавства почалося формування робітничих, солдатських та селянських Рад. На середину 1917 року в Україні налічувалося 252 Ради, в тому числі у Донбасі 180 (71%). Їхніми засновниками були переважно загальноросійські партії есерів та соціал-демократів.

Таким чином, після Лютневої революції в Україні встановилося

тривладдя: Українська Центральна Рада; Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів; губернські й повітові комісари та “громадські комітети”, що презентували владу Тимчасового уряду.

Однією з характерних рис суспільно-політичної ситуації в Україні на початку Української національної революції стала активізація діяльності політичних партій.

Центральна рада виступила одним із основних чинників Української національної революції 1917-1918 рр. на першому її етапі, відіграла провідну роль у формуванні нової української державності. Ідея національної єдності допомогла Центральній Раді виробити спільну тактику для всіх українських політичних партій і спрямувати їх діяльність у русло забезпечення національних прагнень українського народу.

Акцентуючи увагу на діяльності Центральної Ради, слід зазначити, що директором канцелярії Центральної ради у 1918 році був виходець саме із державотворчої Чигиринщини — Андрій Іванович Яковлів.

*Андрій Іванович
Яковлів*

Яковлів Андрій Іванович

Народився 11 грудня 1872 року в місті Чигирині Київської губернії (нині — Черкаської області) у багатодітній сім'ї провінційного чиновника.

Освіта. Київська духовна семінарія (1894). Дерптський університет із спеціальності юрист (1902). Київський університет (1905).

У 1894 році отримав середню освіту в Київській духовній семінарії, яку закінчив із дипломом I-го ступеня.

Протягом 1894-1898 років учитель у Черкаській міській школі.

З 1898 по 1902 роки — студент юридичного факультету Дерптського університету.

1902 рік — успішний захист дипломної роботи в згаданому вище університеті на тему “Черкаський повіт у XV-XVI ст.”. 1904 рік — успішне складання іспитів до Київського університету. Після закінчення навчання зарахований кандидатом на судові посади. 1904-1905 роках — служба у Київській казенній палаті.

У період з 1905 по 1907 роки — член Українського наукового товариства та член управи київської “Просвіти”.

1908 рік — перехід на роботу до адвокатури. З 1913 року адвокат округу Київської судової палати.

Протягом 1910-1918 років — помічник-юрист консультанта Київської

міської управи. З 1911-1918 роки – викладач основ права в Київській І-й комерційній школі.

Лютий 1917 року – організатор Товариства українських адвокатів та один із засновників Українського юридичного товариства міста Київ.

Квітень 1917 року – член Центральної Ради від міста Київ.

Протягом 1917 року – викладач курсу державного бюджету в Українському народному університеті в місті Києві.

З березня 1918 року – директор канцелярії Центральної Ради.

1918 рік – директор департаменту іноземних зв'язків Міністерства зовнішніх справ України та надзвичайний посол в Австро-Угорщині.

У січні 1919 року – призначений головою надзвичайної дипломатичної місії до Голландії та Бельгії.

З 1923 року – емігрант у Празі. З 1923 року – доцент кафедри цивільного процесу факультету права і суспільних наук Українського Вільного університету у Празі. У 1924 році – секретар згаданого вище університету. З 1926 року – економічний референт Українського Вільного університету у Празі.

У 1928 році – присвоєно вчене звання професора цивільного права. У 1930-1931 та 1945 роках – обирався ректором Українського Вільного університету у Празі.

У 1939 році обраний директором Українського наукового інституту у Варшаві.

З 1945 року – працював у Бельгії, а з 1952 року – у США, де був, зокрема, дійсним членом Юридичної секції Української Вільної академії наук у місті Нью-Йорк.

Помер 14 травня 1955 року. Похований на цвинтарі у місті Нью-Йорк.

Загально визнані світовою науковою громадськістю праці А. Яковліва з права, історії права в історії України (публікувалися українською, російською, французькою, німецькою, англійською, польською мовами).

Найвідоміші праці: "Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году" (1906); "Договор Б. Хмельницкого с Москвой 1654 г." (1927); "Українське звичаєве процесуальне право" (1931); "Основи Конституції УНР" (1935); "Das deut Resht in der Ukraine" (1942); "Договір Б. Хмельницького" (1954).

29 квітня 1918 року в Україні під прикриттям багнетів окупантів стався державний переворот. Центральна Рада, яка через свою кваліфікацію та соціалістичні хитання лише сприяла поширенню хаосу й анархії, не влаштовувала союзників і заможні верстви населення. Її було усунено від влади, а скликаний поміщицьким "Союзом хліборобів-власників" хліборобський конгрес "обрав" Павла Скоропадського гетьманом України. Встановлювався диктаторський режим. Гетьман, розпустивши Центральну Раду, зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу та

судову влади. Замість УНР постала “Українська Держава”. Головою уряду гетьман призначив полтавського поміщика, земського діяча, октябриста за партійністю Федора Лизогуба.

Новий режим намагався покінчити з хаосом та анархією. Ліквідувавши такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація поміщицьких маєтків, Павло Скоропадський проголосив приватну власність “святою і недоторканою”. Він увів окрему категорію громадян козаків (із заможних селян), сподіваючись, що вони будуть основною соціальною опорою режиму. Гетьман сам видавав закони, призначав кабінет, управляв зовнішньою політикою та військовими справами, був верховним суддею країни. Почалося відновлення держапарату в центрі і на місцях, почала діяти поліція, формувалися (долаючи протидію німців) національні сухопутні та морські військові сили. Проте гетьман, як і окупанти, боявся, що вкляде зброю до рук незадоволених режимом людей. Тому національна армія так і не була сформована. Намір на базі заможних селян-власників відродити козацтво гетьман реалізувати не встиг. Після поразки Німеччини у війні Павло Скоропадський залишився наодинці із розгніваним його аграрною політикою селянством. Гетьман розгорнув активну дипломатичну роботу. Почалося встановлення державних кордонів з урахуванням етнічних меж розселення українців. Крим отримав статус автономії в складі України. 12 країн світу встановили на той час дипломатичні відносини з Україною.

Інакше кажучи, режим гетьмана показав бажання і вміння управляти. Але його політика, через майже цілковиту залежність від окупантів, однобічну орієнтацію на заможні класи і прагнення реставрувати дореволюційні порядки не мала широкої соціальної бази. Не знайшла розуміння в суспільстві і поміркована політика П. Скоропадського в національному питанні.

Саме внаслідок цих особливостей Українська Держава була приречена. Режим Павла Скоропадського не мав широкої соціальної та політичної підтримки в Україні. В ніч на 14 листопада 1918 року у Києві відбулося засідання Національного союзу (об’єднання опозиційних гетьману

*Павло Петрович
Скоропадський*

політичних сил на чолі з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою), Селянської спілки, профспілок залізничників і Українських січових стрільців. Присутні з метою повалення влади гетьмана утворили верховний орган УНР Директорію. Її очолили В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський і А. Макаренко.

С. Петлюра очолив бойові дії проти гетьманських військ і повів загони Українських січових стрільців на Київ. Командування окупаційних військ, під впливом революції в Німеччині, заявило про нейтралітет.

На хвилі широкого повстанського руху 18 грудня Директорія вступила до Києва. Гетьманські війська капітулювали, а сам гетьман з німецькими військами залишив столицю.

У відновленій УНР вищу виконавчу владу перебрала Директорія, уряд якої очолив В. Чехівський (член УСДРП). Законодавча влада мала належати Трудовому конгресу, “обраному трудовим населенням, без участі поміщиків і капіталістів”. Але спроба провести Трудовий конгрес з метою організації стабільної влади закінчилася невдачею.

Внутрішня і зовнішня політика Директорії в умовах хаосу і безладдя, заохочення партизанщини, внутрішніх міжпартійних суперечностей, не мала чіткості й послідовності. “Сприяли” цьому й особисте суперництво та принципові непорозуміння між В. Винниченком і С. Петлюрою, які “доповнювали” розкол в українському партійному середовищі стосовно характеру нової влади.

Помірковані соціалісти на чолі з С. Петлюрою були проти соціальних експериментів і через парламентську демократію відстоювали розбудову сильної держави з ефективним апаратом влади, дисциплінованою армією. Це політичне угруповання, підтримуване січовими стрільцями, виступало за спільні дії з Антантою проти більшовиків. Але домовитися з Антантою виявилось не так просто: основною її вимогою було відновлення Росії в її дореволюційних імперських межах, а для України в цих планах місця не передбачалося.

В. Винниченко, якого підтримував В. Чехівський, виступав за надання

*Володимир Кирилович
Винниченко*

однакової уваги соціальному і національному питанням у державній політиці та волів перейняти у більшовиків радянську систему організації суспільно-політичного життя. Він обстоював союз із більшовиками проти Антанти. Проте знайти спільну мову з Радянською Росією не вдалося, хоча українські есери та соціал-демократи на своїх з'їздах висловилися за владу Рад і встановлення контактів з Раднаркомом РСФРР.

Внаслідок цих суперечностей і під тиском Антанти, В. Винниченко вийшов із Директорії. Згодом він виїхав за кордон. Замість В. Чехівського уряд очолив С. Остапенко, а С. Петлюра, який вийшов з УСДРП, став головою Директорії.

Отже, Директорія не врахувала досвіду Центральної Ради і продовжувала шукати зовнішньополітичної підтримки цього разу з боку Антанти. Водночас соціальна політика УНР залишалася, як і рік тому, малоефективною. Директорія здебільшого тільки декларувала відданість інтересам трудящих. Так, поміщицькі маєтки підлягали експропріації, але строки і порядок поділу землі не визначалися. Декларацією залишилися й проголошена відданість інтересам робітництва. Отамани придушували страйки, забороняли діяльність робітничих організацій політичного характеру і навіть розганяли профспілки. Намагання Директорії встановити баланс між революційними реформами і порядком у підсумку не дало ні порядку, ні реформ.

Отже, Директорія не змогла виробити і запровадити в життя реальну політичну програму, яка б знайшла підтримку серед широких верств населення. Давня дилема української інтелігенції — чому віддати перевагу: соціальним чи національним проблемам — знову сіяла серед українських політиків ворожнечу та безладдя.

Втратила Директорія і більшу частину своїх військових сил. Частина есерів (майбутні “боротьбісти”) за нових обставин не припинила збройної боротьби, але цього разу не з окупантами, а з новим керівництвом УНР. Вони без участі більшовиків “збільшовизували” військо. Вийшли з підпорядкування Директорії і увійшли до складу радянських військ підрозділи отаманів Зеленого (Д. Терпило), М. Григор'єва, Н. Махна тощо. Спільно з Червоною армією вони включилися до боротьби проти денікінців та військ Антанти, які в грудні 1918 року висадилися в південних портах України.

Таким чином, лише півтора місяці функціонував у Києві новий уряд УНР — Директорія. Крім вищевказаних чинників, важливу, якщо не вирішальну, роль у її поразці відіграло чергове військове втручання Радянської Росії у справи України.

Після революції в Німеччині у листопаді 1918 року Радянська Росія анулювала Брестський мир, а отже, і своє визнання незалежності України. Раднарком РСФРР видав директиву про підготовку до військового походу в Україну.

*Нестор Іванович
Махно*

Через два тижні після виникнення Директорії, 28 листопада 1918 року, більшовики створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Спроби Директорії домовитися з Раднаркомом про мир не мали успіху. 3 січня за допомогою харківських робітників радянські війська, що вторглися в Україну, вступили до Харкова, а разом з ними і радянський уряд України. У відповідь на запитання щодо вторгнення (причому без оголошення війни) російських військ в Україну, уряд УНР отримав від Раднаркому РСФРР таку відповідь: це не російські війська, а збройні сили незалежного радянського уряду України. Повторився сценарій

захоплення України взимку 1917-1918 років.

Співчуття населення було на боці більшовиків, війська яких 5 лютого 1919 року захопили Київ. Директорія не змогла організувати відсіч навалі, а надії на Антанту виявилися марними. Попри формальне існування колегіального органу Директорії, реальна влада була в руках однієї особи — С. Петлюри, який продовжував боротися з більшовиками. Під натиском Червоної армії петлюрівці 6 березня 1919 року залишили Вінницю й подалися до Жмеринки.

Політика радянської влади в Україні у першому півріччі 1919 року виходила з тимчасового характеру “параду національних держав”. Радянський уряд України заявив про об’єднання з Радянською Росією на засадах “соціалістичної федерації”, яка фактично була лише маскою оновленої Російської імперії. Проголошувалася нова назва держави Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) (проіснувала до прийняття “сталінської” конституції 1936 року, коли було запроваджено нову назву — УРСР (слово — “радянська”, перейшло з третього на друге місце)).

Радянський уряд України, який з січня 1919 року очолював надісланий з Москви Християн Раковський, проводив, як і ленінський Раднарком РСФРР, політику “воєнного комунізму”. Ця політика передбачала силовими методами замінити товарно-грошові відносини прямим

продуктообміном між виробниками. Водночас проводилася найсуворіша централізація управління економікою, передусім промисловістю. Встановлювався жорсткий контроль над розподілом продуктів, заборонялася приватна торгівля, поетапно націоналізувалася промисловість. Робітники і службовці переводилися на воєнний стан, запроваджувалася обов'язкова трудова повинність та карткова система на продовольчі й промислові продукти у містах.

Особливим лихом для українства стала продрозверстка на селі, яка передбачала фактично безкоштовну реквізицію майже всього селянського врожаю. До того ж, скасувавши приватну власність на землю, більшовики почали утворювати комуні і радгоспи, що по суті означало оголошення війни селянству.

Політика “воєнного комунізму”, яка була зумовлена ідейно-політичними прагненнями більшовицького керівництва, швидко, на базі використання ресурсів Росії (безумовно й України), здійснити світову пролетарську революцію, викликала глибоке невдоволення найширших мас населення, особливо селян. Влітку 1919 року в Україні відбулося більше 300 селянських повстань, спрямованих проти розверстки і створення комун. Отамани, в загони яких селяни йшли тисячами, повернули проти Рад. Так, отаман Зелений на Київщині мав 12 тис. бійців, М. Григор'єв на Єлизаветградщині — 20 тис., Н. Махно на Катеринославщині — 40-45 тис. Лише навала війська А. Денікіна, який скористався сприятливими для себе обставинами, відволікла селян від боротьби з радянською владою.

Більшовицька влада намагалася придушити опір за допомогою терору. За зразком РСФРР в Україні було засновано Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК), яка арештовувала і розстрілювала без суду і слідства за підозрою у “контрреволюційних діях”, за прихильність до буржуазії, офіцерів тощо. На село були кинуті й регулярні війська. Але опір політиці “воєнного комунізму”, передовсім з боку українського селянства, не припинявся.

Навесні 1919 року війська С. Петлюри продовжували відступ і лише в червні зробили спробу стабілізувати фронт. Проте виснажена і відірвана від джерел постачання армія незабаром знов почала терпіти поразки. Від повного знищення петлюрівців врятувала загартована 45-тисячна Українська Галицька армія (УГА), яка розпочала наступ проти загонів Червоної армії. 30 серпня 1919 року українські війська вступили до Києва. Але наступного дня, під тиском білогвардійських військ А. Денікіна, вони залишили столицю.

Спроби укласти антибільшовицький союз між А. Денікіним і С. Петлюрою успіху не мали. А. Денікін дав директиву окупувати Правобережжя. Антанта не заперечувала, бо турбувалася тільки про

*Симон Васильович
Петлюра*

те, щоб у протиборстві з УНР білогвардійці не зазнали зайвих втрат і тим не послабили себе у війні з більшовицькою Росією. Бої петлюрівців з денікінцями тривали з перемінним успіхом, але на початку листопада 1919 року керівництво УГА припинило військові дії і перейшло на службу до А. Денікіна. На короткий час білогвардійці зайняли Правобережжя. С. Петлюра подався до Варшави.

Добровольча армія А. Денікіна, яка з початку 1919 року вела наступ, до жовтня захопила майже

всю Україну. На окупованій території було встановлено жорстокий режим — великі податки, які скоріше нагадували грабунок, поєднувалися з масовими розстрілами та єврейськими погромами.

Почалося повернення поміщиків. Останні відбирали в селян колишні свої землі, за “тимчасове користування” землею вимагали сплати. Зазнали переслідувань українська мова і культура.

Жорстокий антинародний денікінський режим викликав глибоке невдоволення населення — страйкували робітники, до лав партизансько-повстанського руху за короткий час влилося понад 100 тис. бійців. На чолі загонів стояли представники різних політичних партій — більшовики, ліві есери, боротьбисти тощо. Деякі отамани в черговий раз змінили політичну орієнтацію і тепер знову воювали на боці Рад. Загони Н. Махна, зокрема, захоплюючи й утримуючи міста, здійснили низку героїчних рейдів по тилах білих.

У жовтні 1919 року на фронті стався перелом. 12 грудня радянські війська захопили Харків. У січні наступного 1920 року денікінців було вибито з Донбасу, 7 лютого — з Одеси. Рештки білої армії втекли на Кримський півострів.

Протягом 1919 року в Україні, внаслідок запеклої громадянської

війни, влада остаточно розвалилася, запанували хаос та анархія. Менш ніж за рік Київ п'ять разів переходив з одних рук в інші. Міста спустіли.

Селянство прагнуло зберегти свої земельні наділи і вирощений хліб. За таких умов воно готове було підтримати будь-який уряд. Але як тільки та чи інша влада виявлялася неспроможною забезпечити вимоги селянства, воно виступало проти неї і переходило на бік супротивної сторони. Український селянин добре розумів, що не слід повертатися до старих порядків, але й не знав, за який лад треба боротися. Нерідко він проклинав усіх городян і всі уряди. Підтримка селянством “зелених” отаманів з їх анархізмом та бандитизмом у цілому не мала для України позитивних наслідків. Регулярні війська боролися за міста та залізниці, в селах же панували селянсько-партизанські загони, і єдиною владою, яку там визнавали, була влада зброї.

Політика більшовиків в Україні у 1920 році здійснювалася відповідно до резолюції VIII Всеросійської конференції РКП(б) “Про радянську владу на Україні”, яка визнавала самостійність УСРР і можливість офіційного використання української мови. В аграрному питанні поміщицьку землю віддали селянам, але основний курс на згортання ринку посилювався. Для виконання продрозверстки залучалися війська і активно насаджувалася колективна відповідальність селянства. Все це викликало збройний опір останнього. Знов проти Рад виступив Н. Махно. Більшовики послідовно проводили “класову” політику, спираючись на бідноту (яка мала пільги в оподаткуванні за умов сприяння продрозверстці вона отримувала 10-25% зібраного) та комнезами. Це дозволило їм зберігати контроль над селом.

У 1920 році, внаслідок триваючої з 1914 року війни та комуністичного штурму (“воєнного комунізму”), країна стояла на межі господарської катастрофи. Зупинилися заводи, паралізованими були залізниці, мешканці міст, рятуючись від голодної смерті, масово переселялися до сіл. Вихід більшовицьке керівництво бачило у подальшій мілітаризації економіки, її більшій централізації, посиленні комуністичного штурму. Прискорилося націоналізація промисловості, посилювалася натуралізація економіки, на транспорті й промисловості зберігався воєнний стан, жорсткішою стала загальна трудова повинність. На основі військових частин була створена Українська трудова армія, на яку було покладено контроль за заготівлею сировини й

продовольства, забезпеченням палива, відбудовою залізниць, постачанням підприємств робочою силою.

Політика більшовиків в Україні тимчасово посилила їх владу і дозволила зберегти соціальну базу радянської влади.

С.Петлюра, вичерпавши можливості самотужки протистояти більшовикам, пішов на угоду з поляками. Польський уряд Ю. Пілсудського прагнув відновити свою державу в кордонах Речі Посполитої 1772 року. У 1918-1919 роках його війська захопили Підляшшя, Холмщину, Галичину, Західну Волинь і частину Полісся. У новому геополітичному становищі і Польща, і Радянська Росія готувалися до війни. Польська сторона, відчуваючи брак резервів, прагнула заручитися підтримкою С. Петлюри, який, заради боротьби за незалежну Україну, прийняв жорсткі умови поляків. У квітні 1920 року у Варшаві між українською та польською сторонами була підписана угода.

За Варшавською угодою Холмщина, Підляшшя й Лемківщина, Західна Волинь, Галичина і частина Полісся відходили до Польщі. (Решта україноетнічних територій, які до 1772 року належали Речі Посполитій, повинні були залишитися у складі України). Під контроль Польщі переходили збройні сили УНР.

Ця вимушена угода була осуджена більшістю прихильників УНР. В. Винниченко, шукаючи виходу, повірив більшовицьким деклараціям щодо “самостійності УСРР” і у квітні 1920 року запропонував свої послуги радянській владі. Однак, після зустрічей з московськими та київськими лідерами і ознайомлення з реальним, а не декларованим політичним життям радянської України В. Винниченка охопив жах, і він знову поїхав на чужину.

25 квітня 1920 року почалася Польсько-радянська війна. В інтервенції брала участь 150-тисячна польська армія. Разом з нею діяло 15 тис. петлюрівців. Наприкінці квітня поляки зайняли Волинь, а 6 травня захопили Київ.

Очікуване й обіцяне С. Петлюрою полякам народне повстання в Україні не відбулося. Навпаки, вторгнення військ викликало глибоке обурення населення. Мобілізація до Червоної армії йшла успішно, а на окупованій території розгорнувся партизанський рух.

Військові успіхи Польщі виявилися тимчасовими. На початку червня 1920 року розгорнувся контрнаступ радянських військ. Після запеклих боїв вони 12 червня зайняли Київ. Уряд Директорії повернувся до Варшави. Протягом червня вся Наддніпрянщина була зайнята

радянськими військами, бойові дії перемістилися на Західну Україну, Білорусію, територію корінної Польщі. Червона армія успішно вела наступ на Варшаву і Львів.

Загроза втрати державності згуртувала навколо уряду Польщі найширші верстви суспільства. Негайну допомогу надала Франція. Все це дозволило польським військам 14 серпня 1920 року перейти у вдалий контрнаступ.

Між РСФРР, УСРР з одного боку, і Польщею з іншого, 12 жовтня 1920 року був підписаний договір про перемир'я і окреслені умови майбутнього миру. Мир було укладено 18 березня 1921 року у Ризі. Західноукраїнські землі (обіцяні ще петлюрівцями) залишилися за Польщею. Петлюрівці, позбавлені підтримки поляків, після запеклих боїв з Червоною армією в листопаді 1920 року залишили Україну.

Після катастрофічних невдач у 1919 році рештки денікінців засіли на Кримському півострові. За допомогою Антанти вони протягом зими значно посилили чисельність і боєздатність. Новий похід проти більшовиків, який розпочався 7 червня 1920 року, очолив П. Врангель. До середини серпня його війська зайняли північну Таврію, Олександрівськ, Синельникове, загрожували Катеринославу та Донбасу.

У Польщі для боротьби з радянською владою об'єдналися рештки білогвардійців та петлюрівців. У вересні 1920 року вони почали наступ на територію УСРР, але після виходу з війни поляків їх становище стало безнадійним. У листопаді 1920 року війська УНР та їх білогвардійські союзники були розбиті і змушені повернути назад. Не виправдалися надії лідерів УНР і на допомогу антибільшовицького селянського руху в Україні. Та С. Петлюра продовжував боротьбу: його загони до кінця 1921 року здійснювали із території Польщі партизанські рейди.

Отже, більшовики перемогли завдяки блискучому керівництву, прекрасній організації, наявності в їх розпорядженні порівняно більших людських, матеріальних і промислових ресурсів, насамперед російських.

Радянська влада в Україні змогла також максимально використати потенціал своїх прибічників (зрусифікований пролетаріат, сільська біднота, частина світового пролетаріату, прихильники комунізму серед міжнародної інтелігенції) і суперечності між противниками. До того ж більшовики, на відміну від лідерів УНР, білогвардійського руху, проводили набагато гнучкішу соціальну політику і більш вдало використовували політичну пропаганду.

2. ЧИГИРИН У 1917-1920 РОКАХ

З великим захопленням Чигиринщина зустріла повідомлення про повалення царизму. Всі сподівалися на поліпшення своєї долі. Та їхні сподівання виявилися марними. Тимчасовий уряд не дав ні миру, ні землі.

На Чигиринщині боротьба за владу в цей період була надзвичайно гострою.

В березні 1917 року тут почали свою роботу Чигиринська Рада робітничих і солдатських депутатів. У цей же час у місті концентрують свої сили і національно налаштовані патріотичні сили України. 3-7 жовтня (за старим стилем), а за новим 16-20 жовтня 1917 року вони зібрали у Чигирині Перший з'їзд Вільного козацтва. На з'їзді були представлені делегати з правого і з лівого берегів Дніпра. Слабше

*Учасники з'їзду Вільного козацтва і селяни Суботова.
Жовтень 1917 року*

було представлено Поділля та Волинь. Збори проходили у найбільшій шкільній залі. Головою зборів був обраний братній внук Тараса Григоровича Шевченка — Ананій Шевченко.

На з'їзді не було представників Центральної Ради.

Секретаріат Центральної Ради своїм знехтуванням Першого з'їзду Вільного козацтва в Чигирині спричинив до того, що Головним Отаманом Вільного козацтва було обрано “не бажаного” для уряду

генерала колишньої російської армії Павла Скоропадського. До речі, слід зазначити, що з'їзд на початку своєї роботи був досить прихильно налаштований до Центральної Ради. На з'їзді було постановлено “запропонувати Українській Центральній Раді негайно особливим актом оголосити саму широку автономію України”.

Генеральним писарем обрали генерала В. Кочубея, Генеральним осавулом Вільного козацтва - Івана Полтавця-Остряницю. З'їзд утворив Генеральну козацьку раду з 12 осіб. Місцем її перебування мала бути Біла Церква на Київщині. У ці дні в Чигирині було прийнято рішення про організацію Чигиринського повітового загону вільного козацтва.

Полтавець-Остряниця Іван

Народився 26 вересня 1890 року в селі Суботів Чигиринського повіту Київської губернії.

Відомий український військовий і політичний діяч.

У 1912 році закінчив кадетську школу у Чугуєві. 1914-1918 роки – офіцер російської армії, учасник Першої світової війни.

Полтавець-Остряниця Іван – Наказний отаман Вільного козацтва у 1917-1918 рр.

Один із організаторів з'їзду Вільного козацтва, що відбувся у жовтні 1917 року в Чигирині.

Оскільки генерал П. Скоропадський, обраний військовим отаманом Вільного козацтва, перебував на фронті, наказним військовим отаманом і генеральним писарем було обрано Івана Полтавця-Остряницю.

З травня по листопад 1918 року – Генеральний писар гетьмана Української Держави П. Скоропадського.

У жовтні 1918 року обраний до складу Генеральної Ради.

З 1919 року – в еміграції в Німеччині. У 1920 році створив у еміграції організацію Українське Народне Козаче Товариство (УНАКОТО), що стояло на крайнє правих позиціях. Осередки УНАКОТО діяли і на українських землях, в основному, на Волині, однак на початку 30-х років XX століття із політичних причин вони припинили своє існування.

У 1923 - 1924 роках – видавець газети “Український Козак”.

У 1926 році претендент на титул Головного Отамана Армії УНР, а згодом і на гетьманство. Починаючи з 1942 року відходить від активної політичної діяльності.

Іван

Полтавець-Остряниця

Помер у 1957 році. Похований на цвинтарі в місті Мюнхен у Федеративній Республіці Німеччина.

Активним на Чигиринщині в 1917 році було селянство. Як засвідчують архівні документи, селяни Чигиринського повіту у грудні 1917 року розгромили поміщицькі маєтки, розібрали рухоме майно економій. У ті дні комісар Центральної Ради з острахом писав у донесенні про посилену більшовицьку агітацію, про свою безсилість боротися з нею.

Дізнавшись про I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив встановлення радянської влади на Україні, солдати першого Чигиринського полку виступили проти Центральної Ради. У резолюції, ухваленій солдатами цього полку 27 грудня 1917 року, говорилося, що вони висловлюють “прокляття” Центральній раді за її “буржуазні і контрреволюційні дії”, повністю підтримують Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України та Раду Народних Комісарів, і якщо потрібно, то на перший їх заклик підуть захищати бідне селянство, робітників і солдатів.

На початку 1918 року в Чигирині був створений військово-революційний комітет, метою діяльності якого була боротьба з контрреволюцією. На чолі комітету став матрос Чорноморського флоту Михайло Брайко.

Брайко Михайло Данилович

Народився 6 вересня 1879 року в місті Чигирин у сім'ї тесляра. Керівник партизанського руху, голова Чигиринського повітового ревкому. У віці 14 років їде до міста Одеси на заробітки. Працює в ресторані, на миловарному заводі. Згодом стає матросом Чорноморського флоту. Був членом ради Севастопольської Ради робітничих і матроських депутатів. У грудні 1917 року – обраний головою Чигиринського ревкому. Делегат I Всеукраїнського з'їзду Рад (11. 12. 1917 р.). 16. 12. 1917 р. – провів I з'їзд Рад Чигиринщини.

Після окупації Чигиринщини денікінцями члени ревкому евакуювались до Києва. Після повернення обрали М. Брайка головою Чигиринського виконкому Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. У 1932 році – переведений до Києва на посаду голови Республіканського Комітету незаможних селян.

Помер 3 лютого 1938 року в Черкасах, де і похований.

28 січня 1918 року в місті Чигирин відбувся з'їзд представників громадських організацій, який проголосив себе тимчасовою повітовою Радою робітничих, селянських та інвалідських депутатів, обрав виконавчий комітет і тут же передав йому як „найвищому демократичному органу в повіті” всю повноту влади. Так зване „повітове козацтво” було

розпущене, ухвалено постанову наділити безземельних землею, а тим, хто не міг її обробити, рекомендувалося “гуртуватися в артілі”.

На початку березня на Україну сунули кайзерівські війська. Почалася жорстока боротьба з окупантами. Не обминула вона і Чигиринщину.

29 квітня 1918 року владу Центральної Ради було повалено. Цього дня було проголошено Українську Державу на чолі з Павлом Скоропадським. У місті Чигирині розташувався загін гетьманської варти з 119 осіб.

Навесні 1918 року на Чигиринщину прибув і один з німецьких батальйонів. Регулярного війська не було. У Чигирині розмістилася повітова управа й комендатура. Політика нової управи викликала опір, що переростав у збройну боротьбу з гетьманцями та німцями. Її очолив Підпільний повстанком, що виник зразу ж з появою окупаційних німецьких військ в повіті. Керівником повстанкому та командиром повстанського загону, що утворився, було обрано Свирида Дементійовича Коцура.

У ніч на 28 листопада 1918 року загін Свирида Коцура в кількості 42 осіб оточив і роззброїв у чигиринських казармах гетьманську варту. Згодом партизанський загін Коцура нараховував близько 200 осіб. До чигиринських повстанців приєдналися загони на чолі з Тихоненком, Шостаком, Лопатою та Зубком. На спільному засіданні командирів загонів новоутворену військову одиницю названо Чигиринським куренем Червоного козацтва, а командиром обрано Свирида Коцура. Курінь налічував вже близько 300 бійців. Саме Коцур сприяв тому, що німці, які зосереджувались у Кам'янці, капітулювали.

Відомою серед жителів міста Чигирин була газета “Знамя коммунизма” — орган окружного комітету партії Черкаського, Чигиринського, Звенигородського та Уманського повітів. Вона закликала до нещадної боротьби з окупантами. Німецькі війська не мали жодної хвилини спокою. Навіть тоді, коли за вбивство німецького коменданта було заарештовано близько 500 чоловік, багатьох з яких розстріляно й замучено, боротьба не припинялася. В липні 1918 року партизани оточили і знищили у Чигиринських казармах загони “варті”. Німецьке командування змушене було відмовитися від розміщення в Чигирині повітової комендатури, перенісши її до села Нової Осоти.

У кінці листопада 1918 року гетьманська влада була повалена. Деякий час у місті господарювали прихильники Директорії. Але їм довго протриматися не вдалося. Ще до приходу частин Червоної Армії на початку січня 1919 року загін Свирида Коцура перший у Київській губернії виступив проти Директорії і захопив Чигирин.

Командування загону звернулося до всього населення міста й повіту з відозвою, в якій сповіщалося про передачу влади військово-революційному комітетові та проголошувався заклик зміцнювати зв'язки з російським народом. Головою ревкому обрано М.Д. Брайка. При ревкомі діяв військово-революційний трибунал, а “до всіх установ та інституцій” надіслано комісарів, які на місцях здійснювали контроль до утворення Ради селянських, робітничих і козацьких депутатів.

При ревкомі існували комісії, які займалися земельними питанням, націоналізацією, фінансовими справами, народною освітою, продовольством, тощо. Оголошено було про охорону праці, зокрема жіночої та дитячої, про організацію безкоштовного навчання у школах, про створення комітетів бідноти в місті і повіті, всі трудящі закликалися до творчої праці. У березні 1919 року в Чигирині відбулася нарада представників повітового ревкому, загонів червоного козацтва і трудящих міста, на якій було обговорено питання про землевпорядкування на Чигиринщині.

Вся поміщицька, церковна і монастирська земля передавалась селянам. Озимі посіви пропорційно розподілилися між біднотою. Не дозволялося чинити будь-які перешкоди в організації кооперативів, які в умовах продовольчих труднощів і господарської розрухи могли відіграти винятково важливу роль. Водночас суворо заборонялося створювати комуні і кооперативи, порушуючи принцип добровільності. Майно поміщицьких економій, їхні зернові і фуражні запаси бралися на облік та передавалися місцевим органам влади. Подавалась допомога хлібом голодуючим трудящим м. Черкаси, а також воїнам Червоної Армії.

У травні 1919 року частини отамана Григор'єва тимчасово заволоділи Чигирином.

Розпочавши у травні наступальні операції проти більшовиків, Добровольча армія генерала Денікіна в липні 1919 року підійшла до Чигирини, а в серпні оволоділа містом.

Білогвардійці відновлювали буржуазно-поміщицькі порядки, чинили розправи над комуністами, революційними робітниками і селянами.

Чигиринці знову йшли у партизанські загони, які особливо успішно діяли в жовтні 1919 року. Спроби денікінців придушити партизансько-повстанський рух не мали успіху. Особливо активно в цій боротьбі виділялися загони Свирида Коцура.

До Чигирини на боротьбу з повстанцями було направлено 2000 денікінців, в тому числі одна офіцерська рота.

У кінці листопада 1919 року загін Коцура, що мав на озброєнні 4

чотиридюймові гармати та кулемети, захопив Чигирин. Білогвардійці відступили на Новогеорґіївськ.

Більшовики, зосередивши значні сили на Південному фронті, розпочали наступ проти денікінців.

1 лютого 1920 року лінія фронту підійшла до Чигирини. Після розгрому денікінщини більшовицька влада в Чигирині затвердилась остаточно.

У липні 1920 року в місті почали активно діяти комсомольська організація, а також комітет незаможних селян. Під керівництвом партійної організації вони провадили роботу, щоб усунути з установ і громадських організацій так звані “контрреволюційні елементи”, щоб здійснити радянську продовольчу політику, провадити боротьбу з так званим “куркульством”, спекуляцією, самогоноварінням тощо. У вересні 1920 року на нараді представників Комітету Незаможних селян (КНС) Чигиринщини було вирішено об’єднати в КНС всю бідноту і середняків, налагодити контроль за розподілом продукції міської промисловості, реквізувати товари у спекулянтів і розподілити їх серед біднішого селянства, вжити заходів до заснування прокатних пунктів сільськогосподарського інвентаря, конфіскованого у поміщиків та куркульства, всіма силами допомагати зміцненню влади. В цей час на Чигиринщині уже працювало 80 сільських і 7 волосних комітетів незаможних селян.

Комітети незаможних селян (КНС) — створені на Україні в 1920 році з ініціати́ви ЦК КП(б)У.

Перші комітети незаможних селян, точніше комітети бідноти — уперше виникають в радянській Росії на початку 1918 року. На них покладалось завдання “знищення політичного та економічного впливу куркулів у великоруському селі”. Однак, ті події, що відбувались в “великоруському селі”, призвели до того, що, завдяки комбідам, два крайні полюси — куркульство та батраки — зникли в ній, і виріс тип середнього господарства, колективістський підхід до якого в тогочасних умовах був надзвичайно ускладнений.

Комітети бідноти на території України мали власну специфічну історію розвитку. Їх поява співпадає з другим приходом більшовицької влади на територію України. На відміну від російських, комбіди на Україні характеризувались функціональною обмеженістю. І лише в “третій прихід радянської влади на Україну, коли вся маса селянства знищила до останку велике поміщицьке землеволодіння, організація сільської бідноти знайшла міцний соціально-економічний ґрунт на селі і вилилась у форму КНС” (комітетів незаможних селян). Головним

завданням КНС на цій стадії аграрної трансформації на селі було “знищити нові паростки молодого аграрного капіталізму, який зароджується в глибині самого села”.

Головна роль у боротьбі проти заможних груп селянства відводилась саме КНС. Завдання, які стояли перед комітетами незаможних селян, і ті заходи, що вживались ними по відношенню до заможного селянства, зводились до наступного: зробити переділ їх земель та засобів виробництва, в результаті чого “підсилити господарське значення маломицних прошарків села”. Без проведення заходів “зрівняльної революції” на селі “біднота не могла встановити на селі власної диктатури, підірвати економічний і політичний вплив куркуля”. Така аграрна політика диктувалась необхідністю “радянізації” як економіки, так і загалом всієї політичної системи в тогочасній Україні.

Комітети незаможних селян, маючи всебічну підтримку більшовицької партії, на початковому етапі своєї діяльності відчували себе майже повноправними господарями українських сіл.

З перемогою колгоспного ладу існування КНС стало недоцільним. Постановою ВУЦВК від 8 березня 1933 року вони були ліквідовані.

3. СЕЛА ЧИГИРИНЩИНИ У 1917-1920 РОКАХ

Особливо тяжким становище жителів Чигиринщини було в роки Першої світової війни. Чоловіки пішли на фронт. Власті на війну реквізували коней. Селянські господарства зубожіли й розорилися. Зросло невдоволення існуючим ладом.

Тому коли в села прийшло повідомлення про Лютневу революцію 1917 року та про повалення царизму, його зустріли досить радісно.

Селяни сподівалися одержати землю. Але ні Тимчасовий уряд, ані Центральна Рада не квапилися вдовольнити сподівання селян. Націоналістично настроєні заможні верстви населення Чигиринського повіту у ті дні формували загін згаданого нами вище “вільного козацтва”.

Коли на Україну посунули кайзерівські війська, жителі села **Боровиця** зброєю відстояли своє село. На підступах до Боровиці вони напали на окупантів і змусили їх відступити. Щодо утвердження радянської влади в Боровиці, то воно відбулося не відразу. Тут, як і у всіх селах повіту вирували національно-визвольні змагання, які певною мірою тероризували край. Селяни, незважаючи на змагання за владу, все ж вірили у справедливий переділ землі. У селі Боровиця приступили до нього після виборів волосного виконавчого комітету, що відбулися в

липні 1919 року (до нього ввійшли Р. Шульга, О. Цибенко, П. Дубина, А. Мойсєєнко, Ф. Ковбасенко та інші), та земельного комітету (голова селянин-незаможних Й. Притула). Утвердженню нової влади на селі активно допомагали незаможники на чолі з своїм комітетом (утворений тут в 1920 році у складі П.К. Дубини, М.Г. та М.І. Чигириків). На той же час припадає і створення первинної партійної організації, яку спочатку очолив Р. Півоненко, а в 1923 році рішенням Черкаського окружного створено Боровицький волосний партосередок (секретар Максюченко).

У **Медведівці** радянська влада була встановлена у січні 1918 року. Та проіснувала ця влада у селі недовго. У березні 1918 року Медведівку окупували австро-німецькі війська.

Жителі села разом з усім населенням Чигиринського повіту піднялися на боротьбу проти окупантів. Під натиском Червоної Армії і революційно налаштованих мас кайзерівські загарбники залишили українську землю. Сходження з політичної арени Директорії дало можливість 25 січня 1919 року відновити в Медведівці радянську владу. У телеграмі Медведівської волосної Ради урядові Радянської України 20 березня 1919 року говорилося, що “громадяни Медведівки... наскільки сил вистачить, будуть підтримувати радянську владу”.

Під керівництвом Т. Шапошника, М. Садовниченка, Р. Мальованого та інших у селі проводилась велика робота зі зміцнення радянської влади. У червні 1920 року в Медведівці створено Комітет незаможних селян. Члени КНС брали участь у розподілі поміщицької землі, вели боротьбу з Холодноярськими національно-патріотичними загонами.

У **Мельниках** встановлено більшовицьку владу, як і більшості сіл Чигиринщини, у січні 1918 року. До складу створеного тоді ревкому увійшли селяни-бідняки М.К. Дробот (голова), А.В. Васюра, Н.С. Макарюк, І.Г. Снозовий, І.Д. Зубенко.

У ті роки духовенство Мотронинського монастиря не підтримало комуністичний уряд і стало на шлях підтримки Холодноярської республіки (про її діяльність ми зупинимось окремо).

У березні 1918 року до Мельників вдерлися кайзерівські війська. Під час окупації жителі не корилися загарбникам, у лісах Холодного Яру активно діяли партизани. Майже все населення допомагало їм харчами, одягом і взуттям. 25 січня 1919 року радянську владу у Мельниках було відновлено. Проте протягом ще двох років тут проходили національно-визвольні змагання за свободу і незалежність України. Особливо активним був загін отамана В. Чучупаки, підтримуваний ченцями Мотронинського монастиря.

У грудні 1921 року біднота на своїх зборах утворила в Мельниках

Комітет незаможних селян. До його складу увійшли М.С. Макарюк, Л.П. Матірний (голова), Н.Д. Драголюб та інші.

Звістка про перемогу Лютневої революції 1917 року і повалення царизму дійшла до **Суботова** на початку березня. Трудящі створили комітет і обрали своїх представників до Чигиринської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. В окремих селах Чигиринщини в цей період селяни почали захоплювати поміщицькі землі. Влада більшовиків встановлена в селі 28 січня 1918 року, після того, як у Чигирині з'їзд представників громадських закладів і організацій проголосив себе часовою повітовою Радою робітничих, селянських та солдатських депутатів. Але на початку березня 1918 року Суботів окупували австро-німецькі інтервенти. Почалася тяжка боротьба із загарбниками. Влітку того ж року селянин-бідняк Соломоненко організував у Суботові партизанську групу.

У січні наступного року партизани Чигиринщини визволили село від ворога. Тоді ж було відновлено радянську владу, утворено революційний комітет.

У ті роки в Суботові активно діяли загони отамана Свирида Дементійовича Коцура уродженця цього села і згодом керівника **Чигиринської республіки**. У Суботові розміщувався його штаб.

Згідно з постановою Чигиринського повітового ревкому від 27 лютого 1919 року, у березні в Суботові відбулися вибори. Членами волвиконкому було обрано З.О. Москаленка, І.П. Топчія, А.І. Латишка й інших. У травні 1919 року підрозділи отамана Григор'єва кілька разів вривалися у Суботів. А в серпні село захопили денікінці, які відновлювали буржуазно-поміщицькі порядки. На початку січня 1920 року білогвардійців було вигнано з села і виконком відновив свою роботу. В липні того ж року в селі створено Комітет незаможних селян (на чолі із З. Тютюнником), який об'єднав 200 бідняків і середняків та проіснував тут 11 років.

Після лютневої (1917 рік) революції, з метою захистити мирне населення від грабіжників та анархії виникає Вільне козацтво. Один з загонів Вільного козацтва утворився і в **Мордві**.

Громадянська війна не обминула й притясминські села: селяни Мордви, **Розсошенець**, **Погорілець** воювали в загонах С. Коцура та Холодноярської бригади. Тільки 16 лютого 1919 року в Чигиринський полк червоного козацтва під командуванням Свирида Коцура добровольцями вступили 10 чоловік з Розсошенець та 2 жителі з Мордви. 25 лютого 1919 року в Мордві, Погорільцях та Розсошенцях утворилися комітети бідноти, яким надавались права сільських

виконкомів. Аналогічною була ситуація і в інших селах Чигиринщини. У повіті утверджувалася радянська влада.

За часів громадянської війни (або, як нині ще говорять — часів національно-визвольних змагань), село **Трушівці** були центром однойменної волості, до складу якої входили ще кілька притясминських сіл: Чорнявка, Худоліївка, Погорільці, Мордва (Красносілля), Розсошенці. 29 січня 1918 року в Трушівцях створено раду робітничих і селянських депутатів (перший голова — Антін Філоненко) та волосний ревком (голова — Іван Перевізіник). Влітку 1920 року сільська сходка, на яку зібралось близько 700 трушівчан, прийняла більшістю голосів рішення про переділ землі. З цим не погодились більш заможні селяни, які організовувалися на збройну боротьбу з Радянською владою. У Трушівцях ватажками таких груп були Адам Вдовенко та Дмитро Козубенко. Їхні загони знищили приміщення волосної управи разом з усією документацією, вбили начальника волосної міліції Романенка.

Багато трушівчан воювали у складі Холодноярської бригади, з них була сформована окрема сотня. Активний опір більшовицькій владі тривав тут до 1923 року, коли з початком НЕПу повстанський рух пішов на спад.

У роки громадянської війни в лавах Червоної Армії гідно представляв Чигиринщину її уродженець — Іван Наумович Дубовий.

Дубовий Іван Наумович

Військовий діяч, командир 2-го рангу. Народився 24 вересня 1896 року в селі Чмирівка Чигиринського району в селянській сім'ї. Колишній офіцер старої армії (прапорщик). У 1917 р. — організатор у Донбасі загонів Червоної гвардії, на чолі яких на початку 1918 року брав участь у боях проти білокозачих військ генерала Краснова. У 1919-1920 роках командував Першою українською радянською армією і 44-ю стрілецькою дивізією. Після громадянської війни — на військовій роботі. З 1929 року — заступник командуючого військами Українського військового округу, з 1935 року — командуючий військами Харківського військового округу. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Помер 28 липня 1938 року.

*Іван Наумович
Дубовий*

4. ХОЛОДНОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА

Появу у 1918 році на Чигиринщині Холодноярської республіки викликано трьома головними факторами: природним (лісове урочище —

унікальна місцевість для розгортання повстансько-партизанського руху), національним (Чигиринщина — козацький край із давніми волелюбними традиціями) і соціальним (засилля поміщицького землеволодіння і гострий “земельний голод” селянства).

Як відомо, тріумфальної ходи так званої “більшовицької жовтневої революції” в Україні не було. Більшість українських селян не сприйняла її. І коли російсько-більшовицьке військо за наказом В. Леніна окупувало чужу територію, по всій Україні вибухнули повстання проти радянської влади. Але повстанські загони були роз’єднані, нерідко ворогували між собою, що й дало змогу більшовикам поодиночі придушити їх. Архіви ДГІУ свідчать, що розвиток бандитського руху був навальним та серйозним, що Україна стала Вандеєю російської революції. Але навіть на цьому тлі шаленого бандитського розгулу вирізнялися окремі вогнища, які були ідейними, політичними й тактичними центрами повстання. Ці центри надихали на боротьбу й керували нею. З їх числа особливо відзначається славнозвісний Холодний Яр, що через тривалу та запеклу

Петро Чучупа.

*Начальник штабу полку
гайдамаків Холодного Яру*

боротьбу став для контрреволюційних елементів символом боротьби проти радянської влади. Були часи, коли Холодний Яр являв собою жовто-блакитний острів серед вируючого моря громадянської війни, який мав величезні, хоч і неорганізовані, збройні сили. Поступово, один за одним, знищувалися опорні пункти українського бандитизму. І тільки Холодний Яр стояв непохитно.

Село Мельники розташоване серед гущавини Холодного Яру. До 1931 року саме тут жило 12 сімей, які під час колективізації переселили. Де зараз приміщення Ощадбанку, до революції були двори трьох братів — синів старого Григорія Чучупаки — Юхима, Степана й

Олександра. Хати тулилися одна до одної: землю економили. Григорій мав 6 десятин землі й, одружившись, кожен син одержав по 2 десятини.

Степан одружився з дочкою Суботівського дяка Сидора Лівіцького Оксаною. Першою в них народилася донька Варя (рано померла). А потім п’ять синів — Петро, Орест, Василь, Олекса й Дем’ян.

І хоч їх батьки самі були неписьменними, дітей залучили до науки.

Першим пішов до школи Петро, вчився добре, мав гарний голос. Отець Василій Базилевич порекомендував віддати хлопця на навчання у Голоківську другокласну вчительську школу, яка готувала вчителів і священників. Після її закінчення одержав призначення на посаду вчителя у село Вербівку (нині Кам'янського району). Жив на квартирі у багатій поміщиці, яка любила музику. Вона й порадила Петрові продовжувати навчання у Київській консерваторії. Він успішно склав вступні іспити й став студентом. Навчаючись сам, Петро допоміг братам Василю та Олексі вивчитися на вчителів. Василь учителював у с. Тимошівка Кам'янського району, а Олекса — в с. Рацеве Чигиринського району. Орест ходив до школи лише два роки, був малописьменним і допомагав батькові по господарству. Мав успадкувати батьківську землю та худобу.

1914 року розпочалася Перша світова війна. Орест служив у війську. Петра, Василя й Олексу було мобілізовано, і після місячного навчання вони одержали звання прапорщиків. Петра направили на румунський фронт, Василя — на білоруський, Олекса служив у Петрограді, брав участь у Лютневій революції.

Коли в Росії прийшов до влади Тимчасовий уряд, в Україні влада перейшла до Центральної Ради, брати Чучупаки повністю прийняли її ідеї.

У 1918 році німці окупували Україну, почався грабіж населення за контрибуцією. Кожен двір повинен був щось здати: зерно, полотно, худобу. Звозили все це в Зам'ятницю, в помешкання пана Ярузальського. Охороні донесли, що приїдуть німці, щоб забрати все награвоване й відправити на станцію Фундукліївку. Тоді монастирська охорона поїхала й без бою взяла німців у полон, а зерно роздала селянам. Полонених зачинили в монастирському підвалі. Зі Старої Осоти примчали німці й пригрозили, що спалять село, якщо полонених не буде випущено.

На цей час у селі був Василь Чучупака, й односельці звернулися до нього з проханням очолити загін самооборони.

Загін весь час поповнювався. Повстанці називали себе гайдамаками Холодного Яру. В цей час з Києва в село приїхав і Петро Чучупака.

1919 року загін перетворився в полк, а Василя було обрано полковником. Петро став начальником штабу. Розпочалася боротьба за самостійну Україну, бо брати вважали себе прихильниками УНР і стали на її захист.

У полку було 2 прапори: один — чорний з тризубом, другий — жовто-блакитний. На першому з одного боку був напис: “І пові новий огонь з Холодного Яру”.

Поступово утворилася Холодноярська республіка. До неї входили *Мельники, Голозківка, Грушківка, Лубенці, Жаботин, Куликівка, Плескачівка, Чубівка, Думанці, Зам'ятниця, Медведівка, Івківці, Матвіївка, Худоліївка, Трушівці, Чорнявка, Полуднівка, Янівка, Сагунівка, Топилівка, Мудрівка, Шабельники, Тіньки, Бужин, Боровиця* та ряд сіл за залізницею.

У межах цієї республіки Чучупака не допускав встановлення радянської влади, сподівався, що зможе оборонити її від червоних.

Під час окупації України денікінцями полк брав участь у їх вигнанні із Черкас. Червоне командування запропонувало Чучупаці об'єднатися з Червоною Армією, але він категорично відмовився і повернувся в Холодний Яр.

У складі полку були й рвачі, і злодії, і любителі грабунку й оковитої. Коли поверталися з Черкас, ці люди відірвалися від основної маси й

Чорний прапор Холодного Яру

розпочали в Медведівці єврейський погром. Сам Чучупака був проти погромів і грабунку населення. Він дозволяв лише експропріацію добра державних підприємств (Грушківського цукрового заводу), панів, що втекли. Повстанці діяли за принципом: “Грабууй награване”, тому нападали на продзагони.

Проте республіка не мала постійних меж і кордонів. Полк не стояв у монастирі. Його бійці працювали вдома й прислухалися до монастирських дзвонів — умовних сигналів.

Радянська влада теж мала своїх агітаторів. Привабливими були їхні ідеї рівності, наділення без викупу поміщицькою землею. А землю давно чекали і, здавалося, дочекалися... Це теж підривало авторитет холодноярців.

Після поразки Врангеля та білополяків проти таких республік, як Холодноярська, було кинуте великі військові сили Червоної Армії і військ самооборони (міліції). Підригну роботу проводила НК. Сюди

було направлено Фрунзе, 25-ту дивізію будьоннівців, яка поверталася з польського походу. Проти їхнього наступу не змогли встояти захисники республіки. У повстанців було мало зброї, обмежений запас продовольства.

Старожили Мельників згадують, як у село ввійшли будьоннівці. Ночували в хатах, брали худобу та харчі, казали, що йдуть очищати ліс від бандитів.

Одного дня з Осоти в село зайшов загін Лопати. Спалили хату Чучупак: шукали холодноряців.

12 квітня 1920 року загін чекістів просувався з Кам'янки на Чигирин через Жаботин і Лубенці. Обминали Холодний Яр, щоб не вступати в бій. Ночували в Лубенцях. Хтось з мельничан удосвіта прибіг до чекістів і повідомив, що на Кресельцях можна захопити головного отамана і його штаб, які будуть там снідати в лісника.

Потрапивши з друзями в оточення, Чучупака після невдалої спроби вирватися з нього, пустив собі кулю в скроню. Мертве тіло привезли й кинули на колоди біля колодязя нижче церкви, щоб усі побачили.

Петра захопили в конюшні, зв'язали руки дротом і потягли спочатку гоном, а в селі поклали на воза. Через кілька днів розстріляли.

Чучупака (Чучупак) Василь

Народився у 1894 (1895) році. Один з керівників "Холодноряської республіки", підняв синьо-жовтий прапор національної боротьби. Псевдонім – Деркач. Народився в с. Мельники на Чигиринщині в багатодітній сім'ї. Закінчив гімназію. За професією вчитель. Працював за фахом в с. Тимошівка (орієнтовно з 1913 по 1916 рр.), звідки і був призваний до царської армії. Закінчив підготовчу школу прапорщиків, побував на фронті і досяг звання поручика. У 1917 році вчителював в с. Пляківка та Ревівка Кам'янського району. Один із засновників і керівник Військової Ради, військові частини котрої оголосили своє кредо: за Самостійну Україну, за Центральну Раду, за права, проголошені 4-м універсалом.

Загинув 12 квітня 1920 року біля с. Кресельці. Похований на околиці села Мельники Чигиринського району.

(За офіційними документами Василь мав прізвище – Чучупак, однак серед народу відомий з прізвищем – Чучупака).

*Василь Чучупака.
Головний отаман
Холодного Яру
в 1919-1920 рр.*

Після загибелі В. Чучупаки Холодноярський полк не розпався, а продовжував боротьбу. Він перетворився в бригаду, яка складалася з 3-х куренів. Отаманом було обрано І.Т. Деркача. Він був родом із Жаботина, офіцер царської армії, добре знав холодноярські нетрі. Боротьба тривала ще 2 роки.

*Зруйнована хата Чучупаків. У центрі
Олександр Герасимов — начальник
Чигиринської міліції. Фото 1920 року*

Перший курінь бригади, до складу якого входили жителі найближчих сіл, очолював сам Деркач. Його штаб був одночасно й штабом усієї бригади. Він мав у своєму складі три піші сотні, одну кінну й

кулеметну. Другий курінь, який очолював Мамай, складався з жителів Дніпрового побережжя, а третій — із жителів сіл, розміщених за залізницею. Під час отаманування Деркача боротьба ставала все жорстокішою, безпощаднішою, за принципом “око за око, зуб за зуб”. Каралися полонені.

1921 року під захист холодноярців перебрався ЦУПКОМ — Центральний український повстанський комітет, створений у Києві, що підпорядковувався Петлюрі.

Але сили були нерівними. І цього ж 1921 року радянську владу в Мельниках і всіх навколишніх селах було відновлено. Повстанців було арештовано, а Холодноярську республіку ліквідовано. Але холодноярці — патріоти вільної незалежної України — вічно житимуть у пам’яті своїх земляків.

(Нова Доба. — 2001. — № 46)

5. ЧИГИРИНСЬКА РЕСПУБЛІКА. СВИРИД КОЦУР

У роки громадянської війни на Чигиринщині існувала ще одна (в цей час в краї існувала згадана вже нами Холодноярська республіка) регіонального масштабу республіка — це так звана **Чигиринська**. Керівником її був уродженець села Суботів Чигиринського повіту Свирид Дементійович Коцур.

Постала вона у 1919 році. Чигиринська республіка мала власне

озброєння, вмілих керівників (зокрема таких, як Ільченко, Хвещук, які були вірними соратниками Свирида Коцура).

Республіка мала свій прапор. Відстоювала власні погляди. Брала участь у повстаннях проти гетьмана П. Скоропадського.

Чигиринська республіка постійно ворогувала з Холодноярською республікою. Воювала проти відділів УНР, проти отаманів Григор'єва, Стрюка, Ангела. Гасла мала змішані: як більшовицькі, так і антиукраїнські.

Розпалась навесні 1920 року. На сьогоднішній день потребує ґрунтовного дослідження та аналізу.

Коцур Свирид Дементійович

Керівник "Чигиринської республіки". Народився 30 січня 1890 року в селі Суботів Чигиринського району в багатодітній сім'ї. До 1905 року був членом підпільного революційного гуртка. Після викриття гуртка С. Коцур фіксується керівником бойової групи революціонерів в м. Катеринослав (нині – місто Дніпропетровськ). Був арештований. Вирок – довічна каторга. Лютнева революція 1917 року звільнили Коцура з місць ув'язнення. Відразу після заслання повернувся в Суботів і організував згодом тут загін опору німецьким окупантам.

Коли на Чигиринщині було сформовано полк Червоної Армії з боротьби з окупантами, його очолив Свирид Коцур.

В упертих боях він здобував переконливі перемоги. А потім у полку почалися різні негаразди. Вище командування дало наказ Коцуру негайно вести полк на переформування до Глинська. Та в дорозі формування розділилося на дві частини. Більшість прибула на місце призначення, а інша на чолі з С.Д. Коцуром попрямувала до міста Чигирин, щоб "захистити Чигиринський край". Так виникла "Чигиринська республіка" С.Коцура. Неодноразово командування Червоної Армії пропонувало Коцуру приєднатися до її частин, та марно.

Коцур відомий тим, що підняв повстання проти гетьмана Павла Скоропадського. Ворогував з "Холодноярською республікою". Воював проти відділів УНР, проти отаманів Григор'єва, Стрюка, Ангела. Перемішував українські гасла з більшовицькими, антиукраїнськими. Співпрацював з радянською владою і вбитий нею ж навесні 1920 року (хоча щодо останнього є великі сумніви).

*Свирид Дементійович
Коцур*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. Дайте загальну характеристику України в 1917-1920 роках?
2. Розкажіть про соціальне та політичне становище Чигиринщини у 1917-1920 роках?
3. Коли відбувся Перший з'їзд Вільного козацтва в Чигирині та які його наслідки для України в цілому?
4. Хто такий Іван Полтавець-Остряниця?
5. Коли було встановлено радянську владу на Чигиринщині?
6. Яку мету переслідувало керівництво держави, створюючи КНС? Коли починають утворюватись КНС на Чигиринщині?
7. Охарактеризуйте села Чигиринщини у 1917-1920 роках?
8. Хто такий Іван Наумович Дубовий?
9. Розкажіть про героїзм та трагедію Холодноярської республіки?
10. Охарактеризуйте Чигиринську республіку Свирида Коцура?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ:**1. Вирок Холодноярським отаманам**

Приговор

Киевского губернского трибунала чрезвычайной сессии

Председатель: т. Иванов.

Члены: т. т. Михеенко, Горожанин.

Секретарь: т. Фриновский.

2-го февраля 1923 г, слушал дело по обвинению гр-н: Завгородняго, Голика-Зализняка, Гупало, 4 Компанийца, Ткаченко, Добровольского, Здобудь-Воля, Ляшенко, Яковенко, Дробатковского, Мушкета, в преступлениях, предусмотренных ст. 58 УК УССР.

Ревтрибунал, обсудив весь имеющийся материал и показания подсудимых, на предварительном судебном следствии установил:

что подсудимый Завгородний в 1919 г. вступил, в банду атамана Дорошенко, в которой пробыл непродолжительное время и до 1921 г. переходил из банды в банду, будучи в бандах: Грызло, Кваши, Хмары, принимал участие во всех налетах-грабежах, убийствах и боях с Красными воинскими частями. В начале 1921 г. Завгородний организовал свою банду, численность которой доходила до 220 человек из коих было: 50 человек кавалерии и 170 человек пехоты при 13

пулеметах. С марта 1922 г. по момент ареста конца сентября 1922 г. Завгородний, соединившись с атаманами банд Гупало и Зализняка, совершил ряд кошмарных преступлений. Являясь атаманом соединенных банд, подсудимый Гупало вступил добровольно в армию УНР в 1919 г., но ввиду болезни вскоре ушел домой и принимал активное участие в Знаменском восстании в

1920 г., после чего вступил в банду атамана Хмары, но в ноябре 1920 г. перешел в банду атамана Кипца, где был командиром полусотни. В марте 1921 г. Гупало организовал небольшой отряд и соединился с отрядом атамана Хвыли, после разгрома которого Самостоятельно оперировал в разных районах со своей бандой, доходившей до 30 сабель, будучи выбран бандитами атаманом, до марта 1922 г., когда соединился с атаманом Завгородним и Зализняком. Подсудимый Зализняк-Голик находился в рядах петлюровской армии с 1918 по 1920 г. в чине хорунжего. В феврале 1920 года Зализняк вступил в банду атамана Хмары, проводя работу по организации повстанческих комитетов и отрядов. В сентябре 1920 г. Зализняк соединился с Александрийской повстанческой дивизией, и после разгрома ее организовал отряд, с которым самостоятельно оперировал до слияния с атаманами Завгородним и Гупало.

Подсудимый Компаниец в 1920 г. принимал участие в Знаменском восстании, был в Александрийской повстанческой дивизии, был в банде Кипчика, Хмары и др., принимал самое активное участие в боях с Красными воинскими частями, в грабежах и убийствах, во время слияния банд Завгородняго, Зализняка и Гупало в марте 1922 г. был в должности адъютанта атамана Завгородняго, являясь его активным участником и помощником всех преступлений.

Подс. Ткаченко служил в Красной Армии и уйдя из нее в 1921 г., перешел в банду атамана Нестеренко-Орла, принимая участие во всех преступлениях указанной банды, и в начале 1922 г. перешел в банду атамана Завгородняго, являясь одним из самых активных бандитов, принимал участие в бандитской деятельности Завгородняго до ареста.

Подс. Добровольский с 1920 г., будучи в бандах Хмары и Зализняка, являлся одним из самых активных и преданных атаману Зализняку бандитов. Точно установить время и количество всех преступлений, указанных выше атаманов банд, направленных против рабоче-крестьянского государства с целью низвержения власти трудящихся и восстановления власти УНР, установить невозможно ввиду долговременной деятельности бандитов и множества совершенных

преступлений. Стичек банд с Красными воинскими частями с 1920 по 1922 г. сентябрь месяц было около ста, из них выделяются; по своей жестокости следующие: В ноябре 1920 г. под ст. Цыбулево, под ст. Тылиткой, в том же году, под ст. Знаменка я под ст. Цветня и Фундуклеевкой в сентябре 1920 г., бой с красными курсантами, бой с красными войсками под ст. Разумовка в марте 1921 г., в том же месяце бой под Лебединским монастырем, в мае 1921 г. бой под Черкассами, во время которого был убит атаман Хмара, разоружение самоохраны с. Кохановки, в августе 1921 г., при чём во время указанных боев было убито и ранено много красноармейцев и мирных граждан.

Из налетов-грабежей указанных банд выделяются следующие: в ноябре 1920 г. налет и грабеж ст. Знаменская, налет и грабеж ст. Матвеевка в марте 1921 г., налет на ст. Каменец в апреле 1921 г., налет и грабеж сахарного завода в районе Грушевки, налет на ст. Макаровка и ограбление его в сентябре 1921 г., остановка и ограбление поезда между Цыбулево и Фундуклеевкой, сопровождавшееся зверскими убийствами в апреле 1922 г., остановка и ограбление поезда в том же месте в мае 1922 г., остановка и ограбление поезда между ст. Треповка и Хировка в мае 1922 г., налет и ограбление с Елисаветградки в июне 1922 г., налеты и ограбление с. Кохановки в апреле 1922 г. во время которого был убит нач. гарнизона ст. Каменки, ряд налетов на ст. Каменка в мае 1922 г., нападение на поезд на ст. Треповка в июле 1922 г., налет и грабеж с. Федварь в том же месяце, остановка и ограбление поезда на ст. Фундуклеевской в августе 1922 г., целый ряд зверских убийств советских и партийных работников, красноармейцев и мирных граждан.

Атаманы банд Завгородний, Зализняк, Гупало и их верные сподвижники Компаниец, Ткаченко имели связь с атаманами банд: Ивановым, Воиновым-Гонтой, Лютым, Нестеренком-Орлом, Бондаруком, Нагирным. Квашей, Хмарой и Черням Вороном, причем Нестеренко-Орел и Бондарук являлись петлюровскими агентами, имели связь с Закордоном, информировали о контрреволюционной работе за кордоном и передавали инструкции: и приказы, а также имели связь с бывшим полковником царской и петлюровской армии командиром корпуса Здобудь-Волей, который, оставив военную службу в сентябре 1921 г.; и будучи инструктором по внешкольному образованию в Николаевском уезде, связался с атаманом банды Ивановым, предоставляя ему необходимые сведения о расположении красных воинских частей и свой дом для штаб-квартиры банды, причем

после убийства атамана Иванова и разгрома банды связался с командиром штаба банды Черненко-Черным Вороном, вступает в банду и совместно с Черным Вороном ведет подготовку налета на Красные части. По приезду в Одессу Здобудь-Воля закладывает петлюровскую ячейку, в которую вступает Мушкет Леонид, являющийся одним из деятельных помощников Здобудь-Воли в его контрреволюционной работе, и не прерывает связи с Черным Вороном, принимая от него курьеров и по приглашению Черного Ворона и Здобудь-Воля едет в банду, где на совещании атаманов Черного Ворона, Гонты и прибывшего из-за кордона бывш. министра УНР Скляр-Сирко, принимает участие и получает назначение начальника штаба двух повстанческих дивизий, в каковой должности Здобудь-Воля и был арестован в сентябре 1922 г. в г. Киеве, где должна была состояться «нарада». Подс. Ляшенко связался с бандой Черного Ворона в начале 1922 г., предоставляя свою квартиру для нужд атамана Черного Ворона и давая ему необходимые сведения через специально присылаемых к нему Черным Вороном курьеров, информировал о расположении военных частей и настроениях крестьянства Березовского участка Николаевской губ. В середине 1922 г., будучи в Елисаветграде, через знакомого ему петлюровского подпольника Ильенко связался с атаманами банд Лютым, Гонтой и др., а также имел связь с Здобудь-Волей, а через него с Мушкетом, будучи в курсе работ атаманов банд и подпольных контрреволюционных организаций.

Подс. Дробатковский, происходящий из дворян, служил во всех контрреволюционных армиях, принимал активное участие в боях с Советскими войсками, отступал с войсками УНР за кордон, наступал с Польско-Петлюровскими войсками на Советскую Украину, будучи хорунжим Петлюровской Армии, после разгрома которой имел связь с атаманами банд: Лютым, Гонтой и Никора. По соглашению с атаманом Гонтой весной 1922 г. организовал свои отряд, влившись в банду Гонты. В начале марта 1922 г. совершил налет совместно с неразысканными Кошелевым, Краузе. Пироговым в г. Одессе на дом частного лица, где были забраны продукты и вещи. Имея знакомство с некоторыми сотрудниками госучреждений, добывал от них сведения секретного характера и передавал их атаманам банд и подпольным петлюровским работникам, давая им возможность безнаказанно продолжать свою разрушительную работу.

Подс. Яковенко являясь убежденным петлюровцем выполнял ответственную работу, будучи особо уполномоченным петлюровского

военного министра Жуковского в 1918 г. После разгрома петлюровщины Яковенко, оставшись на территории Советской Украины, проводил работу по организации контрреволюционных ячеек и повстанческих комитетов, конечная цель которых поднятие вооруженного восстания с целью свержения Советской власти. В начале 1921 г. Яковенко в Елисаветградском районе организовал повстанческую группу, которая была связана с Екатеринославским повстанкомом и крупным бандитским гнездом Холодным Яром, а также непосредственно с закордоном нач. «Пивденной группы» генерал Гуляй-Гуленко, и после разгрома Екатеринославского повстанкома, пробравшись в б. Кременчугскую губернию - Холодный Яр, некоторое время был в банде Нестеренко-Орла, а затем был избран членом холоднорязкого повстанкома и членом всеукраинского повстанкома и до своего ареста в сентябре 1922 г., принимал активное участие в работе холоднорязкого повстанкома, вокруг которого группировалось большое количество повстанческо-бандитских отрядов. Атаманы банд Завгородний, Зализняк, Гупало, Добровольский, Компаниец и Ткаченко были арестованы в сентябре 1922 г. в г. Звенигородке, куда они прибыли на съезд для обсуждения вопроса о совместном вооруженном восстании против Сов. власти: причем во время ареста у них было обнаружено следующее оружие:

У атамана Завгородняго: два револьвера, бомба и карабин; у атамана Зализняка-Голика: револьвер, сабля, бомба и карабин; у атамана Гупало: револьвер, сабля, бомба и карабин; у Компанийца: два револьвера, сабля, бомба, и карабин; у Добровольского и Ткаченко: револьвер, сабля, бомба и карабин у каждого.

На основании изложенного, считая обвинения в отношении всех подсудимых доказанным полностью и принимая во внимание, что всеми подсудимыми совершены тягчайшие преступления против рабоче-крестьянского государства в интересах восстановления власти буржуазии, с полным сознанием причиняемого вреда, посредством насилий с обнаружением хищнической жестокости и руководствуясь ст. 58 УК УССР и Революционной совестью ревтрибунал приговорил:

1. Завгородняго, Голика-Зализняка, Гупало, Компанийца, Ткаченко, Здобудь-Воля, Добровольского, Ляшенко, Дробатковского, Яковенко подвергнуть высшей мере наказания — расстрелять.

2. Мушкетера Леонида подвергнуть лишению свободы со сроком на десять лет, считая с 27 сентября 1922 г.

(Чигиринські Вісті. — 1995. — 1 листопада)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши даний документ, що ви можете сказати про діяльність холодноярців?
2. Яким було покарання більшовицького суду холодноярських героїв?

2. ЮХИМ ЩИРИЦЯ – БУДІВНИЧИЙ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 1917-1920 РОКАХ, ЛЮДИНА ВЕЛИКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИЛИ

Юхим Щириця народився 14 (26) жовтня 1880 року в селі Боровиця Чигиринського повіту Київської губернії (нині Чигиринського району Черкаської області). Батьки Юхима, Онуфрій Антонович та Параскева Володимирівна, місцеві селяни, мали невеликий клапчик землі (близько 4-х десятин).

Ази майбутньої професії хлопець здобував у Коростишівській учительській семінарії, після закінчення якої вчителював у Цісарівському, Слобідському, Райгородському та Корсунському 2-класних народних училищах.

У грудні 1913 року в житті Ю. Щириці відбулася ще одна важлива подія: після складання ним іспитів при фізико-математичному факультеті Київського університету св. Володимира він здобув диплом 1-го ступеня зі всіма правами та привілеями, що впливали з цього документу. Після цього Щириця працює вчителем фізики та природознавства на батьківщині М. Гоголя — у Велико-Сорочинській учительській семінарії (з 1912 по 1914 рік). Роки перебування на землі, яка подарувала світові стільки незабутніх, колоритних літературних персонажів, сприяла дальшому поглибленню педагогічної майстерності молодого наставника юнацтва. Ще яскравіше засяяла творча зірка Щириці у Вінниці, куди він був переведений на роботу в учительський інститут з 14 вересня 1914 року. Окрім викладання фізики та природознавства в цьому інституті та на короткотермінових педагогічних курсах при ньому, Щириця також читав лекції з природознавства в IV та V класах Вінницької міністерської жіночої гімназії. Про його ділові якості красномовно свідчить документ: “Все своє дозвілля він віддавав науці, про що переконливо говорять ті книги інститутської бібліотеки і ті посібники та прилади інститутських кабінетів, які виписувались за його вказівкою та наполяганням.

Але головне в тому, що він відмінний методист. І не лише в тому розумінні, що вміло сам веде викладання своїх дисциплін, вміло

ілюструє дослідними науковими положеннями, вміло керує лабораторними заняттями слухачів, а що особливо важливо — він дуже обізнаний і досвідчений викладач методики природознавства та керівник практичних занять слухачів з викладання”.

По суті, Щириця, як видно із процитованого уривку, широко використовував ті педагогічні методи та прийоми, які і досі не втратили свого актуального значення. Особливо потрібно відзначити його прихильність до ідеї самостійного пошуку та опрацювання учнями знань, яка різко контрастувала з пізнішими ідеями казарменної педагогіки.

Величезну роль відігравав Щириця і в пропаганді національних ідей. Випускники Учительського інституту, наставником яких був Щириця, пригадують, що він був активним діячем місцевого українського гуртка, закликав студентство міста бойкотувати реакційну російську професуру та додаватись українізації учбово-навчального процесу.

Як талановитий педагог-новатор, Щириця обирався головою Вінницької повітової учительської спілки, а як активний громадський діяч, член партії українських соціалістів-революціонерів висувався кандидатом до Всеросійських установчих зборів.

Плідність та багатогранність педагогічного таланту Ю. Щириці належним чином були оцінені лише після проголошення України незалежною державою. 20 квітня 1918 року Щириця, згідно з постановою Шкільної ради при Міністерстві освіти УНР, був відкомандирований для виконання обов’язків Подільського губернського комісара освіти одночасно із отриманням (до 1 липня 1918 року) штатної посади вчителя при Вінницькому учительському інституті. І надалі він не пориває зв’язків з інститутом, читаючи лекції за вільним наймом.

У часи гетьманату Щириця, як і багато його друзів та однодумців, перебуває в опозиції до політики уряду Скоропадського і навіть займає чільне місце у Подільській філії Українського національного союзу. Без перебільшення можна сказати, що цей період нашої історії був справді зоряним у творчому житті Ю. Щириці. Невдовзі, після повалення влади гетьмана, Ю. Щириця стає на деякий час керівником освіти не лише на Поділлі, але й на терені всієї Української держави. Окрім того, він — перший редактор газети “Республіканські вісті”.

У Вінницькому обласному державному архіві зберігається оригінал постанови Директорії УНР від 7 грудня 1918 року з автентичними підписами Володимира Винниченка та Опанаса Андрієвського про те,

що Юхим Щириця з 5 грудня того ж року призначається на посаду завідуючого відділом освіти (фактично — на посаду міністра при Директорії УНР). Також за Щирицею зберігалась попередня посада Подільського губернського комісара освіти. Згодом, після створення першого уряду Директорії, Ю. Щириця призначається з 30 грудня 1918 року товаришем міністра народної освіти (документ про це призначення підписав 16 січня 1919 року професор Іван Огієнко). На даній посаді він пропрацював до 6 березня 1919 року, повернувшись потім до попередньої праці вчителя фізики та природознавства у Вінницькому учительському інституті. Тут він працював і після 18 березня 1919 року, коли Вінниця була зайнята більшовицькими військами. На відміну від багатьох українських громадських та державних діячів, які змушені були полишити Вінницю, рятуючись від переслідувань, Щириця залишився працювати в місті над Бугом. Будучи соціалістом за переконаннями, він плекав ілюзії щодо справжніх намірів та цілей більшовиків, вбачаючи у них ідейних побратимів.

Така ілюзія обійшлася йому надто дорого: більшовики із завидною цілеспрямованістю та методичністю заходилися винищувати своїх ідейних противників. Перші їхні удари прийшлися по найсвідомішій та найактивнішій частині української інтелігенції. У її числі опинився і Юхим Щириця. 12 квітня 1919 року його було заарештовано ЧК і перевезено в Київ. Разом із ним були ув'язнені також слухачі учительського інституту М. Грицай і Т. Кондратенко.

5 червня 1919 року в газеті “Київський комуніст” у рубриці “Чрезвычайная комиссия” у списку осіб, розстріляних чрезвычайною “в порядке красного террора”, промайнуло ім'я колишнього товариша міністра народної освіти Ю. Щириці. Його було страчено 1 червня 1919 року незадовго перед відступом більшовиків з Києва.

Звістка про страту Ю. Щириці та багатьох інших видатних представників української демократичної інтелігенції викликала глибоке обурення в усіх українських патріотів. Свій протест висловили Вінницький повітовий селянський з'їзд, XIX сесія Вінницьких надзвичайних повітових земських зборів та кооперативне видавництво “Наука” (засновником його був Ю. Щириця). У Києві в університетській церкві 10 липня 1919 року в пам'ять про мучеників відбулась громадянська панахида.

На відзначення заслуг покійного перед батьківщиною українською владою були встановлені щорічні державні стипендії ім. Ю. Щириці в розмірі 4800 гривень при Вінницькому учительському інституті, а також

при Вінницькій учительській семінарії ім. Т. Шевченка. Вдові Валентині Щириці була призначена пожиттєва пенсія в розмірі 36000 гривень щорічно.

На жаль, ім'я Щириці майже невідоме сьогодні, коли Україна нарешті здобула віками омріяну волю. Це ім'я заслуговує на більшу пошану. Він жив та працював, віддаючи людям усю енергію своєї світлоносної душі.

(Українське слово. – 1998. – 7 липня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. *Хто такий Юхим Щириця? Де він народився?*
2. *Який внесок Юхима Щириці в українське державотворення?*

3. Холодноярський сотник Іван Компанієць

Складність висвітлення життя сотника кінної сотні полку гайдамаків Холодного Яру Івана Компанійця полягає в обмеженому колі джерел. Насамперед, це “Холодний Яр” Юрія Горліса-Горського та спогади зведеної сестри (по батькові) Кириченко Федори Маркурівни.

Іван Маркурович Компанієць народився в с. Суботіві Чигиринського повіту Київської губернії у 1890-х роках. У селянській сім'ї, крім нього, було ще троє дітей: старші брати Степан і Харитин та молодша сестра Федора. Долі їх склались по-різному. Степан працював у волосній управі с. Суботова, потім у Крилівському лісництві, коло нинішнього м. Кременчука. Харитина — конокрада і вбивцю у 1920-х роках селяни скарали на смерть самосудом, впіймавши на місці злочину. Сестра Федора, 1904 р.н., і нині проживає в селі.

Про дитячі та юнацькі роки Івана Компанійця інформації вкрай скупі. Відомо, що закінчивши п'ятикласну суботівську школу, він деякий час у ній викладав. Потім поїхав до м. Новоросійська (Краснодарський край) на заробітки: поїздки до південних губерній Росії були дуже поширеними серед місцевого населення. До рідних країв Іван Компанієць повернувся у 1918 році, маючи вже військовий досвід.

У 1919-1920 роках у Суботіві безроздільно панував Свирид Коцур, керівник “Чигиринської республіки”, який вів збройну боротьбу проти всіх, хто не поділяв його поглядів. За свою бурхливу біографію проти кого він тільки не боровся: проти гетьмана Павла Скоропадського і Директорії, проти денікінців і червоних, врешті, проти холодноярців.

Стосунки з односельцем і далеким родичем Свиридом Коцуром у Івана Компанійця не склалися з самого початку. Під час суперечок

справа доходила до зброї... Коцурівці довго полювали за Іваном. “Прискочить, було, з товаришем чи сам з Холодного Яру вночі, — згадувала Федора, — і говорить, щоб вікна позавішувала, бо стрільнути можуть. Звали один одного не “товариш”, а “добродій” чи “пан”. Чула, як товариш звав Івана: “Пане сотенний!”

У словесному портреті сотника розбіжностей не має: жінки, які становили переважну більшість опитаних, насамперед відзначали, що Іван був гарний на вроду. Маємо підтвердження цього у книзі Юрія Горліса-Горського, осавула штабу полку гайдамаків Холодного Яру: “Розмовляючи з ним, — писав Юрій Горліс-Горський, — я не міг відірвати

*Іван Маркурович
Компанієць*

очей від його обличчя. Було воно класично гарне: чисті риси, густі, як намальовані брови, палкі чорні очі — ласкаві і сміливі, гарно розрізані свіжі уста. Коли він усміхався здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса”. Довершила образ Івана Компанійця сестра: “Був одягнутий, аж страшно дивитись: шапка сива, шлик червоний, чемерка чорна, обкладена сивим, пояс червоний, штани червоні, як козацькі, широкі, чоботи — лаковані”. А пояс зав’язаний “по-козацьки”. Це чітко видно на фотографії.

Батько, боючись за життя сина, час од часу прохав його обличити небезпечну справу, на що Іван відповідав: “Як сволоч уб’є, то не візьме мене в Суботів. А як визнають добродії, то поховають у Холодному Яру. Не хочу, щоб на мою могилу тут паскудили”.

Іван Компанієць мав великий успіх у жіноцтва. Як із гумором казав Юрій Горліс-Горський, жінки “бігали до монастиря молитися до його чорних брів”. Власне, через жінку, “вдовичку” з с. Адамівки, що лежало на березі Дніпра по той бік дороги Черкаси-Чигирин, Іван і загинув. Десь у середині лютого 1920 року він поїхав до неї на побачення. Вже на зворотній дорозі потрапив у засідку коцурівців. Люди говорили, що якби не осічка, залишився б Іван живий...

Холодноярець Андрій Чорнота, побратим Компанійця, був буквально розлючений, що Іван загинув “ні за цапову душу” “із-за якоїсь задрипаної спіднички”. “Думаєш, — говорив Чорнота Залізняка (Юрію

Горлісу-Горському), — багато Україна таких Компанійців має? Яке він мав право так безкорисно загинути?”.

Похорон був величним і надзвичайно багатолюдним. Відспівали Івана у Покровській церкві с. Мельники. Потім на руках віднесли до Мотронинського монастиря, на цвинтарі якого його і поховали.

Деякий час, поки існував монастир, за могилою доглядала двоюрідна сестра Івана, яка була черницею. Пізніше, за наказом місцевої влади, могилу розгорнули...

За свідченням Юрія Горліса-Горського, Головний отаман Холодного Яру Василь Чучупак під час промови на кладовищі Мотронинського монастиря, назвав сотника Компанійця “одним із найкращих борців”.

Віктор Гугля

Історичний Клуб “Холодний Яр”

(Незборима нація. — 2002. — січень)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. *Хто такий Іван Компанієць?*
2. *Чому Головний отаман Холодного Яру Василь Чучупак назвав сотника Компанійця “одним із найкращих борців” за волю України?*

4. Звивисті шляхи Свирида Коцура

Історія українського народу переповнена драматичними сторінками. З давніх-давен не сусід-завойовник руйнував державні надбудови українського суспільства, а недалекоглядні українські політики вели свій народ у добровільну чергову неволю. Одним з таких печальних прикладів української історії були визвольні змагання початку 20-го століття, доля Холодноярської та Чигиринської (Свирида Коцура) республік.

Народження бунтівника

Свирид Дементійович Кокур народився 30 січня 1890 року в багатодітній селянській сім’ї в селі Суботів Чигиринського повіту. Значний вплив на Свирида мав настоятель Свято-Іллінської церкви й учитель церковно-парафіянської школи Марко Грушевський, який активно пропагував українську мову, виступав за повалення самодержавства. Він уже організував для своєї охорони нічну озброєну варту з селян.

Очевидно, в період першої світової війни, проживаючи в Катеринославі, Свирид Кокур з котреюсь анархічною групою стає

учасником пограбування банку, за що потрапляє до суду. Суд виніс смертний вирок. Проте після “касації” до царя вирок замінено десятьма роками каторги.

Лютнева революція 1917 року звільнила політичних ув’язнених. Свирид Коцур повертається до Суботова й поринає в активну суспільно — політичну роботу. Прекрасний організатор, він умів запалювати людей. 16-17 жовтня 1917 року в старій гетьманській столиці за участю 2000 делегатів, серед яких був і С.Д. Коцур, відбувся Всеукраїнський зїзд Вільного козацтва. Зїзд постановив “запропонувати Українській Центральній Раді негайно особим актом оголосить саму широку автономію України”.

29 квітня 1918 року владу Центральної Ради було повалено. Цього дня проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. У Чигирині розташувався загін гетьманської варті з 119 осіб. Навесні 1918 року на Чигиринщину прибув і один з німецьких батальйонів. За переказами, “регулярного війська не було. Грабять не граблять, а тільки оцих бандитів шукали, що безпорядки роблять, бешкетів не робили, вели себе дуже хорошо”. У Чигирині розмістилися повітова управа й комендатура. Спроби навести в повіті залізну дисципліну не вдавалися, а, навпаки, викликали опір, що переростав у збройну боротьбу. Боротьбу з гетьманцями та німцями очолив Підпільний повстанком, що виник зразу ж з появою окупаційних німецьких військ у повіті. Керівником повстанком та командиром повстанського загону, що утворився, було обрано С.Д. Коцура.

Скориставшись відсутністю частин гетьманської варті, яка в той час перебувала в селах на Побережжі, Свирид Коцур став готуватися до захоплення Чигирини. Свідки згадують, що в ніч проти 28 листопада 1918 року загін Свирида Коцура в кількості 42 осіб оточив і роззброїв у чигиринських казармах гетьманську варту. Протягом декількох днів партизанський загін зріс до 200 осіб за рахунок селян навколишніх сіл: Суботова, Янича, Новоселиці, Боровиці, Худоліївки, Трушівців, Розсошинців та інших сіл Побережжя. До чигиринських повстанців приєдналися загони на чолі з Тихоненком, Шостаком, Лопатою та Зубком. На спільному засіданні командирів загонів новоутворену військову одиницю названо Чигиринським куренем Червоного козацтва, а командиром обрано Свирида Коцура. Курінь налічував уже близько 300 бійців.

Було вирішено запропонувати німцям, що зосереджувались у Кам’янці, капітулювати. Дві послані повстанцями делегації затримало

німецьке командування. Тоді Коцур поїхав сам і сказав, що “якщо через час мене не буде то ламайте все”. Німці погодились капітулювати. Їх роздягли і роззброїли.

3 більшовиками проти Директорії

14 грудня 1918 року в результаті повстання проти гетьманату владу у свої руки взяла Директорія УНР. Почався вивід німецьких військ на батьківщину, а в грудні більшовики з Курська перейшли в наступ проти армії УНР. На початку січня 1919 року загін Свирида Коцура перший у Київській губернії виступив проти Директорії і захопив Чигирин.

25 січня 1918 року на заклик С.Д. Коцура до місцевого клубу прибули представники політичних партій та громадських організацій: комуністи-більшовики, соціалісти-революціонери, представники Бунду, чигиринського земства, міського самоврядування, Союзу трудящих, Союзу інвалідів, червоноармійських частин, “Союзу служащих земства”, Селянської спілки. Всього на з’їзд прибули 54 делегати. На зборах виступили командири куреня Червоного козацтва Тихоненко та Коцур, закликаючи “до щирої, негайної та продуктивної роботи”. Було створено Революційний комітет. У його наказі №1 йшлося: “Революційний комітет взяв... всю повноту влади і свої руки... до скликання Повітової Ради (Совіта) Селянських, Робітничих та козацьких депутатів”.

Військовою опорою радянської влади на Чигиринщині був курінь Червоного Козацтва під командуванням С.Д. Коцура. У лютому 1919 року курінь налічував 1095 бійців, на озброєнні мав 900 гвинтівок, 12 кулеметів та 3 гармати. На ділянці залізниці Знам’янська-Бобринська діяв бронепотяг “Зірниця”, що належав до куреня. Більшу частину загону С. Коцура було зосереджено “по уїзду для охорони й подавлення всяких протисовєтських виступів контрреволюції”.

З допомогою зброї Свирид Коцур намагався розширити свій вплив на інші території та частково захистити повіт від реквізиції, а то й просто грабунків, що чинилися “чужими” військовими частинами. Утримуючи під контролем залізницю, чигиринський ревком призначив свого уповноваженого на станцію Фундукліївку, що викликало обурення Бобринського ревкому. Таким чином, у повіті було закладено основи Чигиринської республіки, “де існує якась оригінальна радянська влада, хоч більшовики бояться і носа совати до Чигирина”.

Для боротьби з військами Директорії УНР більшовицький уряд намагався використати повстанські загони, влити їх до складу Червоної армії. 24 лютого 1919 року Чигиринський ревком отримав телеграму №264 такого змісту: “На основаниі приказа начальника второй дивизии

все отряды, находящиеся в районе расположения дивизии, включаются в регулярные части. Посему все части, находящиеся в Чигиринском уезде, переходят в распоряжение командира второй дивизии Украинских Советских войск товарища Жупана”. На початку березня 1919 року Курінь Червоного козацтва Свирида Коцура вирушає на фронт. Для охорони міста залишився караульний батальйон під командуванням І.І. Ворони. Чигиринський курінь з боями пройшов шлях від Фундукліївки через Цвітково, Звенигородку, Тальне, Умань, Жмеринку, Проскурів до Волочинська. У червні 1919 року відбулася реорганізація 2-ої повстанської дивізії в регулярну червону частину. Чигиринський курінь Червоного козацтва реорганізовано в 414-й полк. Після реорганізації полк отримує завдання ліквідувати повстанські загони Холодного Яру.

Спроба холодноряців роззброїти загони С. Коцура, що поверталися з фронту, була невдалою. Наприкінці червня С. Коцур, підтриманий червоними частинами, повів наступ на Холодний Яр з боку Суботова, захопив Медведівку й рушив на Мельники. Холодноряці-чучупаківці відбили наступ, втративши при цьому 11 бійців. Втрати противника сягали 80 осіб убитими. Провівши військові операції проти холодноряців, 414-й полк розпорядженням командування дивізії було розміщено на відпочинок у Чигиринському повіті. Багато бійців, повоювавши за більшовицькі ідеї, під приводом відвідин сімей розійшлися по домівках і не поспішали повернутися в полк. Холодноряці, довідавшись, що С. Коцур перебуває в Суботові лише з невеликим загonom охоронців, кінним відділом ввірвалися до села. Проте С. Коцур устиг утекти.

3 Махном проти денікінців і більшовиків

Розпочавши в травні наступальні операції проти більшовиків, Добровольча армія генерала Денікіна в липні 1919 року підійшла до Чигирини, а в серпні оволоділа містом. Вступаючи до Чигирини, партизани дали бій денікінцям, а ті у відповідь обстріляли місто з гармат. Білогвардійцям не вдалося ліквідувати збройні сили “Чигиринської республіки”, які відійшли в район Вовчого Шпиля. На Воздвиження, 27 вересня, денікінці ввійшли в Суботів. Свирид Коцур провів мобілізацію в сусідніх селах, вибив денікінців із Суботова. За закликem С. Коцура, в селі “відбули сільський сход, сказав, що хто не піде проти Денікіна сам зарубає”. Денікінці знов атакували село з боку “Іванькової гори”, але вогнем трьох кулеметів з вітряка коцурівці відбили наступ.

Згадує двоюрідний брат С. Коцура Григорій Феоктистович Горний: “Коцура Свирида мати і моя мати — це рідні сестри. Коли денікінці в

Суботів зайшли, мати варила — ставила бражку. З річки зашуміли, та до Коцура. Він жив на горі, а я — внизу. І вони вискочили, коней пустили в садок. Мати — брагу в річку, бо вона знала, що буде нехороше дело. Кричать, що Степана (Коцура — О.С.) зарубали. Він на коні прискочив, його шаблею голову зрубали. А я малим був, то в хату заглядаю, а вони крутяться там, сіли за стіл. А я в вікно піднявся та й кажу: “Комуністи, дайте їсти”, вони кричать на мене. А я спугався, та в кропиву, де й сидів до самого вечора”.

У липні-серпні 1919 року в сусідньому Олександрійському повіті Херсонської губернії в тилу Денікіна рейдувала революційна Повстанська Армія України Нестора Махна. Штаб армії був у селі Добровеличківці. Свирид Коцур налагоджує стосунки з “батьком”, а у вересні вливається зі своїм загonom до Повстанської армії. На початку жовтня чигиринський відділ (1000 багнетів та 10 кулеметів) було виділено разом з іншими загонами в так звану “Середньодніпровську групу”. Денікінці констатували: “В Чигиринском, Черкасском, Каневском и Звенигородском уезде развилось сильное повстанческое движение крестьян против деникинских войск и уездной администрации. В окрестностях Чигирина крестьяне по первому зову Коцуры собираются для налетов на город и железную дорогу. Повстанцы имеют автомобили, минометы, бомбометы и другое военное снаряжение”.

До Чигирина на боротьбу з повстанцями направлено близько 2000 денікінців, в тому числі одна офіцерська рота. У кінці листопада 1919 року загін С. Коцура, що мав на озброєнні 4 чотиридюймові гармати та кулемети, захопив Чигирин. Білогвардійці відступили на Новогеорґіївськ. “Денікінським карним загонам, надісланим проти Коцура, ні одного разу не вдалося перемогти партизанів”.

Більшовики, зосередивши значні сили на Південному фронті, розпочали наступ проти денікінців. 1 лютого 1920 року лінія фронту відійшла до Чигирина. Тили в денікінській армії практично були відсутні: там розгорілася активна партизанська боротьба. У доповіді командуючого білогвардійськими військами Новоросійської області генерала Шиллінга Денікіну від 11 лютого 1920 року читаємо: “... Широкой волной развивалось повстанческое движение на правом берегу Днепра, захватившие районы Черкасс, Чигирина, Кременчуга, Кривого Рога... Движение это создавало угрозу тылам войск Киевской области и быстро приближало момент разрыва железнодорожной связи между Правобережной Украиной и Северной Таврией (линия Долинская-Кривой Рог-Александровск была в руках Махно, а линия

Бобринская-Знаменка-Екатеринослав проходила через район, уже давно окруженный сетью повстанческих организаций)”.

Згідно з Постановою Всеукраїнського ВРК від 9 січня 1920 року, “все поддерживающие...предателей махновцев”, повинні безжально знищуватись. С. Коцур отримує наказ вести полк на переформування до Глинська. Проте, порушуючи наказ, Чигиринський полк вирушив визволяти рідне місто в черговий раз від денікінців. Імітувавши наступ з боку Суботова, С. Коцур з основними силами атакував ворога з боку Янича (Іванівки) та Вершаць. Денікінці залишили Чигирин. Більшовики все ж не покидали надії “приборкати” Свирида Коцура.

На початку січня 1920 року зі штабу 14-ї армії до Чигирина прибуває з Кременчука делегація в складі 5 осіб на чолі з політруком армії Зверйовим з метою поповнити склад повітового ревкому своїми людьми та об'єднати загін С. Коцура з Червоною Армією. Після спільного засідання обох “ревкомів” Свирид Дементійович наказав утопити новоприбулу владу у криниці. Помічник Зверйова зумів втекти до Новогеоргіївська. Опісля цієї події С. Коцур розпочинає вже відверту боротьбу з більшовиками, перемішуючи анархічні гасла з національними.

Таємниця загибелі Коцура

Першим кроком “незалежного” Коцура було проголошення в Чигирині Наддніпрянського коша. Силами чотирьох полків піхоти, двох полків кавалерії та двох дивізіонів артилерії червоні невдало штурмували Чигирин. Лише 30 березня більшовикам вдалося розбити коцурівські загони. За офіційною версією, С. Коцур було захоплено в полон і незабаром розстріляно на станції Знам'янці. У своїх спогадах І. Жураченко пише: “Коцур, справившись со Зверьевым и другими лицами, которые работали у Коцура по особому заданию, выехали из Чигирина в село Маржановку Знаменского района с целью пробраться к Махно, который в то время оперировал на Екатеринославщине. Когда Коцур прибыл в село Маржановку, то о его прибытии было сообщено в знаменку командованию Красной Армии, был послан специальный отряд, который арестовал Коцура и его помощника, во время ареста Коцур и его помощник были ранены, поскольку они оказали сопротивление, и доставлены на ст. Знаменка, где были осуждены военно-полевым судом и расстреляны”.

Проте численні свідчення очевидців та нововиявлені архівні документи ставлять під сумнів істинність цієї версії про смерть Свирида Коцура. Секретар зі штабу Чигиринського куреня Кузьма

Кулинич (с. Шабельники) розповідав, що під час арешту в Маржанівці “брат Свирида і товариш втекли, а Коцур не встиг на коня, бо був кривий. Красний командир до Коцура: “Ой, брат, де ти пропадав так довго”. Поцілувалися. Коцура посадили на тачанку і поїхали на Знам’янку. В Знам’янці товариш (разом відбували політичне ув’язнення напередодні першої світової війни — О.С.) взяв табакерку іменну в Коцура і віддав одному паренькові. Його, як Коцура, і розстріляли. А Коцур пішов своєю дорогою виїхав у Болгарію”.

Уже в травні 1920 року загін Коцура (150-200 осіб) зробив спробу знову захопити Чигирин. “Налет был организован в воскресенье под видом приезда на базар, оружие бандиты прятали на возах. Выставили на Каменной горе и кладбище секретные посты, в центре города подъехали к госбанку и продовольственным складам Упродкома и внезапно открыли стрельбу по охране складов”. Охорона в паніці розбігалася. Лише через три години з Глинська прибула викликана кавалерійська сотня будьонівців і атакувала коцурівців на базарній площі. Коцурівці змушені були відступати. 12 полонених повстанців було розстріляно. У спогадах І. Жураченка керівником цього нападу називається Петро Коцур, проте автор спогадів був одним з розповсюджувачів легенди про смерть С. Коцура, оскільки живий Свирид міг би багато розповісти про співробітництво “старих більшовиків” з ним як з “бандитом” та “махновцем”.

16 липня 1923 року начальник особливої групи ДПУ УРСР Мартинов повідомляв: “16 июня 14 часов. По имеющимся сведениям банда Коцуры в количестве шестнадцати человек перешла из Черного леса в Нерубаевский лес”. Далі прослідкувати долю залишків Чигиринського полку практично неможливо. Навіть свідчень про ліквідацію цього загону органи радянської влади не залишили. Ймовірно, коцурівці або легалізували своє життя в іншій місцевості під іншими прізвищами, або все ж таки змогли емігрувати за кордон.

На тлі історичних переказів та легенд відстежується ще одна розповідь суботян: нібито якийсь “такий білий чоловік” приїжджав уже в 1980-х роках до Іллїнської церкви, що в Суботові, на цвинтар, відвідував могили, де поховані “його (Свирида — О.С.) брати”. Як кажуть суботівські старожили, той чоловік був дуже схожий на Свирида Коцура.

Українцям не звикати до вбивства один одного

Життя і діяльність Свирида Дементійовича Коцура були відображенням тих протиріч в українському суспільстві, що змушували

іти “брат на брата”. Еволюція поглядів С. Коцура: від активного соціаліста-революціонера та політичного злочинця за царату до організатора Вільного Козацтва, а згодом повстанського отамана, командира червоного полку, анархіста свідчили про практичну відсутність у середовищі українського селянства періоду революції та громадянської війни стійких політичних переконань.

Селяни, у тому числі і їхні отамани, жили за принципом: “Моя хата скраю, я нічого не знаю”, але не могли допустити у свою господу “чужого”: чи то німецьких окупантів, чи то більшовицькі частини. Користуючись ситуацією, завойовникам було легко посіяти розбрат між окремими “республіками”, змусити воювати їх одна з одною до повного виснаження, щоб згодом остаточно приборкати “політичний бандитизм”. Проте це обернулося для української нації на початку ХХ століття черговою втратою державності та значними людськими жертвами. Тільки протягом 1919-1926 рр. населення Чигирина скоротилося з 16545 до 7954 осіб.

Олександр Солодар (м. Черкаси)
(Історичні сторінки “Нової доби”. — 2002. — 6 серпня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. *Хто такий Свирид Коцур? Де він народився?*
2. *Що ви можете сказати про політичні погляди Свирида Коцура в 1918-1920 роках? Чи підтримував він більшовицьку владу?*
3. *Якими були стосунки Чигиринської республіки Свирида Коцура з Холодноярською республікою?*
4. *У чому полягає таємниця загибелі Свирида Дементійовича Коцура?*

5. На Покрову, до Чигирина...

На Покрову у 1917 році у колишню гетьманську столицю Чигирин з усіх усюд — навіть із Кубані та Дону — з’їхалися козаки...

Де взялися вони?

Адже козаччина, здавалось, вже давно відгомонила, відбула...

Народ чигиринський здивовано сходився на центральний майдан, який наповнювався козаками у шароварах, жупанах, папах із шликами, з кривими шаблями та пістолями. Вилися непокірно по виголених скронях оселедці... Діти заворожено гляділи на міфічних героїв, про яких досі можна було прочитати лише в книгах Андріана Кашенка та у творах Тараса Шевченка.

Народ не виходив із дива...

Тим часом майдан коло собору зацвів бунчуками, прапорами, корогвами...

На високий поміст, вкритий кармазином, вийшла старшина...

Перед нею маяв отаманський бунчук та запорозький малиновий прапор.

“Відбувся молебень, по закінченні його задзвеніли дзвони, і коли їхній передзвін затих, Довбуші вдарили у литаври. Це був знак, що Рада почалася... На поміст зайшли старі запорожці... Вони тримали отаманський бунчук, прапор і пірнач.

Промову почав д-р Луценко (з Одеси). У короткому натхненному козацьким духом слові виразно змалював він минувшину і сучасне нашої Батьківщини. Не раз слова його покривались гучним “Слава!” Промову свою д-р Луценко закінчив пропозицією вибрати Військового Отамана. Почали вигукувати прізвище (кубанського козака) Полтавця-Остряниці, котрого піднесли вгору і поставили на помості... Полковника Остряницю вкрили прапорами.

Подякувавши за обрання, полковник Остряниця поклав всунутий йому в руку пірнач і відмовився.

Знову подякувавши за шану, Полтавець-Остряниця категорично відмовився і запропонував вибрати на Військового Отамана командира 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського, а на почесного Отамана — професора Михайла Грушевського, після чого їх і було вибрано одноголосно”.

Полтавця ж обрали наказним військовим отаманом...

Делегати з’їзду, що відбувався в Чигирині 3-7, а за новим стилем 16-20 жовтня 1917 року, представляли за різними даними від 40 до 60 тисяч “організованих вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані.

Від того часу основними засадами політичної платформи Вільного козацтва відродженого “для оборони вольностей Українського Народу”, були:

1. Самостійна Українська козацька держава.
2. Тверда національна державна влада...
3. Організація козацького війська, як головної підвалини самостійності і державності України.
4. Розв’язання земельного питання на користь малоземельного безземельного козацтва та громадянства.
5. Союз із козацькими і кавказькими державами.

6. Забезпечення законом соціальних прав та інтересів українських робітників.

7. Негайне проголошення автокефалії Української Православної Церкви”.

Звенигородський отаман Вільного козацтва Юрій Тютюнник зазначав, що вже тоді, у 1917, “Вільне Козацтво досить радикально підходило до питання україно-російських взаємних відносин”. У той час, коли вожді Центральної Ради визнавали над собою юрисдикцію Петрограду, Вільне козацтво вважало Тимчасовий уряд Керенського урядом чужої держави. “Вільне козацтво весь час робило натиск на органи влади в бік якнайрадикальніших рішень у національному питанні”.

Позицію Вільного козацтва на Другому військовому з’їзді висловив дід Шаповал зі Звенигородщини. “Вільне Козацтво, — говорив він, — не просило дозволу (у Тимчасового уряду) організовуватися, він нам не потрібний. Ми тільки відберемо наше...”.

Лютнева революція зірвала полуду з очей “малоросів”, — згадував Юрко Тютюнник, — і вони побачили всю кривду, яка творилася над ними як над українцями... Любов до України не була ніжною любов’ю дитини. О, ні! То була гаряча, незнаюча компромісу любов... Національна революція набирала титанічного розмаху. Вона зовсім не хотіла рахуватися з майбутньою долею Росії”.

Перший з’їзд Вільного козацтва, що відбувся у жовтні 1917 року в Чигирині, перетворився на потужну маніфестацію українських національних почуттів, на демонстрацію української сили. Про розмах і силу відродженого козацтва свідчить той факт, що вже на початку зими 1917-1918 років лише Звенигородське козацтво нараховувало до 20 тисяч козаків.

“Козацький рух ширився, змагаючи зробитися національною фортецею, — згадував Іван Полтавець-Остряниця, — він починав вже набувати значення державного творчого чинника, але обставини для козацтва склались несприятливо — соціальні питання поділили сили нації на кілька груп, а все ж таки в кожній із них козацтво збройне відбувало службу та шукало можливостей і долі для своєї Батьківщини. Сотні, тисячі вояцьких та козацьких могил вкрили сьогодні Україну і свідчать, як Козацтво виконало постанову Всеукраїнського козацького з’їзду у місті Чигирині”.

(Чигиринські Вісті. — 2002. — 16 жовтня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Де на території України в жовтні 1917 року відбувся Перший з'їзд Вільного козацтва?*
- 2. Які головні засади політичної платформи Вільного козацтва було вироблено в Чигирині у жовтні 1917 року?*

6. Холодноярська республіка (історико-краєзнавча розвідка краєзнавця Михайла Пономаренка)

Однією з найяскравіших і найкривавіших сторінок у героїчному літописі визвольної боротьби українського народу проти чужоземних поневолювачів є історія Холодноярської республіки (1918 - 1922 рр.), цього живого уламка УНР. Її територія охоплювала Чигиринський і східну частину Черкаського повітів, а вплив поширювався на сусідні повіти Черкаської губернії. Опорною базою республіки був Холодний Яр та його центр Мотронинський монастир.

Існування таких “республік” — типове явище тієї трагічної доби. Пригадаймо хоча б Баштанівську та Висунську республіки на Херсонщині.

Холодноярська республіка пройшла три етапи свого існування: становлення, розбудови і занепаду.

1. Становлення

Перша повстанська організація та її збройні сили виникли на Чигиринщині навесні 1918 року під час боротьби місцевого селянства з німецькими окупантами. Ворожий батальйон розташувався в Чигирині. Грабунки і репресії погнали селян у ліси, змусили їх узятися за зброю. Якось німецький комендант у супроводі п'яти солдатів виїхав на прогулянку до лісу біля хутора Вдовичиного. Партизани обстріляли заброд, і їхня куля скосила коменданта. Після цього почастішали арешти в Суботові, Іванівці, Полуднівці, Новоселиці, Херсонці та в інших селах.

Було схоплено близько 500 чоловік, їх загнали в чигиринські казарми і піддали нелюдським тортурам. Багатьох забито на смерть, а за вбивство коменданта накладено контрибуцію. Німці забирали хліб, коней, корів, свиней, курей усе, що потрапляло під руку.

Вже в червні 1918 року між Чигирином і Шабельниками з'явилися озброєні селянські загони винищувачі німецьких продовольчих загонів, у районі сіл Маслове і Веселий Кут загін у складі близько 100 чоловік, а залізничну лінію Звенигородка — Цвіткове — Христинівка підірвано в багатьох місцях. У липні криваві заграви повстання охопили увесь

край. “У Звенигородському, Таращанському і Чигиринському повітах, сповіщала газета “Беднота”, рух не стихає. Повстанці мають значну кількість артилерії та масу кулеметів”. 4 вересня губернський староста телеграфував департаментові Державної варти про підготовку повстання в Златополі, Лебедині й Телепиному та про рух збройної “банди” з 40 чоловік зі Шполи на Лебедин.

А ще раніше до Мельників дійшли чутки про намір пограбувати Мотронинський монастир. Тоді загін самооборони, створений фронтовиками на чолі з Василем Чучупакою, розташувався у святині для її охорони.

Новий комендант осів уже не в Чигирині, а в Новій Осоті, в цукроварні. Дві сотні “вarti”, створені в Чигирині, розмістилися: одна в казармах, а друга — в центрі. Липневої ночі партизани вийшли з лісу і рушили на Чигирин. Оточивши казарму, вони розгромили сотню, а друга, не прийнявши бою, відступила у напрямку Гуцівки. Так було визволено Чигирин.

Посилення грабунків викликало загострення боротьби. Німці збиралися відправити контрибуцію із Зам’ятинець до Фундуклівки. Дорогою партизани напали на їхній обоз, захопили солдатів, а майно та худобу відправили до монастиря та повіддавали людям. Невдовзі зав’язався бій у Новій Осоті. Застукані зненацька, загарбники навіть не встигли одягтися. Було захоплено 4 гармати, багато гвинтівок, амуніції, коней.

11 листопада 1918 року Німеччина капітулювала. Визвольний рух затопив усю Чигиринщину. І тут повстанці припустилися великої помилки. Здобувши Чигирин, вони залишили його. Це місто стало тією ворожою територією, на якій розросталася, мов ракова пухлина, антиукраїнська сила. 18 січня 1919 року український курінь, розпропагований більшовиками, повстав на чолі з отаманами проти Директорії. 25 січня ревком прибрав владу до своїх рук, а вже 30 січня він розгорнув “боротьбу з контрреволюцією і саботажем”. Комісари і чекісти, контролери з “центру” розв’язали червоний терор. Проте влада більшовиків не поширилася далі Чигирини. Повстанці не склали зброї, вони панували в повіті.

2. У вогні та диму громадянської...

Зима і другий прихід радянської влади пригасили бойовий запал народних месників. Чигиринці вичікували. Дехто хилився до червоних у чаді їхніх демагогічних обіцянок: “Земля — селянам, підприємства робітникам, влада Радам”. А мудріші розраджували: “Червоному

дурень радіє”. Та невдовзі люд побачив яскравий почерк червоних “товаришів”: грабунки, арешти, розстріли, полювання на “контрреволюціонерів і саботажників”. Почерк був знайомий чигиринцям: прийшли нові окупанти, тільки жорстокіші та підступніші. Ця зима проклала межу між першим і другим етапами республіки.

Навесні 1919 року Директорія впала під ударами більшовиків. Знекровлені війська УНР відступили за Збруч, а хто не встиг, відходив, зокрема, в Холодний Яр. Уже тоді можна було зустріти бойовиків із Полтавщини, Таврії, Херсонщини, Галичини, Кубані та Дону. Почалася розбудова Холодноярської республіки. Чигиринці оголосили свою територію республікою. Першим будівничим її став Василь Чучупака з Мельників. Фундаментом, на якому республіка розбудовувалася, були власні збройні сили.

Повстанське військо формувалося на козацьких засадах. Сотні об’єднувалися в курені, курені в бригади. Кожне село було окремою частиною бойової організації Холодного Яру. Село поділялося на “дієву” та “резервову” сотні. Центром організації були Мельники. На головного отамана Холодного Яру повстанці обрали прапорщика Василя Чучупака. Цивільна і судова влада на місцях перебували в компетенції сільських віче та сільських отаманів.

Республіка розбудовувалася у вогні та диму громадянської війни кривавого висліді більшовицького путчу в Петрограді. Вже навесні 1919 року, за висновками інформаційного відділу Раднаркому, Холодний Яр ішов в авангарді повстанчого руху на Україні. Він, повідомлялося 26 травня, “простягається на 30 верст завдовжки і 15 верст завширшки, тож для подолання його потребує великих сил Червоної Армії”.

Але таких сил більшовики не мали. Денікінський фронт, заколот Григор’єва, повстання полку бригади Богунського під командуванням І. Фесенка (Лопаткіна) в районі Золотоноші проти радянської влади, повстанські загони біля Канева, Корсуня, Медина не давали змоги червоним занести “карального меча революції” над Холодним Яром. Навпаки, вже тоді повстанські загони Холодного Яру, “погорільських і охримівських володінь” чинили відчайдушні наскоки на червоноармійські частини.

Тим часом Григор’єв зазнав фіаско, і його недобитки відступили від Черкас до Холодного Яру. Григор’євці захопили Чигирин, червоні вибили їх звідти, але 17 серпня й самі залишили місто з наближенням білопогонників.

Улітку 1919 року білогвардійські війська захопили Україну. Встановилася буржуазно-поміщицька диктатура. Відновлювалася “єдина і неподільна Росія” — тюрма народів. Розгорілася боротьба із загарбниками. Одним із найбільших вогнищ повстансько-партизанського руху на Україні став, як і торік, Холодний Яр. У серпні холодноряські повстанці завдавали дошкульних ударів і по червоних, що відступали, і по білих, які наступали. Мобілізовані селяни дезертирували з денікінської армії та вливалися в повстанські лави Холодного Яру. Спроби білогвардійців загасити полум’я пожежі в Холоднорящині успіху не мали. Там усюди, за винятком володінь отамана С. Коцура, майоріли синьожовті стяги Холодноряської республіки.

Активний повстансько-партизанський рух на Київщині розгорнувся в жовтні. 30 жовтня військовий відділ Зафронтбюро сповіщав про “значну активність” повстанців у Звенигородському, Сквирському, Таращанському, Канівському та Черкаському повітах і про “особливу успішність” їх на Чигиринщині. Чигиринські партизани розгорнули бойові дії. Селянство Чигиринщини, кероване Холодноряським повстанкомом, піднялось на священний бій проти білих загарбників. Усі свої сили холодноряці скеровували на дезорганізацію денікінського тилу. Багато українців перейшло від денікінців до холодноряців. Було поповнено 1-й (основний) курінь і створено 2-й курінь Холодного Яру. Розгорнулися бойові операції в усьому повіті: повстанці нападали на ворожі тили, руйнували комунікації. Було вигнано білогвардійців із Чигирини та більшості сіл краю. Неодноразові спроби білопогонників придушити рух успіху не мали. Щораз чигиринці їх били і з ганьбою виганяли.

Повстанком підтримував тісні зв’язки з сусідніми загонами, зокрема із загonom Гуленка-Гулого. Холодноряці влаштовували рейди і в сусідні повіти. У вересні, наскочивши на Ново-Георгіївськ, вони захопили заложників: міського голову та помічника коменданта.

Із півдня республіка прикривалася карколомними рейдами Махновського війська. Зв’язки між холодноряцями і махновцями налагодилися ще влітку 1919 року. Повстанське військо Холодного Яру зазнавало певного впливу махновського анархізму: 1-й курінь мав чорний прапор з гербом України і написом з одного боку: “І повіє новий вогонь з Холодного Яру”, а з другого: “Воля України або смерть!” і синьожовтий стяг із написом: “Полк гайдамаків Холодного Яру”.

Найзначнішою воєнною акцією холодноряців бойового 19-го було визволення Черкас від денікінців 31 грудня спільно з червоними на

прохання останніх. Загалом 1919 рік був сприятливий для Холодноярської республіки. Радянська Україна, перебуваючи у вогняному кільці громадянської війни, не мала достатніх сил для її придушення.

Вже тоді Холодний Яр перетворився на своєрідну базу українського опору. Тут мали надійний притулок виснажені частини військ УНР, які піднімали бойовий дух холодноярців і зцементовували їхні збройні сили.

6 грудня 1919 року розпочався зимовий похід армії УНР углиб України для визволення її з червоного ярма. Троє з'єднань — Запорізьке, Київське і Волинське — вирушило кожне своїм напрямком. 20 лютого 1920 року Запорізька група пробилася до Холодного Яру. І це влило нові надії в серця люду Холодноярщини. Цілий місяць загін Юрка Тютюнника рейдував Золотоніщиною.

Значної шкоди існуванню Холодноярської республіки завдавала коцурівщина. П. Коцур, створивши “Чигиринську республіку” під червоним прапором і контролюючи район Чигирина, воював із Холодним Яром. Та у квітні, порвавши з червоними, він здійняв стяг анархії. Вимоги червоних вивести свою “гвардію” з Чигирина на фронт Коцур не виконав. Сутички між синьо-жовтою і чорною республіками тривали. Коцурівський “переворот” зміцнив становище Холодноярської республіки і вселив надію у незабарне об'єднання всієї козацької Чигиринщини під синьо-жовтими стягами.

І все ж зимова “відлига” 1920 року тривала недовго. На Чигиринщині вкорінювалася радянська влада, і, згідно з ухвалою повстанкому, республіка перейшла на нелегальне становище: її військо розосередилося по селах та, знявши форму, злилося з селянством в очікуванні слушної миті для нового зосередження.

Наприкінці лютого чотири полки піхоти, два полки кавалерії та два дивізіони артилерії червоних рушили на Чигирин — на “усміреніє бандітського отамана Коцура”. Василь Чучупака, оточений червоними, застрелився. Його вигук: “Готуй нових бійців, Холодний Яре!” — став останнім його заповітом. Вибитий із Чигирина Коцур переховувався в лісах. У районі Чигирина утверджувалася радянська влада.

Зрештою, червоні піймали і розстріляли Коцура. Більшовицька газета вихопилася з оголошенням: “Чигиринский уезд очищен от бандитизма. Бандитское гнездо Холодний Яр ликвидировано. Отаман Чучупака и изменник бандит Коцур расстреляны вместе со своими штабами”.

Проте успішні напади холодноярців на червоні залоги в Ново-

Миргороді та Олександрівці спростували хвальковиту реляцію червоної преси.

Форпостом, що прикривав республіку з півдня, був Чорний ліс і чорноліський кінний полк П. Хмари. У Черкаському повіті діяв отаман І. Петренко, над Дніпром — отаман Білого Яру Мамай, за Дніпром — отаман Чорний. Значну активність виявляли повстанці і в районі Чигирина, де, за повідомленням відділу інформації ЦК КПб(У), “имеется петлюровсюш штаб во главе с Гуляй-Гуленко, имеющий целью подготовку общего восстания по всей Украине. Почва для восстания благополучная. Приднепровская часть настроена петлюровски. В Чигиринском уезде сильно развит бандитизм. Общее количество бандитов до 5000-6000 человек”. Лише загін Гуляй-Гуленка нараховував 700 бійців. Тим часом Червона Армія витратила багато сил на українсько-польському фронті, і штаб Холодного Яру постановив переходити до активної боротьби — запалити вогонь великого повстання на Чигиринщині. Було досягнуто відповідного порозуміння з отаманами Черкащини, Задніпрянщини і налагоджено зв’язки із Звенигородщиною і Херсонщиною, з урядом УНР.

У червні червоні визволили Правобережжя від поляків і оголосили “холоднорярським бандитам нещадний червоний терор”. У відповідь холоднорярці оголосили “червоним катам України нещадний жовто-блакитний терор”. Розгорнулися воєнні операції. 19 серпня майже 2-тисячний загін повстанців, що діяв у повіті, вчинивши наскок на Медведівку, роззброїв міліцію, захопив волвійськкома, забрав документи, провів обшуки та арешти. Частина повстанців роззброїла головківську міліцію. Наступного дня частина цього загону, при двох гарматах із кулеметами (бл. 300 чол.) вирушила до Холодного Яру. Зв’язок між Кам’янкою і Чигирином перервався. (Повітові органи радянської влади ще раніше втекли з Чигирина до Кам’янки). Для переслідування повстанців вислано червоний загін.

Улітку 1920 року червоне кільце стиснуло Холодний Яр. Органи ЧК розпочали ліквідацію повстанкомів на Україні, серед них і Холоднорярського. Відкрився, отже, шлях переслідуваних чекістами до Холодного Яру. Тут розташувався і ЦУПКом (Центральний український повстанський комітет), створений у Києві для керівництва всіма повстанками та загонами Правобережної України. Чекістам вдалося знищити одного з найважливіших керівників повстанських загонів Степового, ліквідувати увесь ЦУПКом у складі 5 осіб: серед них Днестрова (голову), Комарова і полковника Гриня (начальника штабу).

За Дніпром горіли села і гуркотіли гармати в боях між червоними і міцними загонами Келеберди та Скирти. Більшовицькі частини займали села на Правобережжі — роз'єднували Холодний і Білий Яри. Чорноліський полк, виринаючи з Чорного лісу, “латав” боки червоним частинам. За Чигирином гуляв верткий Кобчик, а далі, в степ, — повстанці Лютого та Штиля. На Херсонщині орудували загони Блакитного і Чорного Ворона, на Черкащині Голого. Повстання на Черкащині та Херсонщині відсунуло небезпеку оточення Холодного Яру червоними. Ворожі частини в селах над Дніпром, що оточували і холодноряців звідти, самі опинилися в оточенні, тому вислизнули з капкана в напрямку Черкас. Червоні значно підсилили залоги Кам'янки та Олександрівки. До Знам'янки прибули бригада піхоти, полк кінноти і загін особливого призначення Всеросійської ЧК. Наркомвоєнмор Лев Троцький, цей “червоний цар”, прибувши до Знам'янки, волав: “Нещадно вистрілюйте, вирізуйте бандитські кодла, бо інакше нас переріжуть! Без жалю нищьте, паліть бандитські села, бо інакше нас спалять у вогні контрреволюції!”. І пішла різанина, і запалали села.

По від'їзді “Ідушки” (так прозвали Троцького на Чигиринщині) кіннота виступила в напрямі Цвітної, піхота на Чигирин. Війнуло порохом. 29 серпня Холодний Яр оголосив мобілізацію. Мамай, Кваша та інші отамани підтягували загони до Холодного Яру. У Кресельцях зібралося понад 7 тисяч повстанців. Курінь розгорнувся в бригаду. Отаманом залишився І. Деркач. Начальником штабу бригади він призначив сотника Грицаєнка, осавулою Отаманенка. Отаманом 1-го куреня став Петренко, 2-го Мамай.

Тим часом червона бригада напала на Стецівку. Червоноармійці палили хати, вбивали людей. Повстанська кіннота, пройшовши Суботів і Чигирин, вступила до Стецівки. Село горіло. Але “герої” втекли. Невдовзі близько двох тисяч червоноармійців вступило до Чигирини з наміром наступати на Холодний Яр. У бою під містом повстанці розгромили один із червоних загонів.

Повстання охопило край від Дніпра до Єлисаветграда. У районі Олександрії повстанці розбили значні сили червоних і опанували всю місцевість. Небезпека нападу більшовиків на Холодний Яр зменшилась. А 27 серпня начальник тилу Південно-Західного фронту сповіщав: “Черкаський повіт. Східну частину його зайнято бандою під керівництвом Деркача і Полоза. Штаб розташовано в Холодному Яру. Чисельність її близько 500 чоловік. Зв'язку зі східною частиною повіту немає”.

1 вересня те ж саме джерело повідомляло: «В Холодному Яру... розташовано штаб банди Деркача. Для охорони штабу є 500 багнетів, 6 кулеметів, 3 гармати... Біля Мотронинських дач нібито закопано ПО кулеметів і 3 вагони набоїв. Тепер у Холодному Яру скупчилося близько 1500 бандитів. Днями очікується прибуття банди Калиберди, яка орудує в лісах. Чисельність цієї банди — понад 300 багнетів. Має 5 кулеметів. Кількість артилерії не з'ясовано».

Повстанське військо формувалося за козацьким зразком. «Банди Чигиринського району не дуже великі, але організовані, розбиті на курені — Білопільський, Холодноярський, Білоярський. П'ять днів перебували банди в Чигирині. Проводяться операції щодо очищення Холодного Яру», довідуємося з доповіді кременчуцького начальника тилу на засіданні виконкому 11 вересня.

У вересні відбулися бої між червоними загонами і загonom Хмари чисельністю близько 900 чоловік. Про це 25 вересня начальник інформбюро сповіщає: «Частина Н-ської Московської бригади продовжує очищення Холодного Яру району Мотронинського монастиря від бандитів. У цьому монастирі був штаб бандитів. Там знайдено багато зброї, цукру, борошна. Крім самого монастиря, бригада зайняла села Медведівку та Івківці».

Вересневі дні несли сонячну надію на перемогу. Степова повстанча дивізія Блакитного, об'єднавши кілька повстанчих відділів та партизанських загонів, ішла в напрямку Холодного Яру. Близько 15 тисяч бойовиків, відбиваючись від червоних частин, вступило на терен Чигиринщини. Командування об'єднаними силами Холодного Яру і Степу було покладено на Блакитного. Холодноярська бригада нараховувала 5 тисяч бійців. Ворожі частини з півдня, Бобринської та з-під Черкас, об'єднавшись, розгорнули наступ на Медведівку, але, налякані, відступили. У районі Мошен повстанці сконцентрували 30000 вояків. Уся місцевість над Дніпром між Чигиринщиною і Канівщиною в повстанських руках. Дорогою назад повстанці увірвалися до Черкас, але, загрожені з обох берегів Дніпра панцерниками, взяли курс на Холодний Яр.

Серпень і вересень 1920 року знаменували найвище піднесення повстанчого руху на Чигиринщині та апогей слави Холодноярської республіки.

3. Занепад

Замирення між Росією і Польщею 12 жовтня та розгром Врангеля підтягли крила і повстанчій вольниці. Після розгрому врангелівщини

московські більшовики поставили першочергове завдання знищити повстанський рух на Україні. У жовтні 1920 року лише у Київській губернії діяло 10 загонів повстанців (більш як 26 тис. чоловік). У сусідній Кременчуцькій оперувало понад 10 тисяч повстанців. Лише в складі загону Гуленка-Гулого було 4 тисячі бійців.

Повстанці потрапляли під удари будьонівців, які передислоковувалися з польського на врангелівський фронт. Якимсь Степова дивізія, не знаючи того, простувала назустріч будьонівській дивізії. Безліса рівнина і напівозброєні повстанці така зустріч не віщувала доброго для останніх. Зваживши на це, Чорний Ворон, розвідка якого донесла йому про рух ворога, кинув на нього 300 своїх кіннотників і, маневруючи, відманив будьонівців від Степової дивізії. Оточений будьонівцями в ліску серед степу, Воронів загін боронився героїчно. Всі атаки будьонівців було відбито з величезними втратами для них. Тоді дивізійна артилерія відкрила ураганний вогонь по воронівцях. Ліс змішався із землею. Партизани вискакували гуртами, кидалися назустріч червоним лавам і гинули в рукопашному бою, дорого віддаючи своє життя. Кількагодинний бій коштував червоним третини дивізії. Повстанці полягли всі як один. Поранені самі себе добивали на очах ворога.

Невдовзі три з половиною тисячі червоних повели наступ на Холодний Яр, але, пошарпані, відкотилися. Із часом штурми цитаделі республіки посилювалися.

Бойові сили її згасали. 10 жовтня начальник тилу Черкаського повітового військового гарнізону сповістив, що, згідно з офіційним повідомленням із Кам'янки, “банди” під керівництвом Кваші, Хмари і Чорного Ворона “розбиті та в паніці тікають у Холодний Яр... Холодний Яр оточено червоними військами і впродовж найближчих днів їх буде знищено”.

Добірні більшовицькі військові сили та загони ЧК залили Чигиринщину кров'ю. Проте повстанці билися, “без надії сподіваючись”. Республіка входила в 1921 рік. З початком весни повстанці активізували воєнні дії. У березні в повіті діяли загони Стодолі (200 вояків), Темного (50), Завгороднього (150). У квітні загони Стодолі, Завгороднього та дрібніші об'єдналися (1010 чол.) і, користуючись підтримкою місцевої людності, вчинили наскок на червоний ескадрон у Матвіївці. Радянська влада трималася на червоноармійських багнетах, і то лише в Чигирині, Кам'янці та в кількох селах. За даними інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У від 26 липня, “робота в повіті майже ж велася через наявність

бандитизму. Комосередки працюють підпільно. Комнезами ведуть напівлегальне, а в багатьох місцях нелегальне існування. Оперували загони Келеберди, Деркача, Кобзаря, Іванова”.

Повстанський рух у краї вирував і впродовж серпня. Із донесенням від 23 серпня, східну частину Чигиринського повіту “переповнено бандами величезної кількості зі штабами у Цвітковому, Полуднівці, Рацевому, Тінках”. Останній значний успіх повстанців віддзеркалено в донесенні за вересень: “Становище тривожне. Чигирин зайнято повстанцями в кількості 300 чол. при 9 кулеметах. Усі ліси, що прилягають до Чигирина, зайнято бандитами”. А від 30 вересня: “Бандитизм... росте не по днях, а по годинах. У районі Корсуня Холодного Яру зосередилося кілька тисяч бандитів, керованих Келебердою, Хмарою і Квачем. Бандами Голого і Пушкевича, 3 тисячі чоловік, зайнято Цвіткове”.

Проте в жовтні сонце над республікою схилилося на захід. У серпні чекіст Пташинський проник у серце Холодного Яру втерся в довіру до повстанкому. Невдовзі будьонівці та чекісти прорвалися вглиб республіки. Шпигун намовив холодноряців зібратися на нараду обговорити план весняного повстання. Чекісти та матроси-ударники з Києва влаштували засідку на хуторі Буді, де мала відбутися нарада, і схопили близько 30 отаманів. А ще до цього чекісти взяли заручниками майже всіх родичів повстанців і умовили їх припинити опір взамін на амністію.

За повідомленням інформаційного відділу Кременчуцького губвиконкому від 30 вересня, “в районі села Лубенці і Мотронинського монастиря добровільно здався головний штаб повстанкому Холодного Яру у складі Петренка — головного отамана повстанських військ Холодного Яру, Деркача пом. головного отамана, Чучупаки пом. отамана та ін.”. Склали зброю 1141 повстанець. Проте більшовики не дотримали слова про амністію. На села Чигиринщини, надто на Мельники, було обрушено страшні репресії. А до 1941 року майже всі холодноряці потрапили в безжалісний механізм кривавої сталінської машини знищення.

1922 року агонія республіки тривала. Повстанське військо, утративши головний штаб, роздробилося на незначні загони (Завгороднього, Грізного та інші). Повстанці гинули самі та нищили ворогів. У вересні 1922 року Кременчуцький повіт було оголошено на воєнному становищі, а вже в листопаді виключено зі списку неблагонадійних щодо “бандитизму”. Республіка загинула. На початку 1923 року Київським ревтрибуналом засуджено до розстрілу Гупала, Завгороднього, Компанійця та інших керівників повстанців. Героїчний

порив будівничих Холодноярської республіки потоплено в крові, її герої загинули в кривавій борні за незалежність України, не згانبивши свого прапора з написом: “Воля України або смерть”.

Холодноярська республіка — одна з найяскравіших сторінок у героїчному, трагічному літописові визвольної боротьби українського народу за свою незалежність.

За громадянщини Холодний Яр став палахким вогнищем гніву і помсти українського селянина. Збулися Шевченкові слова “І повіє огонь новий з Холодного Яру”. Образ Холодного Яру, як і за Коліївщини, став своєрідним реалістичним символом селянської революції.

Цей повстанський край був організованіший за інші. В інших місцевостях селяни воювали з червоними окупантами здебільшого стихійно, кожен боронив своє село. Звідси й суцільні поразки. А ось Холодний Яр діяв, як бойова селянська організація, яка воювала не лише за “своє село”, а й за Україну. Повстанці не вміли опановувати міста: вони були опорними базами червоних у їхній боротьбі з повстанським рухом, з ідеєю української державності. До того ж брак єдиного стратегічного плану, селянська анархістська стихія, відсутність сталого зв’язку з урядом УНР, недостатні дисципліна і вишкіл повстанців, отаманська пиха окремих командирів, зрештою численні жертви і фізична втома, тотальне знущання окупанта призводили до згасання селянської революції.

Хоча в другій половині 1921 року повстанська боротьба начебто досягла апогею, проте вже настала її політична агонія. А тим часом “перед наступом на Черкаси в районі Холодного Яру зібралось близько 35-40 тисяч повстанського війська”. Але ніхто не знав, куди і як вести ці війська. Не було плану всеукраїнського повстання.

(Михайло Пономаренко. Холодноярська республіка //Черкаський край— земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник /за редакцією Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смоля. — К., 2002. — С. 486-497)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши ґрунтовну наукову розвідку відомого краєзнавця М. Пономаренка, що ви можете сказати про діяльність на Чигиринщині Холодноярської республіки?
2. За що боролись холодноярці?

ЗАПАМ’ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 27 лютого 1917 р. — Лютнева демократична революція

- ☑ 2 березня 1917 р. — створення Тимчасового уряду
- ☑ 4 березня 1917 р. — створення Центральної ради
- ☑ 16-20 жовтня 1917 р. — Перший з'їзд Вільного козацтва в Чигирині
- ☑ 16 грудня 1917 р. — Перший з'їзд Рад Чигиринщини
- січень 1918 р. — встановлення більшовицької влади у більшості сіл Чигиринщини
- ☑ 29 квітня 1918 р. — державний переворот в Україні. Павло Скоропадський — гетьман Української Держави
- ☑ 14 листопада 1918 р. — створення Директорії УНР
- ☑ 1918-1921 рр. — діяльність Холодноярської республіки
- ☑ 1919-1920 рр. — Чигиринська республіка Свирида Коцура

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **анархізм** — (від грецького безвладдя) — ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством
- **інтервенція** — (від латинського — втручання) — втручання однієї або кількох держав у справи іншої держави або в її взаємозв'язки з третіми країнами

РОЗДІЛ IX. ЧИГИРИНЩИНА МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921-1941 рр.)

Період, на який ми звернемо увагу, багато в чому був переломним, а то й трагічним для українського народу. Вже на його початку боротьба за незалежність України завершилася поразкою. Сюди, на цей раз надовго, прийшла радянсько-більшовицька влада. Процес нищення української самобутності здійснювався тепер в основному “мирним шляхом” — протягом усього існування комуністично-тоталітарного режиму в СРСР.

Становище в Україні після завершення громадянської війни було надзвичайно важким. Кращі борці за волю України загинули. Господарство опинилося в стані глибокої кризи. Через нестатки й розруху сотні тисяч людей залишали міста, йдучи до сіл у пошуках хліба. Практично припинилося виробництво товарів. Українські землі знову поділили радянська Росія, Польща, Румунія, Чехословаччина. Найбільша частина України з населенням майже 40 млн. стала об’єктом небаченого за своїми масштабами експерименту, який, на думку його ініціаторів, мав на меті побудову найпередовішої в світі економічної та політичної системи.

Одним із перших кроків на цьому шляху стала запроваджена в роки громадянської війни політика “Воєнного комунізму”. Відповідно до неї, проводилася націоналізація всієї промисловості й торгівлі, на селі запроваджувалася продрозкладка, за якою селянам залишали мінімальні норми продовольства, решта ж конфісковувалась державою. Здійснювалося насильство над економікою, над законами економічного розвитку. Їхнє місце зайняли партійні директиви та політичні рішення. Внаслідок цього економічна і політична криза ще більше поглибилася. “Воєнно-комуністичні” методи та розруха швидко руйнували матеріально-технічну базу індустрії, майже знищили торгівлю, вбивали найменші економічні стимули до продуктивної праці й ефективного господарювання, руйнували грошову систему, призвели до зростання безробіття, викликали масове невдоволення. Свідченням останнього стали виступи робітників, повстання селян. Радянська влада жорстоко розправлялася з незадоволеними більшовицькою політикою.

Втім, почуття самозбереження, намагання не допустити втрати своєї влади продуктували більшовикам удатися до інших методів подолання кризи. Йдеться про запровадження нової економічної

політики (НЕП). Це рішення, прийняте під тиском тодішніх скрутних обставин, можливо, було чи не єдиним більш-менш серйозним кроком більшовицької влади за весь період її існування. Але більшовицька влада не була б такою, коли б вона дала змогу реалізувати цю політику в усіх її вимірах.

Введена, відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) у березні 1921 року, НЕП передбачала систему заходів, спрямованих на обмеження методів директивного управління, на використання елементів ринкового розвитку та ринкових відносин. Мова велася, зокрема, про заміну продрозкладки продподатком, денаціоналізацію частини промислових підприємств насамперед дрібних і середніх, про допуск приватного капіталу, заохочення іноземних інвестицій в різних формах, упровадження вільної торгівлі, нормалізацію фінансової системи, розвиток кредитно-банкової системи, вдосконалення податкової системи, про подолання інфляційних процесів тощо. Тепер замість реквізиції зерна, як це було за "воєнного комунізму", селянство обкладалося помірним податком. Сплативши його, селянин міг продавати надлишки зерна на свій розсуд і за власними цінами. Бідні селяни взагалі звільнялися від податку. Уряд тимчасово відмовився від створення колективних господарств. Було скасовано державний контроль за внутрішньою торгівлею. Дрібні промислові підприємства передавались у приватні руки на правах оренди. Важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля залишалися державними. Відроджувалася кооперація.

Отже, були створені, хоча й дуже обмежені, умови для організації народного господарства на принципах ринкової системи. І це почало давати результати. Швидкими темпами розвивалося сільське господарство, зростала його продуктивність. У 1927 році оброблялося на 10% землі більше, ніж у 1913 році. Виробництво предметів споживання сягнуло довоєнного рівня. Відставала лише важка промисловість, яка перебувала в руках держави.

Однак, у 1928 році, як і можна було передбачити, НЕП закінчила свою недовгу історію. Радянсько-більшовицька влада поверталася до традиційно тоталітарних методів керівництва й управління. Почався період соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, сталінських п'ятирічок, масових репресій та жахливих голодоморів.

Відмова від нової економічної політики означала серйозний поворот насамперед у внутрішній політиці більшовиків. Вони обирають курс на

“прискорене соціалістичне будівництво”, і саме політика “соціалістичної індустріалізації” мала принести успіх сталінському курсу “великого перелому”. Ставилося за мету забезпечити переважний і першочерговий розвиток галузей групи А (паливної, енергетичної, хімічної, машинобудівної та інших). Це дало б змогу перетворити СРСР на могутню індустріальну державу з великим військово-промисловим потенціалом.

1. МІСТО ЧИГИРИН ТА НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЧИГИРИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

На початку 20-х років XX століття на Черкащині сталися адміністративно-територіальні зміни.

У 1920 році Чигиринський та Черкаський повіти Київської губернії були включені до новоствореної Кременчуцької губернії, яка існувала до 1922 року.

У березні 1922 року замість волостей утворюються райони, а замість повітів округи. У 1925 році губернії, а в 1930 році і округи було ліквідовано. Райони безпосередньо було підпорядковано центру. Через два роки правобережна частина Черкащини (в тому числі і Чигиринський район) за новим поділом відійшла до складу Київської області.

У 1939 році Чигиринський район за новим адміністративно-територіальним поділом відійшов до Кіровоградської області.

На початку 20-х років XX століття на Чигиринщині повністю була встановлена більшовицька влада. Особливу роль в ці роки у напрямку популяризації ідей більшовизму та виконанню директивних установок з центру виконували згадані вже нами в минулому розділі комітети незаможних селян (КНС). Вони активно діяли у всіх селах Чигиринщини і, зокрема, в Чигирині. За даними на 1929 рік, у Чигирині в складі КНС було 292 особи. Саме тут члени КНС та члени комсомольської організації проводили й іншу важливу роботу. У 1924 році з ініціативи КНС, організовано Чигиринське сільсько-господарське товариство “Перший крок”, членами якого стали 19 родин. Товариство мало 32 га землі, 2 сівалки, 2 культиватори, 3 вози. Воно було першим в Чигиринському районі.

У 1922 році місто Чигирин стало районом центром. Його населення за даними на 1926 рік, складало лише 7 954 особи (для порівняння: у 1919 році — 16 545 осіб).

У Чигирині в цей час розширювалось, хоча і повільними темпами, перше колективне товариство. Проте артільне господарство зростало повільно. Слабка матеріальна база і традиційне кустарництво та відхідництво заважали його зміцненню.

В той же час на Чигиринщині було багато дрібноремісничьких закладів (близько 500). Значна частина їх зосереджувалася в місті Чигирин. Тут виробляли гончарний посуд, смолу, дьоготь, бондарні вироби, дерев'яні колеса, нескладне сільськогосподарське залізне і дерев'яне знаряддя тощо.

Досвід вчив, що на Чигиринщині найдоцільніше займатися тваринництвом і садівництвом. Тому сільськогосподарське товариство

Перший радянський трактор

закладало розсадники фруктових дерев, плантації виноградників. На 507 гектарах земель почав господарювати перший на Чигиринщині радгосп “Паризька Коммуна” (радгосп садовинтресту). Організовано було і лісомеліоративний розсадник.

У 1932 році в Чигирині створено машинно-тракторну станцію. Один із її перших трактористів І. Галич доставив із Харківського тракторного заводу 16 тракторів. МТС будувала цехи, майстерні для ремонту техніки, готувала кадри механізаторів.

Коли став до ладу один із найбільших на той час Черкаський консервний комбінат (1934 рік), значні площі посіву в районі чигиринці відвели під овочеві культури. З гордістю показували вони наслідки своєї праці на обласних, а потім і на Всесоюзній сільськогосподарських виставках. Так, у 1939 році від кожної фуражної корови в колгоспі ім. В.І. Леніна було надоєно по 1490 кг молока. Тоді це був непоганий показник.

У ті роки обновилися і значно розширився Чигиринський державний млин. Він почав давати продукцію на суму понад 200 тис. крб. На базі електростанції млина електрифікувалися міські установи та квартири мешканців міста. Почав працювати міський радіовузол (у 1931 році налічував 97 радіоточок). Набирала сили і примисловість. Зросли

потужності шкіряного заводу (напередодні Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років він щорічно обробляв близько 4 тисячі шкір, виготовляв юхту, підошви, хром) і деревообробного комбінату. У 1940 році він виготовив меблів та іншої продукції на суму 870 тис. крб. В Чигирині у ті роки активно функціонував цегельний завод, який випалював тоді понад мільйон штук цегли.

Напередодні Другої світової війни в місті діяли кілька артільей. Артіль “Жовтнева революція” поставляла жителям готовий одяг, а “Червоний чигиринець” - взуття. Далеко за межами Чигирини славилися художні вишивки українського вбрання, скатертей, серветок тощо, що їх виготовляли місцеві умільці в артілі “Художекспорт”. У 1938 році тут з'явилися підприємства швейної і лозомеблевої промисловості. Кількість робітників у Чигирині зросла до 1367 чоловік.

Боровиця. Утвердженню нової влади на селі активно допомагали незаможники. Так, в селі Боровиці на чолі утвореного в 1920 році КНС стали незаможні селяни П.К. Дубина, М.Г. та М.І. Чигирики. На той же час припадає і створення тут первинної партійної організації, яку спочатку очолив Р.К. Півоненко, а в 1923 році рішенням Черкаського окружного створено Боровицький волосний партосередок (секретар Максюченко).

Відбувалися зміни і в житті села. Восени 1927 року на зборах кутка 26 сімей згуртувалися в ТСОЗ “Комунар”. Головою обрали Г.К. Покрищенка. Майже водночас на другому кутку незаможники організували другий ТСОЗ “Більшовик”. На базі ТСОЗів восени 1929 року вирости дві сільськогосподарські артілі — “Нове життя” і “Більшовик”. Головами артілей стали Г.С. Супрун і П.Л. Захарченко.

У 1931 році при Медведівській МТС почали роботу курси трактористів та спеціалістів сільського господарства. “Крицеві коні”, як тоді любовно називали трактори, вабили до себе молодь. Комсомольська організація села Боровиці відрядила на курси своїх найактивніших членів. Першими механізаторами в Боровиці стали М.І. Кривошея, С.Є. Збаразький, М.П. Небесний, В.Є. Чигирик, дівчата В.К. Марусенко, Н.С. Поліщук, Т.Ю. Ратушна та Д.М. Гончаренко.

У той же час (1930 рік) місцеві рибалки та рибалки навколишніх наддніпрянських сіл організували рибартіль. Її очолили Л.А. Півненко та член комнезаму Ф.К. Збаразький.

З 1935 року боровицька артіль “Більшовик” вийшла в передові. Тут набрало великого розвитку громадське тваринництво, птахівництво і бджільництво.

Трудівники боровицького колгоспу ім. Комінтерну (так з 1935 року називалася артіль “Нове життя”) у 1938-1940 роки збирали по 23-25 цнт пшениці з га, а зернових — у середньому по 20 цнт з га.

У передвоєнний 1940 рік тваринники “Комінтерну” розгорнули боротьбу за надій 2500 кг молока на кожну фуражну корову.

Медведівка. У вересні 1920 року в Медведівці вперше організували комсомольський осередок. Із 22 осередків, які діяли у 1922 році на Чигиринщині, Медведівський був найорганізованішим і найсильнішим.

11 квітня 1923 року постановою Київського губвиконкому створено Медведівський район у складі Черкаського округу, який проіснував до 3 лютого 1931 року. Створення району з центром у Медведівці сприяло культурному й економічному зміцненню села.

В ті роки селу довелося долати і великі труднощі. Зруйноване війною господарство не могло забезпечити потреби населення навіть в продуктах харчування. У 1924 році на кожного їдця не вистачало по 6,9 пудів хліба. Під керівництвом Медведівського партосередку, що був створений на початку 1925 року при сприянні комсомольської організації та КНС, медведівці поступово налагоджували господарське життя. На початку 1925 року біднота організувала в селі товариство спільного обробітку землі (“Благо”). Весною тсозівці засіяли перші 5 га землі, а восени зібрали по 133 пуди зерна з гектара.

На той час у Медведівці проживало 2940 чоловік населення. Займалися вони хліборобством, а частина торгівлею. Тут діяв шкіряний завод, декілька вітряків, паровий млин, збудований сільськогосподарською кооперацією, олійниця і дві кузні.

Восени 1926 року у Медведівці засновано сільськогосподарське кредитне товариство, яке на кінець року мало 509 членів та 91 тис. крб. коштів. Від нього незаможники одержували допомогу грішми, посівним матеріалом, реманентом. Товариство відкрило свою прокатну станцію, яка мала сівалки, трієри, культиватори, залізні борони та інший сільськогосподарський реманент. Спеціально виділений персонал товариства консультував селян. Один агроном обслуговував 750 десятин та один інструктор 200 десятин землі. Одночасно було створено і споживче товариство (264 члени) з місячним оборотом 39,7 тис. карбованців.

Поворотним у житті Медведівки став 1929 рік. Тут було створено два колгоспи - “Новий шлях” і “Червона дружба”. Через рік вони злилися в одну артіль “Серп і молот”, яка на 1 лютого 1930 року об’єднала 501 господарство і мала 850 га орної землі. Особливе значення для села мало створення 1930 року Медведівської машинно-

тракторної станції. Тут з'явилися перші механізатори - трактористи, комбайнери. За рентабельністю та впровадженням стахановських методів праці Медведівська МТС у 1937 році вийшла на одне з перших місць в області.

Група комунарів артіль "Заповіт Ілліча" села Мельники. Фото 1929 року

По-новому прагнули господарювати і колгоспники. В артіль "Серп і молот" було добре поставлене тваринництво, городництво, садівництво. З року в рік тут вирощували все кращі врожаї. У 1940 році в господарстві зібрали зернових по 18 цнт з га, добилися надоїв по 2500 кг молока на фуражну корову і по 17

цнт м'яса на 100 га угідь. Трудівники одержали на трудовень по 2 кг хліба. Напередодні Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років колгосп став мільйонером і учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Тут спорудили 28 господарських та інших будівель. Колгосп придбав 4 автомашини, механізував частину робіт на фермах, провів значні роботи щодо освоєння та поліпшення малоприсаєднаних земель.

Мельники. Сільревком, комітет незаможних селян, а також утворений у жовтні 1921 року комсомольський осередок (налічував 12 комсомольців) були активними борцями за встановлення більшовицької влади та її зміцнення на селі. За рішенням Медведівського райпарткому, у липні 1925 року тут створено партійно-кандидатську групу, а 11 квітня 1926 року Мельниківський партійний осередок. Очолив його К.Х. Атамась.

У березні 1929 року було заснувано комуну "Заповіт Леніна". На загальних зборах комунари одностайно обрали головою свого земляка П.Т. Деркача. Згодом комуну очолив харківський робітник В. Мункін.

За короткий час було побудовано ряд тваринницьких приміщень, впорядковано сад, створено парникове господарство, налагоджено водопостачання, електрифіковано житла, обладнано механічний млин і майстерню для виготовлення обіддя. Відкрили їдальню, швейну і шевську майстерні. Почали працювати школа, дитячі ясла, клуб. На

своїх 600 га землі вже в перші роки господарювання вони вирощували добрі врожаї. Влітку 1931 року трудівники цього господарства здали державі 8 тисяч пудів хліба і виконали план хлібозаготівель на 101,5%.

Майже щодня до комунарів приходили делегації з різних сіл Чигиринщини. Господарі радо зустрічали гостей і щедро ділилися досвідом. У 1929 році до комуни завітав генеральний секретар ЦК КП(б) У Станіслав Вікентійович Косіор.

У 1930 році в селі створено два ТСОЗи — “Доля бідняка” та “Іскра”, які згодом об’єдналися в артіль “Ударник”. У 1931 році утворено артіль “П’ятирічка”, а в 1934 році комуни “Заповіт Леніна” перетворено в сільськогосподарську артіль. Уже в 1931 році в артілі “Іскра” одержали по 2,5 кг хліба на трудовень, а в передвоєнному 1940 році по 3 кг хліба і 3 крб. 50 коп. грошима. На той час кожен колгосп мав свої автомобілі, а поля обробляли трактори та інші машини й знаряддя Медведівської МТС.

*Станіслав Вікентійович
Косіор*

Суботів. У лютому 1922 року у Суботіві був створений комуністичний осередок. Почалась відбудова зруйнованого господарства. На початку 1924 року у селі з’явилася і комсомольська організація.

Поганий обробіток землі, недостатнє внесення добрив стали причиною низьких урожаїв. До заможного життя був тільки один шлях — кооперування господарств. У 1921 році в селі спершу організовується меліоративне товариство, яке мало трактор, 2 майстерні-кузні і вітряк. У 1922 році 25 селян згуртувалися в артіль “Полум’я праці”. Вона мала 162 га орної землі, трактор “Фордзон”, сівалку, молотарку, 2 плуги і 4 коней. На цей час у селі працювало 6 вітряків і олійниця.

На січень 1930 року до сільськогосподарської артілі увійшло 688 дворів, або 1453 працездатні особи. Вона мала 3407 га землі. На кінець 1930 року в селі вже було два колгоспи (“Метеор” та ім. Т.Г. Шевченка). Першими головами цих колективних господарств стали М.А. Низуненко і О.Ф. Гретченко. У 1932 році ці колгоспи об’єднуються в один — ім. Леніна.

У 1932 році на колгоспних полях у Суботіві з’явилися трактори Чигиринської МТС.

Мордва, Погорільці, Розсошенці. У жовтні 1922 року в Чигиринському повіті розпочалося роззброєння військових формувань. У наказі про це говорилося: „Населению мирно объявить о добровольной сдаче оружия. Если таковое не согласится добровольно стать, приказываю (...) произвести повальные обыски”. З села Мордвы передбачалося зібрати “38 винтовок, 1 пулемет, 5 ящиков патронов, 23 револьвера разных систем, 8 шашек калёного образца. Погорельцы 24 винтовки, 8 наганов (...), Розсошенцы — 24 винтовки, 1 пулемёт, 5 наганов (...), 1 ящик патронов”.

У 1929 році в Мордві, Погорільцях та Розсошенцях були утворені колгоспи. Вступаючи до колгоспу, селяни сплачували 3 крб. вступних, звозили реманент, зводили худобу. На селян, які відмовлялися добровільно йти до „комуни”, накладалися податки в таких розмірах і до того часу, доки селяни не писали заяву про вступ до колгоспу. В 1931-1933 роках багато колгоспників з Мордви, Розсошенець та Погорілець були відправлені на будівництво Дніпрогесу.

У 1928 році в **Трушівцях** організовано товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ), головою якого обрали Семена Брайченка. Наступного року ТСОЗ перетворили у колгосп, якому дали назву “Господар”. З 1933 року трушівський колгосп носив назву ім. Політвідділу. Для обробітку землі в ньому використовувався лише один, придбаний в кредит, трактор “Запорожець”. Як основну тяглову силу для оранки використовували корів, коней, волів, а сіяли переважно вручну. Ситуація дещо покращилась із створенням в Трушівцях в 1935 році машино-тракторної станції. Спочатку технічна база трушівської МТС складалась лише з 3 одиниць: 2 тракторів марки “Фордзон-Путіловець” і 1 автомобіля ЗІС. Урожайність зернових у довоєнний період не перевищувала 18 ц/га. Колгосп у 1937 році об’єднував 43% всіх селянських дворів. Більшість трушівчан, навіть після примусової колективізації, віддавало перевагу власному господарству.

2. ЗАМОЖНЕ СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ ДОБИ НЕПУ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ

Проблема визначення заможності українського селянства протягом усього радянського періоду, починаючи з 20-х років ХХ століття і до повного утвердження незалежності України, завжди була густо обставлена відверто політично-заангажованими чинниками.

Визначити реальні соціально-економічні параметри заможного господарства в добу недостатньо розвинутого товарного виробництва об’єктивно досить складно. Не сформульовано навіть єдиного

термінологічного визначення, яке б давало чітку характеристику заможного господарства. Даному типу господарства давались різні визначення: “куркульське”, “глитайське”, “міцне”, “багате”, “велике”, “дрібнокапіталістичне”, “господарство сільської буржуазії”, “великоексплуататорське” тощо.

У науковій літературі розрізняються три типи господарств заможних селян (“куркулів”): а) дореволюційні “куркулі”; б) “куркулі радянські”; в) “куркулі” за назвою, а в дійсності середняки і навіть бідняки, що чинили опір насильницькій колективізації.

Заможне селянське господарство України доби НЕПу — це найбільш економічно стале, прибуткове, раціональне та перспективне господарство трудящого селянства, яке в умовах запровадження ринкових механізмів, внаслідок самовідданої праці, землеробського хисту і підприємницького таланту у економічному плані було міцнішим, в порівнянні з іншими соціально-економічними групами села.

Заможні господарства були важливим елементом соціально-економічної структури села, і відігравали значну роль у піднесенні продуктивних сил сільського господарства України.

Заможне селянство відігравало провідну роль у роботі сільсько-господарської кооперації, насамперед у високотоварних фахових товариствах та кредитних спілках.

Радянська держава всіма доступними засобами намагалась максимально використати економічний потенціал заможних господарств. Головна ставка більшовицького режиму робилася на податкову політику. Саме господарства заможних селянських груп ставали головним об’єктом найбільшого податкового тиску.

Економічно міцне селянське господарство ніяк не вписувалось в ортодоксальну комуністичну доктрину з її ставленням до селянства як до класу віджилого, за самою суттю своєю опозиційного ультрарадикальній інтерпретації марксизму-більшовизму. Самим фактом свого відносно незалежного від радянської влади існування заможний селянин-власник об’єктивно кидав виклик тоталітарному режиму. Все це спонукало до того, що протягом 20-х років минулого століття заможне селянство зазнавало від радянської держави безперервних утисків та перепон на шляху свого господарсько-економічного розвитку.

Господарсько-економічне відродження українського селянства в добу непу закономірно створило умови до появи на селі активного суспільного прошарку, представленого заможним селянством. Тому основним завданням, яке було поставлене перед активними провідниками

більшовицької політики в селянському середовищі — комітетами незаможних селян (КНС), — було обмеження представництва економічно міцного заможного селянства в органах місцевої влади на селі.

В першій половині 20-х років XX століття заможне селянство брало активну участь у діяльності осередків національного культурно-освітнього товариства “Просвіта”. Це не вписувалось у заплановане більшовицьким режимом насадження радянської моделі культурного розвитку українського села і стало основною причиною її ліквідації.

Політика правлячої партії по відношенню до заможного селянства України особливо в другій половині 20-х років XX століття зводилась до його повного політичного, економічного і морального підкорення. Свого піку боротьба із заможними групами українського села досягла під час хлібозаготівельних кампаній другої половини 20-х років XX століття. Під час їх проведення радянська влада вдавалася до відкритого ігнорування будь-яких форм законності. Проводячи відверто насильницькі, по відношенню до селянства хлібозаготівельні кампанії, місцеві партійно-радянські органи застосовували не просто незаконні, але і жорстоко-брутальні методи. У відповідь заможне селянство проявляло значну суспільно-політичну активність та вело відкриту агітацію проти антиселянських заходів радянської влади.

Напередодні суцільної колективізації поняття “куркуль” остаточно втратило будь-яке соціально-економічне значення і перетворилось у карикатурно-ідеологічний жупел відвертої боротьби більшовицького режиму із селянством. Під нього підпадали всі селяни, незадоволені політикою міцніючого тоталітарного режиму.

Комплексний аналіз проблеми дає підстави в якісно нових умовах подати наступне бачення основних соціально-економічних параметрів заможного селянського господарства.

Зажо́нні селянські господарства України доби НЕПу за своєю внутрішньою сутністю поділялись на три підгрупи: **нижче заможне, середньо заможне і вище заможне (багате)**.

Характерними рисами **нижче заможного** селянства є: а) *використання праці лише власної сім’ї*; б) *не застосування у своєму господарстві постійної праці найманих робітників*; в) *відсутність як надлишку, так і нестачі робочої худоби*; г) *наявність землі і змоги її обробити*; д) *незначні сталі прибутки*; е) *вкладання прибутків в реманент та худобу*; є) *володіння технологією ведення ефективної землеробської діяльності, а також наявність в цьому напрямку хисту, таланту та бажання*.

Ведення сільського господарства **середньо заможним** прошарком визначається такими особливостями: а) *цілорічне використання у*

господарстві власної праці і посезонно, під час весняних і осінніх польових робіт; б) достатня кількість земельних запасів; в) наявність у господарстві худоби, сільськогосподарського реманенту (здача їх лишків в оренду); г) постійність сталих товарних лишків; д) накопичення в результаті праці на землі, здавання в оренду реманенту та робочої худоби, грошових коштів; е) оренда землі в інших груп селянства за оплату в натуральній та грошовій формі; є) вкладання коштів в нерухоме майно, сільськогосподарський реманент, будівельні матеріали, інколи вкладання грошових коштів поза сільськогосподарське виробництво; ж) незначне кредитування односельців; з) володіння технологією ведення ефективного землеробства, що супроводжувалось наявністю хисту, таланту та бажання.

Що ж до **вище заможного (багатого)** сільського населення, то серед його основних ознак виділяють: а) володіння великою кількістю земельних запасів; б) постійне залучення для ведення власного господарства найманих робітників; в) велика кількість товарної сільськогосподарської продукції; г) наявність у господарстві надлишку сільгоспреманенту, робочої худоби; д) використання в господарстві сільськогосподарських машин з механічним двигуном; е) оренда землі; є) отримання прибутку від здачі в оренду худоби, сільськогосподарського реманенту; ж) заняття комерційним посередництвом на селі, лихварством, підрядами; з) ведення торговельного закладу; і) постійне вкладання коштів поза сільськогосподарське виробництво; ї) наявність у власному користуванні олійниці, млина, крупорушки, крупосушні; к) купівля та розведення племінних порід великої рогатої худоби; л) володіння ефективною технологією землеробства в поєднанні з традиційним хистом, талантом та бажанням.

Розкуркулення селян

Заможне селянство було визнаним носієм економічного та науково-технічного прогресу в сільському господарстві. Це проявлялось у придбанні ним сучасних сільськогосподарських машин із механічними двигунами, розведенні племінних порід худоби, впровадженню нових високоврожайних сортів зернових та технічних культур.

Історичний досвід переконливо показав, що в роки НЕПу навіть при мінімально сприятливих умовах, за досить короткий період на українській

землі сформувався численний прошарок ефективних господарів-власників. Проте його існування не вписувалось в більшовицьку модель функціонування сільського господарства. Його здоровий господарський прагматизм, життєвий реалізм, достатньо висока політична культура та громадська активність були суттєвою перепорою для утвердження на селі більшовицької тоталітарної системи.

Досить не однозначним було ставлення селянства України до більшовицької політики “ліквідації куркульства як класу”. Селянське середовище, а це головним чином бідняцько-середняцька його частина, стосовно ставлення до згаданої політики було розділене у власних симпатіях-антипатіях на дві частини — на частину прибічників та частину противників заможного селянства. “Куркулі — не вороги. Куркулів у нас немає, а є більш заможні селяни, але вони так чи інакше допомагають властям, — наголошували селяни, — сплачують податки і здають свої хлібні залишки”. Середняк Липій із с. Котельва відзначав: “Надто сильно жмуть куркулів. Їх давно розкуркулили, вони нічого уже не мають. Так як куркулі залишилися без майна — їх можна було б організувати в одне колективне об’єднання і цим самим пролетаризувати їх”. Селянство усвідомлювало згубність радянської політики стосовно заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого куркульського засилля на селі наприкінці 20-х років минулого століття не існувало, що хоч і існувало на селі господарство, яке підпадало під більшовицьке тлумачення його як “куркульського”, воно було не більше ніж міцним, заможнішим від інших груп селянства. Тому середняцтво обурювалось і, у більшості випадків, виступало на захист заможного селянина. “Навіщо ви хочете виселити трударів на Сахалін, — наголошували селяни, — які вони куркулі, адже вони працюють. Немає правди на землі, кругом один обман”.

У радянському селі мало місце і негативне ставлення до заможних груп села. Частина селянства відкрито виступала в підтримку дій більшовицької влади. “Куркуля потрібно швидко розкуркулити. Якщо його не чіпати, тоді він через 10 років буде поміщиком”. “Погано, що радянська влада так довго церемонилась з куркулями, їх давно потрібно було знищити, окрім шкоди, вони нам нічого не приносили”. Такими були думки негативно налаштованих людей проти заможних селян.

Поставивши за мету ліквідувати заможний прошарок селянства в ході суцільної колективізації, радянська влада в цілому планувала здійснити це економічним шляхом. Він пролягав через позбавлення його засобів виробництва. Водночас до заможного селянства, яке наважувалось на будь-який опір, радянська влада негайно вживала

жорстокі адміністративні репресії. Причому, вони діставали відкриту підтримку з боку бідняцьких та частини середняцьких мас селянства. Протягом весни-осені 1929 року селяни самі “розкуркулили” по Україні 33 тисячі господарств. Протягом зими й весни 1930 року було розкуркулено ще 90 тисяч господарств.

У кінці серпня 1930 року президія ВУЦВК, керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, затверджує рішення, яке вже не завуальовано, а абсолютно офіційно поклало початок політиці так званого “розкуркулення”. Кампанію експропріації селянських господарств в 1930 році проводили в основному комнезами. Озброєні бригади вимагали від заможних селян виконання відверто фантастичних, абсолютно нереальних обсягів хлібозаготівель та податків. У випадку, коли селянин не міг їх виконати, його майно конфісковували й продавали за безцінь, нібито на покриття боргів. Самого селянина виселяли із села або ж він сам рятувався за допомогою втечі. У багатьох випадках селян було депортовано до Сибіру.

За статистичними даними, за весь період “розкуркулення” (1930-1932 рр.) з території України було депортовано близько вісімсот п’ятдесят тисяч селян, близько трьохсот п’ятдесят тисяч втекло із села до міста, а близько п’ятсот п’ятдесят тисяч переховувалося на території інших сіл.

Згідно з радянським законодавством заможні селяни (“куркулі”) та їхні діти до початку 40-х років XX століття зазнавали всіляких утисків та переслідувань. До 1937 року вони були позбавлені права голосу, не мали змоги працевлаштуватися на престижну роботу, позбавлялися стипендій у школах. На кінець 40-х років минулого століття згадані дискримінаційні заходи застосовувалися вже в незначній мірі.

Складовою сталінського курсу була так звана соціалістична колективізація сільського господарства. Цей напрям був визначений у 1927 році на XV з’їзді ВКП(б). На початку 1928 року Сталін та його оточення внесли в рішення з’їзду корективи, суть яких полягала в ще більшому обмеженні елементів ринку, що залишилися від НЕПу, у насильницькій ліквідації всіх форм сільськогосподарської кооперації, а також “куркульства як класу”. Єдиною формою організації виробництва на селі мали стати колгоспи й радгоспи. Все це мало здійснитися за три-чотири роки. Тих, хто виступив проти “лінії партії”, оголосили “ворогами народу” і репресували (М. Бухаріна, М. Рикова, О. Томського та інших). З цих же причин сталася й розправа над

видатними вченими-аграрниками О. Чаяновим, К. Кондратьєвим та іншими.

*Розкуркулена родина біля хати.
Фото початку 30-х років XX століття*

У 1929 році на пленумі ЦК ВКП(б) було зазначено, що Україна повинна в найкоротший термін запровадити колективізацію, показуючи приклад іншим республікам СРСР. І вона почала показувати такий приклад. Якщо у жовтні 1929 року в Україні було 10 суцільно колективізованих районів, то вже в грудні того ж року їх було 46. Встановлення колгоспно-радгоспної системи супроводжувалося насильницькою експропріацією землі, худоби, реманенту. Робилося все для того, щоб убити одвічне прагнення селянина мати власну землю та вчитися продуктивно працювати на ній. Забираючи майже все, селян силоміць заганяли до колгоспів, а незгодних репресували. Фактично йшлося про розселяння українських хліборобів. Частина з них, насамперед молодь, йшла до міст, у промисловість. Чимало вихідців з села, котрі ставали студентами або призивалися до Червоної армії, не поверталися додому. Тяжкими були для України й наслідки масових депортацій. Наприкінці 20-х років минулого століття 850 тис. українських селян були примусово переселені в необжиті райони Польського півострова та Сибіру. На розселяння хліборобів була спрямована і політика “ліквідації куркульства як класу”, адже тоді постраждало й чимало середняцьких господарств.

Аби забезпечити високі темпи колективізації, більшовики направили до українського села 62 тис. робітників. Сюди прибули також так звані 25-тисячники, як правило, російські робітники, які мали здійснювати аграрну політику партії. На 1 червня 1930 року у республіці було насильницьки розкуркулено 90 тис. господарств, а всього за роки колективізації до 200 тис. Разом з усіма членами сімей “куркулів” та “під куркульників” це становило біля 1,2 млн осіб. Більше половини з них було депортовано на Північ і до Сибіру. В 1932 році,

запровадивши паспортну систему в містах, влада фактично прикріпила селян до колгоспної землі, зробила їх державними кріпаками.

У ході колективізації на Чигиринщині виконувались майже всі розпорядження, які надходили з центральних органів влади на місця. Проте у деяких місцях фіксуються випадки відвертих перекручень директив партії в справі колективізації, про що в таємних зведеннях подавалось в ЦК КП(б)У. Найбільш яскраво ці факти виявились в окремих селах Медведівського району. Наприклад, представник Чигиринського РВК (до якого був приєднаний Медведівський район) Понисько в Мельничанській сільській раді заявляв: “Ми вважаємо за куркулів усіх тих, що мають на сьогодні власність”.

У 1930 році до Шевченківської округи було включено Медведівський і Чигиринський райони. Як же ж тут проходила колективізація?

За даними на 1 листопада 1930 року, у Медведівському районі було колективізовано 7,5 тис. га землі (20,5%) і 2994 господарства (27,5%), а у Чигиринському районі відповідно — 4,8 га землі (29,6%) і 1786 господарств (21,0%).

Досить цікавий документ щодо розкуркулення в Чигирині вдалось розшукати у фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України в Києві: “В селі Чигирині Чигиринського району, що на Шевченківщині, сільрада, аби куркулі не встигли переховати майна, розкуркулення проводила вночі. Майно передано до РВК. На загальних зборах селяни кричали: “Ми їм (“куркулям”) не давали, ми й не будемо в них відбирати і не будемо їх виселяти”. З 200 присутніх на зборах селян за розкуркулення проголосувало лише 7 чоловік”.

Як бачимо, досить складно, і водночас трагічно проходила більшовицька модель колективізації на Чигиринщині, як і в цілому по всій Україні.

Отже, в результаті “соціалістичної колективізації” радянська влада досягла багатьох цілей. Заможне і здатне до продуктивної праці селянство (в тому числі, значна частина середняків) було винищено. Інша частина селян, насамперед найбідніших, була загнана до колгоспів, унаслідок чого сталося розселяння українських хліборобів. Через масові репресії значною мірою був підірваний генофонд українського народу в цілому і українського селянства зокрема. Не зуміла радянська влада досягти лише того, заради чого офіційно й була запроваджена “соціалістична колективізація”, — створення високопродуктивного сільського господарства, піднесення життєвого рівня населення.

3. ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ І ЧИГИРИНЩИНА

У 1932-1933 роках український народ, особливо селянство, відчули на собі, мабуть, один з найтрагічніших результатів колективізації голодомор. Його витоки слід шукати в аграрній політиці радянської влади. Плани хлібозаготівель, зокрема, ніколи не були економічно обґрунтованими, вони по суті означали продовольчу диктатуру. В українських хліборобів вилучали майже дві третини валового збору зерна, переважну більшість тваринницької продукції. Крім того, колгоспи власними силами утримували машинно-тракторні станції, і продукції для достатньої оплати праці хліборобів у них уже не залишалося.

*Жертви голодомору
1932-1933 років*

У 1931 році майже третина урожаю була втрачена під час жнив. Плани хлібозаготівель, однак, залишилися без змін. У 1932 році площа посівів в Україні зменшилась на 1/5. План же хлібозаготівель був піднятий на 44%. У 1932 році була прийнята постанова “Про охорону соціалістичної власності”, згідно з якою за “присвоєння” навіть жмені зерна з колгоспного поля селяни каралися розстрілом або концтабором. У засіки держави тоді забирали навіть насіннєвий фонд, не видаючи колгоспникам ані зернини.

У республіці почався голод. У березні 1933 року ним було охоплено 103 з 400 районів. Однак навіть за цих умов значна кількість зерна йшла на експорт. Центральна влада спромоглася виділити Україні лише 3 млн пудів хліба. Яка його частина потрапила голодуючим, і сьогодні залишається невідомим. Відоме інше: втрати України становили 5-7 мільйонів люду. *Цей голодомор був безсумнівно штучним і класифікується, як радянсько-більшовицький геноцид проти українського народу.*

У 1932-1933 роках Чигиринським краєм прокотився голодомор.

Дуже багато вимирало людей у селах Чигиринщини. Чимало людей ходили попід хатами і просили їсти. Ось що розповідають про події тих страшних років жителі села Розсошенці: “Кладовище було дуже мале, а людей вимирало дуже багато. Для мертвих не вистачало місця.

Розширювати кладовище не дозволяли. Якщо протягом одного дня вимирало багато людей, то їх викидали в одну яму”.

За неповними статистичними даними, на території районів і міст, що нині входять у Черкаську область, на 1 березня 1933 року померло від голоду 1780 жителів, опухло від недоїдання 13 тисяч.

За офіційними даними, на 1 березня 1933 року на Чигиринщині голодувало 429 сімей. До Чигиринського району тоді було включено 25 населених пунктів.

Загальна кількість голодуючих дітей на Чигиринщині у березні 1933 року становила 1050 осіб, дорослих — 660 осіб. Опухлих від голоду було 283 особи.

Голод убивав людину фізично, він зламував її морально, руйнуючи тисячоліттями вистраждані моральні принципи і заборони. Голод позбавляв людей їхньої людської подоби. Покійним не було спокою і після смерті. Свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих.

Скільки людей загинуло від голоду на Чигиринщині на сьогодні сказати складно. Якщо виходити з того, що за переписом населення в УРСР у 1926 році у межах тодішнього Чигиринського району проживало 95,4 тисяч чоловік, а вже за попередніми даними наступного, так званого “репресивного” перепису населення, який був проведений на початку 1937 року, на Чигиринщині проживало — 76,1 тисяч чоловік, то можливо кількість жителів Чигиринщини, які стали жертвами голодомору може (якщо припустити) коливатися в межах близько 10 тисяч осіб. До речі, на 1 червня 1937 року на обліку в НКФ у Чигиринському районі перебувало 80,1 тисяч чоловік, тобто, як бачимо, за десять років — з 1926 року по 1936 рік кількість населення Чигиринщини зменшилась на 15,3 тисяч чоловік (але зменшення проходило не лише за рахунок голодомору 1932-1933 років, сюди слід включати і наслідки насильницької колективізації, тобто так зване “розкуркулення”, виїзди невтримавших більшовицьких експериментів за межі території України, переїзди в інші регіони держави тощо).

4. СТАНОВИЩЕ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ НА ЧИГИРИНЩИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Невід’ємною частиною української історії 20-х років XX століття стало культурне будівництво. Воно почалося в складних умовах — більшість населення була неписьменною, значна частина інтелігенції емігрувала, а та, що залишилася, не користувалася довірою більшовиків і помітного впливу на культурно-освітнє життя суспільства не справляла.

Найгострішою залишалася проблема ліквідації неписьменності. Її вирішення тією чи іншою мірою стосувалося всіх сфер суспільного

На курсах ліквідації неписьменності

життя від виробництва (підготовка кваліфікованих кадрів) до духовної сфери, де ставилося завдання не стільки залучити трудящих до культури, скільки виховати нову, “комуністичну” людину. Це завдання в більшовицькій

концепції соціальних перетворень було чи не найголовнішим.

Влада зуміла виробити дієві практичні й теоретичні підвалини ліквідації неписьменності: безплатність і доступність, залучення широкої мережі державних і громадських структур до культурно-освітніх заходів, а також армії, різних верств населення на чолі з Всеукраїнською надзвичайною комісією по боротьбі з неписьменністю. Результати були вагомі: до 1927 року в Україні навчилися читати й писати 2 млн. чол. На 1930 рік писемність досягла 77%.

Значні зусилля держава і громадськість доклали до розвитку мережі загальноосвітніх закладів. У 1928-29 роках в школах УСРР навчалося 2,6 млн. учнів, але майже кожна третя дитина залишалася поза школою.

Школи не були належним чином забезпечені вчителями. Нерідко дітей навчали так звані “висуванці” (місцеві комуністи, комсомольці тощо). Вони, як правило, не мали належного професійного і культурного рівня. Тому й рівень навчально-виховного процесу нерідко був примітивним.

До того ж із середини 20-х років минулого століття на школу посилювся негативний вплив адміністративно-командної системи нівелювання особи, цілковите підкорення її інтересів колективній волі і диктату режиму.

Питання про історичні уроки українізації сьогодні має неабияке практично-політичне значення. Нагадаємо, що це був український різновид політики коренізації, проголошеної XII зїздом РКП(б) у 1923 році. Її метою було зміцнення контролю над Україною та іншими національними окраїнами. Йшлося про перехід держапарату до

спілкування і ведення документації українською мовою, поповнення партії українцями, сприяння розвитку національної за формою культури тощо.

Об'єктивно ця політика відповідала інтересам народу, оскільки за царату утиски українства були доведені до крайнощів. Більшовики проголошували намір здійснити відповідні заходи ще в 1919 році (пригадайте зміст партійного рішення “Про радянську владу на Україні”), проте державний та партійний апарати тривалий час чинили опір українізації.

Становище змінилося в середині 20-х роках XX століття, коли українізація збіглася з масовим потоком національного відродження і охопила все суспільно-культурне життя.

Внаслідок українізації, в 1927 році в УСРР 80% шкіл (відповідно до питомої ваги українців) перейшли на українську мову викладання, а також більше ніж 25% інститутів, понад 50% технікумів. Українською мовою видавалося більше половини книг і періодики, повністю велося радіомовлення, випускалися майже всі кінофільми, кількість українців серед держaparату за 1923-1927 роки зросла з 35% до 54%, серед членів КП(б)У — з 23% до 52%. Водночас у ЦК КП(б)У українців було не більше чверті, а першими керівниками КП(б)У Москва призначала винятково неукраїнців.

Українізація сприяла певному зближенню позицій на культурно-освітній ниві частини парткерівників з національною інтелігенцією, посиленню українського націонал-комунізму і українського національно-демократичного руху взагалі.

Протягом 30-х років XX століття було ліквідовано більшість здобутків українізації, передусім русифіковано українські школи, вузи, газети, радіомовлення, бібліотеки.

Становище культури України в ті роки характеризувалося поступовою ліквідацією позитивних і незаперечних здобутків попереднього українського національно-культурного відродження. Наслідки сталінізму в цій сфері суспільного життя виявились катастрофічними: українське відродження 20-х - 30-х років XX століття увійшло в історію як “розстріляне”.

На початку 30-х років минулого століття тривали і певні позитивні тенденції в розвитку освіти. З осені 1930 року був запроваджений всеобуч. Певні успіхи було досягнуто в ліквідації неписьменності дорослих, створенні підручників, будівництві шкіл, підготовці кадрів. У 1933 році в УСРР працювало 126 тис. вчителів, загальним навчанням

було охоплено 98% дітей віком до 10 років, а 95% випускників початкової школи вчилися далі. У 1939 році учителів було 194 тис., у середніх школах вчилася третина всіх учнів (загалом їх було 5,5 млн.), з них 80% — в україномовних школах. Завдяки будівництву нових шкіл, було ліквідовано третю зміну навчання.

Згортання процесу українізації супроводжувалося посиленням негативного впливу АКС на школи — голодомор майже припинив навчання на селі, вчителі мали недостатню кваліфікацію і мізерну платню, освіта ставала одним із знарядь русифікації, звелася нанівець різноманітність форм навчання. У 1932 році запровадили єдину структуру загальноосвітньої школи, було стандартизовано навчальні програми і обмежено творчість вчителя. Еталоном для шкільного курсу історії став сталінський “Короткий курс історії ВКП(б)”. З 1938 року почалося згортання шкіл національних груп.

Зміни в промисловому і сільськогосподарському виробництві йшли поряд з розвитком культури та освіти в Чигирині та селах району. Ще у 1919 році воєнно-революційний комітет встановив контроль за роботою навчальних закладів міста, серед них було три початкові, дві вищі початкові школи для хлопців і дівчат, середнє шляхово-будівельне технічне училище та середня 4-класна шляхово-будівельна школа.

Успішно ліквідовувалась неписьменність серед населення. Немало було зроблено і для влаштування сиріт та безпритульних. З 1925 року успішно діяла спеціальна Чигиринська дитяча колонія, в якій на кошти округу виховувалося 50 дітей.

Розгорталась освітня та культурно-масова робота. З 1923 року в Чигирині почав працювати театр імені Воровського, який став значним культурним центром міста. У 1928 році при Чигиринській семирічній школі розпочала діяти друга школа для дорослої молоді. Тоді ж вирішено питання про організацію кооперативної школи та про перший дитячий майданчик на 101 дітей. З 1930 року для допомоги біднішій частині населення в навчанні дітей з ініціативи КНС створено спеціальний грошовий фонд.

У 1932 році вийшов перший помер районної газети “Ленінським шляхом”. З 1 січня 1939 року районка починає виходити під іншою назвою — “За сталінський урожай”.

В 1939-му році розпочав роботу Чигиринський районний вузол радіомовлення.

На базі Кіровоградської школи соціалістичного обліку та річної

школи бухгалтерії тоді ж засновано Чигиринський сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку.

Поступово відбувались зміни в культурно-освітньому напрямку і в селах Чигиринського району. Так, у Боровиці було збудовано клуб на 400 місць, двоповерхове приміщення середньої школи на 400 учнів, нове приміщення сільської ради та сільський магазин.

У 1926 році у Медведівці було відкрито семирічну школу, де працювали 9 учителів і навчалось 439 учнів. До роботи по ліквідації неписьменності були залучені вчителі, лікарі, партійний, радянський та комсомольський актив (53 чоловіка). Протягом 1927-1928 років вони допомогли оволодіти грамотою 204 мешканцям села. У селі розпочали роботу медична та ветеринарна лікарні, аптека, діяла лікарня на 20 ліжок. Медведівці мали пошту, 4 торгові точки. У 1936 році тут відкрито середню школу, а у 1941 році розпочато будівництво її нового приміщення.

У мельниківській неповно-середній школі навчалось на початку 20-х років XX століття близько 400 дітей. При клубі працювали хоровий, струнний та драматичний гуртки, які мали успіх не лише у односельців, а й в навколишніх селах.

У міжвоєнний період багато було зроблено для налагодження освітньої роботи в Суботові. Так, у березні 1919 року тут почала працювати початкова школа. У 1925 році в ній навчалось 200 дітей, а в школах лікнепу — 160 дорослих чоловіків і жінок. Центром культурно-освітньої роботи на той час став сільбуд. При ньому працювали бібліотека, а також хоровий, драматичний і військово-спортивний гуртки.

Напередодні війни у Суботові були початкова і семирічна школи, в яких навчалось 405 дітей. До 1939 року тут повністю ліквідовано неписьменність; працювали бібліотека і клуб. У 1941 році розпочато будівництво нового клубу із залом на 400 місць і 8 кімнатами для роботи гуртків.

Позитивним явищем для району було створення в 1925 році у Мордві Бойченком І.І капели бандуристів.

У 1937 році в Трушівцях було відкрито середню школу.

В цілому культурно-освітній розвиток Чигиринщини у міжвоєнний період проходив у загальному контексті виконання загальнодержавної більшовицької політики в сфері культури та освіти.

5. ЦЕРКВИ ЧИГИРИНЩИНИ: ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ

Президент Українського музею у місті Нью-Йорк (США) Тит Геврик свого часу справедливо зазначив, що “українські церкви та дзвіниці,

що прикрашали краєвиди України, є невід'ємною частиною культурної спадщини українців”.

*Миколаївський собор
Медведівського Свято-
Миколаївського монастиря.
Зруйнований у 1934 році*

Переважна більшість українських сіл чи міст мали свою архітектурну та духовну велич — храм. Як правило, його розташовували на майдані або іншому підвищеному місці, так, щоб споруду було видно звідусіль. Він був окрасою поселення, зводився на замовлення і кошти мешканців, а іноді і окремих меценатів. Саме в культових спорудах найвиразніше виявилась будівнича обдарованість українського народу. Ці споруди захоплювали своєю красою і Чигиринщину, вписуючись у мальовничу природу краю. Тут була збудована значна їх кількість.

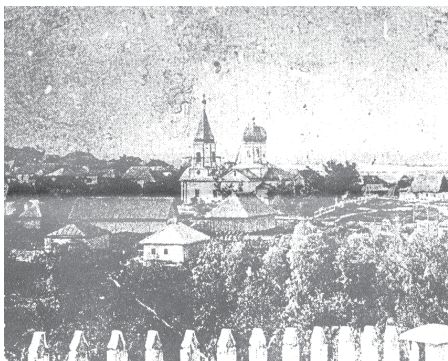
В історії України церковна архітектура неодноразово зазнавала нищення і наруги. Не винятком стали

і 30-ті роки XX століття, коли більшовицько-тоталітарний режим свідомо і варварсько винищував релігійні споруди, цим самим проводячи в життя свій декрет про відокремлення церкви від держави.

У 1923 році в Чигирині радянським режимом було прийнято рішення закрити відомий своєю давньою історією, яка бере свій початок ще до доби Хмельницького, Чигиринський Свято-Троїцький дівочий монастир. Протягом 1924 - 1925 років його культове майно було передане в Черкаське вікарне управління, яке, в свою чергу, частину речей жіночої обителі закріпило за Черкаським Миколаївським кафедральним собором. У 1927 році було вбито останню ігуменю монастиря Рафаїлу (у 2000 році завдяки дослідженням наукового співробітника НІКЗ “Чигирин” А.І. Перепелиці було знайдено поховання ігумені Рафаїли, останки якої будуть канонізовані православною церквою). У 1933 році на місці Чигиринського Свято-Троїцького дівочого монастиря залишились лише фундамент. Один із дзвонів монастиря зараз знаходиться на дзвіниці Іллінської церкви у селі Суботові. А собор Пресвятої Трійці,

який знаходився на території монастиря, того ж року було розібрано.

У 1921 році церква в селі Мордва перейшла у відання УАПЦ та на українську мову богослужіння. Священиком там був Сербин Яків Петрович. У 1930 році тамтешній храм Успенія Пресвятої Богородиці

Церква Архистратига Божого Михайла в селі Суботіві (фото 1912 р.). Зруйнована у 30-х роках ХХ століття

УАПЦ за наказом більшовицької влади було перетворено на склад, а в 1932 році і сама церква згоріла.

У 30-ті роки минулого століття у Медведівці було зруйновано увесь комплекс Свято-Миколаївського чоловічого монастиря і сам Миколаївський собор (зруйнований у 1931 році). До речі, цей монастир був збудований ще у 1795 році. Бібліотеку монастиря спалили, а деревину та каміння використали для господарчих потреб.

У ті роки наруги і знищення зазнала збудована ще Богданом Хмельницьким дерев'яна Михайлівська церква в Суботіві. Ця тризрубна трибаннева церква була збудована у кращих народних традиціях з дубових брусів. Проіснувала вона до 1935 року минулого століття. Спочатку в ній потрошили різьблений з липи іконостас і влаштували сільський клуб, а потім і саму церкву розібрали на дрова.

У 1934 році радянською владою закрито у місті Чигирині дерев'яну Свято-Успенську церкву, а її настоятеля отця Іоанна Нікіфорівіа 25 березня 1938 року було репресовано.

У 1935 році закрито Свято-Михайлівський храм у селі Полуднівка. Репресованим 4 листопада 1937 року був і його настоятель отець Антоній Буряк. У цей же рік було закрито і дерев'яну церкву Покрови Пресвятої Богородиці у селі Мельники, а її настоятеля отця Феодора Гончаренка, який на момент арешту був ієромонахом Медведівського Свято-Миколаївського монастиря, 16 листопада 1937 року також було репресовано.

Щодо сучасної святині України — Іллінської церкви в Суботіві, то вона також не була винятком у плані наруги, проте, на щастя, вона не була

знищена. У XX столітті Іллінську церкву двічі закривали: в 1923-1941 роках в ній улаштували сільський клуб, а потім колгоспне зерносховище; в 1962-1990 роках у ній діяв музей-усипальниця Богдана Хмельницького.

Щодо Мотронинського монастиря, то наприкінці 20-х років XX століття, а саме у 1929 році все майно монастиря було радянською владою конфісковано і передано у користування новоствореної комуні “Заповіт Ілліча”. Монастир припинив виконувати свою безпосередню функцію ще у 1923 році. Його культові та цивільні споруди зазнали руйнації. Від них уціліла лише мурована будівля Троїцької церкви. Лише наприкінці 80-х років минулого століття Мотронинський Свято-Троїцький жіночий монастир відновив свою діяльність.

В цілому на території Черкащини з 1919 року по 1969 рік органами радянської влади було закрито майже 700 православних та п'ять старообрядських храмів, 10 католицьких костелів, близько 60 синагог, багато з яких були безжалісно знищені.

6. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ

Жорстокого удару по всій духовній сфері України було завдано масовими політичними репресіями 30-х років XX століття. Нове керівництво Наркомату освіти УСРР в особі В. Затонського і А. Хвилі (попередній нарком, прихильник українізації М. Скрипник був доведений до самогубства) при підтримці Політбюро ЦК КП(б)У повело широкомасштабну боротьбу з “націоналістичною засміченістю” культурно-освітніх, мистецьких, наукових та релігійних установ.

Особливо страждала інтелігенція. Одним із перших політичних процесів в Україні проти неї стала сфальсифікована ОДПУ справа “Спілки визволення України”: за нею офіційно було засуджено 45 чоловік (2 академіки, 11 професорів, 2 письменники, науковці, викладачі вузів, учителі, юристи, священнослужителі, студенти, державні діячі УНР). На місцях по цій справі репресії набули масового характеру і цим було започатковано державний політичний терор проти інтелектуалів України.

Не обминула хвиля терору і Чигиринщину. На початку 1938 року в селах Суботів та Мордва прокотилася хвиля арештів членів так званої “повстанської організації”, яка мала за мету підняти “на случай войны вооруженное восстание против Советской власти”. Тільки в Мордві в 1937-1938 роках було репресовано 22 особи.

Репресій зазнавали і письменники. Так, у 1937 році був репресований член Спілки письменників України, уродженець села Боровиці Чигиринського району Віталій Єлисейович Чигирин.

22 квітня 1937 року оперуповноважена таємно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Гольдман випродукувала за вказівкою свого начальства постанову, в якій Віталій Чигирин був звинувачений у приналежності до української націоналістично-фашистської терористичної організації, яка замишляла вчинити розправу над тодішніми “вождями” республіки. Того ж дня він був заарештований на своїй квартирі у присутності неодмінного при таких акціях двірника ролітівського будинку в Києві Івана Низельського.

У єжовських застінках Віталій Чигирин поведився на подив мужньо і стійко. На “конвейсрах” і очних ставках рішуче відкидав усі звинувачення й наклепи. Протоколи його допитів рясніють твердженнями: “Ніякою контрреволюційною діяльністю я ніколи не займався!”, “Контрреволюційних зв’язків не мав і не маю!”, “Винним себе не визнаю!”, “Про існування троцькістських організацій не знав і не знаю...”.

В одному чистосердечно зізнався Чигирин: у день самогубства Миколи Хвильового (13 травня 1933 року) він відправив до Харкова таку телеграму Івану Кириленку: “Разом із тобою ридаємо над могилою Хвильового”. Проте цього виявилось досить, щоб 14 липня 1937 року виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням диввійськюрита Ричкова на закритому засіданні ухвалила: застосувати до Чигирина найвищу міру покарання — розстріл без права оскарження.

Наступного дня, 15 листопада 1937 року, життя його насильно було обірване в київській тюрмі, а ім’я надовго забуте.

Лише 27 вересня 1956 року президія правління Спілки письменників України вустами Олеса Гончара і Юрія Смолича порушила перед прокуратурою республіки клопотання про перегляд справи Віталія Чигирина і його цілковиту реабілітацію. І рівно через п’ять місяців, 27 лютого 1957 року Військова колегія Верховного Суду СРСР на підставі матеріалів, що заново відкрились, винесла ухвалу: вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 14 липня 1937 року стосовно Віталія Чигирина скасувати і справу про нього припинити за відсутністю складу злочину.

Віталій Чигирин реабілітований посмертно.

Чигирин Віталій Єлисейович

Народився 4 травня 1908 року в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області в багатодітній сім’ї сільського вчителя.

Працював у Золотоніській друкарні. Після

*Віталій Єлисейович
Чигирин*

закінчення курсів працював у заводській газеті "Дзержинець" у місті Кам'янськ (нині місто Дніпродзержинськ).

1933 рік – відповідальний секретар "Літературної газети" (місто Харків). 1934 рік – прийняття до Спілки письменників СРСР. Членський квиток підписав сам Максим Горький.

Автор п'єс "Сонце" та "Шляхи" (у співавторстві з М. Миньком), роману "Квітень" (1937). Автор таких прозових книг, як: "Фрагменти доби" (1932), "Світання" (1934), "Перший гарт" (1935), "Дівчата" (1936), "Записки хлопчика", "Повість про хорошу дівчину".

У 1937 році був репресований. Член Спілки письменників України. Реабілітований посмертно у 1957 році.

У цей же страшний геноцидний 1937 рік було заарештовано і репресовано заступника директора Чигиринської середньої школи №1, вчителя української мови та літератури Андрія Івановича Кримського. На той час він був знаним в державі поетом і прозаїком.

*Андрій Іванович
Кримський*

Кримський Андрій Іванович

Народився у 1905 році на Кіровоградщині.

Відомий український письменник.

Освіта вища педагогічна. Тривалий час жив і працював в місті Чигирині.

Працював заступником директора Чигиринської середньої школи № 1. Викладав українську мову та літературу.

У 1937 році безпідставно заарештований сталінськими сатрапами і кинутий до в'язниці ГУЛАГу. Реабілітований у 1963 році.

Автор численних віршів та оповідань, надрукованих у 30-х роках минулого століття у київських журналах "Нова громада", "Глобус", "Всесвіт" та інших. Автор роману "Рекорд" (до наших днів не зберігся, оскільки був знищений кадебістами). Знищена була також значна частина віршів та оповідань. Нині нам відомі близько двох десятків віршів та оповідань, які вдалось зібрати у архівах міст Києва та Хоркова.

Репресованим в ті страшні сталінські роки був і наш земляк, людина із світовим ім'ям – Олександр Митрофанович Пучківський. Це – хірург, який першим у світі успішно зробив операцію на лобних пазухах і яку донині за його методикою виконують у більшості країн світу.

Він любив Україну, її народ, історію. Цього було досить, щоб звинуватити його у справі приналежності до “Спілки визволення України”. Заарештований органами ГПУ.

Пучківський Олександр Митрофанович

Народився 30 червня 1881 року в місті Чигирині Черкаської області в родині службовця.

Освіта. Санкт-Петербурзька військово-медична академія (1905).

Після закінчення гімназії вступив до військово-медичної академії у Санкт-Петербурзі, яку закінчив у 1905 році.

1920 рік – професор медичного факультету Одеського університету (згодом – Одеський медичний інститут).

У період з 1921 по 1922 роки працював завідувачем кафедри оториноларингології Одеського медичного інституту.

У 1922 році запрошений працювати до Київського медичного інституту. У 1926 році Олександр Митрофанович видає тут перший український посібник з оториноларингології – “Хвороба вуха, носа та горлянки. Підручник для лікарів та студентів”. У 1931 році вийшла друком ще одна книга – “Хвороби органа слуху і верхніх дихальних (дишних) органів у дітей та підлітків. Підручник для лікарів та студентів і працівників ОХМАДИТу та ОЗДП”.

Автор понад 100 наукових праць, присвячених розпізнаванню та лікуванню затяжних інфекційних хвороб вуха, горла і носа, праці про склерому дихальних шляхів, ураження туберкульозом. На той час це були одні з перших таких досліджень у світовій медицині. Ці праці не втратили своєї ваги і донині.

О. Пучківський талановитий хірург. Підготував багатьох спеціалістів в галузі хірургії, розробив ряд оперативних втручань за власною методикою.

Хірурги усього світу виконують нині кістково-пластичну операцію на лобних пазухах за методикою Пучківського.

Звинувачений у справі приналежності до “Спілки визволення України”. Заарештований органами ГПУ. Загинув 14 лютого 1942 року.

У жовтні 1940 року за антирадянську агітацію заарештовано викладачів Чигиринського технікуму соціалістичного обліку К.С. Іваненка та П.Т. Приходька. Вони звинувачувались у антирадянській агітації, а саме – в розповсюдженні контрреволюційних анекдотів, nereагуванні на антирадянські вияви в технікумі, наклепи на радянську владу. А виявлялось це в тому, що вчителі і учні в розмовах скаржилися на погані матеріальні умови життя. Це відповідало об’єктивній дійсності. Обидва викладачі були реабілітовані у жовтні 1970 року.

Репресії тоталітарного режиму торкнулись не лише діячів культури, освіти і науки. Радянська влада наполегливо знищувала і священнослужителів та активних прихильників релігії. Не обминула в цьому

напрямку радянська репресивна машина і чигиринський край (див. документ до розділу за №7 (*“Святі мученики Чигиринської землі”*)).

Лише за період з 1 червня 1936 року по січень 1937 року населення Чигиринського району зменшилось з 80,1 тисяч осіб до 76,1 тисячі осіб, тобто на 4 тисячі осіб.

Ми привели лише поодинокі згадки про репресії тоталітарного режиму на Чигиринщині. Взагалі на цій історичній землі тисячі людей були безневинно страчені, замучені голодом і тортурами, заслані до концентраційних таборів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. Складіть таблицю: *“Чигиринщина у 20-30-ті роки XX століття за адміністративно-територіальним поділом”* за наступним зразком:

№ п/п	До якої області (губернії) належала Чигиринщина	Роки
1.		

2. Коли на Чигиринщині повністю було встановлено радянську владу?

3. В якому році Чигирин став районним центром?

4. Охарактеризуйте життя в селах Чигиринщини у 1921-1941 роках?

5. На які три підгрупи, за сучасним науковим поглядом, поділяється заможне селянство України доби НЕПу?

6. Як проходила колективізація та розкуркулення у 20-30-ті роки XX століття на Чигиринщині?

7. Назвіть причини голодомору 1932-1933 років? Скільки дорослого населення та дітей голодувало на Чигиринщині за даними на 1933 рік?

8. Охарактеризуйте становище на Чигиринщині в період 1921-1941 років у культурно-освітньому напрямку? Що таке лікнеп?

9. Розкажіть про трагічну історію церков на Чигиринщині в 20-30-ті роки минулого століття? Чому більшовицька тоталітарна влада закривала і руйнувала культові споруди?

10. Розкажіть про політичні репресії на Чигиринщині в 30-ті роки XX століття?

11. У чому полягає світова велич постаті уродженця Чигиринщини Олександра Митрофановича Пучківського? За що він був заарештований у 1937 році, і яка його подальша доля?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:**1. Із доповідної записки Рацівського сільського осередку КП(б)У Чигиринському районному комітету КП(б)У про роботу за травень-червень 1925 року***21 червня 1925 р.*

Комосередок засновано 3 травня 1925 року з ініціативи районного партійного комітету.

Село Рацево має 448 дворів (окремих господарств), мешканців (чоловіків і жінок) — 2.280. Землі степової, де сіється хліб — 885,29 дес., сінокісної — 1067,42 дес., пісків та боліт — 354,88. Разом — 2307,54. Степової землі припадає на їдока по селу — 0,34 дес. Селянство з своїх земель не прогодовується, а закуповує для своїх потреб хліб із других районів, навіть при хорошому врожаї. Хазяйнують за старими прадідівськими порядками. В побудові села /немає/ ніякої плановості, хати порозкидані, одна від другої стоять далеко, село розтягнуте на 10-12 верст. Системи сівозміни не ведеться ніякої, сіють хто як попав. Обробляють землю найпримітивнішим способом. Селянство не має навіть жодної сівалки та інших сільськогосподарських машин. Раніше село жило здебільшого за рахунок заробітків у поміщиків та куркулів Катеринославщини, Таврії та Одещини. Зараз більше всього з прибутків від худоби. Селянство займається скотарством, але /є/ багато і таких осіб, які не знаходять застосування своєї праці.

*(Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921-1925.**Збірник документів і матеріалів. — Черкаси, 1962. — С. 235-236)***ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:**

1. Прочитавши даний документ, що ви можете сказати про становище жителів села Рацево та сільського господарства цього села Чигиринщини на кінець першої половини 20-х років ХХ століття?

2. Лист Чигиринського районного комітету КП(б)У до партосередків району про чергові завдання на осінньо-зимовий період*19 вересня 1925 р.*

Товариші! Кінчається виробничий рік, а з тим розпочинається новий. Звичайно, кожен господар, а з ним усі організації і, в першу чергу, партія повинні враховувати наслідки та досвід минулого року, склавши

на підставі цього бюджет-план нашої господарчої, політично-культурної праці, керуючись постановами 14 партконференції та останнього пленуму ЦК КП(б)У. Наш бюджет-план, а значить темп практичної корисної праці, обумовлюється, як ніколи, сприятливим господарчим ростом села.

Врожай цього року не йде в порівняння з минулим: якщо торік нестача в харчах становила 430.000 пуд. зернохліба, то зараз ми маємо навіть лишку 214.103 пуд., а в масштабах округу — до 8 мільйонів плюс по району лишку соломи 1.208.253 пуд., не включаючи сюди садовини, врожай якої гарний, городини та збільшеного значення заробітків. До цього треба додати зменшений податок по району (на 50 %, а по деяких селах і на 60 %). Зазначені цифри яскраво свідчать, що виробничі сили села одержують значний поштовх до їх розвитку, а з ним і розвитку нашого господарства в цілому, що в свою чергу відіб'ється на збільшенні політичної активності та розширенні радянського будівництва по всіх галузях; вищезазначені /заходи/ потребують великого напруження партійних сил і відповідного пристосування то організації самої роботи.

Поруч з ростом господарства вдосконалюється сільськогосподарське приладдя, поліпшується насіння, вводяться кращі способи обробітку, поширюється агрономія та ін. Навіть у нашому районі, який є в більшості споживчим, а не виробничим, ніколи не мав двигуна, молотарок, а тим більше трактора, — зараз уже закуплено кілька двигунів, молотарок та іншого сільськогосподарського знаряддя і навіть замовлено три трактори. Це є позитивне явище чи ні? Безперечно! Партія і радянська влада на це йшли, будуть підтримувати і сприяти цьому надалі. Але придивляючись до кількості лишків хліба, врожайності, культурного господарювання, завозу машин, ми бачимо, що це йде, в першу чергу, за рахунок ініціативи заможного-середняцького елементу і лише одинаків-незаможників. Дивуватись цьому немає чого; з одного боку це до деякої міри природно, бо тут /є/ господарча можливість, організацій — не вміння та інше, з другого боку, це свідчить про слабкий почин і вміння наших осередків плюс КНС, КСМ робити організовано господарчі справи в даних умовах.

Корінного зламу в господарчій роботі у нас немає. Іде зріст і збагачення, а також використання сил нашого комнезаму здебільшого середняцьким елементом. Само собою, звідси впливає перше і головне наше завдання: зуміти бути організатором господарства по лінії нашої суспільності, ближче стати до рішень господарства. Організації зросту заможного-середняцької частини треба протиставити зріст середняцько-незаможних мас. Тим більше, що в наших руках все багатство.

Організація машинових товариств, супряг, скотарських товариств, кращий посівматеріал, перехід на культурне господарювання, вперта і краща постановка праці в своєму господарстві, організація переселення, закріплення і поширення меліоративних товариств, використання землі переселенців для утворення господарчих об'єднань для бідноти і середняків, піднесення роботи земельних громад, доцільність використання кредиту, розгортання кооперації у всіх галузях, поширення сільськогосподарських гуртків та інше, — /все це/ мусить стати головним стрижнем діяльності наших організацій на осінньо-зимовий сезон.

(Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921-1925. Збірник документів і матеріалів. — Черкаси, 1962. — С. 237-239)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. На основі аналізу прочитаного вами вище архівного документу, що ви можете сказати про становище в сільському господарстві Чигиринщини восени 1925 року?

3. Селяни медведівського району виступають за створення селянських союзів

Із спеціальної доповіді про характерні моменти у політичних настроях селянства УРСР від 21 жовтня 1926 року поданого в ЦК КП(б) У під грифом цілком таємно

“В цілому ряді сіл Медведівського району підвищення ставок оподаткування сільського господарства створило серед куркулів і заможних селян настрої про організацію селянських союзів. При цьому виголошуються тенденції, що через ці союзи можна буде експортувати за кордон хліб, аби весь прибуток потрапляв не в руки держави, а безпосередньо селянству”.

(Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. І, оп. 20, справа 2316)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Чи проявляло політичну активність селянство Чигиринщини в період 1921-1941 рр. і в чому вона прослідковувалась?

2. Яку мету намагались ставити перед собою селянські союзи? Яка ваша думка відносно цього?

4. Звернення колгоспника Тінчанського колгоспу “Життя” до редакції газети “Радянське село” від 7 липня 1932 року

“До редакції “Радянське село, звернувся колгоспник Тінчанського колгоспу “Життя” Мирошниченко Василь з питанням: Чи має право правління колгоспу зараховувати той хліб в щот трудовнів, який колгоспник зібрав у себе на садібі, як це трапилось у колгоспі “Життя” при розрахунках 1931 року?

Через що й залишилось багато садіб не засіяних на цей рік, бо виходить так — робив для себе сам та ще й заплатив”.

(Краєзнавець Черкащини. Другий випуск. — 1991. — С. 73)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши даний документ, що ви можете сказати про становище в сільському господарстві Чигиринщини на початку 30-х років минулого століття?

2. Чи правомірно, на вашу думку, чинило місцеве колгоспне керівництво, зараховуючи зібраний на своїй присадибній ділянці урожай хліба в рахунок трудовнів?

5. Антипартійний фольклор 20-30-х років записаний на Чигиринщині

1. Устань, Ленін, подивися,

До чого ми дожилися:

Клуня раком, хата боком,

І коняка з одним оком,

І корова без хвоста,

І комора пуста,

Ні овечки ні свині

Тільки Сталін на стіні.

(Записано в с. Суботів від Панасенко Ганни Свиридівни 1902 р.н.)

2. “Питається сніг морозу: —

Чи є чоботи для СОЗу?

Нема чобіт, самі лапті,

Розлетівся СОЗ на клапті”.

(Записано в колишньому Медведівському районі)

3. Не просіть ви, діти, сала

Бо совєцька власть забрала.

(Записано в колишньому Медведівському районі)

4. Тіло голе, лапті в клетку

Виполняєм п'ятилетку.

(Записано в колишньому Медведівському районі)

5. “Устань, Ленін, подивися,

До чого ми дожилися:

Ловим миші та товчем

Лемішаники печем”.

(Записано в с. Суботові від Кучер Гафії Євменівни 1929 р.н.)

(Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації в Україні. — К., 1993. — С. 12-13.; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933 роки. — К., 1992. — С. 296)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. На основі аналізу прочитаних вами вище народних частівок, що ви можете сказати про ту атмосферу, яка панувала у селі в роки колективізації та голодомору?

6. Літопис Чигиринського краю

Кінець 20-х початок 30-х років минулого століття відзначається, як період успішної ліквідації неписьменності, невпинного потягу населення до друкованих джерел інформації.

Впродовж 1930-1931 років на Черкащині створюються зародки регіональної преси як засобу забезпечення насамперед ідеологічного контролю над населенням.

1931 рік став переломним у заснуванні районних газет Черкаського краю. Місцеві видання починали виходити на Корсунщині, Городищині, Звенигородщині, Золотоніщині, Шполянщині, Уманщині, Тальнівщині, Монастирищині, Жашківщині, Христинівщині, Кам'янщині.

У травні 1931 року вийшов перший номер органу Чигиринського РК КП (б) України та райвиконкому і райпрофради газета “Ленінським шляхом”. Виходила вона 12 разів на місяць. Ціна окремого числа становила 3 коп. Загальний наклад — 4150 примірників.

Адреса редакції: м. Чигирин, вул. Садова, 33. Редактор П.Г. Устінов.

Матеріали, вміщені в перших числах видання, яскраво відображали сторінки життя населення Чигиринщини. Перегляд їх асоціюється з кадрами документальної кінохроніки 30-х років, де основними темами були суцільна колективізація, боротьба з неписьменністю серед дорослого населення, з проявами “опортунізму” в різних сферах господарства, з куркульством тощо. Інформація позитивного

характеру подавалась щодо організацій, які активно включались у передплату видання, ті ж, хто відставав у цьому, піддавались критиці. Сума передплати на рік становила 2 крб. 40 коп., на 6 міс. — 1 крб. 20 коп., на 3 міс. — 60 коп., на місяць — 20 коп. Належна увага приділялась і платним оголошенням — за рядок петиту треба було сплатити 50 коп.

Особливо цікавою видається постійна газетна рубрика “Листування з робількорами”. Оскільки велика кількість дописувачів брала участь у творенні газети, редакція зверталася до них з рекомендаціями, окремі з яких залишаються актуальними і понині. Час від часу в газеті подавались пояснення, чому не опубліковано той чи інший лист, з обов’язковими вказівками прізвища автора матеріалу, його адреси.

Практикувались різні варіації підписів авторів матеріалів. Це могли бути аббревіатури, прізвище з ініціалами, просто ім’я чи прізвище, досить часто зустрічаються псевдоніми, не позбавлені грубуватого сільського гумору. Усталеної форми підписів ще не було. Критичні матеріали, вміщені в постійних рубриках “Рогожаний прапор” та “Чорна дошка” досить успішно сприяли формуванню громадської думки. Переважна більшість їх публікацій носила критичний характер, де засуджувалось пияцтво, гультьайство, безгосподарність тощо. Досить часто в газетах тих років зустрічаються дотепні фейлетони місцевих авторів.

Чільне місце приділялось привітанням партійного керівництва країни, якими рясніли передовиці газети.

Зважаючи на обмежений доступ до населення краю інших періодичних видань (про що неодноразово сповіщалося в районці), окремою рубрикою досить широко подавалися вісті з-за кордону.

Публікувались оголошення для вступників навчальних закладів виключно сільськогосподарського напрямку.

Відрадно відзначити, що увага населення акцентувалася на збереженні пам’яток історії.

Очевидно, спочатку газета не мала можливості публікувати місцеві фотознімки. Цю прогалину заповнювали передруки з центральних видань.

Видання мало вигляд дуже наближений до рекламних листків місцевої преси царських часів. Більш сучасного дизайну газета набула лише з 1939 року.

З 1 січня 1939 року районка починає виходити під назвою “За сталінський урожай”. Адреса редакції: вул. Радянська, 29, телефон 13. Ціна окремого номера — 5 коп., на рік — 15 крб. Виходить щоденно.

Наклад — 4000 примірників. У той час у ній досить докладно подавалися новини про колгоспне будівництво.

Напередодні війни особлива увага приділялася функціонуванню оборонних гуртків, до участі в яких залучалися як молодь, так і літні колгоспники. В колгоспах, школах, закладах культури, організаціях створювались гуртки протиповітряної і протихімічної оборони, стрілецької і санітарної справи, їх діяльність постійно висвітлювалось на сторінках газети.

З виходом “Короткого курсу історії ВКП (б)” було запроваджено постійну рубрику “На допомогу вивчаючим історію ВКП (б)”, регулярно публікувалися Укази Президії Верховної Ради СРСР.

Досить часто виходили сторінки, присвячені культурній спадщині нашого народу.

Тепер вже видання мало фотокореспондента. Досить часто вміщувались високоякісні знімки передовиків виробництва, сюжети з весняних польових робіт, занять гуртків тощо.

З часу окупації Чигиринщини (серпень 1941 р.) і до весни 1944 року газета не видавалася. З початком деєсталінізації в Україні (1953 р.) дещо зменшилась заідеологізованість видання. Більше уваги приділялось матеріалам стосовно життя населення району. Після XX з’їзду КПРС, коли було засуджено репресивну практику тоталітарного режиму, особливо частими стали публікації про “боротьбу з культом особи Сталіна на місцях”, що проявлялася здебільшого в перейменуванні вулиць, установ, вилученні з бібліотек книг з творами про Сталіна тощо.

З №8 за 1956 рік районна газета стала називатися “Зоря комунізму”, зберігши цю назву на 35 років.

Історія становлення і подальшої розбудови районної газети повністю співзвучна з основними моментами життя населення Чигиринського краю. Окремі матеріали, вміщені на її сторінках, без перебільшення можна вважати ціннішими відомостей архівних сховищ. Особливо слухними видаються публікації газети для місцевих краєзнавців, освітян, учнівської молоді, адже це історія Чигиринщини, зібрана мешканцями краю, які люблять її, знають і досліджують краще, ретельніше, глибше, ніж будь-хто інший. Сміливо можна вважати 70-річну історію районної газети літописом Чигиринського краю, завдяки якому можна вивчати його історію.

Надія Кукса (с. Суботів)

(Чигиринські Вісті. — 2001. — 6 червня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Коли вийшов перший номер районної газети Чигиринщини?*
- 2. Яку назву районка мала у 30-х-80-х роках минулого століття і яку вона має назву нині?*
- 3. Хто нині є редактором газети “Чигиринські Вісті”?*

7. Святі мученики Чигиринської землі**Священномученик Іоанн Нікіфорів**

(1878 - 25.03.1938)

Ім'я священномученика Іоанна Нікіфоріва пов'язане одночасно і з Полтавською, і з Чигиринською землею, бо народився отець Іоанн 1878 року на Полтавській землі, у селі Пащенкова Балка, останнім же його притулком був Чигирин, де він жив у родині брата Сергія Григоровича Нікіфорова й звідки пішов у свій останній хресний шлях. Щодо родини отця Іоанна немає жодних відомостей, окрім того що у Чигирині він мешкав у домі свого брата. Не виключено, що він міг бути до 1923 року насельником одного з численних монастирів на Київщині, але встановити це нині не надається можливим. Відомо лише те, що останній час він служив священником у Чигирині.

У якому з двох чигиринських храмів правив – у кам'яній соборній церкві Хрестовоздвиження чи у дерев'яній Свято-Успенській – залишається також невідомим, але скоріш за все то був, певно, дерев'яний: його було закрито у 1934 році. Коли отець Іоанн лише з'явився на світ, у цій церкві настоятелем був один з священицької династії Татарових, близький родич ще одного священномученика – Володимира Татарова, який народився у селі Ревівка і також вславив Чигиринську землю своїм мученицьким подвигом. З Чигиринщиною пов'язані імена, принаймні, дванадцяти з 104-х новомучеників, одинадцять з яких народилися на ній.

Отець Іоанн належав до когорти відносно молодих священнослужителів: він походив з сім'ї священика і отримав середню духовну освіту у 1900 році. У сан священика був висвячений близько 1903 року, по досягненні певного віку. Це був час, коли закладався фундамент майбутніх негативних подій у житті народів величезної царської імперії. До побуту входили нові, народно-демократичні, ліберальні ідеї. Вони торкнулися і життя Церкви, посявши в душах деяких служителів з білого духовенства маніакальні ідеї справедливості всупереч домінуючій в Церкві ієрархії. Наполегливе прагнення певних кіл, головним чином, вихідців з числа високоосвічених священиків-інтелігентів столичних храмів, перестроїти, оновити за їхніми уявленнями церковне життя викликало цілком обґрунтований опір збоку ортодоксальної більшості духовенства, яка цілком розумно дотримувалася канонів і догм, відстоюючи незмінність і сталість у житті Церкви.

Ліберальний дух майже не зачепив провінції, але деякі сходи дав і тут. В архівних матеріалах згадується випадок, коли випускник духовної семінарії, молодий законоучитель церковнопарафіяльної школи села Листопадівки Чигиринського повіту Василь Чабан зухвало виступав напередодні Великодня 1907 року з відкрито революційними соціал-демократичними гаслами: щоправда, врешті решт це коштувало йому кар'єри, але не вплинуло ні на його погляди, ні на подальшу долю цієї людини, що свідчить про щирість бунтівних переконань і, якоюсь мірою, ілюструє становище в духовному осередку початку XX століття. Був благочинним округу Черкаського повіту, останній час перебував завідуючим канцелярією керуючого Черкаського архієрея. Чимало справді талановитих, здібних священників з Київщини також не уникли цієї спокуси. Серед імен, які нам стали відомі, вражає уяву ім'я і доля протоієрея Кирила Ш., останнього перед закриттям настоятеля церкви Святої Тройці, що стояла на Пагорбі Слави: цей священник був відзначений усіма відомими у Церкві нагородами, мав золотий наперсний хрест, ще один - також золотий - хрест з оздобами, мав митру, він був благочинним 1-го округу Черкаського повіту, а останній час навіть завідував канцелярією Черкаського єпископа - аж до 1923 року. Цей священник мав такий послужний список, як ніхто з інших священників у єпархії, і чи не це спричинилося до того, що протоієрей Кирил Ш. прийняв дух оновлення і у 1937 році вмер, страчений, з цим клеймом?..

Отець Іоанн Нікіфоров, вихований у православній священницькій сім'ї, був далекий від тих настроїв, він усе життя дотримувався догматів і норм Православної традиції у богослужінні і управлінні парафією, яку очолював, і у подальшому не сприйняв ні бунтівного духу оновлення, ні ідей українських самосвятів-розкольників; не зміг сприйняти і нової влади, відверто відстоюючи право на волю совісті і віру і вільне сповідання Бога.

«Браття і сестри! — так звертався він до своєї пастви у проповідях. Сатана оплутав світ, не піддавайтесь іроду. Він біснується під захистом закону, але близький час покарання... Прийде день, Бог розділить світ надвоє, і поставить з правої руки праведників, які підуть до раю, зліва ж грішників, яких відправить до пекла на вічні муки...».

«Вів розкладницьку роботу серед населення. Після закриття храму займався таємним богослужінням вдома... Збирає стариків і старух, проводить богослужіння, а також активно готує громадян до свята Різдва... Соціальне небезпечна людина» (з характеристики сільради Чигирини). Характеристику було видано запит НКВС.

Свято Різдва Христового, до якого отець Іоанн так готував своїх нечисленних підстаркуватих духовних чад і до якого, звичайно ж, готувався сам, святий провів у ізоляторі Чигиринського райвідділу НКВС. Він був заарештований у Різдвяний Святий Вечір — 6 січня 1938 року. Саме у переддень свята Різдва було заарештовано ще двох уродженців Чигиринщини — мучеників Феодора Кибу і Дмитрія Крупницького, які мешкали у Черкасах.

Якими шляхами рухалася справа, невідомо: постанова про, початок слідства видана лиш 25.01.1938 року.

«О преступной деятельности Никифорова И.Г. Собирает у себя на квартире антисоветский элемент, с которым под видом богослужения проводит контрреволюционную работу... Проводил исповедь на дому. Говорил: «Советская власть не от Бога... Скоро ей придет конец».

Обвинувачення позначено датою 07.03.1938 року і містить ті самі облудні фрази і псевдозвинувачення. У кінці зроблений висновок: *«Допрошенный в качестве обвиняемого, а также при очной ставке виновным себя не признал».* Є всі підстави вважати, що отець Іоанн після арешту був відправлений до Києва і там, на підставі рішення Особової Трійки КОУ НКВС, яке позначене тією ж датою, що і звинувачення, був мученицькі страчений. Акт щодо виконання вироків позначений 25.03.1938 року. Він провів під слідством 77 днів і ночей, але жодної провини мужньо не визнав.

Реабілітований 25.05.1989 року.

Священномученик Семен Рябовіл

(03.08.1886 - 10.11.1937)

Священномученик Семен Рябовіл народився у селі Іваньківці Ново-Георгіївського повіту Харківської губернії (Кіровоградська область). На жаль, жодних інших свідчень щодо його походження і освіти не збереглося, та, виходячи з діючого у ті часи законодавства і церковних уставів і знаючи, що у 1913 році Семен Рябовіл був рукопокладений у сан священника, отримавши призначення настоятелем до села Вершаці Чигиринського повіту, можна припустити, що він мав середню духовну освіту, тобто закінчив семінарію. А це мало статися найменш у 22-річному віці, і не де інше, як у Києві, звідки Київська єпархія, до якої належав Чигирин, отримувала кадри.

У 1913 році отцю Семену саме виповнилося 27 років – віковий ценз священника, і молодий батюшка очолює, певно, нову парафію. Відомо, що у Вершацях наприкінці дев'ятого століття власної церкви не було (Справочная книжка Киевской епархии. 1882 г.). Він назавжди має залишитися священником у місці свого призначення: у ті часи священники парафій взагалі ніколи не міняли, тим більше, з власного бажання.

Вірогідно, отець Семен забезпечував і сусіднє село Стецівку, яке не мало церкви, де, як зазначено у характеристиці Вершацької сільради, священник *“мав міцне господарство”*, від якого був *“звільнений”* під час розкулачення у 1929 році. А у 1932-му, невблаганна радянська влада – *“за клопотанням загальних зборів”* – церкву закрила, і священник, який не зрікся сну і віри, був змушений здобувати на прожиток сім'ї тим, що мав виконувати треби віруючих вдома. Його родина: матушка Катерина (1896), вірна помічниця у нелегкому труді на пастирській ниві, і діти – донька Лариса (1916) та син Димитрій (1918) – разом з ним переносили усі незгоди того важкого часу. Все довелося перетерпіти самому отцю Семену і членам його сім'ї: і голод, і гоніння як сім'ї незреченого “попа”, ураженого у правах,

і презирство навколишніх – адже діти священика були майже такими ж відкинутими суспільством, як і діти ворогів народу.

Донька одного священика пригадує, що, коли заарештували її батька і вислали на Північ, її вигнали зі школи. Два роки вона не навчалася, і лише коли влада збагнула, що з неповнолітніх дітей так званих лішенців і репресованих можна, і треба, виховувати «гідних членів нового суспільства». Як влада, так і суспільство в цілому, ставилися до священиків і їхніх родин, як до відсталих у розумовому розвитку людей.

“Нас, — згадує Марина Львівна Веремко, дочка репресованого священика з села Деренківець, — діти закидували камінцями і папками, перекирвляли, дражнили, інколи навіть били” (з листа до архієпископа Черкаського і Канівського Софронія).

Діти священика Семена не були винятком. Якби не та частина мешканців села, яка підтримувала священика, не тільки духовно, а й матеріально, не пережити б родині Рябоволів голодомору 1933-го. Та були люди у всі часи.

Його звинувачували у всіх смертних гріхах, які, за думкою каральних органів, мали призвести, щонайменш, до загибелі влади у радянській державі.

“Установлено, что Рябовол С.С. среди населения, резко антисоветски себя проявляет. Проводит контрреволюционную работу, высказывается против советской власти: «Советская власть временная, скоро ей придет конец...” Виновним себя не признал» (Із звинувачувального висновку 20.10.1937 року).

На підставі цього звинувачення Судова Трійка, яка теж грала як і слідство, у піддавки з владою, виносить самий суворий вирок: розстріляти. Вирок незабаром був приведений до виконання, що засвідчено випискою з акту від 10 листопада 1937 року - в цей день, певніше, ніч, на 52-му році життя православний священик з села Вершаці Чигиринського району, Семен Степанович Рябовол був безчинно скараний...

Проминули роки і десятиріччя, та не всі забули про цю славу людину. До Черкаського Управління держбезпеки звернувся племінник священномученика Василь Григорович Будяк, з приводу встановлення долі рідного дядька. Справу, за якою отець Семен був засуджений до смертної кари, було переглянуто Президією Черкаського обласного суду. Ось цитата з висновку експертної комісії, якій було доручено вивчення архівно-слідчої справи (24.12. 1988 року): *«показания свидетелей носят неконкретный характер, противоречивы, вызывают сомнения в их объективности... В действиях Рябова С.С. отсутствует состав преступления»*.

Таким чином, ім'я святого мученика було очищене від наклепу. На підставі цього заключення Президія Черкаського обласного суду реабілітувала отця Семена Рябова своїм актом від 3 лютого 1989 року. У справі є лист однієї людини, яка у дитинстві знала і пам'ятала святого. Дехто Дмитрій Григорович Саленко з Одеси теж звернувся до органів з листом про встановлення

істини. Між іншим там є такі слова: *«в моей памяти это был честный и благородный человек»*.

Таким він, дійсно, й був – священномученик Семен Рябовіл: гідна і благородна людина. Таким і залишиться назавжди у пам'яті нашої і наших нащадків.

Преподобномученик Антоній Буряк (10.12.1888 - 04.11.1937)

Відомо, що цей майбутній святий мученик за віру Христову народився у селі Вершаці Чигиринського повіту. За власними свідченнями, батько святого Ананія (певно, син також носив у миру це ім'я) – мав аж десять гектарів орної землі і все життя займався сільським господарством і мав добрий достаток, щоб дати дітям, як це робили інші заможні селяни, добру освіту. Але, незважаючи на це, майбутній святий мав лише одне бажання – служити Богу, і, як він каже, свого господарства ніколи не мав і жив при монастирі у Медведівці, певно, на послуху, бо в 1915 році був покликаний до діючої армії, а, повернувшись у 1920 році до мирного життя, він приймає чернецький постриг і до 1930 року залишається служити при рідному монастирі, як і його земляк ієромонах, Преподобномученик Феодор Гончаренко.

Коли їх позбавили можливості жити в обителі, отець Антоній отримує парафію у селі Полуднівка – при Свято-Михайлівському храмі, і, як він свідчить на допиті, служить до 1935 року, тобто до закриття. Характеристика Полуднівської сільради дає деяку уяву про отця Антонія і умови, у яких протікало його життя:

«...малограмотний, нежонатий, до революції монах Миколаївського монастиря, під час революції був попом Миколаївського монастиря. З 1930 року попом у Полуднівці, до 1936 року. Зараз проживає у Полуднівці, фізично не працює, по вечорах в себе в домі збирає одноосібників чоловіків і жінок і проводить з ними бесіди на тему встановлення церкви, доказує, що в колгосп вступати нічого, скоро такі розпадуться, бо ніде їх немає, а в нас є люди, щоб встановити церкву, розігнати колгосп і встановити старі порядки. Має зв'язок з сусідніми селами та районами, де збирає вечірні молитви в хатах, на яких веде контрреволюційну роботу. Веде агітацію проти позики на оборону і говорить: "Краще збирайте гроші на церкву".

Цього виявилось достатнім для арешту отця Антонія, який стався 4 вересня 1937 року. При обшуку було виявлено і, певно, відібрано *"покривала для чаші – 2 шт., харарь – 1, Євангелій – 4, служебный молитвослов – 2, печать для просфор – 1, грамотки -9, помазок для мирування – 1, вінців для покійних – 81, бланків для молитви покійних – 29"*. Цим було підкріплено *"провину"* у самовільному служінні.

Пред'явлені при арешті звинувачення і свідчення односельців чернець відкидає: контрреволюційної роботи не проводив, про те, що буде війна,

прийдуть фашисти, і колгоспи розваляться, не казав, що папа Римський з німцями договорився про похід на Радянський Союз, не казав...

Звинувачувальний висновок було винесено і пред'явлено 7 вересня 1937 року:

«В 1930 году во время волынки организовал волынщиков на разгром колхоза, собирал по квартирам кулаков и единоличников, под видом богослужения проводил контрреволюционную работу, работу по сбору средств на постройку церкви после свержения советской власти...»

Отака маячня, але вона стає приводом для його знищення. Одночасно виявляється, що після тієї «волинки», тобто, простіше, бойкотування створеного колгоспу, отець Антоній був заарештований, та ні тоді, ані тепер провини своєї «не визнавав».

16 жовтня відбулося засідання Трійки у Києві, на якому було вирішено долю багатьох священнослужителів з Черкас, Умані, інших регіонів Київської області. Майже без винятку, рішення було одне: розстріляти. У цей день присудили до страти і ієромонаха Антонія Ананійовича Буряка, який все своє свідоме життя присвятив служінню Богові і людям.

4 листопада його не стало: не доживши три тижні до свого сорокадев'ятиріччя, чернець був страчений у Черкаській в'язниці.

Реабілітований 29.06.1989 року.

Преподобномученик Феодор Гончаренко

(24.01.1878 - 16.11.1937)

Преподобномученик Черкаський Феодор Гончаренко народився у славному своїм історичними подіями селі Медведівка Чигиринського повіту тодішньої Київської губернії. Родина його мала свою землю й займалася сільським господарюванням. Батько святого Яків Гончаренко – належав до людей глибоко віруючих і дітей своїх виховував у шані до Бога і Церкви. Коли Феодосій (світське ім'я отця Феодора, яке він отримав на честь святого преподобного Феодосія Великого, спільних житій начальника) досяг повноліття, з благословення батьків він подався аж до Єрусалима, де прийняв чернецький постриг і служив ченцем (назва монастиря невідома) до початку бунтарських подій 1917 року.

Повернувшись на батьківщину, він вступив до Медведівської Свято-Миколаївської обителі, певно, вже у священицькому сані, як свідчить про те характеристика Медведівської сільської ради: що «був попом» до 1930 року. З певних причин був змушений полишити монастир, офіційно закритий ще 1923 року. Прийняв парафію у селі Мельники, яке мало дерев'яну церкву Покрова Пресвятої Богородиці, де й прослужив до її закриття у 1935 році.

У зв'язку з надзвичайним перебігом подій 1937 року був змушений повернутися на рідну землю. Щоправда, батьківську оселю як і землю, господарство і реманент було відібрано у брата при його "розкуркуленні" у 1929 році (можливо, й самого брата відправлено до «мест исправления»).

Де він мешкав, невідомо, але пишуть, що він «ходить по селах, проводить антирадянську агітацію, кажучи, що скоро усіх будуть перехрещувати, тому що радянська влада не від Бога» (з характеристики).

У жовтні 1937 року (18-го числа) його заарештовують у селі Медведівка. Допити ченця і свідків, здійснене в той самий день, нічого нового не виявили. На запитання про засоби життя чернець відповів так: «живу за счет отправления церковных треб: молебнов, крещения детей...»

«В частных домах Медведовки и окрестных сел говорил, что... согласно новой конституции можно исполнять все религиозные обряды где угодно и кому угодно... что Бог допустил советскую власть временно. Ночью... приходят люди окрестных сел, и я говорю им, что власть скоро изменится, в колхозы вступать не надо, правительство скоро будет строить церкви».

«...Говорил, что все может Бог и будет скоро власть Божья...» (з протоколів допиту).

У день арешту 18 жовтня слідство було закінчено. Як правило, попереднє слідство здійснювалося на місці арешту виїзним слідчим з району або з Черкас: Медведівка, певно, мала свій відділок, і заарештованому отцю Феодору звинувачення було пред'явлено на місці: «проводит контрреволюционную работу, ожидая свержения советской власти, высказывает повстанческие тенденции, говорит, что нужно крестить детей, не смотря на то, что взрослые... Виновым себя не признал» (із звинувачувального висновку 16.10.1937 року).

Дивним чином, вже наступного дня готове рішення Київської Трійки: «...обвиняется в том, что под видом религиозных обрядов проводил контрреволюционную агитацию,... высказываясь о скорой перемене власти ввиду предстоящей войны и прихода фашистов... Высказывал повстанческие тенденции, называя советскую власть дьявольской... Расстрелять» (19.10.1937 року).

До дня своєї страти перебував у Черкаській в'язниці. Вирок було виконано 16 листопада 1937 року: на шістдесятому році життя ієромонах Медведівського Свято-Миколаївського монастиря отець Феодор (Феодосій Якович Гончаренко) прийняв мученицький вінець за святу православну віру. Реабілітований 25.05.1989 року.

(Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії УПЦ. — Черкаси, 2001. — С. 260-271)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Як ви розумієте термін «священномученик»?
2. Назвіть прізвища відомих вам святих мучеників Чигиринщини, яких було фізично знищено під час більшовицьких репресій 1937-1938 років?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 1930 р. — Чигиринський повіт включено до Кременчуцької губернії
- ☑ 1921-1928 рр. — роки нової економічної політики
- ☑ 1922 р. — Чигирин став районним центром
- ☑ 1922-1939 рр. — Чигирин в складі Київської губернії
- ☑ 1923 р. — початок роботи театру імені Воровського в Чигирині
- ☑ 1925 р. — створення Чигиринської дитячої колонії
- ☑ 1927 р. — початок соціалістичної колективізації сільського господарства
- ☑ 1929 р. — закриття Мотронинського монастиря
- ☑ 1932 р. — вихід у світ першого номера Чигиринської районної газети “Ленінським шляхом”
- ☑ 1932-1933 рр. — голодомор в Україні
- ☑ 1934 р. — зруйнування Миколаївського собору у селі Медведівка
- ☑ 1937 р. — заарештовані та репресовані Чигирин В.Є., Кримський А.І., Пучківський О.М.
- ☑ 1939 р. — розпочав роботу Чигиринський районний вузол зв'язку
- ☑ 1939 р. — засновано Чигиринський сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку
- ☑ 1939-1954 р. — Чигиринський район у складі Кіровоградської області

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **більшовицька диктатура** — необмежена влада у державі партії більшовиків та її вождів
- **геноцид** — (від грецького — рід і латинського - вбиваю) — здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти
- **націоналізація** — перехід власності з приватних рук до держави
- **тоталітаризм** — (від латинського увесь, повний) спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією

РОЗДІЛ Х. ЧИГИРИНСЬКИЙ КРАЙ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РОКІВ

Великою трагедією для українського народу стала Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років.

Війна й досі не закінчилася для багатьох українців. Для фронтовиків вона — у спогадах, ранах і нагородах, які і дотепер знаходять своїх героїв. Для вдов, матерів і дітей, усіх тих, хто не дочекався рідних із далеких фронтів, вона — у скорботі й надії дізнатися про місця їх загибелі, поховання.

Для нас війна — вічно у незгасній пам'яті. Пам'ять наша — частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Той, хто пам'ятає, завжди сильніший, бо озброєний досвідом минулого. Понад 40 місяців із червня 1941-го по жовтень 1944-го — палахкотіла на українській землі Велика Вітчизняна війна. Лілася кров, плюндрувалися матеріальні й культурні цінності, духовні надбання народу. На бій ішли мобілізовані і добровольці, чоловіки і жінки, робітники і селяни, комуністи і безпартійні, атеїсти і віруючі, люди різних поколінь, національностей, професій. На захист рідної землі стали всі, навіть діти “Ворогів народу”, молодь, якій судилося дивом вижити в голодному 1933-му, в'язні сталінських таборів.

Увечері 21 червня 1941 року німецько-фашистське командування, за наказом Гітлера, оголосило умовний пароль “Дортмунд”. Це був сигнал до нападу на Радянський Союз. О 3 годині 30 хвилин 22 червня 1941 року радянським військам у прикордонній зоні було завдано потужного артилерійсько-мінометного удару. Танкові й моторизовані частини гітлерівської армії перейшли державний кордон СРСР. Масового бомбардування зазнали залізничні станції, вузли та лінії зв'язку, місця дислокації військових частин і штабів, військові бази тощо. Цей день вважається початком Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Більш як 41-мільйонний український народ опинився в епіцентрі воєнних дій. Усі українці сприйняли німецьку агресію як смертельну загрозу для себе, хоч населення України не було єдиним, “монолітно згуртованим навколо комуністичної партії та радянського уряду”. Велика Вітчизняна війна стала для українського народу визвольною, справедливою війною.

Український народ піднявся на боротьбу з фашистами. У цій народній війні мільйони українців, як і всі народи Радянського Союзу, захищали не соціалізм сталінського зразка, а перш за все власне

Плакат 1941 року

життя, життя своєї родини, домівку, культуру, одним словом — Батьківщину.

У ході кровопролитних битв 26 березня 1944 року радянські війська вийшли на державний кордон СРСР 1941 року. 28 жовтня 1944 року Україна була повністю визволена від гітлерівських окупантів та їх союзників. А сама Велика Вітчизняна війна закінчилася 9 травня 1945 року.

За період окупації на території УРСР було зруйновано понад 700 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16150 промислових підприємств, 27725 колгоспів, майже 33 тис. шкіл, технікумів і вузів, 18 тис. лікувальних

закладів. Майже 10 млн. жителів України залишилися без житла.

З початком визволення України гостро постало питання про відбудову народного господарства. Тяжка праця лягла на плечі насамперед жінок, стариків і підлітків. При цьому не слід забувати, що пограбування України в роки окупації здійснювалося з німецькою ґрунтовністю і педантичністю. Вивозилося промислове устаткування, транспортні засоби, сировина, матеріали, зерно, худоба. Ешелонами відправлявся український чорнозем. Викопали і вивезли понад 1 млн. фруктових дерев. З музеїв викрали понад 40 тис. найцінніших творів мистецтва, історичних реліквій, колекцій тощо, в тому числі безцінні нумізматичні колекції, стародавні рукописи, книги, колекції зброї Запоріжжя тощо. З 2,8 млн. юнаків і дівчат, вивезених до Німеччини з СРСР, вихідців з України було 2,4 млн. (86%).

1. ЧИГИРИНСЬКИЙ КРАЙ У 1941-1943 РОКАХ

Мирний спокій історичної Чигиринщини був перерваний 5 серпня 1941 року. Цей день є датою початку окупації Чигиринського району німецькими сателітами.

Чигиринці активно піднялися на боротьбу з ворогом. Сотні заяв з

проханням направити па фронт надійшли до військкомату уже в перші дні війни. У Чигирині Чапаєвець Матвій Настевич у перші ж дні окупації очолив полк місцевого народного ополчення.

Загарбники встановили на Чигиринщині жорстокий режим терору і

В неволю... Відправлення українських селян на каторжні роботи до Німеччини. 1941 р.

насильства. Окупанти, які 7 серпня 1941 року захопили місто Чигирин, в роки окупації його майже повністю зруйнували.

Вони замучили і розстріляли в Чигиринському районі близько двох тисяч мирних жителів.

Значну кількість людей, а це в першу чергу юнаки та дівчата, було вивезено на каторжні роботи до Німеч-

чини. За даними на 1 квітня 1995 року, до Німеччини з Чигиринського району було вивезено 1161 оstarбайтера.

Трагічним було життя в роки фашистської окупації і в селах Чигиринщини. Так, 10 серпня 1941 року фашистські загарбники вдерлися в село Боровицю. Та його мешканці і в дні окупації лишалися вірними рідній землі. Місцеві жителі Л.Г. Супрун, Л.М. Яремаченко та Г.Ю. Солонько переправляли човнами на лівий берег Дніпра загони червоноармійців, що виходили з оточення. Г.Ю. Солонька фашисти вислідили і розстріляли. За зв'язок з партизанами вороги знищили майже всіх сільських активістів. Серед розстріляних колишні голови колгоспів Г.С. Супрун та П.К. Пістуненко, голова сільради А.В. Шмигаль, жителі села І.Д. Бондаренко, Г.Д. Ковбасенко, С.С. Раченко, Б.С. Раєнко та багато інших. Фашисти силоміць вивезли на каторгу до Німеччини 129 боровицьких юнаків і дівчат.

Окупанти зруйнували в Боровиці приміщення школи, сільради, поштового відділення, клубу. За весь час свого панування вони завдали селу шкоди на 6 млн. карбованців.

З німецько-фашистською окупацією сюди прийшли злидні і непосильна праця без оплати. За роки “нового порядку” населення

не одержало жодного метра мануфактури, жодної пари взуття, жодного літра гасу, жодного кілограма солі.

У село Медведівка німецько-фашистські загарбники вдерлися 25 серпня 1941 року. Віднині медведівці, як кріпаки, під наглядом старости повинні були працювати у так званому “громадському дворі”. Тих, хто не хотів працювати, фашисти відправляли на каторгу до Німеччини.

Фашистські карателі спляють українське село. 1942 р.

5 серпня 1941 року загарбники увірвалися в село Мельники. Вони розграбували хліб, худобу, майно, а приміщення клубу і школи перетворили на стайню.

Фашисти зруйнували будівлі Мотронинського монастиря, спалили 352 хати, розстріляли понад 300 чоловік і вивезли із

Мельників на каторгу до Німеччини 240 юнаків та дівчат.

Німецько-фашистська навала перервала творчу працю і жителів села Суботів. 7 серпня 1941 року гітлерівці окупували село. Вони розстріляли 9 жителів, які підтримували зв'язок із партизанами, у тому числі вчительку Марію Мусіївну Кривенку. Фашисти вивезли на каторжні роботи до Німеччини 32 мешканці села. І все ж населення саботувало накази окупантів, допомагало пораненим червоноармійцям, військовополоненим.

Гітлерівська окупація заподіяла селу Суботів збитків на суму майже 5563 тис. карбованців.

З початком Великої Вітчизняної війни багато чоловіків пішло на фронт. В окупованих селах німці зберегли колгоспи, змушуючи селян працювати.

Знищення фашистських загарбників над українськими селянами

Молодь, щоб не потрапити на роботу до Німеччини, переховувалася в плавнях Тясмина. У селі Мордва німецький каральний загін напередодні

визволення Чигиринщини спалив 11 хат, а людей намагався розстріляти. Як засвідчують архівні джерела, перед німцями тоді виступив партизан, що добре володів німецькою мовою, й переконав їх відпустити селян.

Відступаючи, фашистські війська втілювали в життя тактику "спаленої землі". В Трушівцях згоріли приміщення всіх тваринницьких ферм, 2-поверховий будинок контори колгоспу, школа, 11 дерев'яних млинів-вітряків, 117 садиб.

2. РУХ ОПОРУ НА ЧИГИРИНЩИНІ В РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Як і повсюди, на Чигиринщині палав вогонь народної боротьби з окупантами. Форми і методи її були різноманітні: диверсії, виведення з ладу ворожих комунікацій, налагагодження підпільних зв'язків, надання допомоги пораненим червоноармійцям, саботування виїзду до Німеччини на каторжні роботи.

На території Чигиринського району під час німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) діяло чимало партизанських загонів, підпільних організацій та груп.

З липня 1941 року по грудень 1943 року в Чигиринському, Смілянському та Кам'янському районах діяв партизанський загін імені Ворошилова, командиром якого був А.С. Куценко. Загін нараховував 312 членів, з яких — 26 жінок.

У період з грудня 1942 року по грудень 1943 року на Чигиринщині діяв партизанський загін "За Отчизну", яким командував Д.О. Коршиков. Загін налічував 88 учасників, серед яких було 4 жінки. Цей загін також діяв на території Смілянського та Черкаського районів сучасної Черкаської області та Знам'янського району Кіровоградської області.

Із серпня по грудень 1943 року у Чигиринському районі діяв партизанський загін імені Суворова. Командиром загону був Г.М. Володін. Загін нараховував 46 учасників, серед яких — 4 жінки.

"За Перемогу" — таку назву мав партизанський загін, який діяв на Чигиринщині в період з серпня по листопад 1943 року. Нарховував він 135 учасників, з яких — 10 жінок. Командирами загону були А.С. Зайченко та О.М. Гугнін.

Із червня по грудень 1943 року на Чигиринщині діяв партизанський загін імені Дзержинського, який нараховував у своєму складі 193 особи, з яких — 12 жінок. Командиром загону був Є.І. Петров.

З 25 червня по 8 грудня 1943 року на Чигиринщині діяв партизанський загін "За Батьківщину". Керівником загону був М.П. Кришталь. Загін налічував 46 членів, з яких — 6 жінок.

Найвідомішими на Чигиринщині були партизанські загони імені Москви — командир І.М. Боровиков та партизанський загін імені Сталіна — керівник П.А. Дубовий. Загін імені Москви налічував у своїх рядах 738 осіб, з яких — 8 жінок, і діяв у період з липня по січень 1944 року. Відповідно загін Петра Дубового налічував 931 особу, з яких — 78 жінок. Діяв загін на Чигиринщині із червня 1943 року по січень 1944 року.

На початку 1944 року в загоні Дубового налічувалось близько 1000 осіб. При загоні був створений табір біженців. За сім місяців діяльності цей партизанський загін пустив під укіс дванадцять ешелонів ворога, знищив чотирнадцять паровозів, вісімдесят три вагони з живою силою й технікою німецьких загарбників, розгромив 30 німецьких комендатур, знищив близько двох тисяч гітлерівців.

У взаємодії з частинами Червоної Армії партизанський загін під керівництвом П. Дубового визволив ряд населених пунктів Чигиринського та Кам'янського районів (зокрема, 12 грудня 1943 року партизанський загін П. Дубового у взаємодії з військами II Українського фронту визволили колишню козацьку столицю України — місто Чигирин). Саме в цей час Чигиринський партизанський загін став одним з найбільших в краї.

*Петро Антонович
Дубовий*

Дубовий Петро Антонович

Народився 11 жовтня 1911 року в селі Чмирівка Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

У 1928 році успішно закінчив Суботівську семирічку і вступив до Полтавського військового підготовчого училища.

У 1932 році закінчив Ленінградське військове училище радіо і зв'язку.

З 1928 року по липень 1941 року — в Червоній армії. На початку Великої Вітчизняної війни тяжко пораненим потрапив в оточення. 1942 рік — творець підпільної групи в селі Чмирівка Чигиринського району Черкаської області.

1943 рік — організатор партизанського загону імені Сталіна в Чигиринському районі Черкаської області

Після закінчення Великої Вітчизняної війни П. Дубовий — на профспілковій та партійній роботі в місті Черкаси.

Нагороджений: орденом Трудового Червоного Прапора, бойовими медалями та іншими державними нагородами.

Помер у 1969 році.

Аби передати атмосферу того трагічного для нашого народу історичного періоду, подаємо кілька оперативних даних того часу: “3-го серпня 1941 року партизани загону імені Ворошилова (командир А.С. Куценко) вели тригодинний бій з ворожими частинами біля с. Мельники Чигиринського району, вбито 7 і поранено 15 німецьких солдатів”. 18 липня 1943 року: “Партизани загону “Москва” підірвали Чигиринську нафтобазу, знищено 67 тонн пального”. 16 серпня 1943 року: “Партизанський загін (командир — П.А. Дубовий) вів у лісі “Холодний Яр” бій з частинами ворожої дивізії, в складі яких було 4000 солдатів, два кавалерійських ескадрони, 14 танків і 2 мінометні батареї. Вбито 100 і поранено 120 німецьких солдатів і офіцерів”. 16 серпня 1943 року: “Партизани загону імені Дзержинського напали на жандармський гарнізон в селі Янич (нині Іванівка). Знищили штаб і вузол зв’язку. Вбито 4 офіцери і 23 жандарми”. 22 серпня 1943

*Партизанська землянка в лісі.
Холодний Яр*

року: “Партизани загону імені Дзержинського обстріляли ворожу колону з 12 машин на ділянці Заломи-Гутниці. Захопили 3 автомати, 9 гвинтівок, 3 пістолети та два ящики з патронами і гранатами”.

Напади партизанів на німецькі гарнізони в Медведівці, Чигирині, Мельниках, Новоселиці, Полуднівці, знищення

поліцейських гнізд у Куликівці, Головаківці й інших селах сприяли наступальним діям Радянської Армії.

З жовтня 1942 року по листопад 1943 року у Чигиринському районі діяла підпільна диверсійна група на чолі з В.І. Руденком. Група складалася всього з 4-х осіб, але виконувала значний обсяг диверсійної роботи.

Та ні терор, ні залякування не змогли скорити чигиринців. Багато їх вступило до партизанських загонів ім. Суворова, ім. Дзержинського, “За Батьківщину”, “За Перемогу”, до загону ім. Сталіна й інших, що базувалися поблизу Чигирини в Холодному Яру.

Посиленню партизанського руху сприяв перехід через Буду (хутір,

підпорядкований Мельникам) в березні 1943 року з'єднання партизанів під командуванням Героя Радянського Союзу М.І. Наумова.

Молодь Чигирина за час окупації розповсюдила лише в місті Чигирині близько 5 тисяч листівок. У червні 1943 року вони встановили зв'язок з партійно-комсомольською організацією партизанського загону "Москва", доставили їм 2 тонни борошна, 750 кілограмів масла, багато інших продуктів, а також медикаменти тощо. Комсомольці-підпільники висадили в повітря міст на шляху Черкаси-Чигирин, виводили з ладу телефонний зв'язок Чигирина з Кіровоградом, Смілою, Черкасами.

Місцеві жителі активно допомагали партизанам. Вони постачали їм харчі, одяг, взуття, медикаменти, здобували розвідувальні дані. Як розвідниця, відзначилася жителька Мельників Л. Федорова, комсорг партизанського загону П. Дубового М. Зінченко писав у дні окупації вірші і поширював їх серед населення, за що гітлерівці закатували його.

Не скорились загарбникам і медведівці. 12 жителів Медведівки пішли в партизани, а понад 60 медведівців допомагали бойовим загонам: збирали зброю, заготовляли і переправляли в ліс харчі, забезпечували загони одягом, взуттям, медикаментами, проводили антифашистську агітацію, лікували поранених.

У Медведівці 1 серпня 1943 року партизани загону П.А. Дубового напали на ворожий гарнізон, знищили 95 тонн пального на нафтобазі, зруйнували вузол зв'язку, майстерню, розгромили комендатуру, вбили двох жандармів. 8 грудня того ж року партизани загону ім. Москви висадили в повітря міст на дільниці Медведівка — Мельники.

У партизани пішли і з села Розсошенець — Маслаки Яків та Марія, з Мордви — Мотайленко Василь Нестерович. Вже перед визволенням з-під німецької окупації в селі партизани вбили німця-телефоніста.

Особливого розмаху партизанський рух набрав з літа 1943 року, коли з Великої землі було дисантовано над Холодноярськими лісами кілька груп парашутистів.

Терор окупантів не знав меж. За допомогу партизанам фашисти по-звірячому розправлялися з жителями Буди. Хутір спіткала така ж доля, як і французьке село Орадур та чеське Лідіце. На світанку 18 червня 1943 року фашистські кати увірвалися на хутір і спалили його. Вони замордували і розстріляли 82 жителів, в тому числі і Марію Проценко з немовлям, яке щойно народилося. Сховалися у ямі лише І.П. Канюка з дружиною та сестрою, П.Я. Богуславський. Втік з-під розстрілу О.П. Чиж. Вони й розповіли про Будинську трагедію. У пам'ять про загиблих жителів хутора Буда у 1966 році на братській могилі споруджений пам'ятник з гіпсу загальною висотою 5,05 м.

Ще трагічніша доля хутора Вдовичино, де 19 жовтня 1943 року фашисти замордували більше 480 мирних жителів хутора (вбили і закатували 121 дитину, 128 жінок), спалили понад 200 будинків.

Наприкінці грудня 1943 року – на початку січня 1944 року Чигирин і навколишні села були визволені від фашистів. У цих боях відзначилися й народні месники. Партизанський загін “Москва” у ніч на 7 січня завдав нищівного удару загарбникам. Поблизу Зам’ятниці загін з’єднався з частинами 4-ї гвардійської армії, спільно протягом трьох днів разом з гвардійцями вів наступальні бої і зайняв кілька населених пунктів.

Таким чином, на території Чигиринського району у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років діяло 8 партизанських загонів і одна підпільна диверсійна група.

Окрім Радянського Руху Опору, на Чигиринщині діяв і **Національний Рух Опору**.

Колоніальна політика німців викликала повне розчарування і обурення населення. Серед членів і прихильників національного руху зароджується думка про збройну антинімецьку партизанську боротьбу. Яскравим прикладом тогочасного національного руху опору була Українська повстанська армія (УПА).

УПА поділялася на 4 групи: УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Захід, УПА – Схід. УПА – Південь поділялася на три воєнні округи: “Холодний Яр”, “Умань”, “Вінниця”, тобто два з них діяли на території нинішніх Уманського та Чигиринського районів Черкащини.

У 1942-1943 роках на території, прилеглій до Холодного Яру, почали з’являтися емісари із Західної України. Взимку 1942 року в місто Кам’янку приїхали молоді чоловік і жінка, яких називали – Бриль. Оселившись в місті, вони розповсюджували українську літературу і листівки національного характеру серед молоді і населення.

На території Чигиринського і Олександрійського районів в цей же час з’являється і активно діє особа на прізвище Собчак. Він пропагував ідею створення Холодноярської Повстанської Армії “для звільнення України”. У хаті лісника Гречаного, колишнього учасника повстанського руху в Холодному Яру наприкінці 1942 року була проведена широка нарада з цього питання. Нараду проводив Собчак, на ній декілька разів виступав головківський староста Гнат Григорович Панасенко – колишній учитель, а у 1918 році – військовий суддя в Чигирині.

Дух національного відродження на Чигиринщині був настільки сильним, що велика частина молоді і населення сіл загорілася цією ідеєю. Вже після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років

більшість з них будуть засудженні до різних термінів ув'язнення за націоналізм.

3. ВИЗВОЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ. ВІДБУДОВА ЗРУЙНОВАНОГО ВОРОГОМ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА КРАЮ (1943-1945 РР.)

У грудні 1943 року почалося визволення всіх сіл Чигиринського району від німецько-фашистського ворога.

Районний центр Чигиринщини — місто Чигирин визволено від фашистських військ частинами 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту, що нею командував генерал-лейтенант І.В. Галанін 12 грудня 1943 року.

У визволенні міста Чигирини і району відзначились, зокрема, грузин Л.В. Чхаїдзе, росіяни В.І. Смирнов, М.І. Бірюков і В.Т. Ветров, українець Л.І. Онойченко. Вони стали почесними громадянами Чигирини.

*Іван Васильович
Галанін*

5-6 грудня 1943 року було визволено Вершаці, 12 грудня 1943 року — Суботів, 14 грудня 1943 року — Боровицю і Трушівці, 17 грудня 1943 року — Іванівку, 8 січня 1944 року — Медведівку, 8-9 січня 1944 року — Мельники.

Повністю Чигиринщину було визволено від німецького агресора 9 січня 1944 року.

Під час окупації фашистські загарбники завдали господарству Чигиринського району дуже великих збитків.

По району було повністю або частково знищено 52 колгоспи, 72 тваринницьких двори, 24 птахоферми, 22 майстерні по ремонту сільськогосподарської техніки. Знищено 9 тисяч голів великої рогатої худоби, більше 10 тисяч овець. Тваринницькі ферми перестали існувати, корів, свиней, овець майже не залишилось в господарствах колгоспників.

Всього господарству Чигиринського району завдано збитків на суму 942,8 мільйона карбованців (в старих грошових обчисленнях).

Фашисти спалили і зруйнували 1300 житлових будинків, 1780 громадських будівель, 29 клубів, 7 дитячих садків, 14 державних установ, 10 державних підприємств.

Близько 2 тисяч жителів району було замучено або розстріляно.

У перші ж дні після визволення в районі і, зокрема, у місті Чигирині відновили свою діяльність партійні і комсомольські організації. Вони спрямували свою діяльність на розв'язання найактуальніших господарських завдань. На початку 1945 року в Чигирині вже було 7 первинних партійних організацій.

Відбувалась поступова відбудова підприємств і колгоспів. Вже на початку 1944 року відновили роботу шкіряний завод і деякі промислові артілі. В цей же рік поновили роботу артілі ім. 27-річчя Червоної Армії, “Художекспорт”, райхарчокомбінат, деревокомбінат тощо.

Робітники МТС із розбитої техніки почали складати трактори. На весняні роботи 1944 року на поля району вийшов 21 трактор Чигиринської МТС.

Поряд з цією роботою йшла мобілізація коштів у фонд остаточного розгрому Німеччини. Лише протягом 1944 року жителі Чигиринського району зібрали понад 11 млн. крб. на побудову танкової колони “Кіровоградський комсомолец” та ескадрильї літаків “Кіровоградський допризовник” (Чигиринський район на той час входив до складу Кіровоградської області).

Чигиринці почали швидко заліковувати рани війни. За даними Чигиринського райвно, вже у 1943-1944 навчальному році в районі працювала 41 школа, з них — 4 міських та 37 сільських. Дитячих садків на Чигиринщині в цей період діяло два на 75 місць. В колгоспах дитячих садків не було.

З перших ж днів після визволення всі населені пункти Чигиринського району почали відбудову зруйнованого німецьким пануванням народно-господарського комплексу.

Оскільки чоловічих рук з об'єктивних причин не вистачало, то всі труднощі відбудови лягли на плечі жінок, дідів та дітей. Саме вони заходилися відбудовувати колгоспне життя. Держава допомагала машинами та дбала про відновлення тваринництва. Так, наприклад, вже в перший рік після визволення села Боровиці (1944 рік) місцеві артілі “Большовик” та “Комінтерн” зібрали по 11,7 цнт. зернових з га. Всього було зібрано 21 401 цнт. зернових. З них 4145 — здали державі, а 5461 — до фонду Червоної Армії. А вже наступного року ці колгоспи засіяли десятки гектарів зернових понад план.

Плакат 1944 року

З роками відбудова піде успішніше, оскільки в неї включаться демобілізовані з армії чоловіки.

Не вистачало робочих рук і в Медведівці. Так, у березні 1945 року в медведівській артілі працювало 987 колгоспників. З них чоловіків — 73, жінок — 581, неповнолітніх — 125, людей похилого віку і непрацездатних 195. Не кращою була справа і з технікою. Колгосп мав 3 двигуни, 54 кінні плуги, 50 борін, 18 культиваторів, 4 сівалки. І все ж, незважаючи на труднощі, у 1945 році колгосп зібрав зернових у середньому по 11 цнт з га, а пшениці — по 22 цнт.

Першу після визволення весну трудівники села Суботів починали в тяжких умовах. Не вистачало тягла, насіння, робочих рук. На 1 січня 1944 року в колгоспі було лише 4 воли, 4 корови, 29 коней, 3 вітряки, олійниця, кузня, деякий дрібний реманент. Наступного року з кожного гектара було зібрано тільки по 7,7 цнт. зернових. Проте і цей урожай дав змогу артілі виконати план продажу хліба державі.

У 1944-1945 роках трушівський колгосп вийшов на Чигиринщині на передові позиції. Вже в 1944 році в колгоспі ім. Політвідділу був вирощений урожай пшениці 29,3 ц/га, хоча в решту повоєнних років він знизився майже вдвічі. У цей період господарство тричі здобувало перехідний Червоний прапор, а 20 колгоспників, в 1946 році, були нагороджені медалями "За доблестный труд в Великой Отечественной войне". Головою колгоспу в той час був Давид Микитович Кривошея, який згодом очолював місцеву школу.

У 1945 році за проведену на високому агротехнічному рівні весняну посівну кампанію Чигиринський район одержав перехідний Червоний прапор Державного Комітету оборони СРСР.

4. ЧИГИРИНЧАНИ В ТИЛУ І НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РОКІВ

За героїзм і відвагу, проявлену у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, орденами і медалями нагороджено біля 5 тисяч воїнів Чигиринського району.

Війна принесла на древню землю страшні руїни. Та найбільша втрата люди. З фронту не повернулися 6149 чоловік.

Відвагу і героїзм виявляли жителі Чигиринщини і в тилу, і на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Один з перших комбайнерів на Чигиринщині — П.С. Сивокінь пройшов з боями усю війну, в 1943 році разом з частинами Червоної Армії форсував Дніпро, брав участь у визволенні рідного міста. 11 бойових нагород переконливо свідчать про його бойовий шлях. За подвиги й

героїзм високої нагороди — ордена Леніна удостоєні чигиринці М.С. Січковий та Й.П. Давидов; учасника оборони Брестської фортеці І.Д. Кодацького відзначено орденом Червоного Прапора. А всього за відвагу й героїзм нагороджено орденами й медалями 1111 жителів міста Чигирина.

З 19 листопада 1942 року по 2 лютого 1943 року місто на річці Волга було ареною кривавих і доленосних боїв з німецько-фашистськими загарбниками. У ці дні відбувалась битва, яка ввійшла у всесвітню та вітчизняну історію як Сталінградська битва. Саме вона поклала початок переходу стратегічної ініціативи до Червоної армії. Нелегку перемогу у тій битві кували й чигиринці — О.Б. Лєдовських, Ф.К. Костенко, О.П. Черепанов, Т.Н. Лабунько, В.М. Піднебесна (Філоненко), Т.І. Назаренко (Шевцова), Є.Й. Лютенко, Г.О. Антоненко, С.Д. Васильєв та інші.

Багато хто з чигиринців не дожив до світлого Дня Перемоги. За участь у партизанському русі фашисти закатували юних підпільників І.Д. Назаренка, І.І. Рисяка, К.Г. Винниченка, П.Л. Іващенко. У день визволення Чигирина смертельно поранено в бою одного з організаторів комсомольського підпілля В.І. Рубенка. І ще 475 синів

та дочок віддали своє життя на фронтах Великої Вітчизняної війни, у партизанських загонах. 9 травня 1965 року на міській площі, вдячні чигиринці встановили їм монумент Слави.

Уже на п'ятий день війни нищівними кулеметними чергами по ворогу навечно вписав своє ім'я в книгу безсмертя захисник Брестської фортеці А.М. Дерев'яно. Він поліг на землі

*Монумент Слави в Чигирині.
Відкритий 9 травня 1965 року*

сусідньої Білорусії, а односельці, вшановуючи пам'ять героя, його іменем назвали вулицю в селі Боровиця.

Дерев'яно Антон Микитович

Народився в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області.

У 30-х роках ХХ століття працював вагарем у місцевому вітряку, очолював

бригаду. Працював і на бригадному дворі, де ремонтували сільськогосподарський реманент, відзначався з найкращого боку і на сівбі, і на косовиці. Був активним членом комсомольської організації району.

Навчався, як бригадир передової бригади, на голову колгоспу у школі при Чигиринській МТС. Наприкінці 30-х років XX століття обрали Антона Микитовича головою колгоспу в селі Погорільці Чигиринського району.

За високі врожаї зернових культур на посівній площі в 1940 році очолюване А. Дерев'янком колективне господарство ім. Карла Маркса брало участь у всесоюзній сільськогосподарській виставці в місті Москві, на якій Головвиставком нагородив Антона Микитовича срібною медаллю.

3 лютого 1941-го року – на військовій службі в рядах Радянської Армії. Служив у Переяславі, Дубно, Бресті.

Дерев'янка Антон Микитович учасник Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Він – захисник всесвітньо відомої Брестської фортеці, яка в червні 1941 року однією з перших прийняла на себе вогонь німецьких загарбників. Загинув сержант А.М. Дерев'янка 3 липня 1941 року. До 1960-х років числився як такий, що безвісти пропав.

*Антон Микитович
Дерев'янка*

Протягом двадцяти років після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років героїчна доля жителя села Боровиці Дерев'янка Антона Микитовича залишалась невідомою. Лише напередодні нового 1966 року родина Дерев'янків дізналась про останні, героїчні, сповнені патріотизму і любові до рідної землі, дні земного життя їх славного сина, чоловіка, батька.

Наприкінці 1966 року старшокласники середніх шкіл Черкащини “поїздом дружби” відвідали відому Брестську фортецю, захисники якої одні з перших в червні 1941-го року прийняли на себе вогонь міцно озброєної німецької армії. На пам'ять про перебування в фортеці представники Боровицької школи привезли в село розплавлену під ворожим вогнем цеглину з руїн героїчної цитаделі та путівник по місцях боїв, в якому, зокрема, розповідається про славного нашого земляка Антона Дерев'янка, доля якого до того року залишалася невідомою навіть близьким рідним.

“Улюбленець бійців, секретар комсомольського бюро дивізіону Антон Дерев'янка разом із своїми товаришами зайняв вогневу позицію

на валу Кобринського укріплення. Близько двох тижнів вів вогонь кулемет групи Дерев'янка. Багато ворожих атак захлинулися під його влучними чергами. Самі ж кулеметники були справді неприступними. Тільки пряме попадання авіабомби обірвало життя кулеметної obsługi”.

Звістка сколихнула серця рідних Антона Микитовича, та не пригнітила, а наповнила гордістю за мужність і героїзм дорогої їм людини.

Герої не вмирають. Вони повертаються, як живі до живих, через десятиліття, щоб вдячні нащадки на їхніх подвигах вчилися жити для рідної землі.

Житель села Боровиці Д.А. Ющенко, що наприкінці війни потрапив у полон і був по-звірячому закатований (у нього на грудях вирізали п'ятикутну зірку, відрубали руку і ногу, облили бензином і спалили), навечно записаний правофланговим частини, де служив. Його іменем названо вулицю в Боровиці.

Але найбільше Чигиринщина гордиться своїм, і, до речі, єдиним за роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років Героєм Радянського Союзу, уродженцем села Розсошенці — Дейнеженком Михайлом Никифоровичем.

Дейнеженко Михайло Никифорович

Народився 10 жовтня 1915 року в селі Розсошенці Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

До 1937 року навчався й працював на фаянсовому заводі в місті Барановичі Житомирської області.

З 1937 року — на військовій службі. Закінчив сержантську школу і курси молодших лейтенантів.

З червня 1941 року — на фронтах Великої Вітчизняної війни. Перебував у військах Південно-Західного, Південного, Закавказького, Північнокавказького та І Українського фронтів.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1945 року командир батареї 1-го дивізіону 40-ї гвардійської Новоросійської Червонопрапорної ордена Суворова артилерійської бригади 9-ї гвардійської артилерійської дивізії І-го Українського фронту гвардії капітану Дейнеженку Михайлу Никифоровичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

*Михайло Никифорович
Дейнеженко*

Нагороджений: орденами Олександра Невського, Вітчизняної війни I та II ступенів, двома орденами Червоної Зірки та рядом медалей.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років – на професійній роботі в лавах Радянської Армії.

У 1957 році гвардії полковник М.Н. Дейнеженко за станом здоров'я демобілізований з армії. До 1977 року проживав у місті Кам'янець-Подільський.

Помер 15 липня 1977 року. Похований на цвинтарі в місті Кам'янці-Подільському.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років уродженець славетної чигиринської землі Яків Порфирович Збарацький став повним кавалером ордена Слави. Соціальний престиж ордена Слави був такий високий, що радянський уряд прирівняв кавалерів ордена Слави трьох ступенів до почесних звань – Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці.

*Яків Порфирович
Збарацький*

Збарацький Яків Порфирович

Народився 23 жовтня 1923 року в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області.

У 1926 році разом із батьками переїхав у село Томаківку Софіївського району Дніпропетровської області.

У лютому 1942 року Яків Порфирович був призваний до лав Червоної Армії. Воював у складі Південно-Західного, 3-го Українського та 1-го Білоруського фронтів. Командир протитанкової 45-міліметрової гармати. Гвардії старший сержант, командир батареї 244-го гвардійського полку 82-ї гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії. Збарацький Яків Порфирович пройшов від Сталінграда до Берліна. Був тричі поранений.

Яків Порфирович демобілізувався з армії в 1945 році. Постійним місцем його проживання став хутір Журбин Чернобаївського району Черкаської області. Працював на різних роботах у місцевому сільськогосподарському колективному господарстві "Шлях Леніна". З 1976 року на заслуженому відпочинку.

Нагороджений: трьома орденами Слави, орденом Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, кількома медалями.

Ім'я славетного вихідця з Чигиринщини Куксенка Івана Карповича стало особливо відомим у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Його знали і в глибокому тилу, і в прифронтових містах, і на фронті. Це він за прикладом колгоспника Фарапонта Головатого вніс 124 тисячі карбованців на купівлю танка.

Куксенко Іван Карпович

Народився в селі Тінки Чигиринського району Черкаської області.

Іван Карпович відомий силач, майстер спорту РРФСР. Його виступи бачили циркові арени найбільших міст як країни, так і світу. Виступав під іменем Яна Цигана.

У 30-х роках минулого століття працював мотористом на теплоході "Грузія".

У довоєнні роки він працює в цирку. Стає улюбленцем публіки. Його "міст", наприклад, назавжди залишиться класичним.

У 1939 році Іван Куксенко стає абсолютним чемпіоном Союзу РСР, згодом — Європи. Він зустрічався тоді зі знаменитим Коткасом. Коли йому перейшло ледь за тридцять років, йому було присвоєно звання "Майстер спорту РРФСР".

Нагороджений: орденом Трудового Червоного Прапора.

*Іван Карпович
Куксенко*

Пишається державотворча Чигиринщина своїм відважним земляком — льотчиком, який повторив подвиг капітана Гастелло — Литвиненком Іваном Прохоровичем. 29 червня 1944 року лейтенант І.П. Литвиненко, льотчик 1-ї авіаескадрильї 828 штурмового ордену Суворова Сквирського авіаційного полку, за 3 км на північний захід від населеного пункту Копла (Відліце) Олонецького району Карельської АРСР спрямував свій палаючий літак ІЛ-2 на ворожу зенітну батарею.

На жаль, Іван Прохорович за цей подвиг мав би, але не отримав високе звання Героя Радянського Союзу (до цього часу не з'ясовано, чому).

Литвиненко Іван Прохорович

Народився 1 вересня 1918 році в селі Гушівка Чигиринського району Черкаської області в сім'ї колгоспників.

Освіта. Омське військове училище (1941 рік).

З 1927 року по 1930 рік навчався у початковій школі, потім продовжив навчання в Чигиринській неповносередній школі, яку закінчив у 1934 році.

У 1935 році Іван вступає на навчання до бібліотечного технікуму в місті Кременчук.

У 1937 році продовжив здобувати освіту у Вольському авіаційно-технічному училищі. З 1939 року – член ВКП(б). У цьому ж році завершив навчання в училищі, в атестаційному листі, як висновок, зазначалось: “Гідний присвоєння звання

“Воентехнік II рангу”.

Для продовження військової служби був направлений у місто Смоленськ. Перед тим, як приступити до виконання військових обов'язків, в 1940 році Іван востаннє приїздив додому.

В травні 1941 року Литвиненка переправляють на Мінський аеродром, де призначають авіамеханіком ланки 313-го розвідувального авіаполку.

У довідці Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації зазначається послідовне проходження служби Івана Литвиненка. “З вересня 1941 року – курсант 6-ї Воронежської військової авіашколи першочергового навчання пілотів. У червні 1942 року він слухач Балашовської

військової авіашколи. У квітні 1943 року присвоєно почесне звання “Технік-лейтенант”. 18 липня 1943 року присвоєно звання “Лейтенант”. З 6 серпня 1943 року був командирований у розпорядження командира першого запасного авіаполку. 23 вересня 1943 року призначений на посаду льотчика 828-го штурмового авіаційного полку 260-ї змішаної дивізії”.

29 червня 1944 року Іван Прохорович Литвиненко здійснив героїчний вчинок – повторив подвиг Миколи Гастелло.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років значну кількість жителів Чигиринщини було нагороджено орденами і медалями.

КІЛЬКІСТЬ ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ НАГОРОДЖЕНИХ ОРДЕНАМИ І МЕДАЛЯМИ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РОКІВ

N п/п	Населений пункт Чигиринщини	Загальна кількість нагороджених
1.	Боровиця	300
2.	Вершаці	271
3.	Головківка	162
4.	Іванівка	487
5.	Красносілля	70

6.	Матвіївка	146
7.	Медведівка	559
8.	Новоселиця	161
9.	Рацeve	111
10.	Стецівка	54
11.	Тіньки	417
12.	Топилівка	187
13.	Трушівці	365
14.	Чигирин	1111

(Таблицю складено за: Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — К., 1972. — С. 655-698)

За статистичними даними, на 8 травня 1999 року в Чигиринському районі проживало 7215 ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. З кожним роком їх кількість зменшується.

Жителі району сповнені почуття глибокої вдячності фронтовикам, які грудьми стали на захист Вітчизни, відстояли її свободу і незалежність, дали змогу жити і діяти сьогодні.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

1. Назвіть роки окупації Чигиринського району німецько-фашистськими загарбниками?
2. Скільки людей у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років було примусово вивезено на каторжні роботи до Німеччини?
3. Охарактеризуйте німецький окупаційний режим на Чигиринщині в 1941-1943 роках?
4. На основі пункту 2 даного розділу складіть таблицю: **“Партизанські загони на Чигиринщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років”:**

№ п/п	Назва партизанського загону	Прізвище керівника	Початок і кінець діяльності	Кількість учасників	
				всього	з них жінок

5. Охарактеризуйте діяльність партизанського загону імені Сталіна, який був одним з найбільших партизанських загонів, які діяли на Чигиринщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років?

6. Хто такий Петро Антонович Дубовий?
7. Розкажіть про Національний Рух Опору на Чигиринщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років?
8. Коли Чигиринський район було повністю звільнено від німецько-фашистських загарбників?
9. Як проходила на Чигиринщині відбудова зруйнованого війною народного господарства у 1944-1945 роках?
10. Розкажіть про Героя Радянського Союзу, уродженця Чигиринщини — Дейнеженку Михайла Никифоровича?
11. Чим відомі на Чигиринщині такі особи, як Я.П. Збарацький, А.М. Дерев'янка, І.К. Куксенко, І.П. Литвиненко? Розкажіть про ці легендарні особистості?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:

1. Михайло Дейнеженко — Герой Радянського Союзу

Життєвий шлях підполковника М.Н. Дейнеженка схожий на шлях багатьох його ровесників. Ріс, учився, мужнів разом з усією країною. А коли настав час служби в Червоній Армії, пішов на захист Вітчизни.

Проводжали усім селом. Батько кріпився. І тільки у хвилину мовчання, непомітно змахнувши непрохану сльозу, мовив:

— Не підведи синку. Як і личить нашому козацькому роду, служи старанно.

Михайло Никифорович з честю виконав солдатський обов'язок перед народом.

...22 червня грізного 1941-го. Чорна фашистська орда сунула на нашу Батьківщину. В перші ж дні віч-на-віч зустрівся з ворогом. І відразу на декілька років зробився старшим. Погострішав погляд у молодого артилериста. Командирська майстерність Дейнеженка зростала у запеклих боях із ворогом.

Південно-Західний, Південний, Закавказький, Північнокавказький фронти це шляхи боїв Михайла Никифоровича, шляхи його мужності. І ось прийшла, нарешті, радість наступу військ. Бачив Дейнеженко дивились солдати на спалені фашистами села, зруйновані міста. Відчули обійми людей, визволених із рабства.

За понівечені села, за наших матерів і солдатів! — із такими словами кидалися в бій. І перемагали. Багато фашистів було знищено гарматами відважного сина Черкащини. За бойові заслуги нагороди прикрашали груди артилериста.

30 і 31 січня 1945 року для Дейнеженка були чи не найважливішими за всі роки війни. Командир батареї 40-ї артилерійської бригади

Михайло Никифорович одержав наказ: форсованим маршем дійти до річки Одер і разом із розвідгрупою армії оволодіти переправою. І вже ввечері 30 січня захопили мости в районі Кебен і Зофієнталь. Танки й мотопіхота розвідгрупи продовжували наступ у глибину ворожої оборони, а Дейнеженку було наказано утримувати мости.

Та ворог не дрімав. Атаки слідували одна за одною. Вночі, 31 січня, користуючись гористою місцевістю й туманом, майже півтисячі гітлерівських автоматників при підтримці трьох танків, двох самохідних гармат, артилерійської й мінометної батареї 10 бронетранспортерів пішли в наступ.

Дейнеженко врахував усі обставини й організував оборону так, що вона стала неприступною. Біля гармат по три артилеристи, решта з кулеметами і автоматами зайняли окопи. Два станкових кулемети і дві рушниці ПТР висунуті на фланги. Знову атака. Психічна. Ворог на відстані 30-20 метрів. І тут наказ:

— Гвардійці, вперед! Смерть фашистам!

В хід пішли гранати, мужність, сила, кмітливість. Переправу утримано...

Під час бою наші воїни знищили два танки, бронетранспортер, дві гармати, три міномети, двадцять кулеметів, понад 200 фашистів.

За зразкове виконання завдання командування і виявлені при цьому мужність і героїзм гвардії капітану Дейнеженку Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1945 року було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни Михайло Никифорович Дейнеженко поселився в Кам'янець-Подільському, часто приїжджав на Чигиринщину. Зустрічався з близькими, знайомими. Його мужність і стійкість, безмежна любов до Батьківщини, є прикладом для сучасного молодого покоління.

*(Они отстояли мир. — Днепропетровськ, 1985. — С. 69.;
Фесуненко М. В ім'я миру і щастя на землі. Михайло Никифорович
Дейнеженко / / Зоря комунізму. — 1980. — 9 травня)*

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Хто такий Дейнеженко Михайло Никифорович?
2. Розкажіть про героїчний вчинок, здійснений у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років уродженцем Чигиринщини М.Н. Дейнеженком і якої нагороди за це він був удостоєний?

2. Повний кавалер ордена Слави

У 1942 році Яків Збарацький прибув в район Сталінграда. Трохи

пізніше командування направило його на навчання у полкову артилерійську школу. Тут він опанував професію гарматника-бронейника і потрапив у 82-гу гвардійську стрілецьку дивізію 8-ї гвардійської армії, якою командував генерал В.І. Чуйков.

У складі 3-го Українського фронту боєць Яків Збарацький визволяв Ізюм і Баренкове, форсував Дніпро, звільняв славне Запоріжжя.

Перші прицільні постріли новопризначений навідник Яків Збарацький зробив у районі Запоріжжя.

Бій був запеклий. Навідник Збарацький посилав снаряд за снарядом і бачив, як вони крешуть фашистські танки. У середині жовтня 1943 року радянські війська вибили німецько-фашистських загарбників із Запоріжжя. Ворог поніс значних втрат. Лише у ході нічних боїв 13-14 жовтня частини й з'єднання 8-ї гвардійської армії знищили 3 тисячі ворожих солдат і офіцерів, 26 важких гармат, 59 кулеметів, 22 міномети, 32 танки, 120 автомашин і транспортерів. Яків Збарацький разом із своїми батареями вніс частину перемоги над лютим ворогом.

Рання весна 1944 року. Гарматники на руках переносили “сорокап’ятки”, а на верхових полях доставляли снаряди. Розпочавши форсування Інгулця, передові частини закріпилися на плацдармі. Але вдосвіта фашистська піхота посунулася на позиції радянських військ.

І знов бій. Яків Збарацький кількома влучними пострілами підбив німецьку “пантеру”, закрутився на місці середній танк.

Навідник гармати молодий сержант Збарацький Яків Порфирович був нагороджений орденом Слави III ступеня.

Яків Збарацький в одній із сутичок поблизу Овідіюполя потрапив під обстріл німецько-фашистських мінометників і був тяжко поранений. Його терміново відправили в тільки що визволену Одесу. Там він лікувався до липня 1944 року.

Поки лікарі робили все, щоб фронтовик був у строю, війська 8-ї гвардійської армії були передані в розпорядження 1-го Білоруського фронту. Яків Збарацький потрапив на гарячий Магнушевський плацдарм, де відзначився у розгромі фашистських “тигрів” і “пантер”.

За це 17 березня 1945 року він був нагороджений орденом Слави II ступеня.

Розпочалося визволення польських земель. Далі було місто Познань. Дуже запеклий бій був за визволення цього міста. Збарацький снаряд за снарядом посилав на ворога, нищив його кулеметні гнізда й фаустпатронників, прочищав шлях радянським піхотинцям і танкам.

Майже місяць тривали запеклі бої за місто Познань. За героїзм Яків Збарацький нагороджений орденом Червоної Зірки. Командир дивізії генерал-майор Хитагурів особисто вручив йому цей орден.

На початку 1945 року радянські війська вступили на територію фашистської Німеччини. 8-а гвардійська армія переправилась на захоплений плацдарм у районі Одера. Вона розгорнула активні бойові дії за підступи до Берліна.

Дуже заважала одна укріплена фортеця фашистів у місті Кюстріні. Масовий штурм і ця фортеця впала.

Лічені кілометри залишалися до Берліна. Яків Збарацький разом зі своїми воїнами вибивали фашистів із Зеєловських висот, наближався до Бранденбурзьких воріт, долав річку Шпрев. І тут 28 квітня 1945 року мужній воїн був поранений у голову.

Лікувався Яків Збарацький вісім місяців. Влітку в шпиталі міста Зоненбург довідався про перемогу над лютим ворогом.

15 травня 1946 року Яків Збарацький був нагороджений орденом Слави I ступеня.

І цю нагороду він отримав лише через 22 роки після війни.

(Клюєнко Д.М. Слава солдатська: Нариси про повних кавалерів ордена Слави. — Дніпропетровськ, 1994)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Де народився Яків Збарацький?
2. До якої високої нагороди прирівнюються три ордени Слави?
3. За які героїчні вчинки в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років Я. Збарацький отримав ордени Слави і став їх повним Кавалером?

3. Із спогадів Олексія Порфировича Чиж про знищення гітлерівцями хутора Буда Чигиринського району 18 червня 1943 року

“ — Тоді мені було трохи більше десяти років. На світанку 18 червня 1943 року наш хутір оточили гітлерівці. В центрі спинилося кілька довгих, укритих брезентом машин у супроводі мотоциклістів.

Я був у хаті, коли зайшли німці до нас. Один з них, що говорив українською мовою, викрикнув:

— Збирайтеся на вигін. Будемо медогляд проходити.

Вийшов на вулицю. Німці виводили з хат хуторян. Всі зійшлися на майдані, що біля джерела.

— Хворі — в один бік, здорові — сюди, — пролунала команда.

В мене на руці була виразка — і я вирішив стати в шеренгу хворих.

Здорових загнали у кузова критих машин — і повезли. А нас погнали за село. Зі мною поряд ішла Уляна Канюка — з чотирма малими дітьми. Вона горнула, як чайка, малят до себе — і тихо промовила:

— Діточки, перепелята мої... В останній раз ви дивитесь на сонце...

Піднявшись на пагорб, побачили величезну яму у видолинку і людей з лопатами.

Уляна штовхнула мене в куці і кинула:

— Тікай, хлопче. Зараз розстрілюватимуть...

Я кинувся в куці, біг по крутогір'ю, петляючи поміж деревами. То зліва, то справа з сипінням врізалися кулі в стовбури. Падали, надрізані автоматною чергою, гілляччя.

Та гущавина врятувала мене.

В глибокому ярку я спіткнувся об купу хмизу. І впав сторчма... Підвівся. Почав обережно підніматися на узвишшя.

І нагло блиснули скельця окулярів... Прямо переді мною стояв есесівець. Він дивився в бік дуба Залізняка, звідки долинали крики, зойки...

Метрів за десять від нього стояв другий... Потім третій...

Так ось чому не було погоні. Очевидно, конвоїри сподівалися, що я так і не прослизну через зовнішнє кільце охорони.

Повернувся до купи хмизу — і підліз під неї. Раза два-три повз неї проходив патруль.

А біля дуба Залізняка - черги автоматні злилися із стогоном, зойком...

Вісімдесят два чоловіка. Вісімдесят два життя обірвали в той ранок карателі, одягнені в білі халати...

А весь хутір спалахнув смолоскипом..."

(Вінок безсмертя. Книга-меморіал про спалені села України. — К., 1988. — С. 482-489)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши спогади очевидця страшної трагедії на хуторі Буда, що ви можете сказати про фашистські безчинства в українських селах у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років?

4. Оголошення німецько-фашистського командування про спалення с. Вдовин Хутір Чигиринського району за допомогу жителів села партизанам від 19 жовтня 1943 року

ОГОЛОШЕННЯ

Німецьке Командування оголосило, що бандити будуть знищені. Незважаючи на те, усі жителі Вдовина Хутора — району Чигирин — були в бандитських загонах, чи допомагали бандитам.

19 жовтня ц.р. жителі Вдовина Хутора разом з бандитами зі зброєю в руках вели супротив військовим частинам. Вони знищені в бою, і село спалене! Полонені підлягають військовому суду.

Це доля всіх бандитів і тих, котрі допомагають і співчують їм!

Якщо ви хочете уникнути такої долі, ідіть від бандитів і докладіть найближчій військовій частині усе, що ви знаєте про бандитів.

БАНДИТИ БУДУТЬ ЗНИЩЕНІ. ПОРЯДОК БУДЕ ВІДНОВЛЕНИЙ.

Німецьке Командування.

(Черкаський обласний державний архів. — Ф. Р. 1351, оп. 1, спр. 2, арк. 5)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Використовуючи вищеприведений документ, скажіть, які методи використовували фашистські окупанти проти тих жителів сіл, які підтримували партизанський рух?

5. Повідомлення Політуправління Південного фронту Військовій Раді про бойові дії партизан у районі міста Чигирин та Холодного Яру від 15 березня 1943 року

В Кировоградской области в районе Чигирина и Холодного Яра был создан крупный партизанский отряд, насчитывающий более 200 бойцов. Во второй половине сентября отряд полностью уничтожил фашистский гарнизон в Чигирине, захватив при этом много оружия и военного имущества.

Начальник 8 отдела политуправления Южного фронта
полковой комиссар Сыромолотный

*(Центральний державний архів громадських
об'єднань України. — Ф. 62, оп. 4, спр. 5, арк. 145)*

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши даний архівний документ, що ви можете сказати про діяльність партизанських загонів на Чигиринщині?

6. Зі звіту партизанського загону ім. Сталіна про діяльність загону за період з 17 червня 1943 року по 7 січня 1944 року

...Боевые операции противника против партизанского отряда им. Сталина.

23. VII. 43 г.

Отряд под командованием тов. Дубового П. А. вел бой с немцами

и полицией до 60 чел., выступивших против отряда. В результате боя противник потерял убитыми два немца и три полицейских, в том числе нач. полиции с. Матвеевка. Отряд потерь не имел. Взяты трофеи: пулемёт, две винтовки и наган. В бою отличились Гуров А., Свищ Н.С., Василенко А. М., Дорофеев Н.

16. 08. 43 г.

Немецкой полевой жандармерией при генерал-комисаре г. Николаев против партизан в лесах Холодного Яра (30 км северо-западнее Чигирина) направлена дивизия 4 тыс. немецких солдат с 14 танками и двумя батареями миномётов, полицейский батальон в 300 чел. и два эскадрона кавалерии (казаков) до 250 сабель). Этой группировкой войск был окружен лес в 40 тыс. га. (по данным наших наблюдателей, мирного населения и показаний пленного младшего командира козаков, захваченного в бою).

Немцы в 13 час. достигли расположения нашего лагеря. Отряд под командованием т. Дубового принял навязанный бой, который длился более девяти часов.

Только самоотверженность личного состава отряда и выгодность нашей обороны дала возможность отбить десятки атак противника. Ночью отряд незаметно вышел из окружения и скрылся в двух км от места боя. Обманутые немецкие части продолжали целую ночь вести атаки на месте расположения лагеря и таким образом дрались между собой. В результате боя немцы потеряли убитыми до 100 чел. и ранеными до 120 чел. По показаниям пленного казака из их эскадрона в 108 чел, осталось в живых 6 чел. и 3 чел. сбежало. Мы имели убитыми 3 чел., ранеными 2 чел. В бою отличились: Гуров А.Ф., Запорожец Ф.Т., Воловенко И.Я., Свищ Н.С., Броник Г.И., Чучупака С.П., Сотников, Дятлов, Снижко М., Кальмуцкая Ольга, Федорова Любовь, Столяренко Н. А., Калюкин А.В. и Филимонов С.М.

8. 08. 43 г.

При отступлении немцы стремились закрепиться на рубежах для прикрытия дорог Чигирин-Медведовка, Куликовка-Завадовка. Раскрыв замысел немцев, партизанский отряд им. Сталина воспрепятствовал им в этом. Тогда немецкое командование 72-ой дивизии выставило полк пехоты для прикрытия и прочистки окраины леса, где были наши обозы (35 км северо-западнее Чигирина). 8.XII.43 г. в 10 час. 00 мин. передовые немецкие части столкнулись с нашим сторожевым охранением в 30 чел. На помощь было выброшено до 200 чел. партизан и использованы местные партизанские группы: Завадовская — 23 чел.,

Чубовская - 38 чел., Куликовская - 52 чел. Завязавшийся бой длился 4 час. 30 мин. В результате боя немцы потеряли 27 убитыми и 13 ранеными. Среди них 1 оберлейтенант и капитан медицинской службы. С нашей стороны убит один человек (гв. капитан Лыгин С. Н.), ранено — четыре. Боем руководил командир партизанского соединения Дубовой П.А. и командиры подразделений: Видющенко А., Бондаренко П., Лыгин С.Н., Ханыкин. В бою отличились: Красильников, Иванов И., Сnižко, Буткевич, Погребной, Скрипник, Строев, Заиченко, Рыкалин, Пятничук, Фурсенко, Диденко, Егоров, Погорелова Тамара.

02. 01. 44 г.

Немцы до одного батальона пехоты на рассвете, обойдя нашу засаду, вышли к лагерю 5-ой роты. По тревоге 5-ая и 6-ая роты в количестве до 260 чел. перешли с двух сторон в контрнаступление. Бой длился около трех часов. В этом бою было убито 27 и ранено около 40 чел. немцев. Руководил боем Бороник Г.Н., Воловенко И.Я., Степанов В. В бою отличились Степанов В., Воловенко И. Я., Абесов А.П., Кононенко Е., Заднепрянный, Бойко Елена, Виноградов В., Фадеев, Гаврилы, Заика И.А., Дран Н., Алешин, Карпов Николай.

04. 01. 44 г.

С целью разведки боем о наличии партизан в лесах Холодного Яра выслали к лесу одну роту до 100 чел., со стороны с. Лубенцы и одну роту до 120 чел. со стороны х. Лопаты (30 км северо-западнее Чигирина). Наши засады на подступах к лесу вступили в бой. На помощь засадам были брошены три роты партизан. В трех часовом бою немцы потеряли убитыми 19 чел., ранеными — 16 и к концу дня отошли в с. Жаботин, где стоял штаб 72-ой СД. Боем руководил Филимонов, Воловенко, Юдин.

05. 01. 44 г.

Командир 72-ой немецкой дивизии бросил против отряда два полка пехоты, учебный батальон, девять средних танков, три бронемашины, артбатарею и минометную батарею крупного калибра (по данным допроса, двух пленных захваченных в бою).

05. 01. 44 г. в 4 час. 00 мин. немцы начали наступление на лес со стороны сс. Лубенцы, Куликова и Завадовка (30-37 км северо-западнее Чигирина). Бой длился с 4 час. 00 мин. до 16 час. 20 мин. Немецкие танки подошли на 50 км к главному лагерю отряда. Только лесистые высокоиесопки и упорство личного состава партизан дали возможность отразить атаки. Не достигнув намеченной цели за день, немцы к вечеру отошли из леса, бросив на поле боя убитыми 132 чел. и ранеными до

120. Наши потери — убитыми 12 чел. и ранеными — 22. Этот бой был самый жестокий и истощил отряд до крайности в боеприпасах.

Боем руководил командир партизанского соединения Дубовой П. А., комиссар Лысов и нач. Штаба Бороник Г. Н. В бою отличились Юдин, Гудилин, Ревзон, Саража Кл., Кальмуцкая Ольга, Бурова Нина, Хмельков, Калюкин, Фурсенко П., Красильников, Смирнов, Чхаидзе, Завгородний В., Пятничук, Пархоменко, Буткевич, Сотников.

7. 11. 43 г.

...Партизаны Кучерина, Мартынин под командованием Видющенка в с. Куликовка (35 км км северо-западнее Чигирина) убили трех немцев, среди них гебитскомисар г. Новогеоргиевск, взяли автомашину и вооружение.

Командир партизанского
отряда им. Сталина капитан
Дубовой

[подпись]

Комисар партизанского
отряда им. Сталина ст. политрук
Лысов

[подпись]

*(Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.
(збірник документів і матеріалів). — Черкаси, 2000. — С. 98-101)*

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. На основі поданого вище звіту партизанського загону імені Сталіна, яким керував Петро Дубовий, розкажіть про діяльність загону в останній місяць перед визволенням Чигиринщини від німецького ворога?

7. Із повідомлення Радінформбюро про злочини фашистів на хуторах Дяки, Ленінський та Вдовин Хутір Чигиринського району від 2 січня 1944 року

... Ниже публикуется акт о чудовищных зверствах немецко-фашистских мерзавцев в хуторах Ленинский, Дяки и Вдовин Хутор Кировоградской области (теперь Черкасской области): “Девятнадцатого октября 1943 г. немцы сожгли и истребили почти всех мирных жителей. Огнем уничтожено 276 домов со всеми надворными постройками и имуществом колхозников. Гитлеровцы расстреляли, сожгли и удушили 1070 женщин, стариков и детей.

Анну Семениченко и ее шестилетнего сына Андрея немцы бросили

живьем в колодец. На глазах Ульяны Чеполы гитлеровские изверги убили ее годовалого ребенка, а потом расстреляли и мать.

Мы выражаем твердую уверенность в том, что фашистские убийцы предстанут перед судом и получат сполна за свои чудовищные перступления”.

Акт подписали:

майор Гридюшко, майор Поляков, капитан медицинской службы Ващенко, старший лейтенант Барахта;

жителі хуторів:

Лука Ворона, Давид Семениченко, Василий Ворона, Николай Семенченко, Тимофей Семениченко...

(Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (збірник документів і матеріалів). — Черкаси, 2000. — С. 167-168)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши даний документ, що ви можете сказати про злочини німецьких загарбників на Чигиринщині наприкінці 1943-початку 1944 років?

8. У ту серпневу ніч (із спогадів Г. Броника — колишнього начальника штабу Холодноярського партизанського загону)

Коли йшла битва на Курській дузі, в тилу ворога розгорялося полум'я партизанської боротьби. Розпочав бойові дії і партизанський загін під командуванням П.А. Дубового, який базувався у холодноярському лісі.

В ніч з 15 на 16 серпня ми приймали дорогоцінний вантаж, викинутий на парашутах з двох “дугласів”: мішки зі зброєю, боєприпасами, спорядженням.

На світанні все було зібрано і доставлено в табір. Загін розташувався на пагорбі. Ми почали розбирати вантаж, сортувати його, протирати автомати, гвинтівки. Хтось читав свіжі московські газети, хтось тихо грав на баяні. Наші серця були сповнені радістю і вдячністю нашій партії, Батьківщині, центральному штабу партизанського руху за подану допомогу.

Ранкову тишу порушив несподіваний постріл. Командир загону покликав начальника розвідки і наказав з'ясувати обстановку. Ми мали відомості про те, що ворожа винищувальна дивізія, підсилена польовою жандармерією і поліцією, діє проти партизанів у південних районах Кіровоградської області. Але поява противника в лісі о восьмій ранку під нашою висотою була цілковитою несподіванкою. Розвідники

зустрілися з передовими підрозділами карателів. З обох боків заговорили автомати.

— Загін, до зброї! — скомандував Дубовий.

Всіх розподілили на три ударні групи: лівофлангову очолив Микола Столяренко, правофлангову — я, центральну — командир загону. Перші хвилини бою показали, що ми маємо справу з численним і добре озброєним ворогом. Гітлерівці з танками, артилерією, мінометами оточили ліс, блокували дороги, на вірогідних напрямках нашого прориву зробили подвійне оточення і раптово увірвалися в лісові просіки. Карателі мали чималий досвід боротьби з партизанами, це була дивізія голворізів, але в серпневому бою її дошкульно пошматували.

Двом групам — моїй і Дубового — вдалося повернутися на висоту, частина групи Столяренка разом з командиром роти виявилася відрізаною від табору і діяла самостійно в тилу бойових порядків противника.

Ми зайняли кругову оборону на висоті. Ворог підтягнув головні сили, в дію вступили танки, артилерія, міномети, бронемашини. Шквальний вогонь чергувався з моментами відносної тиші. Есесівці, жандарми, поліцаї в різних місцях намагалися прорватися на висоту. В хід йшли ручні гранати. Партизани вели прицільний вогонь, зріджуючи ряди противника.

У нас геройською смертю загинув кулеметник Тимофій Ткачук, улюбленець загону начальник розвідки Микола Дорофєєв, вартовий, що охороняв криниці з питною водою, сімнадцятирічний Саша Орел, розвідник Олександр Леонов.

Звістка про загибель бойових друзів миттю рознеслася по рядах оборони. Кожний дав собі клятву помститися за смерть товаришів. Відступати — нікуди, стояли на смерть.

Наші санітарки, медсестри, радистки під керівництвом комісара Лисова з початку бою організували безперерйне постачання патронів, гранат, кулеметних і автоматних дисків вогнеvim точкам оборони.

На щастя, ураганий вогонь ворожої артилерії і мінометів не досягав цілі: снаряди і міни, перелітаючи через наш пагорб, розривалися в бойових порядках противника, викликаючи серед ворогів паніку. Цією обставиною ми скористалися найліпше: у нас було кілька ручних обрізів, постріл з яких через порожню металеву бочку імітував гарматний постріл. Вороги вважали, що в нас є артилерія.

Скільки атак відбили в той день важко сказати. Після чергового вогневого нападу настала мертва тиша. У лісі смеркло. Ворог готувався до штурму, ми до прориву. По всій обороні передається наказ: тихо зніматися, гуртуватися біля обозу. Полеглих і поранених поклали на

підводи. Зі зброєю наготові двома колонами вирушили в напрямку хутора Землянки в квартал густого молодого лісу. На наш обоз німці не звернули уваги, тому що вивозили своїх убитих і поранених. Нашим дозорним було наказано в бій не вступати, а на випадок необхідності відстрілюватися і відходити в інший бік, відірватися від противника і лише потім повернутися на місце розташування загону.

Тим часом ворог протягом усієї ночі вів огонь по висоті. На світанку, одержавши підкріплення, німці почали штурм пагорба, а, зайнявши його, побачили, що там нікого немає і що всю ніч вони били один одного.

Наші розвідники спостерігали, як уцілілі фашисти ганебно вибиралися з лісу, вивозячи вбитих і поранених. Захоплений нами полонений засвідчив втрати дивізії: у взводах було по 40-45 солдат, після бою лишилось по 5-7.

Вороги поширили чутки про знищення партизанів Холодного Яру. Але ми жили. І не тільки жили, але й міцніли, зростали наші ряди, розширювалося коло бойових дій, тіснішали наші зв'язки з місцевим населенням. Цілі села підтримували і помагали нам. Сотні патріотів різними таємними стежками йшли під крони холоднорського лісу.

Надто строгим був прийом в загін, цим займалося командування під безпосереднім керівництвом Дубового. Але, незважаючи на такий ретельний відбір, загін виріс до 2-х тисяч чоловік. Навколо лісу, в тилу ворога утворилася радянська зона, організувалося кілька місцевих партизанських загонів. Були місцеві групи в Мельниках, Завадівці, Лубенцях та інших селах. В них ми випікали хліб, у Глушківці мали млина, там же утримували дитячий будинок на 60 безпритульних.

Коли фашисти почали масове вигнання людей в рабство, під наш захист прийшло до 30 тисяч осіб мирного населення. Вони проживали в лісі до прориву нами фронту і з'єднання з частинами 52-ї армії. Серед нині живих багато учасників і свідків героїчного штурму передових позицій ворога на річці Тясмин, коли могутнє "ура!" нагало жак на гітлерівців і допомогло нам успішно прорвати їх оборону.

Щороку традиційно збираємося ми в холоднорському лісі в роковини першого пам'ятного бою партизанів з карателями. З різних кінців країни з'їжджаються наші бойові побратими, щоб вшанувати пам'ять полеглих, обійняти живих. Ми зберігаємо дружбу, скріплену кров'ю й спільною боротьбою проти фашизму, зберігаємо вірність своєму громадянському, патріотичному та інтернаціональному обов'язку.

(Зоря комунізму. — 1983. — 30 серпня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши даний документ, що ви можете сказати про діяльність у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років Холодноярського партизанського загону та партизанського загону під керівництвом Петра Дубового?

9. Жінка з легенди

Під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років в селі Суботів діяло комсомольське підпілля. Однією з його учасниць і організатором була Марина Мусіївна Кривенко. Про її долю і арешт розповіли жителі села Г.Ф. Кукса та З.А. Дейнежко, очевидець її арешту.

...Очі сині-сині дала мати дівчині. Косу-чорну до пояса. А ще — вдачу лагідну, серце щире, чутливе до чужої біди. А що вже діток любила! От тільки своїх пестити не довелося. То ж ніжність свою нерозтрачену на чужих дітей переносила. За це й полюбили суботяни Маринку Ярову, вчительку молодших класів. І хоч скучала за Новоселицею, звідки родом, де рідні залишились, та й до Суботова звикала. Заміж вийшла за місцевого хлопця Микиту Кривенка. І, можливо, прожила б вік тихо та мирно, віддаючи знання своїм дітям, добро сіючи. Та несподіване — “Війна!” — чорним гайворонням зависло над Батьківщиною, перекреслило все.

В перші ж дні зібрала комсомольців, в яких була вожаком:

— Будемо боротись. Пам’ятайте, — ворог сильний. Жорстокий і лютий. В разі провалу на пощаду надії не буде.

Комсомольці знали про зв’язок Марії Мусіївни Кривенко з партизанами. Виконували кожне її доручення. Слухали по радіоприймачу зведення Інформбюро і розповсюджували їх серед населення, допомагали переховуватись молоді, якій загрожували облави для відправлення на роботи в Німеччину. На квартирі в Марини Мусіївни переховували і лікували поранених червоноармійців, врятованих з оточення. Читали людям газети, які вона давала. Не одне життя врятували.

Ранок того дня був тихий. Ніщо не віщувало біди. Марина з відрами підійшла до криниці. Привіталась до сусідського хлопця Жені, що переливав воду у відра. Витягла й своє цеберко і пішла стежкою до хати. Раптом на вулиці, що тягнеться від центру села, з’явилися вершники. Їхали повагом, не поспішаючи. На шапках — червоні стрічки.

— Партизани, — сполоханою пташкою радісно забилося серце. Але що ж це!?

Серед них їхав відомий усьому Суботову поліцай. І теж в шапці з червоною стрічкою.

— Не знають. Попередити треба! — промайнуло блискавкою.

Вершники порівнялись. Один, притримавши коня, озвався: “Дай води напиться, красуне!”

Зупинилась. Поставила відра. Подаючи вершникові відро, тихо сказала: “Поліцай серед вас. Он той”, — і показала очима вслід зрадників. Взяла відра і тихо пішла до хати.

Вершник пришпорив коня, догнав супутників, щось сказав їм, показуючи рукою на хату, куди зайшла Марина. Ті хутко повернули коней. Декілька спішилися і побігли на подвір'я...

...Очі сині-сині... Дала ненька вроду, та не дала долі... Кривавий слід тягся за Мариною по всій Зарічечці. Замучену, закатовану, напівживу приволокли в Чигирин до поліції. На ранок ще з трьома патріотами розстріляли.

Прошли роки. Зарубцювалися рани, нанесені війною. Наповнилися бузковою повинню старі окопи. Виросло нове покоління, для якого сама Марина, її подвиг — напівлегенда.

Недовгим, як спалах падаючої зірки, було її життя. Та пам'ять про неї, переростаючи в легенду, житиме довго серед жителів села, в чийх серцях через роки пекучим болем відгукується та кривава Зарічечка.

(Зоря комунізму. — 1990. — 9 травня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ

1. *Хто така Марія Мусіївна Кривенко?*
2. *Розкажіть, використовуючи поданий матеріал, про специфіку діяльності в селі Суботові у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років підпільної організації, якою керувала Марія Кривенко?*

10. Листівка Штабу загону імені Ворошилова до населення (жовтень 1943 року)

Смерть німецьким окупантам!

До робітників, колгоспників і трудової інтелігенції тимчасово окупованих районів Кіровоградської області.

Дорогі товариші, брати і сестри!

Червона Армія веде боротьбу на території нашої Кіровоградської області. Відступаючи німецькі окупанти чинять нечувані звірства. Фашистські розбійники мучать, розстрілюють і женуть радянських громадян у Німеччину. Вони грабують і знищують все надбання радянського народу — хліб, худобу, спалюють будинки робітників і селян, школи, клуби, бібліотеки і лікарні.

Дорогі товариші!

Не давайте гітлерівцям вивозити людей в німецьке рабство. Ховайте хліб кожний у себе і в різних місцях. Роззбройте і знищуйте німецьких загарбників, допомагаючи цим Червоній Армії і партизанам повністю знищити німецький фашизм. Поповнюйте ряди червоних партизанів.

Хай живе наша доблесна Червона Армія!

Хай живуть народи Радянського Союзу!

Штаб партизанського загону.

(Зоря комунізму. — 1983. — 13 серпня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Прочитавши листівку штабу загону імені Ворошилова до населення, що ви можете сказати про агітаційну політику партизанських загонів серед населення Чигиринщини?

2. До яких дій закликав штаб загону імені Ворошилова в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років населення Чигиринщини?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

✓ 22 червня 1941 р. — 9 травня 1945 р. — Велика Вітчизняна війна

✓ 5 серпня 1941 р. — 9 січня 1944 р. — роки німецько-фашистської окупації Чигиринського району

✓ червень 1943 р. — січень 1944 р. — діяльність найбільшого в краї партизанського загону ім. Сталіна (командир — П.А. Дубовий)

✓ 18 червня 1943 р. — спалення фашистами хутора Буда

✓ 19 жовтня 1943 р. — спалення німецьким агресором хутора Вдовичино

✓ 29 червня 1944 р. — уродженець Чигиринщини Іван Прохорович Литвиненко повторив подвиг Миколи Гастелло

✓ 1943-1945 рр. — діяльність на Чигиринщині відділу УПА "Холодний Яр"

✓ 10 квітня 1945 р. — уродженцю села Розсошенці Дейнеженку Михайлу Никифоровичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

▪ **окупація** — тимчасове захоплення території держави збройними силами іншої держави

▪ **Рух Опору** — рух поневолених народів за визволення від нацистських, фашистських та інших тоталітарних поневолювачів

РОЗДІЛ XI. ЧИГИРИНЩИНА У 50-ті — 80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Значною подією на початковому етапі виділеного нами періоду стало утворення Черкаської області. Вона була утворена 7 січня 1954 року і стала наймолодшою областю України. До її складу були включені міста — Черкаси, Сміла, Умань, 20 районів Київської області, 6 — Полтавської, 2 — Кіровоградської і один район Вінницької області. В лютому цього ж року приєднано ще один район від Кіровоградської області.

Загальна площа новоутвореної області становила 21,1 тисячі квадратних кілометрів, чисельність населення — 1 млн. 497 тисяч чоловік, з них 261 тисяча, або 17,4%, проживали в містах, а 1 млн. 236 тисяч, або 82,6% — в сільській місцевості.

У січні 1954 року за новим адміністративно-територіальним поділом Чигиринський район відійшов від Кіровоградської області до новоутвореної Черкаської, у складі якої залишається і нині.

1. ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ЧИГИРИНСЬКОГО СЕЛА

У 50-80-ті роки минулого століття на Чигиринщині досить активно проходив процес зростання та зміцнення сільськогосподарських колективних господарств.

Так, чигиринський колгосп імені В.І. Леніна (з 1963 р. — імені Т.Г. Шевченка) досяг високих показників у молочнотоварній продукції. На кожну фуражну корову тут надоювали близько 1550 кг молока. Навіть на бідних ґрунтах трудівники цього господарства добилися сталих і високих урожаїв зернових, овочевих та кормових культур. Так, зернові з 1955 року щорічно давали близько 20 цнт. з га. Добре родила й озима пшениця. Це дозволило колгоспникам на кожні 100 гектарів угідь виробити навіть у 1969 році, що мав несприятливі погодні умови, по 21,6 цнт. м'яса і по 601 цнт. молока.

На кінець восьмої п'ятирічки в чигиринському колгоспі ім. Т.Г. Шевченка виробили молока по 613 цнт. на 100 га сільськогосподарських угідь. В дев'ятій п'ятирічці в господарстві збирали вже близько 30-35 цнт. зернових. На 100 га угідь виробляли близько 650 цнт молока. Господарство мало на початок 1970-х років 41 трактор, 20 вантажних автомобілів, 9 комбайнів. Його прибутки в 1970 році становили 509,5 тис. крб. проти 60,3 тис. крб. 1950 року.

Велику допомогу в розвитку колективного господарства подавала Чигиринська машинно-тракторна станція. У колективі цієї МТС працював знатний механізатор Василь Михайлович Бражник, який з року в рік перевиконував норми виробітку на збиранні хліба та насіння трав комбайном С-4. У 1952 році державою йому присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Бражник Василь Михайлович

Народився у 1914 році в селі Івківці Чигиринського району Черкаської області в багатодітній сім'ї.

Протягом 1930-1934 років працював у кар'єрах Артемівського рудника; на гірничо-збагачувальному комбінаті у Кривому Розі. З 1934 року почав працювати в Чигиринській машинно-тракторній станції (МТС). Закінчив курси механізаторів, що дозволило йому згодом стати професійним комбайнером.

З 22 червня 1941 року по травень 1945-го року – учасник Великої Вітчизняної війни.

З 1945 по 1974 роки працював у Чигиринській МТС (пізніше – сільгосптехніці) – механіком, бригадиром, комбайнером. У 1951 році Василь Бражник комбайном "С-4" за 25 робочих днів намолотив 1 571 центнер зерна і 893 центнери насіння трав. Це високе досягнення хлібороба було високо оцінено керівництвом держави.

Указом Президії Верховної Ради Української РСР у березні 1952 року Бражнику Василю Михайловичу було вручено найвищу відзнаку – орден Леніна і Золоту Зірку з присвоєнням звання Героя Соціалістичної Праці.

Брав активну участь у громадсько-політичному житті Чигиринського району. Неодноразово обирався депутатом Чигиринської районної ради.

На базі Чигиринської МТС в 70-х роках ХХ століття створено підприємство "Сільгосптехніка" із спеціалізованими майстернями.

Зміни в аграрному секторі проходили в повоєнні роки у всіх без винятку сільськогосподарських підприємствах району. Так, у 1951 році артіль "Більшовик" і "Комінтерн" села Боровиці злилися в єдиний колгосп "Дружба", і господарство стало на шлях спеціалізації. У ньому почали вирощувати птицю та велику рогату худобу. Перехід на спеціалізоване виробництво дозволив колгоспникам різко підвищити рентабельність господарства. З року в рік вони підвищували

*Василь Михайлович
Бражник*

врожайність сільськогосподарських культур. На кінець 60-х років боровицькі колгоспники збирали по 30 цнт з га зернових і добилися високої рентабельності свого господарства. У 1970 році колгосп одержав близько 2 млн. крб. прибутку. Протягом 70-х років тут на кошти держави збудовано насосну станцію і споруджено зрошувальні системи, що дало змогу колгоспу регулярно подавати вологу 105 га саду і 215 га овочевої сівоzmіни.

У 70-80-ті роки ХХ століття технічне оснащення боровицького колгоспу перевищувало оснащення колишньої Медведівської МТС, яка до 1958 року обслуговувала половину господарств Чигиринського району (і Боровицю в тому числі). В ці роки в колгоспі було 32 трактори, 6 зернових і 4 силосозбиральних комбайни, 17 косарок та жниварок, 16 тракторних плугів, 27 сівалок, 28 культиваторів, 30 вантажних автомашин.

У 70-80-ті роки минулого століття боровицький колгосп збирав вже по 40-45, а то і більше цнт. з га пшениці, по 50-52 цнт. — кукурудзи. Його молочнотоварна ферма на ділянці №1 взяла в ті роки тритисячний рубіж надоїв молока. На птахофермі кількість курок-несучок збільшилась до 50 тис. штук, виробництво яєць з 5 до 7 млн. штук. У згаданих вже 70-80-х роках у цьому господарстві збудовано пташник на 12 тис. курок-несучок і санпропускник, тракторну майстерню, кормоцех, додатково зрошено 150 га і прокладено 10 км шляхів з твердим покриттям.

Відзначаючи сумлінну працю, близько 150 трудівників села Боровиця було нагороджено орденами та медалями. Серед нагороджених — відомий нині в Україні та за її межами, знатний садівник, Лауреат Державних премій СРСР та УРСР Іван Іванович Захарченко.

Захарченко Іван Іванович

Народився 27 липня 1939 року в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї. З дитинства ріс сирітським хлопцем, Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років забрала в нього і батька, і матір.

У 1946 році пішов навчатися до 1-го класу Боровицької школи, сім класів якої закінчив. Після цього пішов навчатися на курси трактористів до Медведівської МТС. Курси закінчив у 1954 році, після цього працював механізатором у колгоспі "Дружба" села Боровиця Чигиринського району.

*Іван Іванович
Захарченко*

Протягом 1956-1957 років навчався у Степанецькому профтехучилищі. Після закінчення рік працював механізатором у рідному колгоспі "Дружба". У 1959 році закінчив однорічну Мліївську школу садівництва.

З 1959 року – бригадир садівничої бригади колективного господарства "Дружба" в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області.

У 1962 році заклад в селі Боровиця прекрасний сад, який згодом став ареною його господарських звершень.

У 1965 році разом із бригадою Ф. Барильчинка виростили картоплі по 185 центнерів, помідорів по 270 центнерів та огірків по 180 центнерів з гектара, за що, а також за впровадження у виробництво нової садівничої технології, 30 квітня 1966 року був нагороджений високою державною нагородою – орденом Леніна. За видатні досягнення у праці Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР бригадиру садової бригади Боровицького колгоспу "Дружба" І.І. Захарченку присуджено 29 жовтня 1980 року Державну премію СРСР.

*Сад у селі Боровиця
(фото 80-х років XX століття)*

8 грудня 1987 року удостоєний Державної премії Української РСР. Українська республіка присвоїла йому ще і почесне звання "Заслужений садівник Української РСР".

Широко відома в той час не лише на Чигиринщині, але і в області, була боровицька артіль рибалок імені XVII партз'їзду. Тут з року в рік перевиконували встановлені плани. Так, в 1967 році за планом передбачалося виловити 7700 цнт. риби, а виловлено близько 9 тис. цнт. За перевиконання планових завдань вилову риби в 1969 році рибколгосп нагороджено другою республіканською премією.

Уродженцем Боровиці є Герой Соціалістичної Праці Костянтин Остапович Цибенко, що в 1950-1967 роках очолював передовий в Україні колгосп "Більшовик" (село Погребки Шосткинського району Сумської області).

Цибенко Костянтин Остапович

Народився в 1902 році в селі Боровиця Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

У 1929 році закінчив Уманський сільськогосподарський інститут. За фахом – агроном.

До 1941 року працював старшим агрономом виробничого управління Наркомзему УРСР. З 1943 року працює головним агрономом виробничо-територіального управління Полісся Наркомзему, а з березня 1946 року – Міністерства земельних справ УРСР.

У 1947 році був начальником управління центру Полісся, а з 1948 року працював на посаді начальника управління центру Полісся Головного управління зерна Міністерства сільського господарства УРСР. У листопаді 1950 року звільнений із займаної вище посади. Причиною стало переведення для подальшої роботи на посаду голови колективного господарства у Сумську область.

*Костянтин Остапович
Цибенко*

У 1950-1967 роках очолював передове в Українській РСР колективне господарство "Більшовик" у селі Погребки Шосткинського району Сумської області.

За самовіддану працю та вміле господарське керівництво колективним господарством у 1958 році було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Обирався депутатом Верховної Ради СРСР IV, V та VI скликань.

Автор книги "Другий рік без трудовня" (Київ, 1959).

У 50-ті роки минулого століття відновила на повну потужність свою роботу Медведівська МТС. На початковому етапі після відновлення роботи вона мала 40 тракторів, нові механічні майстерні, гаражі. Працюючи за погодинним графіком, трактористи добились виробітку по 214 га умовної оранки на 15-сильний трактор і регулярно виконувала норми на 120-130 %. Тракторна бригада в ті роки забезпечила урожай зернових по 30-32 цнт. з гектара. У 1956 році медведівський колгосп знову став мільйонером.

У 1959 року Медведівській сільраді були підпорядковані села Івківці, Зам'ятниця і Деменці. На базі колгоспів цих сіл та Медведівського колгоспу "Серп і Молот" утворилось одне велике господарство імені Куйбишева з площею орної землі 3060 га. Правління артілі тоді очолив Степан Іванович Удодов.

Удодов Степан Іванович

Народився 25 грудня 1913 року в селищі Забеловка Джетигарського району Кустанайської області Казахстанської РСР у селянській сім'ї.

Почав самостійно працювати з 1926 року в селищі Гришенське

Джетигарського району і прилеглих до нього аулах наймитом: пастухом і сезонним робітником у місцевих багатів і баїв.

З 1928 по 1930 роки працює на різних роботах, на комбінаті "Джетигарзолото". В січні 1932 року був обраний секретарем Джетигарського районного комітету ВЛКСМ, де і працював до взяття у лави Червоної Армії.

З листопада по січень 1937 року – курсант Ленінградського технічного училища, по закінченні якої отримав звання військового техника 2-го рангу та був направлений для проходження військової служби в 6 важку танкову бригаду ім. С. Кірова танкістом-техніком. У цьому званні прослужив по серпень 1938 року.

1941-1945 роки – учасник Великої Вітчизняної війни. Звільняв Київ, Львів. Отримав тяжке поранення. З 23 вересня 1941 року по 9 серпня 1942 року в результаті серйозного поранення перебував на лікуванні в лікарні міста Миргород Полтавської області. З грудня 1944 по вересень 1945 років працював на посаді директора Миргородської МТС.

У вересні 1945 року переїхав на постійне місце проживання до Чигиринського району Черкаської області. З вересня 1945 по червень 1955 року – очолював Бужинський хлібоприймальний пункт Чигиринського району. В червні 1955 року обраний головою колективного господарства "Слава" села Худолівка Чигиринського району. Вже через три роки очолюване Степаном Івановичем господарство за грошовими доходами перевершило рівень 1953 року майже у вісім разів. Нечуваними доти стали й врожаї та рівень виробництва тваринницької продукції. Працював у даному господарстві до лютого 1959 року.

З лютого 1959 по лютий 1974 років очолював укрупнене колективне господарство імені Куйбишева села Медведівка Чигиринського району Черкаської області. Високо оцінили сумлінну працю тридцятитисячника партія та уряд. Удодова Степана Івановича було удостоєно високої державної нагороди – ордена Леніна.

Помер 16 лютого 2001 року. Похований на цвинтарі в місті Чигирин.

*Степан Іванович
Удодов*

Після реорганізації Медведівської МТС колгосп купив 45 тракторів, 18 комбайнів, 30 сівалок, 1 бульдозерну лопату, 4 механічні млини, 3 електрозварювальні апарати та повний комплект причіпного інвентарю. Освоївши техніку, колгосп зміцнів економічно. Було збудовано механічну майстерню, 16 приміщень для утримання тварин, 6 свердловин для подачі води на ферми, 2 кормокухні, три цегельні заводи, вальцювий млин, а також риборозплідник на 0,5 млн. мальків,

5 ставків (60 га водного дзеркала), уведено у дію зрошувальну систему на площі 60 га, а також споруджено Будинок культури на 600 місць, сільунівермаг, аптеку. На всіх трьох дільницях побудовано і обладнано типові приміщення дошкільних дитячих закладів.

З 1961 року медведівська артіль імені Куйбишева почала спеціалізуватися на виробництві м'яса великої рогатої худоби. Ця галузь сільського господарства виявилась найбільш вигідною і дала можливість

Збір урожаю.

Фото 60-х років минулого століття

у 1972 році перейти на грошову оплату праці колгоспників. Прибутки господарства за роки восьмої п'ятирічки у порівнянні з семирічкою зросли на 204%. Значно перевиконаний план вирощування та продажу державі сільськогосподарської продукції (виконано на 400%). Різко підвищилася середня врожайність зер-

нових (з 17,8 цнт. з га до 26,5 цнт.). Колгосп розширив фонди громадського споживання, взяв на своє утримання дитячий садок, ясла, клуб, 1020 колгоспникам виплачував пенсії. Середньорічна сума витрат по цій статті становила 204 тис. карбованців. У 70-80-ті роки колгосп збирав близько 36-40 цнт. з га зернових. У ті роки було побудовано зерносховище, відгодівельний комплекс для кількох тисяч голів худоби.

Аналогічні зміни в аграрному напрямку проходили і в селі Мельники. Тут одночасно співіснували три місцеві господарства. У 1960 році всі три артілі села об'єдналися в колгосп "Заповіт Леніна", який у 1964 році був перейменований на колгосп імені Н. Крупської. За господарством держава закріпила 3064 га землі. Об'єднання артілей дозволило поліпшити механізацію виробництва і підняти врожайність зернових культур до 19-20 цнт. з га. Дальшому зміцненню господарства сприяла передача техніки МТС колгоспам. У 1958 році артіль "Заповіт Леніна" уже мала свою тракторну бригаду. Були механізовані всі трудомісткі роботи у рілльництві і тваринництві, зросло поголів'я тварин. За час з 1965 року по 1970 рік у господарстві споруджено 12 капітальних приміщень для тварин, склад мінеральних добрив, зерносховище, гараж на 18 автомашин. Високі прибутки дозволили

колгоспу перейти на гарантовану грошову оплату праці, розширити виробництво і соціально-культурне будівництво.

У 70-80-ті роки Мельничанський колгоспно-машинний парк налічував 17 тракторів, 5 зернових і 2 бурякозбиральні комбайни, 20 автомобілів тощо. Було споруджено кролеферму на 12 тис. голів, збудовано консервний цех для переробки овочів та фруктів.

У цей період значно розширила посівні площі і суботівська артіль імені Леніна. У 1951 році вона одержала кращий урожай зернових культур, ніж у довоєнний час, а в 1955-му році колгоспники виростили зернових до 18,5 цнт. на кожному гектарі, добилися середнього надою молока по 1500 кг від фуражної корови. Городня бригада у 1956 році зібрала по 180 цнт. помідорів, 210 цнт. капусти і 250 цнт. буряків з кожного гектара. В 1959 році колгосп одержав грошових прибутків на суму 2410 тис. крб. У 1961 році тут зібрано по 19,3 цнт. зернових з кожного га, поголів'я тварин збільшилось до 870 голів. За роки семирічки артіль (у 1964 році перейменована в колгосп імені Богдана Хмельницького) перетворилася у міцне господарство, оснащене новою технікою й добре розвинутим тваринництвом. У 1965 році колгоспники виростили по 20,9 цнт. зернових, 270 цнт. помідорів, 300 цнт. капусти, 320 цнт. буряків з кожного гектара. На фуражну корову надоєно по 2251 кг молока. Порівняно з 1961 роком оплата трудодня підвищилась і становила 2 крб. 69 коп. Значних виробничих успіхів досягли колгоспники Суботова і в подальші 70-80-ті роки минулого століття. Зросла технічна оснащеність сільськогосподарського виробництва, збільшився обсяг механізованих робіт. Колгосп мав близько 20 тракторів, 9 комбайнів, 17 автомашин, 53 електромотори.

З кожним роком зростав урожай зернових. З 1968 року колгосп почав спеціалізуватися на відгодівлі великої рогатої худоби. Щорічно тут стояло на відгодівлі близько 2300-2500 голів худоби. Наприкінці 70-х — початку 80-х років тут збудовано телятник на 250 голів, 2 корівники, кормоцех, гараж. У селі споруджено будинок тваринника, квартири для молодих спеціалістів, амбулаторію, їдальню, стадіон, універмаг.

Особливу майстерність проявили і працівники аграрного сектора села Головкивки. Тут в 60-70-х роках минулого століття стали збирати по 65-75 центнерів з гектара (зернової кукурудзи). В окремі роки й значно більше. В ті роки в головківському колективному господарстві працював знатний механізатор Іван Якович Брюховецький. За самовіддану працю головківського колгоспника І.Я. Брюховецького нагороджено орденом Леніна, медаллю “Золота Зірка”, і йому

присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Інші члени ланки також були відзначені орденами й медалями.

Брюховецький Іван Якович

*Іван Якович
Брюховецький*

Народився 27 лютого 1932 року в селі Головкивка Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

Освіта. Уманський технікум сільського господарства (1977 р.).

Закінчивши Голоківську середню школу, працював механізатором, ланковим ланки по вирощуванню кукурудзи в колективному господарстві "Іскра" села Головкивка Чигиринського району Черкаської області.

В кінці 60-х – на початку 70-х років його ланка збирала по 65-70 центнерів зерна з гектара. Його працю високо оцінила держава – в 1971 році йому було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

З 1991 року знаходиться на заслуженому відпочинку.

З 1959 року колгоспи імені Політвідділу села Трушівець і "Слава" села Худоліївки об'єднали в один під назвою "Слава". Після розукрупнення цих господарств трушківський колгосп дістав назву імені Леніна. Наприкінці 60-х років в ньому було 2422 землі. Господарство мало багатогалузевий напрямок з переважанням рільництва і тваринництва.

За всі повоєнні роки високого звання Героя Соціалістичної Праці були удостоєні наступні уродженці Чигиринського району: Бражник Василь Михайлович (с. Іванівка), Брюховецький Іван Якович (с. Головкивка), Гудзенко Параска Григорівна (с. Топилівка), Міхненко Григорій Кирилович (с. Боровиця), Титаренко Євдокія Іванівна (с. Шабельники), Цибенко Костянтин Остапович (с. Боровиця) та Яценко Степан Семенович (с. Тіньки).

Гудзенко Параска Григорівна

Народилася у селі Топилівка Чигиринського району Черкаської області.

*Параска Григорівна
Гудзенко*

Працюючи ланковою в радгоспі "Нова доба" села Семенівка Полтавської області, за вирощування високих урожаїв цукрових буряків у 1946 році удостоєна високого звання Героя Соціалістичної Праці.

За самовіддану працю в 1947 році нагороджена високою державною нагородою – орденом Леніна.

У 1949 році Параска Григорівна отримала свій другий орден Леніна.

Померла в серпні 2001 року. Похована на цвинтарі в селі Семенівка Полтавської області.

*Євдокія Іванівна
Титаренко*

Титаренко Євдокія Іванівна

Народилась 17 листопада 1938 року в селі Шабельники (нині Тіньки) Чигиринського району Черкаської області в бідній селянській сім'ї.

У 1940 році разом з батьками переїхала з Черкащини на Миколаївщину в село Великий Поділ Новобугського району. В 1946 році пішла в 1-й клас Березнеговатської середньої школи, закінчила 7 класів, потім навчалася в Василівській середній школі. Отримала атестат зрілості, у вересні 1956 року вступила до будівельного училища №1 міста Миколаєва. В 1957 році була направлена штукатуром 4 розряду в будівельне управління №3 тресту "Херсонбуд" міста Херсон. З 1958 року працювала ткалею на Херсонському бавовняному комбінаті. У 1968 році разом з сім'єю оселилася в Черкасах. Працювала ткалею на Черкаському шовковому комбінаті з серпня 1968 по квітень 1993 року. Нині – на заслуженому відпочинку.

Двічі обиралася депутатом Верховної Ради України (1980-1990 рр.).

У 1986 році присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Яценко Степан Семенович

Народився в 1913 році у селі Бужин Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

Після закінчення Бужинської семирічної школи працював усе своє подальше життя в колективному господарстві. У 1950-1960-ті роки працював бригадиром рілнничої бригади у селі Тіньки Чигиринського району Черкаської області.

У 1958 році за виробництво м'яса та іншої тваринницької продукції удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (на кожні 100 га

*Степан Семенович
Яценко*

сільськогосподарських угідь вироблено по 323,7 цнт. молока, 156,8 – м'яса, зібрано по 22,5 цнт. зернових із кожного гектара).

Помер у 1979 році. Похований на цвинтарі в селі Тінки Чигиринського району Черкаської області.

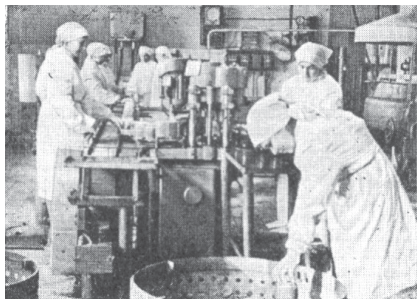
За підсумками роботи Чигиринського району за 1984 рік йому вручено у всесоюзному соціалістичному змаганні Червоний Прапор ЦК КПРС, Ради Міністрів Радянського Союзу, ВЦСПС і ЦК ВЛКСМ. Вперше у 1984 році чигиринці виконали всі доведені планові завдання і вперше у повоєнні роки були відзначені такою всесоюзною відзнакою.

2. ПРОМИСЛОВІСТЬ РАЙОНУ У 50-ті - 80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Відбудова промислових підприємств мала свої особливості, їх реконструювали або споруджували заново. Так, меблева фабрика імені Богдана Хмельницького переросла у підприємство, яке в 1970 році давало виробів на суму понад 1,2 млн. крб. Колишня чинбарня перетворилася в шкіряно-галантерейну фабрику з колективом робітників понад 500 чоловік. Такі вироби, як жіночі сумки, санітарні і господарські саквояжі, господарські фартухи тощо, мали великий попит по всій Україні.

У ці роки відновили і перевершили свою довоєнну потужність промисловий комбінат міста Чигирин, хлібозавод, млин тощо.

У 1960 році став до ладу Чигиринський маслозавод, який щорічно виробляв сиру, вершків, масла та іншої молочної продукції понад 1,2 тис. тонн. Зростав і зміцнювався міський харчокомбінат. Якщо на кінець відбудовного періоду це

На консервному заводі колгоспу села Рацевого. Фото 1968 р.

підприємство давало продукції на 72,7 тис. крб., то в 1970 році — в десять разів більше. Протягом 50-60-х років тут з'явилися цехи: комбікормовий, консервний, холодильний і безалкогольних напоїв, вальцовий млин тощо. Лише консервний цех давав близько мільйона банок консервів щорічно. Продукція харчовиків відправлялась до таких міст, як Смоленськ, Кіров, Воркута, Красноярськ.

У 1965 році було побудовано автогосподарство з гаражами і

майстернями. Досить потужно в 60-ті роки минулого століття працював консервний завод колгоспу “Прапор комунізму” села Рацевого.

З 1957 року почав працювати “Міжколгоспбуд”, який щорічно на будівництві господарських і культурно-побутових приміщень сіл Чигиринського району освоював понад 1,5 млн. крб. Потужно працював і цегельний завод, який до війни випалював близько мільйона штук цегли, а в повоєнні роки давав її більше, ніж у десять разів.

У 70-ті - 80-ті роки минулого століття над самотнім Чигиринським краєм вихором пронеслися інші події і колізії, які ще раз засвідчили про його фатальну невезучість, історичну приреченість, успадковану трагічну карму. Передусім мається на увазі енергетична епопея Чигирини, що тривала майже два десятки років і закінчилася, як уже одного разу траплялося в історії, “Великою Руїною”.

Все почалося 20-го серпня 1970 року. Саме в цей день ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли рішення про спорудження у селі Вітово Чигиринського району потужної ДРЕС. Воно було викликане, з одного боку, гострою нестачею в центрі України генеруючих потужностей (у тому числі для черкаських хімічних підприємств), а з іншого боку було прагнення економічно зміцнити відсталий район Черкащини, надавши йому сучасного індустріального вигляду.

Господарем відведеного промайданчика стало Міненерго СРСР. Згідно з розробленим ним ТЕО на кінець дев’ятої п’ятирічки на ньому мала вирости і дати промисловий струм одна з найбільших у світі ДРЕС потужністю 4800 тисяч кіловат, а на невеликій відстані від електростанції — з’явитися ціле місто енергетиків, розраховане на 20 тисяч жителів.

Відтак, на правому березі Дніпра розпочалося гігантське будівництво. З усіх куточків колишнього СРСР сюди направлялися матеріали, устаткування і, звичайно ж, трудові ресурси. Чим все це завершилось — ми всі знаємо.

3. МАТЕРІАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА ПОБУТ

Післявоєнний період особливо збагатив Чигиринщину новими школами, палацами культури, кінотеатрами, клубами, спортивними спорудами тощо.

Докорінно змінилося обличчя Чигирини. Забудова й озеленення міста йшли згідно з планом реконструкції, складеним групою архітекторів Харківського відділення Дніпромiста. Лише у 1959 році на землях понад берегом Кременчуцького водоймища, а також на тясминських берегах засаджено близько 9 тис. га піщаних земель.

У 1967 році було закладено великий парк на честь 50-річчя Жовтня, на вулицях висаджено сотні фруктових дерев і кущових рослин.

У 1954 році на центральній площі Чигирини закінчено будівництво Будинку Рад за проектом архітектора О.І. Возного. Поряд з ним розміщено Палац культури і спорту.

У ці роки в Чигирині стали до ладу новий триповерховий готель на 80 місць, універмаг “Ювілейний”, районний кінотеатр, гастроном, пошта, приміщення районної друкарні тощо.

Постійно проходив процес переселення жителів міста Чигирини в нові індивідуальні будинки та окремі комунальні квартири. Забруковано та заасфальтовано велику кількість вулиць. У кінці 60-х років запрацювала перша черга міського водопроводу довжиною 12 км. Було збудовано газозаправний пункт.

За повоєнні роки місто Чигирин було повністю електрифіковане і радіофіковане. На Кам'яній горі встановлено телевізійний ретранслятор. Збагатилась мережа лікувальних закладів. Активно працювали поліклініка, стаціонарна лікарня на 365 ліжок, протитуберкульозний та неврологічний диспансери на 100 ліжок, пологова лікарня, аптека тощо.

Покращення матеріального рівня життя спостерігалось у 50-ті - 80-ті роки минулого століття майже у всіх селах Чигиринщини. У 1959 році, в зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС, село Боровицю перенесено за 2 км на давні крутосхили Дніпра. На новому місці виросло сучасне село. У ньому було введено в дію радіотрансляцію, водогін, добротні цегляні будинки громадських установ та культурно-освітніх закладів. Для обслуговування мешканців протягом 50-80-х років тут збудовано універмаг та магазини продуктових, господарчих та культурних товарів. У селі працювали пошта, побутові майстерні. Автобусним сполученням Боровиця зв'язана з обласним та районним центрами.

Покращився добробут і медведівців. Тут запрацював хлібозавод потужністю 10-12 тонн виробів за зміну. Населення в аналізовані нами роки обслуговувала кравецька і шевська майстерні, пошта, перукарня, готель, ресторан і три їдальні, 9 магазинів та ларків, комунгосп, який виконував замовлення по ремонту приміщень, будівництву різних споруд та інше. Село було повністю електрифіковане та радіофіковане, мало автобусне сполучення з Черкасами, Чигирином, Олександрівкою та навколишніми селами.

Зазнала розширення та переобладнань Медведівська лікарня. У ній

на той час діяв стаціонар на 50 ліжок, рентгенівський і стоматологічний кабінети, операційна, машина швидкої допомоги.

Змінилося зовні і село Мельники. За повоєнні роки воно було повністю електрифіковане і радіофіковане, запрацювала телеграфна лінія. Тут споруджено будинок культури на 300 місць, два клуби на 100 місць кожний, дві бібліотеки, будинок сільської Ради, восьмирічну та початкову школи, дитячий садок, два медичні пункти та пологовий будинок. Жителів обслуговували чотири магазини, поштове відділення, ощадна каса, майстерня побутового обслуговування.

Зростає добробут і жителів Суботова. Середній річний зарібок колгоспної сім'ї у 1970 році становив 1500 крб. Більшість родин у післявоєнні роки придбали сучасні меблі, радіоприймачі, телевізори, в багатьох з'явилися пральні машини, газові плити, автомобілі і мотоцикли. Змінилося і зовні село. В центрі його з'явилися три великі магазини, буфет, комбінат побутового обслуговування, поштове відділення. За період 50-80-х років минулого століття село Суботів було повністю електрифіковане і радіофіковане. У селі працював фельдшерсько-акушерський пункт, аптека.

4. СТАНОВИЩЕ КУЛЬТУРИ НА ЧИГИРИНЩИНІ У 50-ТІ – 80-ТІ РОКИ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

Культурний розвиток на Чигиринщині в дані роки проходив у загальному контексті культурницького розвитку Черкаської області, та України в цілому.

Чигиринська земля славна своїм героїчним минулим, легендарними особистостями, які тим чи іншим чином вплинули на долю України та світу. В ці роки в краї відкривались різного роду пам'ятники, скульптурні композиції тощо, які увічнювали пам'ять про славних земляків. Так, у 1954 році на площі перед сільською радою у селі Суботів було встановлено пам'ятник гетьману України Богдану Хмельницькому. В цей же рік в Іллінській церкві в Суботіві на місці орієнтовного

*Пам'ятник Богдану
Хмельницькому
в селі Суботіві.
Відкритий у 1954 році.
Демонтований
у 1995 році*

поховання Богдана Хмельницького за проектом архітектора І. Шмільсона встановлено символічний гранітний надгробок. Щодо Іллінської церкви, то, починаючи з 1962 року по 1990 рік, у ній діяв Музей-усипальниця гетьмана України Богдана Хмельницького.

Біля підніжжя Замкової гори в місті Чигирині, на місці, де, можливо, була резиденція Богдана Хмельницького у 1648-1657 роках, у 1954 році було встановлено пам'ятний знак. Тут же, в цей же рік, на честь перебування на Чигиринщині у 1843 і 1845 роках відомого поета Тараса Григоровича Шевченка було встановлено пам'ятний знак “Кобзар”.

У 1956 році районна газета “За сталінський урожай” змінила назву і почала називатись — “Зоря комунізму”, зберігши цю назву на 35 років.

13 жовтня 1967 року у дні Декади російської літератури і мистецтва на Україні в місті Чигирині на Кам'яній горі, яку нині звать Богдановою, було відкрито скульптурну постать великого сина України Богдана

*Виступає народний хор
Чигиринського районного Будинку культури. Фото 1969 року*

Хмельницького (поновлений у 1973 році). На відкриття цього пам'ятника прибули численні гості з Росії. Серед них — перший заступник Голови Ради Міністрів РРФСР В.І. Кочемасов, космонавт П.І. Беляєв, Г. Уланова, І. Смоктуновський. У 1982 році біля підніжжя постаменту встановлені дві культурні композиції, які символізують події Переяславської ради 1654 року і козацько-селянського повстання 1768 року — Коліївщину. Автори пам'ятника: архітектор — В. Гнезділов, скульптори — М. Вронський і О. Олійник. Загальна висота монумента — 18,6 м.

У 1968 році в Холодному Яру (квартал 38) встановлено пам'ятний знак на місці збору гайдамаків у період Коліївщини (1768 р.) – “Склик” (поновлений у 1993 році).

У 1978 році в Холодному Яру (квартал 30) встановлено пам'ятник партизанам Холодного Яру (1941-1945 рр.).

Стосовно закладів культури та бібліотек Чигиринського району, то слід сказати, що у повоєнні роки в районі працювало 12 бібліотек, які мали 1,3 млн. книг.

Досить активно у 50-70-ті роки минулого століття працювала у Чигирині та селах району художня самодіяльність. Сотні жителів лише Чигирини були учасниками міської і районної художньої самодіяльності. Основні творчі колективи міста склалися ще напередодні святкування 300-річчя підписання військово-політичного союзу України з Росією. Відтоді вони оновилися, зміцніли, значно піднесли свою майстерність.

У 1964 році хоровому колективу Чигиринського районного Будинку культури присвоєно звання самодіяльного Народного хору. В 1970 році він був удостоєний звання лауреата, диплома I ступеня та Золотої медалі. Його керівнику, самодіяльному композитору Анатолію Миколайовичу Чекалю присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури Української РСР”.

*Анатолій Миколайович
Чекаль*

Чекаль Анатолій Миколайович

Народився 1 грудня 1937 року в селі Райгород Кам'янського району Черкаської області в селянській сім'ї.

Освіта. Київське музичне училище імені Глієра.

Із серпня 1959 року працює незмінним керівником хору Чигиринського районного Будинку культури. У 1967 році очолюваному ним хору присвоєно почесне звання “Народний самодіяльний”.

У 1965 році Анатолію Миколайовичу присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури Української РСР”.

Нагороджений: трьома медалями – “Великі золоті медалі”; лауреат фестивалю самодіяльного мистецтва Української РСР присвяченого 100-річчю з дня народження В.І. Леніна; лауреат республіканського фестивалю самодіяльного мистецтва присвяченого 50-річчю утворення СРСР; лауреат першого всесоюзного фестивалю самодіяльної народної художньої творчості.

Помер Анатолій Чекаль 1 червня 1991 року. Похований на цвинтарі в місті Чигирин.

Звання “Народний самодіяльний” отримав і активно діючий у ті роки у селі Боровиця ансамбль “Нива” Боровицького сільського Будинку культури. З 1959 року цим хором керує Василь Іванович Супрун — “Відмінник народної освіти” (1988 р.), “Заслужений працівник культури України” (1995 р.).

У 1975 році звання “Народний самодіяльний” отримала агітаційно-художня бригада Чигиринського районного Будинку культури, яким керувала Марія Хомівна Орленко.

Численні таланти розквітали в післявоєнні роки у всіх напрямках. Так, у 1968 році високої честі заслужив член гуртка образотворчого і народно-ужиткового мистецтва модельєр шкіряно-галантерейної фабрики П. Петренко, роботи якого з успіхом експонувалися на республіканській виставці в Києві. Далеко за межами району й області відомі твори народних умільців художників М.І. Кладницького, П.М. Нестевича, майстра художньої вишивки В.Г. Кладницької і багатьох інших.

На громадських засадах у місті Чигирин у ті роки було створено краєзнавчий музей, у якому зібрано різноманітні археологічні колекції, зразки козацької зброї, старовинні зразки живопису і культури, знаряддя праці і набір монет різних епох.

Особливістю культурного життя села Боровиці у аналізуючий нами час стало те, що у 1963 році її жителі стали ініціаторами змагання за високу культуру села. Тогочасна республіканська газета “Радянська Україна” підтримала почин жителів Боровиці. І згодом щорічно перед травневими святами виконком сільської Ради присвоював звання кращого двору, кращої вулиці переможцям змагання. У селі споруджено у 1967 році Будинок культури з глядацьким залом на 740 місць, лекційним — на 180 і читальним — на 80. Він став центром масової роботи на селі. При ньому працювали лекторій, драматичний, хоровий та хореографічний гуртки, гурток художнього читання. Тут виступали Московський та Ленінградський пересувні цирки, Черкаський народний хор. На сцені Будинку культури частими гостями були артисти Черкаського музично-драматичного театру. Тричі на тиждень тут демонструвалися художні фільми. При Будинку культури в ті роки активно працювала бібліотека, яка налічувала близько 10 тисяч томів книг. Постійно проводилися читацькі конференції, тематичні вечори.

Важливим центром культурного виховання й організації дозвілля жителів села Медведівка став Будинок культури, де кожний міг

подивитися кінокартину, послухати лекцію, почитати книги, газети, журнали, взяти участь у роботі гуртків самодіяльності (драматичний, хоровий тощо). Створена на громадських засадах рада Будинку широко використовувала такі форми роботи, як організація вечорів трудової слави, відзначення передовиків виробництва, читацькі конференції. У селі працювали три бібліотеки, стаціонарна кіноустановка.

У повоєнні роки в Суботові відновили свою роботу фельдшерський пункт, школа, клуб, бібліотека, гуртки художньої самодіяльності. Активно працювала агіткультбригада, яка обслуговувала колгоспників безпосередньо на польовому стані. Організаторами цих заходів були працівники закладів культури села. У повоєнні роки в селі працював Будинок культури, дві бібліотеки, що налічували на той час біля 15 тис. примірників книг, музей Богдана Хмельницького (розташований у колишній Іллінській церкві). Значна увага приділялася культурно-освітній роботі. При сільраді Суботова працювала культурно-освітня комісія. Разом з товариством “Знання” вона брала активну участь у розгортанні лекційної пропаганди, в проведенні різного роду культурологічних вечорів тощо.

5. ОСВІТА

За післявоєнні роки було відбудовано всі школи Чигиринщини.

У період, який аналізується, у місті Чигирині було 2 середні, восьмирічна і дві початкові школи. Одна з них була споруджена у 1954 році, і їй присвоєно ім'я Богдана Хмельницького. Тут працювала також заочна середня школа.

Потрібні народногосподарському комплексу кадри продовжував випускати Чигиринський технікум бухгалтерського обліку. Щорічно з стаціонарного та заочного відділень він випускав до 300 чоловік з середньою спеціальною освітою. Всього в денних школах Чигирини (дані на 1972 рік) навчалося 1683 дітей, без відриву від виробництва ще 1200 учнів.

Особливо добре знали в Чигиринському районі Боровицьку середню школу. Тільки за перші післявоєнні роки з її стін вийшло понад 700 юнаків і дівчат. Багато хто з її випускників, закінчивши вузи і технікуми, повернулися додому і поповнили число сільських спеціалістів. Боровицька школа особливо виділялась в ті роки у плані естетичного виховання молоді, її стоголосий хор та ансамбль бандуристів незмінно виступав на обласних та республіканських олімпіадах дитячої творчості. У 1966 році при школі відкрито філіал Чигиринської музичної школи,

в якій учні навчалися по класу скрипки, фортепіано, баяна, бандури і духовних інструментів.

Гордістю села Боровиці є Григорій Кирилович Міхненко, який з 1948 року по 1975 рік працював тут директором середньої школи. Він — заслужений вчитель Української РСР, Герой Соціалістичної Праці, znana не лише в області, а і далеко за її межами людина. 12 вересня 1972 року газета “Літературна Україна” писала: *“Понад 40 літ у Боровицькій школі на Чигиринщині викладає літературу Герой Соціалістичної Праці Григорій Кирилович Міхненко. Побувавши на його уроках, переконуєшся — справжній учитель-митець. Можна лише позаздрити тому, хто вчився у Григорія Кириловича. А “таємниця” проста. Своїй роботі він завжди віддавався сумлінно й найкращим своїм уроком вважав ще не проведений... Без Г.К. Міхненка с. Боровиця себе не уявляє. Це з його ініціативи відкрито сільський краєзнавчий музей, налагоджено дружні стосунки з польськими школами, створено шкільний гурток бандуристів. Музика для Григорія Кириловича — друга стихія після літератури”*.

Міхненко Григорій Кирилович

Народився 7 серпня 1910 році в селі Настешка Рокитнянського району Київської області в сім’ї поштового службовця.

Восени 1915 року, після мобілізації батька в діючу армію, сім’я переїздить на постійне місце проживання до міста Чигирин Черкаської області. Тут пройшло його дитинство, тут і пішов до школи.

Весною 1926 року, залишившись сиротою, переїжджає на проживання до рідної сестри матері, яка працювала вчителькою початкових класів в місті Черкаси.

У 1927 році закінчує семирічну школу, після чого спочатку влаштовується різноробочим на новобудови, а потім на постійну роботу в Черкаську міську бібліотеку.

У січні 1930 року вступає на семимісячні курси по підготовці вчителів 1-4 класів, організовані при Черкаському педагогічному технікумі. Закінчивши курси, здає державні екзамени на звання вчителя.

У серпні 1930 року Григорій Кирилович розпочав свою педагогічну діяльність.

*Григорій Кирилович
Міхненко*

Був призначений вчителем початкових класів в Чигиринському районі. Зокрема, протягом 1931-1934 років працював у селах Рацeve, Боровиця, Тіньки.

Влітку 1933 року Чигиринським райвно був командирований на курси вчителів української мови та літератури при Київському учительському інституті. По закінченні курсів, у серпні 1934 року, одержує призначення на роботу вчителя української мови та літератури спочатку Тінківської, а згодом Зам'ятницької семирічних шкіл Чигиринського району. Працюючи вчителем, весною 1937 року вступає на заочне навчання до Київського учительського інституту, який закінчує у 1939 році.

В 1937 року по 1939 рік працює директором Худоліївської семирічної школи Чигиринського району, а в грудні 1939 року призначений інспектором шкіл Чигиринського районного відділу народної освіти.

Закінчивши учительський інститут, продовжує заочне навчання в Київському педагогічному інституті. Тут, на підготовці до випускних екзаменів застала його Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років. Учасник цієї війни.

У січні 1945 року відновлює навчання на заочному відділенні Київського педагогічного інституту ім. М. Горького, який закінчив у серпні 1947 року.

12 серпня 1948 року був призначений директором Боровицької середньої школи Чигиринського району, в якій пропрацював до серпня 1975 року.

За особливі заслуги в розвитку народної освіти присвоєно звання "Заслужений вчитель Української РСР. 1 липня 1968 року за заслуги в справі навчання і виховання учнів Григорію Кириловичу було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, нагороджено орденом Леніна і Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці.

З 1975 року на заслуженому відпочинку. Працював директором Боровицького краєзнавчого музею.

Помер 5 січня 1990 року. Похований на цвинтарі в селі Боровиця Чигиринського району.

У повоєнні роки 30 вчителів Медведівської середньої школи навчали понад 300 учнів. Щоб поліпшити виховну роботу, тут було створено три групи подовженого дня. Їх відвідувало понад 100 учнів.

У 1956 році було відбудоване і переобладнано приміщення Медведівської середньої школи, споруджено 2 гуртожитки для учнів віддалених сіл, майстерню. Шкільні кабінети поповнились новим наочним приладдям. У 80-х роках у Медведівці було споруджено нове приміщення середньої школи.

Переважає більшість молоді навчалася і в селі Мельники. У 70-х роках у восьмирічній школі 20 вчителів навчали 203 учні. Багато юнаків та дівчат поєднували роботу в колгоспі з навчанням. Багато з них здобували освіту заочно (з 1965 по 1970 рік тут заочно здобули освіту 67 чоловік).

У селі Трушівці в середній школі, за даними на 1968 рік, навчалось 370 учнів.

Для учнів з інших сіл району, у селі Суботів в повоєнні роки було відкрито інтернат, організовано консультаційний пункт районної заочної школи. Зростав освітній рівень населення.

6. ПОХОДЖЕННЯ ТА СТВОРЕННЯ ЧИГИРИНСЬКОГО БОРУ

У повоєнні роки в нашій країні почалися великі роботи по залісненню не використовуваних у сільськогосподарському виробництві земель-пісків, ярів та балок, внаслідок чого на десятках тисяч гектарів з'явилися ліси там, де їх не було впродовж багатьох сотень і тисяч років, — на Нижньодніпровських, Придонецьких, Шишацьких на річці Псьол та Притясминських пісках. І тепер штучно створені бори та діброви можна

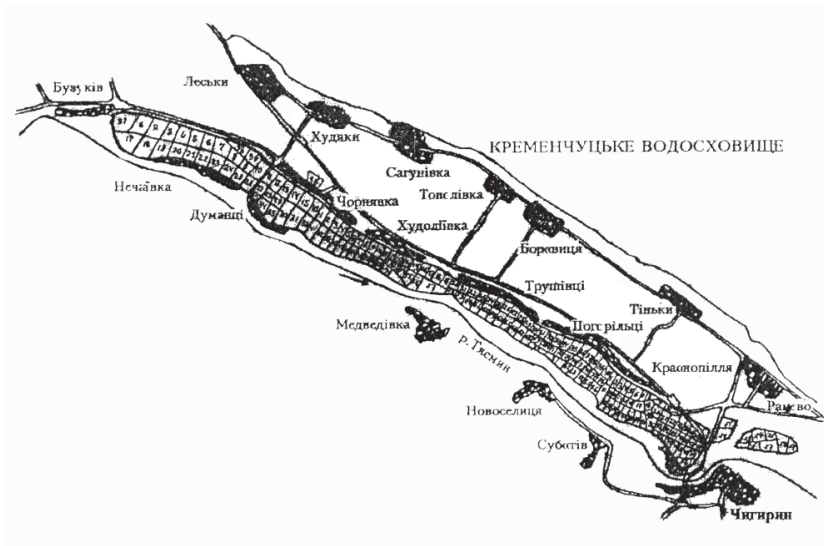

Схема розташування Чигиринського бору

зустріти далеко за межами природних ареалів сосни, дуба та інших деревних порід у різних куточках країни. Чигиринський сосновий бір на колись голих перевіюваних Притясминських пісках — це результат успішної, хоч і нелегкої праці лісівників Черкащини за останні 50 років.

Чигиринський сосновий бір, на відміну від інших відомих борів України, на карті лісів з'явився зовсім недавно, до того ж у місцевості з досить жорсткими умовами місцезростання. Борова тераса річки

Тясмина у Чигиринському районі площею більше 12 тисяч га впродовж тисяч років представляла собою переважно слабо та зовсім незадернілі піски, на яких під дією вітрів сформувався своєрідний горбистий мезорельєф. Цей піщаний масив простягався від міста Чигирин на лівому березі річки на відстань більше 50 км і закінчувався у Черкаському районі окремим масивом сосни площею біля 3.0 тис. га. На базі цього масиву у 1903 році створено Чорнявське лісництво, яке входило до складу лісів Черкаського староства. У 1905 році лісництво очолив З.С. Голов'янка, згодом відомий учений-ентомолог, професор Київського лісогосподарського інституту. За його активної участі у наступні 10 років було заліснено і закріплено 500 га голих пісків.

Заліснення Притясминських пісків у плановому порядку почалося у 50-ті роки минулого століття, коли була створена Чигиринська лісозахисна станція. Лише за три роки свого існування колективом станції були створені культури сосни на пісках на площі біля 2000 га, хоч через 5-10 років більшість з них загинула.

У 1950 році колгоспи міста Чигирин та села Красносілля передали під заліснення 2669 га пісків. У 1951 році колгоспи сіл Трушівців, Худоліївки та Тіньок передали під заліснення ще 4629 га пісків. У 1958 році для забезпечення виконання великого обсягу робіт із заліснення Притясминських пісків і ведення господарства в лісах правобережної нагірної частини Тясмина був створений Чигиринський лісгосп, до складу якого пізніше були передані масиви і Чорнявського лісництва.

Чигиринський бір розташований на Притясминських пісках і з півдня прилягає до прируслової частини заплави Тясмина, а з північного сходу паралельно масиву бору на відстані 7-8 км проходить берегова лінія Кременчуцького водосховища.

Клімат району розташування Чигиринського бору помірно континентальний з частими відлигами і теплим літом.

7. НАСЛІДКИ АФГАНСЬКОЇ ВІЙНИ (1979-1989 рр.) ДЛЯ ЧИГИРИНЩИНИ

25 грудня 1979 року о 15 годині за московським часом перші бойові підрозділи Збройних сил СРСР перетнули державний кордон і вступили на землю Афганістану. Введення обмеженого контингенту радянських військ здійснювалося на прохання офіційного керівництва Афганської держави. У той час ніхто не передбачав, що так звана “інтернаціональна допомога” братньому народу перетвориться на найтривалішу війну в історії СРСР.

Дев'ять років і майже два місяці тривала кривава бійня, що отримала назву "Афганська війна". Крізь пекельне афганське горнило пройшло 620 тис. радянських військово-службовців і 21 тис. робітників та службовців.

Загальні втрати особового складу (вбито, померло від ран та захворювань, загинуло у катастрофах, у результаті надзвичайних ситуацій та нещасних випадків) — 14 453 особи.

4027 черкащан пройшли крізь пекло війни на афганській землі. Загинуло — 102 особи. Пропало безвісті — 2. Стали інвалідами — 173.

15 лютого 1989 року останні частини 40-ї армії були виведені з Республіки Афганістан. Війна закінчилась.

Минули роки, але наслідки війни відчуються й сьогодні. З кожним роком зростає кількість інвалідів-афганців, збільшується скорботний список тих, хто не дожив до старості й пішов від нас у небуття.

На Чигиринщині нині нараховується в живих більше дев'яноста воїнів-афганців, ветеранів війни в Афганістані.

*Олександр Іванович
Гудковський*

З війни в Афганістані на рідну чигиринську землю не повернулося три особи. Це уродженці села Івківці — полковник Гудковський Олександр Іванович і Ганжа Іван Павлович, а також старший лейтенант Ворона Микола Іванович (родом з села Іванівка).

Гудковський Олександр Іванович

Народився 19 листопада 1948 року в селі Івківці Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

У 1955 році пішов у перший клас Івківської восьмирічної школи, яку закінчив у 1963 році. Середню освіту здобув у Медведівській середній

Пам'ятний знак воїнам-афганцям у місті Чигирин.

*Відкритий 22 лютого
2002 року*

школі Чигиринського району. Після її закінчення у 1966 році продовжив навчання у Харківському танковому училищі, яке успішно закінчив у 1969 році.

Протягом п'яти років відбував службу в НДР. Потім отримав направлення до міста Омськ, де працював політичним працівником у Вищому загальновійськовому командному двічі Червонопрапорному училищі ім. Фрунзе. Заочно закінчив Омський педагогічний інститут ім. М. Горького та вищі військові курси "Постріл" у місті Солнечногогорську.

З серпня 1984 року працював радником заступника командира полку урядових військ в Афганістані.

У 1985 році присвоєно звання підполковника.

Влітку 1985 року захворів і після госпіталізації отримав місячну відпустку для продовження лікування на Батьківщині. Після одужання знову повернувся для продовження служби в місто Хост у ДРА.

Під час виконання однієї з військових операцій по знешкодженню крупного душманського бандитського формування полковник Олександр Гудковський був смертельно поранений.

Нагороджений: орденами – Червоної Зірки, "За службу Батьківщині у Збройних Силах", афганським орденом "Червона Зірка" та іншими нагородами ДРА.

Помер 20 квітня 1986 року у військовому госпіталі у місті Кабул в Афганістані. Похований у центрі села Івківці Чигиринського району Черкаської області. На могилі встановлено пам'ятний знак.

*Микола Іванович
Ворона*

Ворона Микола Іванович

Народився 6 квітня 1954 року в селі Іванівка Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

Після закінчення восьмирічної школи в селі Іванівка середню освіту здобував у Чигиринській середній школі № 2. Після школи вступив до Іркутського вищого авіаційно-технічного училища, після завершення навчання в якому був направлений у Туркестанський військовий округ. 12 років відпрацював у цьому окрузі авіаційним техніком.

На початку вересня 1987 року старший лейтенант Микола Ворона з інтернаціональною місією в Афганістані. Воював більше місяця. За цей період здійснив 68 бойових вильотів. Терміново доставляючи на літаку в один із гірських районів Афганістану штурмову групу, за кілометр до кінцевого пункту у літак влучив снаряд, пущений з ворожої зенітки. До кінця робив усе, щоб зберегти життя штурмовикам, але не зміг.

Нагороджений: орденом Червоної Зірки (посмертно).

Помер 21 жовтня 1987 року. Похований на цвинтарі в місті Шауляй (Литва).

На Чигиринщині у неформальну організацію воїнів-афганців, які, як на той час говорили, виконували свій інтернаціональний обов'язок у Демократичній Республіці Афганістан, почали об'єднуватися ще до виведення радянських військ з цієї країни, точніше у 1987 році. Об'єдналися недавні солдати з власної ініціативи для праці на загальний добробут та для захисту спільних інтересів. Починання об'єднуватися в організацію підтримали тодішні владні структури Чигиринського району.

У 1987-1988 роках вперше на Чигиринщині у приміщенні районного

Виступає голова Чигиринської районної організації Спілки ветеранів війни в Афганістані О.Л. Алексєєвцев під час урочистостей з нагоди відкриття в Чигирині пам'ятного знака воїнам-афганцям. 22 лютого 2002 р.

Будинку культури було відкрито кімнату-музей воїнів Афганістану. Тут же щоп'ятниці збиралися і самі афганці, а їх налічувалось тоді разом 111 чоловік. Але згодом ця робота пригасла, музей перенесли у Чигиринську середню школу №2, де учні та вчителі своїми силами дообладнали цей музей, доповнивши його новими експонатами.

Районну Спілку ветеранів війни в Афганістані в складі

111 осіб офіційно зареєстрували у червні 1990 року після першого з'їзду воїнів-афганців, який відбувся у місті Києві. Основною метою Спілки було здійснення і захист прав і свобод колишніх воїнів-афганців, задоволення їх політичних, економічних, соціальних та культурних інтересів.

Здобувши свободу щодо діяльності Спілки, члени цього незалежного об'єднання намагалися в міру своїх можливостей допомогти колишнім учасникам війни в Афганістані вижити в часи становлення ринкових відносин, адаптуватися в нових економічних умовах. Їхню діяльність спрямовувалась також на те, щоб спонукати владні структури на всіх рівнях надавати підтримку воїнам-афганцям,

зокрема, прирівняння їх у правах і пільгах до учасників бойових дій у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Діяльність Спілки у Чигиринському районі зводилась до вирішення нагальних проблем — відвідування та надання матеріальної допомоги батькам тих афганців, які загинули чи пропали безвісти, виконуючи інтернаціональний обов'язок, зустрічей з молоддю і, звичайно, до взаємодопомоги, безкорисливої взаємовиручки.

Нині в Спілку ветеранів входить більш ніж 90 членів. Чигиринську районну організацію Української спілки ветеранів Афганістану очолював В.П. Чубай, а з 1999 року її очолює Олександр Леонідович Алексеєвець.

22 лютого 2002 року, напередодні Дня захисника Вітчизни, у місті Чигирин біля Обеліска Слави було відкрито пам'ятний знак воїнам-афганцям, жителям Чигиринщини, які полягли, чи пропали безвісти у тій далекій країні, яка носить назву Афганістан. На пам'ятному знакові вміщений напис: "Я сделал все, что Родина ждала, и лишь прошу не забывать об этом". Пам'ятний знак відкритий за активного сприяння голови правління Смілянсько-Кам'янського цукровиробничого об'єднання, Віктора Анатолійовича Тимошенка.

8. ТРАГЕДІЯ ЧОРНОБИЛЯ

26 квітня 1986 року в Україні сталася катастрофа глобального значення: вибухнув реактор Чорнобильської атомної електростанції. Величезна радіоактивна хмара, незмірно більша, ніж хіросимська, покрила багато районів України, Росії, Білорусії, а згодом поширилася на землі Польщі та Скандинавії.

Внаслідок цієї аварії в Україні постраждали 3,2 мільйона чоловік, серед них мільйон дітей.

У результаті аварії на Чорнобильській АЕС було викинуто понад 50 МК і радіонуклідів, що становить, за оцінками МАГАТЕ, приблизно 3,5% кількості радіонуклідів у реакторі за час аварії.

Більша частина території Черкащини теж опинилася під впливом радіоактивного забруднення. Його створили довго живучі ізотопи, особливо цезій-137 (період напіврозпаду — 70 років) і стронцій-90 (період напіврозпаду — 28,6 року).

Роботи з вивчення й оцінки радіоактивного забруднення велись у 612 населених пунктах області. Найбільше радіоактивно забрудненими виявилися села Канівського, Катеринопільського, Корсунь-Шевченківського, Тальнівського, Лисянського районів.

Ця трагедія зачепила долю кожного українця, адже й досі ми

відчуваємо її відлуння. Це і понівечені, і покинуті будинки, забруднені річки, поля й озера. А найбільший сум викликають долі людей, які, не шкодуючи свого життя, боролися з вогняною стихією.

У ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і гасінні пожежі брали участь 6217 працівників пожежної охорони з усіх областей України. Більше 4000 із них працюють ще й сьогодні, хоча всі більшою чи меншою мірою вражені радіоактивним випромінюванням. Серед тих пожежних, які брали участь у гасінні пожежі на ЧАЕС, були і пожежники Чигирини: Анатолій Володимирович Величко, Анатолій Іванович Панченко, Іван Іванович Колісниченко, Степан Васильович Кириченко, Анатолій Андрійович Косар, Вячеслав Семенович Скічко.

*Зруйнований реактор
Чорнобильської АЕС*

Чигиринський район не забруднений радіацією, так як інші райони України. Але і на його території проживають 827 осіб, які постраждали від цього лиха, з них — 474 безпосередньо ліквідовували наслідки трагедії на ЧАЕС, 117 — були евакуйовані і переселені з небезпечних для проживання місць, та 236 дітей, віднесених до категорії потерпілих.

За чорнобильськими посвідченнями 63 особу віднесено до I категорії постраждалих (вони мають II-III групи інвалідності), до II категорії — 229 осіб, до III категорії — 125 осіб. 998 дітей віднесені до категорії потерпілих від аварії на Чорнобильській АЕС. Крім того, 12 сімей отримують пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою (дані на 1 січня 2002 р.).

На жаль, вже відчутні найтрагічніші наслідки Чорнобильської катастрофи. За офіційними даними на квітень 2003 року в Чигиринському районі померло 67 осіб потерпілих від Чорнобильської катастрофи.

У районі створено громадську районну організацію “Союз інвалідів Чорнобиля”. Очолює її М.Г. Магденко.

У 2003 році на Чигиринщині зареєстровано районний осередок

Всеукраїнської партії соціальної справедливості “Союз чорнобильців України”, що народилася на підвалинах громадської організації “Союз Чорнобиль”. Члени партійної організації обрали своїм керівником санітарного лікаря районної СЕС Л.Д. Онопрієнка.

9. “ПЕРЕБУДОВА” – ЯК ПЕРЕЛОМНИЙ ПЕРІОД У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Період з березня 1985 року по серпень 1991 року найчастіше зветься “перебудовою”. В залежності від ставлення до перебудови це слово беруть або не беруть в лапки.

Ініціатори “перебудови” хотіли модернізувати радянську систему, але не знали, як це зробити. Сьогодні зрозуміло, що реформатори від самого початку не ставили своїм завданням знищення радянського компартійно-державного тоталітарного ладу. Але вся система виявилась настільки слабкою, що навіть легенький вітерець перемін і некомпетентність та бездарність керівництва в кінцевому підсумку призвели до розвалу радянського тоталітаризму.

Процес реформ здійснювався складними шляхами. Люди не були готові негайно відмовитися від комуністичних ідеологічних догм. Хоча реформи назріли й навіть перезріли, кожний член суспільства мав особисто вистраждати “перебудову”. Не всі змогли чи захотіли зробити це, а відтак рівень конфліктності в суспільних відносинах невинно зростав. Як і будь-яка революційна дія, перебудова розмежувала людей. Активізація політичного життя викликала стрімке зростання національної самосвідомості населення. В Україні почався новий етап національно-демократичного руху. 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла “Декларацію про державний суверенітет України”. А вже 24 серпня 1991 року Верховна Рада України проголосила “Акт проголошення незалежності України”.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

- 1. Коли було утворено Черкаську область?*
- 2. Охарактеризуйте становище в аграрному секторі економіки Чигиринського району у 50-80-ті роки минулого століття?*
- 3. Скільки Героїв Соціалістичної Праці дала Україні чигиринська земля? Розкажіть про цих славних людей?*
- 4. Розкажіть про становище промисловості району в повоєнні роки?*
- 5. Розкажіть про походження та створення Чигиринського бору?*

6. Охарактеризуйте становище культури та освіти в Чигиринському районі в 50-80-ті роки минулого століття?
7. Хто такий Анатолій Миколайович Чекаль?
8. Розкажіть про діяльність на Чигиринщині Спілки ветеранів війни в Афганістані? Скільки нині членів входить до її складу?
9. Скільки людей, що постраждали від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, нині проживає на Чигиринщині?

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:

1. З постанови Чигиринського районного партійного зібрання про досягнення у відбудові сільського господарства району від 14 березня 1946 року

“Заслухавши доповідь голови виконавчого комітету Чигиринської районної ради депутатів трудящих тов. Гладкова про рішення X пленуму Черкаського обкому КП(б)У від 5-6 березня 1946 року “Про підсумки 1945 року і підготовку до весняної сівби 1946 року”, райпартзбори відмічають:

Колгоспи району освоїли орних земель на 93,7% до всієї орної землі в районі. Такі колгоспи, як ім. Кірова с. Зам’ятниця, “Правда” с. Чернече, ім. Сталіна с. Стецівка, ім. Карла Маркса с. Погорільці, ім. Молотова с. Вітове, вже освоїли на 100%, багато колгоспів наблизились у 1945 році до 100% освоєння. У 1954 році засіяно озимих культур у колгоспах під урожай 1946 року 15460 га, що становить 110% довоєнної площі.

Велику роль в освоєнні орних земель і відновленні посівних площ у колгоспах відіграли МТС. У 1945 році Чигиринська і Медведівська МТС план тракторних робіт виконали на 100%.

Внаслідок правильної організації праці, повного використання машинно-тракторного парку, живого тягла, особливо використання корів колгоспників, робітників та службовців та додержання основних агротехнічних правил одержали високий урожай такі колгоспи: ім. Карла Маркса — 15,3 ц зернових, ім. Комінтерну — 13, ім. ВКП(б) — 13 ц/га.

За успішне виконання комплексу сільськогосподарських робіт у 1945 році району присуджено перехідний [Червоний] прапор РНК СРСР.

Серйозних успіхів досягнуто в 1945 р. в справі дальшого розвитку громадського тваринництва. За цей рік колгоспи району домоглися, що пересічно на кожен день колгосп району є по 4,5 ферми, крім цього, в районі є 50 пасік.

У колгоспних фермах вирощується 3706 голів бичків, до обласного плану — 123,5%...

Секретар райкому КП(б)У Я. Буряченко”

*(Черкаський обласний державний архів,
ф. 1721, оп. 1, спр. 127, арк. 10)*

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Яку роль у роки відбудови зруйнованого війною сільсько-господарського комплексу Чигиринщини відігравали МТС?*
- 2. Завдяки чому колективні господарства Чигиринського краю у перші повоєнні відбудовчі роки отримували високі врожаї?*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 7 січня 1954 р. — Чигиринський район увійшов до складу новоутвореної Черкаської області
- ☑ 1960 р. — почав працювати Чигиринський маслозавод
- ☑ 1964 р. — хорошому колективу Чигиринського районного Будинку культури присвоєно звання “Народний самодіяльний”
- ☑ 25 грудня 1979 р. — введення радянських військ в Афганістан
- ☑ 15 лютого 1989 р. — виведення радянських військ з Афганістану
- ☑ 26 квітня 1986 р. — аварія на Чорнобильській АЕС
- ☑ червень 1990 р. — створено Чигиринську районну Спілку ветеранів війни в Афганістані

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **капіталовкладення** — кошти, що направляються на відтворення основних фондів — будівництво, розширення і реконструкцію підприємств, здійснення технічного прогресу в галузях народного господарства, на спорудження житлових будинків, шкіл і лікарень, інших об'єктів соціального призначення

РОЗДІЛ XII. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

*Ухвалення Акта про незалежність України.
24 серпня 1991 р.*

Верховна Рада України

поставили проблему розгортання державотворчих процесів. Народ України заявив, що будуватиме державу суверенну й самоврядну, незалежну та відкриту, демократичну і правову. Розв'язання цього завдання наштовхнулося на цілу низку дуже непростих питань.

Процес державотворення в Україні на відміну від інших країн, котрі постали перед аналогічними проблемами в кінці 80-х - на початку 90-х років минулого століття, проходив у специфічних умовах і визначався своїми особливостями. Пізнання цього вкрай важливе тому, що, по-перше, стають зрозумілими причини сьогочасних проблем нашого розвитку, по-друге, тому, що більш чіткими бачаться шляхи, політичні рішення та економічні важелі, котрі дійсно можуть забезпечити вихід Української держави з економічної кризи та політичної нестабільності, в яких вона перебуває з моменту свого утворення.

Наше з вами сьогодення — це період переходу від тоталітарно-комуністичного режиму до демократичної, незалежної, правової держави. Як свідчить досвід багатьох країн Центральної та Східної Європи, бажано все зробити для того, щоб цей період був якомога коротшим, щоб якомога швидше суспільство звільнялося від рудиментів комуністичної системи і переходило на сучасні ринкові рейки. Україна, на жаль, поки не зуміла зробити цього. І саме тут слід шукати основну причину чи не всіх сьогоденішніх негараздів.

1. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Основною проблемою розвитку продуктивних сил у сільському господарстві України, в тому числі і в Чигиринському районі є те, що за роки незалежності нашої держави допущено суттєве зниження родючості ґрунтів. Зумовлено це як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

Зокрема, якщо у 1988 році на один гектар посівної площі господарства Чигиринського району в середньому вносили по 10,7 тонни органічних та 165 кілограмів діючої речовини мінеральних добрив, то в 1998 році внесено відповідно лише 2,4 тонни і 26,3 кілограма. Як результат цього — зменшення виробництва зерна більш як на 30 тисяч тонн, сояшнику — більш як на 990 тонн, м'яса худоби і птиці в живій вазі — близько 6390 тонн, молока — близько 29200 тонн.

За даними на 1997 рік, всі господарства району, окрім тарасово-григорівської фірми “Надія”, були збиткові. Така ситуація прослідковувалась і в 1998-1999 роках.

На аграрному ринку відчутно погіршилися умови реалізації продукції та придбання матеріально-технічних ресурсів. Катастрофічне становище з придбанням техніки. В результаті всього цього фінансово-економічний стан господарств району сьогодні надзвичайно важкий.

Враховуючи граничну зношеність машинно-тракторного парку та в зв'язку з тим, що господарства не в змозі власною технікою обробляти наявну кількість ріллі, голова Чигиринської райдержадміністрації 26 березня 1998 року підписав розпорядження “Про створення районної машинно-технологічної станції”.

16 жовтня 1998 року керівники агрофірм приватних власників, колективних та військових сільгосппідприємств підписали протокол намірів по створенню нового колективного об'єднання — асоціації “Богданів край”. Її метою повинна бути координація та інтеграція діяльності товаровиробників, переробних і сервісних організацій району.

У 2000 році, відповідно до Указу Президента України (сучасні трансформаційні процеси в аграрно-промисловому комплексі України активно розгорнулись після виходу у світ 3 грудня 1999 року Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”), в сільськогосподарських підприємствах Чигиринського району проведена земельна реформа

та проведено реформування організаційних структур галузі. На зміну агрофірмам та колективним господарствам прийшли товариства з обмеженою відповідальністю, яких створено 20, а також 3 військові агропідприємства та 2 філії.

У результаті розпаювання землі 15,3 тис. осіб отримали сертифікати, 95 відсотків яких на основі договорів оренди передані в користування спільних товариств. 49 осіб, або 0,03 %, отримали землю в натурі та розширили власні присадибні ділянки. Єдиним земельним масивом виділились 190 осіб з 4 агропідприємств (дані на 2001 рік).

Як засвідчує статистика, на Чигиринщині успішно виконується доручення Президента України про видачу державних актів на право приватної власності на землю. Станом на 1 січня 2002 року їх виготовлено 40 відсотків від загальної кількості.

2000-2001 роки в сільськогосподарському виробництві Чигиринщини пройшли під знаком проведення реформ: поліпшилось матеріально-технічне забезпечення галузі, зокрема, паливно-мастильними матеріалами, підвищились ціни на продукцію.

Певних зрушень досягнуто в рослинництві. В результаті удосконалення структури посівних площ, більш якісного збирання врожаю — валовий збір зерна становив 44,9 тис. тонн, або на 18 % більше, ніж це було у 1999 році. Середня врожайність зернових та зернобобових становила 25,8 цнт/га проти 23,4 — в попередньому році. Валовий збір зерна по всіх категоріях становив у 2000 році 52 тис. тонн.

У 2001 році урожайність зернових у порівнянні з 2000 роком зросла на 52%, в порівнянні до середньорічної за 1997-2000 роки — на 53 %.

Протягом 2001 року сільськогосподарські підприємства Чигиринщини виробили 6788 тонн молока. Цей показник є меншим від попередніх років. Основною причиною цього зменшення є скорочення поголів'я дійного стада. Продуктивність худоби зросла з 1952 до 2125 кг молока від корови.

Станом на 1 січня 2001 року в Чигиринському районі утримувалось 12209 голів великої рогатої худоби, зокрема 5969 корів та 10481 свиней (з урахуванням їх кількості у особистих господарствах населення). Птиця утримується лише у підсобних господарствах населення району.

Крім того, населення району утримує 2314 кіз. В підсобних господарствах жителів району утримувалося на 1 січня 2002 року

близько 124 тисячі голів птиці та близько 4500 кролів. За даними на цей же період, населення району в своїх подвір'ях мало 3588 бджолосімей.

Розвивається у районі і фермерство. Найвідомішим фермером району є Іван Федорович Безпалий. Свою фермерську історію його господарство бере ще з 1991 року. Нині фермер обробляє 1100 гектарів землі. Вся земля оброблена, засіяна, доглянута. У господарстві І.Ф. Безпалого три трактори, зерноочисна машина "ОВС-20", ангар для зберігання зерна, на фермі встановлений холодильник на 2 тонни молока. В перспективі планує придбати міні-молокозавод, щоб забезпечувати чигиринців молочною продукцією через фірмовий магазин. На його землях працює 20 сезонних робітників, четверо з яких — члени його родини. І всього цього Іван Федорович домогся власними силами, енергією, за підтримки і допомогою сім'ї. Тож є з кого в плані добросовісного ставлення до обробітку землі брати приклад.

За підсумками господарювання в 2001 році, половина підприємств аграрної галузі Чигиринського району отримала чистий прибуток, тоді як у 1999 році таких господарств було лише два. В агропромисловому комплексі району намітилась тенденція вчасної виплати заробітної плати, погашаються борги минулих років.

За попередніми даними, за 2002 рік по всіх категоріях господарств (без населення) вироблено 49,3 тис. тонн зерна при урожайності 28,6 цнт/га, в тому числі кукурудзи — 15,8 тис. тонн (77% до попереднього року). Валовий збір цукрових буряків становив 4,3 тис. тонн (110%), соняшнику — 3 тис. тонн (136%).

Під урожай 2003 року сільськогосподарські товариства посіяли озимини на зерно та зелений корм 7,7 тис. га, що становить 68,5% до рівня минулого року, в тому числі на зерно — 7,1 тис. га (69,4%). Зяб піднято на 10,1 тис. га, тобто 47,8% до прогнозу.

У 2002 році господарства Чигиринського району виробили 12,1 тис. центнерів м'яса в живій вазі, що на 6% більше рівня 2001 року, та 57,3 тис. центнерів молока (на 16% менше).

Продуктивність дійного стада склала у 2002 році по 2348 кг молока від корови проти 2125 кг — в 2001 році. Середньодобові прирости великої рогатої худоби — по 338 грамів з розрахунку на одну голову проти 348 — у 2001 році.

Станом на 1 січня 2003 року в цілому по району чисельність поголів'я основних видів тварин характеризується такими показниками (голів):

	Всі категорії господарств (роки)		Сільськогосп. підпр. всіх форм власності		Господарства населення	
	2002	2001	2002	2001	2002	2001
ВРХ	10332	12195	6453	8149	3879	4046
в т.ч. корови	5076	5969	2266	3150	2810	2819
Свині	14265	12944	2763	1698	11502	11246
Вівці та кози	2441	2395	-	-	2441	2395
Птиця	146842	142579	31	-	146811	142579

Порівняно з 2001 роком у 2002 році у сільськогосподарських підприємствах Чигиринщини зросло поголів'я свиней на 1,1 тис. голів та скоротилась чисельність великої рогатої худоби — на 1,7 тис. одиниць, в тому числі корів — на 0,9 тисячі.

Населення утримувало свиней більше на 2,3% кіз на 1,9% птиці на 3% проти попереднього року, великої рогатої худоби — менше на 4,1%.

На 100 га сільськогосподарських угідь у 2002 році припадало 15 голів великої рогатої худоби проти 17 — в 2001 році, в тому числі по 5 корів проти 7. Поголів'я свиней на 100 га ріллі становило у 2002 році — 8 голів проти 5 голів у 2001 році.

Продуктивність маточного поголів'я худоби протягом 2002 року погіршилося. Так, телят від кожних 100 корів одержано по 67 (в 2001 році було 70); поросят — 545 голів проти 754 голів.

У результаті реалізації аграрної політики на селі відроджено історично-справедливі відносини між селянами-власниками та приватними господарствами і підприємствами на основі володіння, користування і розпорядження землею. У селян вперше виникла можливість вибору земельних, майнових, господарських та трудових відносин з різними суб'єктами господарювання.

2. ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧИГИРИНЩИНИ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Зрозуміло, що рівень добробуту людей залежить, насамперед, від розвитку економіки. На жаль, у промисловості Чигиринського району за роки незалежності поки що великих зрушень не відмічається, хоч деякі напрацювання є.

Запрацювала фабрика “Пролісок”. Фірма “Мрія”, яка викупила контрольний пакет акцій, сприяла тому, що це підприємство розпочало роботу. Проте хоч і відбулась зміна власника, на фабриці відчутних зрушень на краще не відбулося. Виробничі цехи підприємства у 2001 році простоювали.

У промисловості, незважаючи на фінансову скруту місцевих підприємств, брак обігових коштів, складні умови конкуренції та обмежені ринки збуту, на 12 відсотків вдалося наростити обсяги виробництва. Із 6 млн. 740 тис. грн. боргу по заробітній платі в районі в 2001 році вдалося ліквідувати близько 70 відсотків. Немає боргів по пенсіях, інших соціальних виплатах.

Починаючи з 2001 року обсяги промислового виробництва на Чигиринщині зросли близько на 12,1 відсотка. Промислові підприємства району в цей рік виробили продукції, виконали робіт та надали послуг на 3,2 мільйона гривень. Наростили обсяги виробництва продукції б із 9 промислових підприємств.

Стабільно працює фурнітурний завод (директор П.А. Пшетецький), обсяги виробництва на якому у 2001 році порівняно з 2000 роком збільшились в 4,6 раза.

Лідером промислового виробництва упродовж останніх років незалежності є виробничо-торговельна фірма “Вікторія” (директор — Катерина Вікторівна Павленко). Виникло дане підприємство у березні 1992 року. З серпня 1992 року очолюване Катериною Вікторівною, воно займається пошиттям готового одягу та взуття. З 1997 року підприємство налагодило зв’язки з підрозділами Міністерства внутрішніх справ (МВС України) і робить для них спецзамовлення. Катерина Павленко, яка в 1999 році стала директором виробничо-торговельної фірми “Вікторія”, активно займається спонсорською та меценатською діяльністю. У травні 2000 року її було визнано “Жінкою року Черкащини-2000” у номінації “Жінка — підприємець, меценат, спонсор”. У 2001 році за підсумками проведеного в Черкаській області конкурсу на звання “Кращий роботодавець року” за 2001 рік серед його переможців визнано й виробничо-торговельну фірму “Вікторія” Чигиринського району на чолі з Катериною Вікторівною Павленко. У 2001 році тут став до ладу новий цех з виробництва хлібобулочних та кондитерських виробів. Але основним асортиментом “Вікторії” залишається взуття.

У 2001 році на 21,5 відсотка збільшило виробництво продукції ТОВ “АнВа” (директор — П.Ф. Курганський).

Майже вдвічі зросли обсяги виробництва у ТОВ “Гажва ЛТД” (директор — Василь Євгенович Слюсаренко). У ТОВ “Гажва ЛТД”

зосереджено нині особливу увагу на сучасному дизайні, підвищенні якості вироблюваних меблів, нових маркетингових підходах в роботі підприємства.

Пожвавилась робота і в ЗАТ “Єлена” (директор – В.Н. Полудненко), де за підсумками 2001 року, досягнуто приросту виробництва 4,6 відсотка. Нині у колективі трудиться 45 осіб. Підприємство не має заборгованості перед бюджетом. Крім того, на базі товариства за рахунок коштів служби зайнятості проводиться стажування і підвищення кваліфікації швей з подальшим їх працевлаштуванням. Швей товариства освоїли технологію пошиття костюмів і зимових курток для працівників Міністерства внутрішніх справ України. Інженер-технолог Н.І. Іващенко розробила і запустила у виробництво нові моделі молодіжних сумок літнього варіанту, які користуються попитом на ринках Київської, Миколаївської, Кіровоградської та інших областей України.

Досить складно у 2001 році працювалось працівникам хуторної фабрики. Проте в цьому році тут виробили продукції на 13,4 тисячі гривень більше, ніж у минулому 2000 році. За статистичними даними у 2002 році фабрика (до 9 квітня 2003 р. – директор – О.Г. Новицька, а нині – М.Ф. Кисляк) стабілізувала свою роботу.

У вересні 1999 року відновили роботу два промислові підприємства Чигиринщини – шляхова будівельна бригада (асфальтний завод) та Іванівський цегельний завод.

У 2002 році поживалась робота у приватному підприємстві “Сапфір” (директор – В.В. Карпичев). Становлення підприємства розпочалося у 1991 році – тоді колектив був удвічі більший, ніж зараз. Але часи економічної кризи не давали підприємству розвиватись на повну потужність. Підприємство займається переобладнанням та ремонтом опалювальних систем, реконструкцією приміщень. Нині ПП “Сапфір” знову “на плаву”. Працівники забезпечені роботою, а підприємство отримує прибутки. У 2002 році тут уклали договір із Смілянською фірмою “Факел” на спільну газифікацію приватних будинків Чигиринщини. Роботи у підприємства було б більше, якби в Чигиринському районі проводилися тендери на будівельні роботи.

Важко нині конкурувати як за якістю, так і за ціною з іншими товаровиробниками хлібокомбінату Чигиринського районного споживчого товариства (директор – А.І. Яценко).

Переважно на давальницькій сировині у 2001 році працювало відкрите акціонерне товариство “Чигиринський завод продтоварів” (директор – Олександр Юхимович Демиденко). Порівняно з 2000 роком обсяги його виробництва скоротилися на 46,7 відсотка.

У червні 2002 року в місті Чигирині зареєстровано нове підприємство — закрите акціонерне товариство “Чигиринський консервний завод” як дочірнє підприємство ВАТ “Чигиринський завод продтоварів”. В результаті цієї реорганізації підприємство в цілому одержало другого дихання. Воно отримало інвестиції, які дали змогу збудувати газову котельню, що, в свою чергу, дозволило відновити роботу консервного

*Працівники Чигиринського
консервного заводу
Л. Куць та В. Головка
за роботою*

цеху, який простоював майже п'ять років. У самому консервному цеху проведено капітальний ремонт приміщення та технічне переоснащення, замінено застарілі технологічні лінії. Тут встановлено сучасне обладнання для подрібнення овочів і фруктів, транспортери, миючі та закаточні машини нового зразка. Нині вже ефективно працює чотири лінії — виробництва соків, плодоягідних компотів, цільно-консервованої та томатно-сокової продукції. Початок роботи ЗАТ “Чигиринський консервний завод” успішний. Слід віддати належне голові правління ЗАТ “Чигиринський консервний завод” Олександру Юхимовичу Демиденку, який у короткі строки забезпечив усі

ці перетворення, дав людям роботу. Продукція, яку почав виготовляти завод, отримала високу оцінку Черкаського обласного управління державних стандартів.

Серед видів товарів, що виробляють підприємства Чигиринського району, найбільше непродовольчих. За 2001 рік їх випущено на 862, 5 тис. грн., що становить 75,2 відсотка випуску товарів, із них товарів легкої промисловості — на 645,5 тис. грн., непродовольчих товарів (без товарів легкої промисловості) — на 217 тис. грн.

У Чигирині з 2002 року діє товариство з обмеженою відповідальністю “АлДі”, яке заснував молодий підприємець В.В. Вовкогон. Воно спеціалізується на виробництві галантерейних виробів і впевнено нарощує виробничі потужності. Так, якщо спочатку в цьому колективі працювало 6 осіб, то на лютий 2003 року тут вже працювало 30 осіб. За цей час підприємство розширило асортимент

продукції, а нещодавно засновники викупили приміщення гуртожитку колишньої райсільгосптехніки, де обладнали два нові цехи — швейний на 10 робочих місць та закрійний. Придбали також і встановили нове технологічне обладнання. Після заміни старої електролінії на нову, чим зараз займаються, ці виробничі потужності буде введено в дію.

З перших днів 2003 року ТОВ “АлДі” працює стабільно. На давальницькій сировині столичних замовників тут шийють добротні сумки і рюкзаки. Загалом же за 2 роки розроблено близько 30 моделей галантерейних виробів. Тепер головне — утвердитися на ринку і мати надійних замовників.

Хоч у цілому за роки незалежності і досягнуто певних приростів виробництва, проте досить високими залишаються втрати робочого часу через відпустки з ініціативи адміністрації підприємств, неявки у зв’язку з переведенням на неповний робочий день. У зв’язку з цим, виробничі потужності використовуються неефективно, що впливає на ціну виробів, можливість їх реалізувати і кінцевий результат фінансово-господарської діяльності підприємства.

18 грудня 2002 року шоста сесія Чигиринської районної ради затвердила районну Програму розвитку малого підприємництва на 2003-2004 роки.

Промисловість району, за даними на 2002 рік, вийшла на нові рубежі, коли актуальним питанням стала не стабілізація, а нарощування виробництва, не утримування досягнутих результатів, а освоєння нових ринків збуту та диверсифікація виробництва.

У 2002 році промислові підприємства Чигиринського району виробили продукції на 3,3 млн. грн. в діючих цінах. За 2002 рік проти 2001-го виробництво зросло на 9,2 відсотки (по області обсяг виробленої продукції зріс на 7,5%).

За 2002 рік не досягли рівня виробництва 2001 року ВАТ “Чигиринський завод промтоварів” (84,5%), хлібокомбінат (20,7%), фурнітурний завод (8,8%). У 2,1 раза перевищило обсяг виробництва 2001 року ТОВ “Гажва”, на 53,6% — ЗАТ “Єлена”, на 19,3%, ВТФ “Вікторія”, на 0,9% — ТОВ “АнВа”. Частка району у загальнообласному виробництві складала у 2002 році лише 0,1%.

Питома вага товарів народного споживання у загальному обсязі промислової продукції району склала у 2002 році 66,5%. За цей рік їх вироблено на 2,2 млн. грн., що на 71,8% більше, ніж 2001 року. Майже 72 відсотки загального виробництва за рік зросло у 2,2 рази. Випуск продовольчих товарів знизився на 39% і склав 278,8 тис. грн.,

непродовольчих (без товарів легкої промисловості) — зріс у 2,1 раза і становив 348,4 тис. грн.

За 11 місяців 2002 року підприємства Чигиринського району відвантажили продукції майже на 3 млн. грн., питома вага продукції, реалізованої на бартерних основах, у загальному обсязі становила 10,2%, за грошові кошти відвантажено 87,2% продукції.

За 2003 рік промислові підприємства Чигиринського району виробили продукції на 3713,3 тис. грн. у діючих цінах 2003 року, або проти 2002 року її виробництво збільшилось на 14,3 % (по області обсяг виробленої продукції зріс на 28,3 %). Не досягли рівня виробництва 2002 року хутрова фабрика (зниження 68,5%), ТОВ „АнБа” (40,6 %), фурнітурний завод (0,2 %). Питома вага товарів народного споживання у загальному обсязі промислової продукції району становила на початок 2004 року — 71,8 %.

У 2003 році перероблено давальницької сировини на 536.9 тис. грн., або 12,6 % загального обсягу продукції у діючих цінах (включаючи вартість давальницької сировини). За січень-листопад 2003 року підприємства Чигиринщини відвантажили продукції на 3727,8 тис. грн., питома вага продукції реалізованої на бартерних умовах у загальному обсязі становила 6,2 %. За гроші відвантажено 91,5 % продукції (за січень-листопад 2002 року — відповідно 10,2 та 87,2%).

Декілька слів про Чигиринське районне споживче товариство. Наше населення ще пам'ятає ті часи, коли районне споживче товариство було єдиною торговельною мережею, яка забезпечувала населення району як промисловими, так і продовольчими товарами. У сучасних умовах ситуація інша. Система споживчої кооперації реорганізувалась, але збереглася головна мета її функціонування — надання побутових, торговельних та інших господарсько-економічних послуг населенню. У ринкових умовах, за гострої конкуренції вижити було нелегко.

У системі споживчої кооперації на Чигиринщині налічується 10 організацій (дані на 29 січня 2003 року), з них 3 — юридичні особи (ринок, хлібокомбінат і коопзаготпром) та 7 госпрозрахункових відокремлених підрозділів (ГВП). Трудяться нині у системі споживчої кооперації 170 осіб — продавці, кухарі, хлібопекарі, заготівельники. Отже, прогнози деяких скептиків щодо невтішного майбутнього системи споживчих спілок виявились помилковими.

Очолює зараз Чигиринське районне споживче товариство Анатолій Васильович Дикий.

У традиційному рейтингу районів Черкаської області за 2003 рік Чигиринщина досягла суттєвого успіху, піднявшись порівняно з 2002 роком з 17-го місця на 13 місце. Це стало можливим, зокрема, завдяки підвищенню на 14,3 відсотка темпів приросту виробництва промислової продукції. На третину зменшилась кількість збиткових підприємств.

На початок 2004 року Чигиринський район займав перше місце на Черкащині по кількості малих підприємств на 10 тисяч населення і питомій вазі їх та підприємців — фізичних осіб по сплаті податків до бюджетів усіх рівнів. У рейтингу відзначено також підвищення продуктивності дійного стада, що дозволило посісти по виробництву молока „золоту середину” серед районів Черкаської області.

3. СТАН ОСВІТИ КРАЮ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

На сьогоднішній день систему народної освіти в Чигиринському районі складають 15 загальноосвітніх шкіл I-III ступенів, 7 неповно-середніх, 2 початкових школи, школа-інтернат, дитяча юнацько-спортивна школа та Будинок дитячої і юнацької творчості в місті Чигирині.

Відділу освіти районної державної адміністрації підпорядковано 14 дошкільних установ, міжшкільний навчально-виробничий комбінат.

Нині в школах Чигиринщини працює понад 500 педагогічних працівників.

У Чигиринському районі нині проживає п'ять заслужених вчителів України — Євген Григорович Бебеза (до квітня 2002 року працював заступником директора з навчально-виховної роботи Медведівської загальноосвітньої школи I-III ступенів), Ольга Григорівна Мироненко (вчитель зарубіжної літератури Чигиринської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2), Г.М. Коваленко (заступник директора з навчально-виховної роботи Галаганівської неповно середньої школи, нині пенсіонерка), Надія Леонідівна Цебро (нині пенсіонерка, працювала вчителем Рацівської загальноосвітньої школи I-III ступенів), Галина Іванівна Демчук (директор загальноосвітньої школи I-III ступенів села Рацеве).

У школах Чигиринського району працює 69 працівників, які мають кваліфікацію “Спеціаліст вищої категорії”, 30 — звання “Старший вчитель”, 11 — вчитель-методист. Значком “Відмінник народної освіти” нагороджено 40 вчителів.

Досить приємно, що серед вчителів присвоєно вищу категорію директорам шкіл району Галині Іванівні Демчук, Раїсі Миколаївні Палієнко, Катерині Золтанівні Палфі, Василю Петровичу Магді, Надії Яківні Супрун, Галині Марківні Джулай, Миколі Дмитровичу Петриченку.

Творче піднесення і атмосфера пошуку нового породила у вчителів Чигиринщини масу нестандартних уроків — динарні, тетра, уроки-ігри, уроки-заліки, уроки-конференції, уроки-подорожі тощо.

Значного досвіду у проведенні таких уроків набули вчителі Наталя Іванівна Ворона, Людмила Олексіївна Роїк, Таїса Миколаївна Дудник, Оксана Іванівна Бондаренко, Ольга Віталіївна Динда, Надія Михайлівна Шевчук та інші.

Педагогічні колективи Рацівської, Тінківської, Вершацької середніх, Матіївської неповносередньої шкіл вміло проводять роботу з перебудови шкільної освіти на національних засадах. Зібрані цінні матеріали і розробки з народознавства, побуту, обладнані музейні кімнати.

Відродно, що в більшості педколективів шкіл району є цікаві методичні знахідки. Так, творча група вчителів початкових класів Чигиринської загальноосвітньої школи I-III ступенів №1 (керівник — Раїса Дмитрівна Захарченко) результативно попрацювала над проблемою навчання та виховання учнів на основі краєзнавчого матеріалу. Розроблені цікаві і змістовні задачі, каліграфічні хвилинки, збірник диктантів, методичні рекомендації по вивченню Конституції України.

Творчо застосовують активні методи у модульному навчанні вчителі Тінківської загальноосвітньої школи I-III ступенів.

Блочне викладання предметів добре здійснюється вчителями Рацівської загальноосвітньої школи I-III ступенів.

Школою передового досвіду на сьогодні є Медведівська загальноосвітня школа I-III ступенів. Головне питання, над яким працює школа, — диференційоване навчання, як метод активізації розумової та пізнавальної діяльності учнів.

Вчителі Чигиринщини постійні учасники районного конкурсу “Вчитель року” та постійно демонструють свій передовий педагогічний досвід на обласній педагогічній виставці “Освіта Черкащини”.

Добре зарекомендували себе і молоді вчителі, які в роки незалежності поповнили ряди педагогічного колективу району — Б.І. Васюра, С.С. Коцуренко, О.В. Кубрак, О.М. Мерешко, А.В. Мальований, І.М. Пискун, Т.В. Якубовська, Ю.О. Бондаренко, В.А. Лушпай, Л.В. Міненко,

М.А. Пусєва, Н.І. Котова, Т.В. Головка, О.М. Михайлюта, Т.О. Щербина та інші, молоді заступники директорів шкіл – В.М. Козубенко, А.А. Захарченко та багато інших.

На належному рівні розвивається фізкультура і спорт у школах Чигиринського району. Викладання фізичної культури проводиться за програмою Міністерства освіти і науки України та з урахуванням законів України “Про фізичну культуру і спорт”, “Про загальну середню освіту”, цільової комплексної програми “Фізичне виховання – здоров’я нації”.

*Уродженець міста Чигирини
Сергій Черкаський – срібний
призер світу з кік-боксингу
2003 року*

До послуг школярів в установах освіти Чигиринського району – 13 спортивних залів, 8 кімнат, обладнаних тренажерами, 10 гімнастичних містечок, 52 спортивних майданчики. Вчителі за допомогою всіх форм навчальної та позакласної роботи намагаються закласти фундамент

фізичної культури, вказати учням шляхи оволодіння необхідними знаннями, навичками й уміннями, які потрібні для зміцнення організму.

Позитивним є досвід роботи вчителів фізкультури Медведівської, Чигиринських №1 та №3, Боровицької, Голоківської, Стецівської, Іванівської загальноосвітніх шкіл П.І. Кудіна, В.В. Савченка, А.П. Ситника, В.О. Канюки, В.Г. Суценка, О.П. Мирошніченка.

Традиційним у роботі стало проведення шкільних та районних спортивних змагань. Фізкультурно-оздоровча робота спрямовується на підвищення рухової активності та стану фізичної підготовленості учнів, виховання потреби в систематичних заняттях фізичними вправами, прагнення до фізичного удосконалення, готовності до праці та захисту Вітчизни.

Високих спортивних результатів з боксу досягли вихованці тренера Чигиринської дитячо-юнацької спортивної школи А.В. Мальованого Сергій Черкаський, Олександр Гресь, Антон Руденко, Віталій Степаненко, Олександр Дикий та інші, які у 2002 році стали переможцями та призерами міжнародних змагань Кубка Співдружності з кікбоксингу. Збірна ДЮСШ з кікбоксингу стала чемпіоном Черкаської

області. У травні 2003 року уродженець міста Чигирин Сергій Черкаський став срібним призером світу з кік-боксингу.

Досить активно серед педагогічного колективу району ведеться робота з талановитими дітьми. У 2001 році прийнято районну програму роботи з обдарованими дітьми на 2001-2005 роки. Для науково-методичного забезпечення цієї ланки роботи при райметодкабінеті відділу освіти створена картотека методичних рекомендації щодо системного пошуку, діагностики та своєчасного виявлення талановитих дітей.

Районний Будинок дитячої та юнацької творчості є центром роботи з обдарованою молоддю. З 2001 року тут працює 10 гуртків технічного, художньо-естетичного, декоративно-прикладного та інших напрямків. Гуртковою роботою охоплено до 300 учнів шкіл міста Чигирин та сіл Рацеве і Вітового. Керівники працюють над проблемою “Перетворення окремих гуртків у творчу лабораторію по розвитку здібностей і прагнень вихованців”. За 2001 рік значно підвищився рівень їхньої роботи, це відчувається по досягненнях їх вихованців. Так, вихованець О.Г. Смілянець зайняв перше місце в обласному конкурсі “Богданова криниця” (ужиткове мистецтво - кераміка); вихованці Людмили Георгіївни Кірячок весною 2002 року на VI Міжнародному фестивалі дитячої творчості “Чарівна книжка” вибороли III місце в номінації “Дизайн”, а у березні 2003 року на цьому ж фестивалі вихованці Л.Г. Кірячок — Катерина Рябіна та Тетяна Мироненко стали знову переможцями в престижній номінації “Неграфічна ілюстрація”; вихованці Л.В. Гарах брали участь в обласному конкурсі танцювальних колективів.

У позашкільних закладах району навчаються більше 600 учнів, проте переважно з міських шкіл.

Для розвитку творчих здібностей молоді в Чигиринському районі працює 225 гуртків, ними охоплено 4020 учнів (дані на 13 листопада 2002 року). Краще працюють гуртки “Калинка” та “Стежинка” (Мельниківська ЗОШ, керівник В.В. Макарюк); природничо-етнологічний “Еко” (Медведівська ЗОШ, керівник О.М. Кобильник); літературної студії “Первоцвіт” (ЗОШ №3 міста Чигирин, керівник А.В. Сарабєєва); театральний (Рацівська ЗОШ, керівник М.І. Магда).

Серед майстрів своєї справи можна назвати Л.П. Панченко (Худоліївська ЗОШ). Юні художники є постійними учасниками і лауреатами виставок та конкурсів. Про уміння, досвід і старанність Н.М. Пальонної (Трушівська ЗОШ) маємо можливість пересвідчитися, побувавши на святах та конкурсах художньої самодіяльності.

Розширилась мережа курсів за вибором та факультативів — до

2113 учнів. На виконання рішення колегії управління освіти у 12 школах організована робота 19 міжкласних факультативів, в яких зайнято 214 учнів.

Стало більше класів з поглибленим вивченням окремих предметів. У 2001-2002 навчальному році лише в двох міських школах поглиблено вивчали українську та англійську мови, біологію. У 2002-2003 навчальному році у шести школах сформовано 14 класів з поглибленим вивченням історії, правознавства, математики, української та англійської мови, хімії, фізкультури.

Реалізуючи Програму розвитку сільської школи, у Боровицькій, Медведівській, Тінківській ЗОШ I-III ступенів поглиблено вивчають по три предмети.

Учні з Чигиринщини беруть участь у роботі територіального відділення Малої академії наук (МАН) в м. Черкаси. З метою залучення більшої кількості учнів до участі в конкурсі-захисті наукових робіт МАН та на виконання районної Програми роботи з обдарованою молоддю на базі міських шкіл відділ освіти та райметодкабінет започаткували роботу філії територіального відділення МАН: фізико-математичного спрямування (ЗОШ №3 м. Чигирин, керівник Р.Л. Барвінок), філологічного (ЗОШ №1, керівник Н.Г. Кривенко), історико-географічного (ЗОШ №2 м. Чигирин, керівники Н.М. Шевчук та В.Л. Кучеренко).

Фонд інтелектуальної співпраці “Україна – ХХІ століття” проводив республіканський конкурс “Богданова криниця”. В 2001 році учениця 11 класу ЗОШ №1 міста Чигирин Світлана Шинкарук зайняла I-ше місце в номінації “Нариси, публіцистичні статті” і отримала грант для навчання у престижному вузі України. В 2002 році в цьому конкурсі взяли участь учні Вершацької, Суботівської, Топилівської, Медведівської, ЗОШ №1, 2 та 3 міста Чигирин.

Учні з Чигиринського району щорічно займають призові місця в обласному поетичному конкурсі “Тарасовими шляхами”.

У ряді шкіл району створені сприятливі умови для творчого збагачення та розвитку дітей. Так, у Голоківській започатковано фестивалі обдарованих дітей “Світанки над Тясмином”, у Рацівській працюють клуби “Імідж”, “Етикет”, у ЗОШ №1 міста Чигирин – клуб “Ерудит”, які сприяють розвитку дитячої індивідуальності.

Не стоять осторонь педагоги Чигиринщини і до нагальних проблем розвитку освіти в Україні. Так, у травні 1997 року на базі Чигиринської допоміжної школи-інтернату для дітей сиріт відбувся триденний Всеукраїнський науково-практичний семінар директорів шкіл-інтернатів

з проблеми: “Оптимізація навчання рідної мови розумово відсталих дітей-сиріт шляхом посилення національного компоненту”.

Непростими є роки незалежності для працівників закладів освіти району. Реальність наших днів не втішна. Люди живуть у постійній напрузі, морально пригнічені. Важко живеться сьогодні вчителів, коли він не має змоги придбати методичну літературу, не може передплатити газету. Скрута не дає вчителів повністю віддаватися роботі, та, незважаючи на це, більшість педагогів працюють творчо не лише на уроках, а й у позаурочний час.

За даними районного відділу освіти, на початок 2002-2003 навчального року в районі працювало 25 денних загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 4526 школярів, та 12 дошкільних закладів, в яких виховувалась 501 дитина.

Щодо стану дошкільної освіти у Чигиринському районі, то слід сказати, що у 2001-2002 навчальному році дошкільні заклади району відвідували 677 вихованців. Дитячими садками охоплено 328 дітей, школами-садками - 263, групами короткотривалого перебування дітей — 81 особа. У 2001 році відкрито 8 дошкільних груп при школах Рацевого, Головкивки, Топилівки, Трушівцеь та Чигиринській ЗОШ I-III ступенів №3. Однак не вирішено питання про відновлення дитячих садків у Тінках, Боровиці, Суботові та інших селах району, які припинили функціонування в період реформування аграрного сектора.

В 90-ті роки минулого століття було відкрито новозбудовані приміщення загальноосвітніх шкіл I-III ступенів у селах Суботів, Галаганівка та Трушівці.

Вперше в історії нашої країни Кабінет Міністрів України за дорученням Президента України Л.Д. Кучми схвалив державну програму “Вчитель”. 18 грудня 2002 року шоста сесія Чигиринської районної ради на основі загальнодержавної та обласної програм затвердила районну програму “Вчитель”. Програму розроблено на період до 2012 року із урахуванням поступовості переходу загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання, передбаченого реалізувати поетапно: 2002-2005, 2006-2010, 2011-2012 роки.

За інформацією завідувача районним відділом освіти Степана Афанасійовича Коцуценка, з 1 вересня 2003-2004 навчального року загальноосвітні школи I-III ступенів Чигиринщини переходять на профільне навчання, що являє собою обрання окремо кожною школою напрямку навчання учнів — природничого, гуманітарного, природничо-математичного та інших.

У роки становлення незалежності України освітою району керував Василь Григорович Турик, а у 2001 році на цій посаді його замінив Степан Афанасійович Коцуренко.

Сьогодні Чигиринщина має високий творчий потенціал, високу кваліфікацію, тому вчителі Чигиринщини докладають максимум зусиль для успішного проведення реформи освіти в Україні.

4. СТАН МЕДИЦИНИ ЧИГИРИНЩИНИ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Не найкращою є ситуація у медицині Чигиринського району. Мережа лікувально-профілактичних закладів Чигиринщини на сьогоднішній день має 19 фельдшерсько-акушерських пунктів, 4 лікарські амбулаторії, 3 дільничні лікарні та центральну районну лікарню (дані на червень 2003 року).

Матеріально-технічний стан медичних закладів незадовільний, бо й ті мізерні витрати, які передбачуються бюджетом, фінансуються на 60-70%.

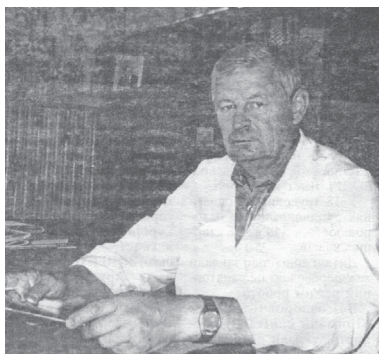
На пільгове забезпечення медикаментами у 1998 році, наприклад, із розрахунку на одного жителя було витрачено 11 копійок. Фактичні витрати на медикаменти на один ліжко-день становили, за даними на той же 1998 рік, 28 копійок. Тож і доводиться хворим стаціонару купувати ліки за власні кошти.

У 1997 році районна лікарня одержала новий наркозний апарат.

Кадрами лікарів та середніх працівників у розрахунку на 10 тисяч жителів Чигиринський район забезпечений дещо менше, ніж в середньому райони Черкаської області.

Станом на 1 січня 2002 року в закладах охорони здоров'я району є 205 лікарняних ліжок, в тому числі у райцентрі — 175. Чисельність штатних працівників — 521. Професійний рівень лікарів та середніх медпрацівників відповідає вимогам.

У 90-ті роки минулого століття збільшилось захворювання населення Чигиринщини на туберкульоз, венеричні, онкологічні захворювання. Серед усіх хвороб домінують серцево-судинні, в тому числі захворюваність різними видами артеріальної гіпертонії (поширеність серед дорослого населення району — 17,8%).

*Сергій Миколайович
Назаренко*

Особливо турбує нині висока смертність серед осіб працездатного віку, основними причинами якої є хвороби органів кровообігу, травми та отруєння, злоякісні новоутворення.

З вище зазначеного можна ствердно і реалістично сказати одне — ситуація в медицині району не найкраща і потребує серйозного втручання у вирішення її проблем органів державної влади.

Районна мережа охорони здоров'я наприкінці 2002 року успішно пройшла акредитацію. Зокрема, лабораторії центральної райлікарні присвоєно вищу категорію терміном на 4 роки. Акредитовані і всі сільські медичні заклади Чигиринщини. Вищу категорію присвоєно Боровицькій дільничній лікарні, Рацівській амбулаторії сімейної практики, Стецівському, Новоселицькому, Зам'ятницькому, Топилівському фельдшерсько-акушерським пунктам.

Головним лікарем Чигиринської центральної районної лікарні на сьогодні працює Сергій Миколайович Назаренко.

Говорячи про роботу медичних закладів Чигиринщини, слід сказати про ту важливу роль, яку відігравали та продовжують відігравати в плані охорони здоров'я населення району кваліфіковані медичні кадри. Деяким з них за їх сумлінну працю присвоєно почесні звання. Серед них — Березняк Лідія Антонівна (“Заслужений працівник охорони здоров'я України”), Сушко Зінаїда Юхимівна (“Заслужений лікар Української РСР”).

Особливо теплими словами та з глибокою вдячністю згадують жителі Чигиринщини відомих своїм професійним ставленням до роботи районних хірургів — Корсуновського Івана Леонтійовича та Макаренка Леоніда Павловича.

Корсуновський Іван Леонтійович

Народився 9 жовтня 1922 року в місті Чигирин Черкаської області.

У 1930 році поступив, а у 1940 році закінчив Чигиринську середню школу №1.

У 1940 році був призваний на військову службу в ряди Радянської Армії. Службу проходив на території Західної Білорусії (Білостоцька область, нині це територія Польщі) в окремому артилерійському полку резерву головного командування. Там був направлений в учбову батарею, де готували молодших лейтенантів запасу. Полк був розміщений недалеко від кордону з німецьким агресором.

Тому, коли розпочалась Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років з перших годин приймав участь у боях. Сталось так, що в перші дні війни частина, в якій перебував І.Л. Корсуновський, опинилась в оточенні. З боями

просувались на схід. На десятий день війни, уже під Мінськом, при спробі вийти з оточення був контужений, потрапив у полон. Незабаром був вивезений до Німеччини, де знаходився в таборах військовополонених під Берліном.

*Іван Леонтійович
Корсуновський*

У квітні 1945 року був звільнений танкістами радянської армії і відразу ж був зарахований в склад танкового десанту 61 танкової бригади.

Брав участь у боях за Берлін. 25 квітня 1945 року був поранений. Після чотирьох місячного перебування на лікуванні продовжував службу в армії. Демобілізований на основі Указу Верховної Ради Союзу СРСР.

У 1947 році вступив в Київський медичний інститут, який у 1953 році його закінчив. Спеціалізувався у хірургії.

З 1953 року працював хірургом у місті Донецьк.

У 1957 році переїхав на батьківщину у місто Чигирин, де працював завідувачим хірургічним відділенням, хірургом, онкологом до 1999 року.

Рішенням виконкому Чигиринської міської ради від 11 грудня 1993 року Івану Леонтійовичу Корсуновському присвоєно звання "Почесний громадянин міста Чигирин"

З 1999 року – на заслуженому відпочинку.

Макаренко Леонід Павлович

Народився 15 квітня 1937 року в багатодітній сім'ї чигиринських трударів.

У 1964 році закінчив Київський медичний інститут. З того часу працював у Чигиринській центральній районній лікарні. Спочатку – ординатором, а з 16 січня 1980 року завідувачем відділення та позаштатним районним хірургом. Леонід Павлович був справжнім професіоналом. Він безпомилково визначав діагноз, вправно оперував і ефективно лікував пацієнтів. За свою практичну діяльність провів біля 20 тисяч оперативних втручань.

Помер у червні 2003 року.

*Леонід Павлович
Макаренко*

За даними централізованої районної лікарні, в Чигиринському районі на кінець 2002 року медичне обслуговування надавали 4 лікарняні

заклади на 205 ліжок, 4 амбулаторії та 20 ФАПів. У них працює 78 лікарів, або в розрахунку на 10000 населення району – 21, та 225 осіб середнього медичного персоналу (в розрахунку на 10000 населення району – 62).

Щодо існування аптек на Чигиринщині, то за даними на 2003 рік в аптечній мережі району працювали: центральна районна аптека №118, 4 сільські аптеки – в Медведівці, Рацевому, Боровиці і Тінках, 3 аптечні пункти та 4 кіоски, в яких трудяться 34 працівники. З них – 9 провізорів, 11 фармацевтів, 6 фахівців, які пройшли атестацію і мають відповідну категорію. Завідує центральною районною аптекою №118 Т.М. Яценко.

5. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КРАЮ У 1991-2003 РОКАХ

Характерною рисою політичного життя початку 90-х років минулого століття став вияв інтересів та прагнень різних соціальних прошарків у формі суспільних рухів, об'єднань, партій. Їхня діяльність стала суттєвою ознакою політичного плюралізму, без якого неможлива організація у демократичний спосіб всієї системи політичної влади, формування парламентської багатопартійної системи. На кінець 1990-го року в Україні поряд з Комуністичною партією про себе заявили ще п'ятнадцять партій.

Не стояла осторонь політичного життя і Чигиринщина. Уже на початку 1991 року в Іванівці було створено, до речі, один з перших у районі, первинний осередок Української селянської демократичної партії (УСДП – партія парламентського типу). До нього увійшли 4 члени. Очолив організацію Горкун Ю.П. Організатором осередку став І.І. Воронов.

Згодом на Чигиринщині створюються осередки багатьох політичних партій, оскільки особливістю політичного життя України років незалежності стало те, що з кожним роком кількість новоутворених партій різко збільшувалась. На початок 2002 року офіційно зареєстрованих партій на Україні було вже близько 130.

18 лютого 1997 року утворено районну організацію Аграрної партії України. Було обрано керівний орган – районну раду АПУ, до складу якої увійшли представники первинних осередків Аграрної партії, що на той час вже були створені у 20-ти колективних сільгосппідприємствах та сервісних організаціях АПК. Головою районної ради Аграрної партії став Д.Д. Чубін.

22 лютого 1997 року в Чигирині відбулись установчі збори, на яких створено Чигиринську районну організацію Народно-

демократичної партії. Головою Чигиринської районної організації НДП обрано М.І. Снісаренка. Обрано також правління з дев'яти осіб та ревізійну комісію на чолі з Г.К. Пишним.

На 2002 рік у Чигиринському районі існувало близько 30 осередків політичних партій. Серед них до участі у виборах до Верховної Ради України та місцевих рад були зареєстровані наступні громадські організації та осередки політичних партій – районна організація Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Партія реабілітації тяжкохворих України, районна організація партії “Демократичний союз”, районна рада ветеранів війни, праці і Збройних Сил України, районна організація Партії промисловців та підприємців України, Медведівський первинний осередок Демократичної партії України, районна організація “Союз Чорнобиль”, районна організація Комуністичної партії України, районна організація Республіканської Християнської Партії, районна організація Всеукраїнського політичного об'єднання “Жінки за майбутнє”, районна організація Народного Руху за єдність, районна організація Демократичної партії України, районна партійна організація Партії Регіонів, Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина” (осередок політичної партії), районна організація Всеукраїнської партії “Нова сила”, районна організація Соціалістичної партії України, осередок політичної партії Селянська партія України, районна організація Української Народної Партії.

У 2003 році політичний портрет Чигиринщини збагатився ще кількома штрихами. На початку цього року районне управління юстиції зареєструвало ще кілька нових партійних осередків. У їх числі – Чигиринську районну організацію Конгресу Українських Націоналістів, яку очолив науковий співробітник НІКЗ “Чигирин” В.І. Гугля. Нарешті узаконив своє існування і районний осередок Прогресивної соціалістичної партії України, діяльність якого вже давно представляла Н. Мітюшкіна. Набула права юридичної особи і Чигиринська районна організація української республіканської партії “Собор”. На початку цього ж року на Чигиринщині зареєстровано районний осередок Всеукраїнської партії соціальної справедливості “Союз чорнобильців України”, що народився на підвалинах громадської організації “Союз Чорнобиль”. Члени партійної організації обрали своїм керівником санітарного лікаря районної СЕС Л. Онопрієнка.

За статистичними даними, на 19 квітня 2003 року в Чигиринському районі було зареєстровано 29 осередків політичних партій та 23 громадські організації.

В роки незалежності народними депутатами України від Чигиринщини були: з 1990 року по 1994 рік — *Володимир Никифорович Шаповал* (у другому турі голосування 10 березня 1990 року за голову Черкаського облвиконкому проголосувало 33 207 голосів, а за його конкурента Олександра Тарасовича Назаренка — 21971 голос); з 1994 року по 1998 рік — *Васюра Іван Іванович* — голова КСП “Слава” села Худоліївка Чигиринського району. Іван Іванович став переможцем тодішніх виборчих перегонів серед 13 потужних конкурентів (серед них — письменник Дмитро Павличко, Валерій Івченко, Петро Бондаренко).

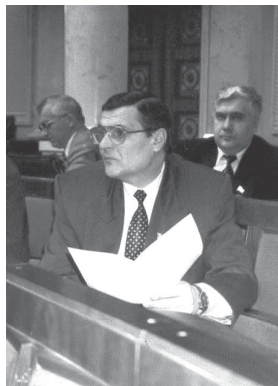

*Володимир
Никифорович Шаповал*

Важливою віхою в житті Івана Івановича Васюри стала робота у Верховній Раді України. Будучи членом комітету з питань аграрної політики та земельних відносин, він постійно брав участь у вирішенні стану сільського господарства держави на законодавчому рівні.

Окрім законодавчої роботи, як депутат вищого законодавчого органу держави, Іван Іванович Васюра надав практичну допомогу виборцям Чигиринщини. Сприяв постійному забезпеченню міста Чигирини мазутом на опалювальний сезон та пальномастильними матеріалами господарства Чигиринщини. Значна допомога була надана лікарям Чигиринської районної лікарні у виділенні житла. Переведена на газ котельня в школі села Галаганівка, а також було вирішено виділення значної кількості коштів для проведення як будівельних, так і інших робіт з благоустрою міста Чигирини та населених пунктів району при підготовці до 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького.

З 1998 року по 2002 рік народним депутатом України від Чигиринщини був *Подобєдов Сергій Миколайович* — президент концерну “Нафтоенерго” (м. Черкаси) (Сергій Миколайович став переможцем виборів у першому турі, обійшовши 12 конкурентів; за нього проголосувало 41874 виборці (42,81%).

*Іван Іванович
Васюра*

*Сергій Миколайович
Подобедов*

З 2002 року Чигиринський район у вищому законодавчому органі нашої держави представляє *Тимошенко Віктор Анатолійович* - голова правління Смілянсько-Кам'янського цукровиробничого об'єднання. Віктор Анатолійович переміг у першому турі, суттєво по кількості голосів обійшовши 14 кандидатів у народні депутати України.

Як народний депутат України, Віктор Анатолійович приділяє велику увагу розвитку освіти та юнацького спорту на Чигиринщині. Приділяє значну увагу вирішенню соціальних питань, які турбують жителів району. Відчутно допомагає лікувальним закладам.

Тимошенко Віктор Анатолійович

Народився 13 вересня 1969 року в селі Кодакі Васильківського району Київської області.

Після закінчення Кодаківської середньої школи навчався у Боярському радгосп-технікумі, звідки і був призваний до лав Радянської Армії. Відслужив два роки, залишився на позастрокову військову службу, з якої звільнився у 1992 році. Після служби вступив на перший курс заочного відділення Київського політехнічного інституту, який закінчив у 1996 році. З того часу працював на посадах генерального директора ТОВ "Пінекл", голови правління АКБ "Легбанк", голови спостережної ради АКБ "Легбанк", а 14 грудня 2001 року обраний головою правління Смілянсько – Кам'янського цукровиробничого об'єднання.

У березні 2002 року обраний народним депутатом України.

Заслужений економіст України.

*Віктор Анатолійович
Тимошенко*

З березня 2002 року Чигиринський район у Черкаській обласній раді представляють: Василь Іванович Корнієнко – начальник Головного управління сільського господарства та продовольства Черкаської облдержадміністрації (з 30 березня 2000 року по 15 липня 2003 року – голова Чигиринської районної державної адміністрації), Іван Іванович Гретченко – голова Черкаського обласного комітету товариства

Червоного Хреста (уродженець села Суботів) та Олександр Тарасович Самойленко — генеральний директор СТОВ “Смілянське”.

Як народний обранець, який представляє Чигиринщину у обласній раді, Іван Іванович Гретченко приділяє значну увагу зміцненню матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я району та створенню в малонаселених пунктах, де відсутні заклади охорони здоров'я, пунктів Товариства Червоного Хреста по наданню першої медичної допомоги. Іван Іванович приділяє також значну увагу таким питанням, як надання медико-соціальної допомоги людям похилого віку, багатодітним сім'ям, дітям-сиротам, оздоровленню учнівської молоді.

У 1998 році вперше за виборчим законодавством України вибори проводились за партійними списками, тобто по багатомандатному загальному округу. По *виборчому округу №197*, куди входили Чигиринський, Смілянський та Кам'янський райони, у п'ятірку лідерів партійних перегонів вийшли: Комуністична партія України (22448 виборців, або 22,15%), виборчий блок Соцпартії та СелПУ (22360 виборців, або 22,06%), Народнo-Демократична партія України (10573 виборці, або 10,43%), Народний Рух України (8504 виборці, або 8,39%), Партія Зелених України (6401 виборець, або 6,32%). Найменшу кількість голосів за партійними списками набрав виборчий блок “Європейський вибір” (96 виборців, або 0,09%).

Саме ж населення суто Чигиринського району під час виборів до парламенту у 1998 році віддало свої голоси таким чином. На виборчі дільниці прийшло 70,8% виборців. На першому місці — Комуністична партія України (25,31%), на другому місці — Блок СПУ-СелПУ “За правду, за народ, за Україну!” (22,98%), на третьому — Народнo-демократична партія (8,38%), на четвертому — Прогресивна соціалістична партія України (6,00%), на п'ятому — Народний рух України (4,64%), на шостому — Партія зелених України (4,45%), на сьомому — Аграрна партія України (3,18%), на восьмому — Соціал-демократична партія України (об'єднана) (2,32%), на дев'ятому — Всеукраїнське об'єднання “Громада” (1,69%).

У результаті виборів на посаду міського голови Чигирина у березні 2002 року вперше було обрано молодого політика, людину, яка виросла і сформувалась як патріотична особистість на державотворчій землі Чигирина та сповнена активної життєвої енергії — Вадима Федоровича Зеленого. Серед стратегічних напрямків роботи новообраного мера Чигирина — сприяння реалізації програми продовження газифікації Чигирина, зокрема, прокладення магістралі на лівий берег річки Тясмин, що включає і мікрорайон Новий Чигирин.

Зелений Вадим Федорович

Народився 17 лютого 1970 року в с.мт. Лисянка Черкаської області в сім'ї службовців. У тому ж році переїхав на проживання у місто Чигирин.

*Міський голова
Чигирини – Вадим
Федорович Зелений*

У 1986 році закінчив Чигиринську СШ №2 зі срібною медаллю після чого вступив на історичний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту.

У 1988-1989 роках проходив строкову військову службу у Збройних Силах у складі групи радянських військ у Німеччині.

Після звільнення в запас продовжив навчання у інституті, який закінчив в 1992 році, здобувши кваліфікацію "вчитель історії і суспільствознавства, методист виховної роботи".

Трудову діяльність розпочав у 1992 році інструктором комітету у справах молоді та спорту Чигиринської райдержадміністрації.

У 1993-1995 роках працював соціальним педагогом та вчителем історії Чигиринських середніх шкіл №2 та №3. У 1995 році призначений начальником відділу з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту Чигиринської райдержадміністрації.

У 2001 році з відзнакою закінчив денне відділення магістратури Дніпропетровського філіалу Української Академії державного управління при Президентові України, здобувши кваліфікацію – "магістр державного управління". З травня 2001 року по березень 2002 року працював заступником керівника апарату, начальником відділу організаційної і кадрової роботи апарату Чигиринської райдержадміністрації.

З березня 2002 року – міський голова Чигирини.

Головами Чигиринської районної державної адміністрації в роки незалежності були: Яременко Володимир Васильович, Кочмар Григорій Андрійович, Ключник Василь Іванович, Корнієнко Василь Іванович. Нині Чигиринський район очолює уродженець цієї державотворчої землі – Олексій Григорович Лавріненко.

Яременко Володимир Васильович

Народився 3 січня 1950 року в с.мт. Чорнобай Черкаської області.

Освіта. Українська сільськогосподарська академія. Академія суспільних наук.

З 1975 року – завідувачий групою Черкаського відділу Центру НОП Держкомсільгосптехніки УССР. В 1979 році був призначений заступником

керуючого Черкаського районного виробничого об'єднання по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства. У вересні 1982 року призначений завідуючим сектором сільськогосподарського відділу Черкаського обкому Компартії України.

*Володимир Васильович
Яременко*

З листопада 1985 року обраний другим секретарем Чигиринського районного комітету Компартії України, а з липня 1988 по червень 1991 року – першим секретарем Чигиринського райкому Компартії України.

У 1991 році закінчив очно-заочне відділення Академії суспільних наук зі спеціальності політолог, викладач соціально-політичних дисциплін. З 1985 по 1996 рік обирався депутатом Чигиринської районної Ради народних депутатів. З червня 1991 по квітень 1992 року працював головою Чигиринської районної Ради народних депутатів та її виконавчого комітету. В період із квітня 1992 по червень 1994 року – представник Президента України у Чигиринському районі.

З червня 1994 по вересень 1995 року – голова Чигиринської районної Ради народних депутатів, а з вересня 1995 по серпень 1996 року – голова Чигиринської районної державної адміністрації.

З серпня 1996 року – переведений на посаду заступника керівника секретаріату, завідуючого організаційним відділом Черкаської обласної державної адміністрації. Згодом призначений начальником управління у справах сім'ї та молоді Черкаської обласної державної адміністрації.

З 30 серпня 2000 року і донині працює директором Черкаської обласної дирекції національної страхової компанії "Оранта".

За значний особистий внесок у розвиток соціально-культурної сфери м. Чигирини і Чигиринського району, забезпечення виконання заходів щодо увічнення пам'яті Богдана Хмельницького Указом Президента України від 23 вересня 1995 року № 867/95 нагороджений "Почесною відзнакою Президента України".

За період роботи в Чигиринському районі з безпосередньою участю Володимира Васильовича Яременка виконаний значний комплекс робіт по соціально-культурному будівництву та духовному відродженню Чигиринщини, як колиски української державності.

За період роботи в районі Володимира Яременка побудовано та відтворено ряд пам'яток історії та культури, об'єктів соціального та виробничого призначення. Зокрема, відкрито пам'ятники Т.Г. Шевченку у м. Чигирині та М. Залізняка в с. Медведівці. В м. Чиги-

рині відтворено комплекс історичних споруд з розміщенням в них музею Б. Хмельницькому, встановлено ряд пам'ятних знаків в Холодному Яру. Розпочато реставрацію та відкрито богослужіння в Іллінській церкві в с. Суботів та Мотронинський монастир в Холодному Яру.

За період керівництва В.В. Яременка у Чигиринський район прийшов природний газ, введено в експлуатацію будинок зв'язку та торговельний центр в м. Чигирині, загальноосвітні школи в селах — Галаганівці, Суботові, Трушівцях, виконано значний обсяг шляхового будівництва та благоустрою. Також проведено реконструкцію Чигиринського молокозаводу, заводу продовольчих товарів, двох мостів через річку Тясмин, стадіону в Чигирині та ряд інших об'єктів.

Володимир Яременко за час свого перебування на високій керівній посаді в Чигиринському районі здобув шану та повагу у населення району. Нині чигиринчани із шаною та повагою згадують роки його перебування на керівних посадах у козацькому краї.

Ключник Василь Іванович

Народився 30 червня 1948 року в селі Розсошенці Чигиринського району Черкаської області в сім'ї колгоспників.

Освіта. Дніпропетровський сільсько-господарський інститут (1975 р.).

Після закінчення інституту з 1975 по 1976 роки працював головним інженером колгоспу ім. Карла Маркса Чигиринського району Черкаської області.

У 1976 році був переведений на роботу в Чигиринське районне управління сільського господарства, де працював старшим інженером-електриком інспекції "Держтехнагляду", начальником інспекції "Держтехнагляду", головним інженером. Після утворення в 1986 році районного агропромислового об'єднання був переведений на посаду заступника голови РАПО по механізації, електрифікації і постачання.

У лютому 1988 року призначений на посаду заступника директора Красносілляського міжшкільного навчально-виробничого комбінату. З 30 березня 1988 року працював заступником голови райвиконкому, голови райдержадміністрації, голови виконкому районної ради народних депутатів, заступником голови райдержадміністрації.

*Василь Іванович
Ключник*

З 2 лютого 1998 року – начальник Чигиринського виробничого управління житлово-комунального господарства.

З 1999 року по 2000 рік – голова Чигиринської районної державної адміністрації.

З грудня 2000 року працює начальником госпрозрахункового підприємства “Чигиринські теплові мережі”.

Корнієнко Василь Іванович

Народився 19 квітня 1960 року в смт. Чорнобай Черкаської області в сім'ї колгоспника.

Освіта. Українська сільськогосподарська академія із спеціальності інженер-механік (1983 р.).

З листопада 1983 року по серпень 1985 року працював старшим інженером управління сільського господарства Черкаського району.

Із серпня 1985 року по червень 1987 року – заступник голови, головний інженер Черкаського районного об'єднання “Сільгоспхімія”.

В період із червня 1987 року по травень 1999 року – голова РО “Сільгоспхімія”, ВАТ “Черкасиагрохім”.

З травня 1999 року по березень 2000 року – перший заступник голови Черкаської районної державної адміністрації, начальник управління агропромислового комплексу.

З 30 березня 2000 року по 15 липня 2003 року – голова Чигиринської районної державної адміністрації.

Нині працює на посаді начальника Головного управління сільського господарства та продовольства Черкаської облдержадміністрації.

З квітня 2002 року – депутат Черкаської обласної ради від Чигиринщини.

*Василь Іванович
Корнієнко*

Лаврінченко Олексій Григорович

Народився 5 квітня 1959 року в селі Івківці Чигиринського району Черкаської області.

Освіта. Українська сільськогосподарська академія (1986 р.).

З 1966 року по 1974 рік навчався в Івківській восьмирічній школі Чигиринського району Черкаської області.

У 1974 році поступив на навчання до Тальянківського радгоспу-технікуму Тальнівського району Черкаської області, який закінчив у 1978 році і отримав кваліфікацію зоотехніка.

З травня 1978 року по червень 1980 року проходив строкову військову службу в Збройних Силах СРСР.

З 1981 року по 1986 рік навчався в Українській ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарській академії, по закінченні якої отримав кваліфікацію зооінженера.

*Олексій Григорович
Лаврінченко*

З липня 1980 року по травень 1981 року – завідувач фермою колгоспу імені Куйбишева села Медведівки Чигиринського району Черкаської області. З травня 1981 року по липень 1982 року – завідувач фермою Івківського відгодівельного пункту Чигиринського району Черкаської області. З вересня 1982 року по березень 1997 року – зоотехнік-реалізатор колгоспу імені Куйбишева села Медведівки Чигиринського району Черкаської області.

В березні 1997 року переведений на посаду заступника директора агрофірми приватних власників “Медведівська” Чигиринського району Черкаської області, де працював до лютого 2000 року.

З лютого 2000 року до квітня 2002 року – заступник директора сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю “Медведівське” Чигиринського району Черкаської області.

З 2002 року – слухач Української Академії державного управління при Президентові України.

З квітня 2002 року по червень 2003 року – заступник голови Чигиринської районної ради Черкаської області.

З 15 липня 2003 року – голова Чигиринської районної державної адміністрації.

Чигиринську районну раду в 90-ті роки минулого століття очолювали – Яременко Володимир Васильович та Коцуренко Степан Афанасійович. З 1998 року Чигиринську районну раду очолює Василь Васильович Жовтенко.

Коцуренко Степан Афанасійович

Народився 7 серпня 1947 року в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області в селянській сім’ї.

Освіта. Черкаський державний педагогічний інститут (нині - Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького) (1975 р.).

У лютому 1969 року був призначений на посаду вчителя фізичного виховання в Суботівську середню школу Чигиринського району.

У лютому 1979 року переведений на роботу до міста Чигирина на посаду голови районної ради добровільного спортивного товариства "Колос".

З липня 1981 року працює на посаді директора дитячо-юнацької спортивної школи в місті Чигирині Черкаської області. В лютому 1985 року переведений на роботу в районний відділ народної освіти на посаду інспектора шкіл.

У серпні 1985 року переведений на роботу в Чигиринський райком Компартії України на посаду інструктора оргвідділу райкому Компартії України.

*Степан Афанасійович
Коцуренко*

У серпні 1988 року призначений на посаду завідуючого оргвідділом райкому Компартії України. У березні 1990 року обраний заступником голови районної Ради народних депутатів.

У липні 1992 року обраний головою Чигиринської районної Ради народних депутатів.

У листопаді 1995 року призначений першим заступником голови районної державної адміністрації.

З березня 1997 року працює головним спеціалістом відділу оборонної, мобілізаційної, цивільної роботи та надзвичайних ситуацій секретаріату Чигиринської райдержадміністрації.

В жовтні 1998 року призначений на посаду головного спеціаліста відділу з питань оборонної і мобілізаційної роботи апарату райдержадміністрації.

В січні 2001 року призначений на посаду начальника відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації.

Жовтенко Василь Васильович

Народився 23 вересня 1948 року в селі Трушівці Чигиринського району Черкаської області.

Освіта. Українська сільськогосподарська академія (1971р.).

З липня 1971 року по березень 1972 року працював головним агрономом колгоспу "Дружба" села Зеленівки Бахасацького району Чернігівської області.

З березня по серпень 1972 року працював головним агрономом колгоспу ім. Ватутіна села Петрівка Бобровицького району Чернігівської області.

У вересні 1972 року, в зв'язку з переїздом

*Василь Васильович
Жовтенко*

на нове місце проживання батьків, став працювати старшим агрономом по кормовиробництву Чигиринського районного управління сільського господарства.

З листопада 1973 року по листопад 1975 року за направленням управління сільського господарства, працював головним агрономом колгоспу "Зоря" села Топилівки Чигиринського району. З листопада 1975 року по квітень 1977 року – головний агроном колгоспу "Дружба" села Боровиці. З квітня 1977 року по лютий 1989 року працював заступником голови, а з лютого 1989 року по квітень 1998 року – головою колгоспу "Дружба" села Боровиці Чигиринського району.

У квітні 1998 року обраний головою районної ради Чигиринського району Черкаської області.

6. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ

За роки "перебудови" та згодом незалежності в Чигиринському районі склалась несприятлива демографічна ситуація.

Так, у 1979 році в районі проживало – 49 тисяч жителів, а станом на 1 січня 1999 року населення Чигиринщини становило вже 38,6 тисячі, тобто за 20 років воно зменшилося на 10,4 тисячі. Природний приріст в 1998 році становив мінус 16,7 на кожну тисячу населення.

На початку 2002 року чисельність населення у Чигиринському районі, за попередніми даними Всеукраїнського перепису населення, становила 36,2 тисячі осіб. У сільській місцевості проживало 24,2 тисячі осіб, у міській – 12 тисяч осіб. За останні десять років незалежності при середньорічному темпі скорочення в 1,6 відсотка на Чигиринщині недорахувалися 6,6 тисячі чоловік (15,4%).

На 1 жовтня 2002 року населення Чигиринського району, за даними районного відділу статистики, становило 35,5 тисячі чоловік, у тому числі міського – 11,8 тисяч чоловік, сільського – 23,7 тисяч чоловік.

Чисельність населення району станом на 1 грудня 2003 року становила 34,3 тис. осіб.

Особливо спустошуються села Чигиринщини. Так, порівняно з даними попереднього (1989 р.) перепису населення, нині (2003 р.) селян у районі поменшало на 7,6 тисячі осіб, тоді як міських жителів – на 0,9 тисячі.

Переважає на Чигиринщині жіноче населення. У районі жінок нараховується 20,1 тисячі, що становить 55,5 відсотка (дані на 2003 р.).

За неповними даними на 2002 рік, на Чигиринщині склалась надзвичайно складна, можна навіть сказати, катастрофічна демографічна ситуація. Так, наприклад, за період з січня по вересень 2002 року у Чигиринському районі народилась 185 осіб, а померло 683 особи різного віку. Тобто, за 9 місяців 2002 року смертність перевищила народжуваність у 3,7 рази, в тому числі по місту Чигирину – в 2,7

рази, у сільській місцевості — у 4,4 рази. У загальній кількості померлих переважають особи у віці 70 років і старші (60% від загальної кількості). Така катастрофічна демографічна ситуація спостерігається і у 2003 та 2004 роках.

Однією з причин зменшення чисельності населення Чигиринщини є перевищення кількості померлих над кількістю народжених (природне скорочення). Причиною цього є соціальні проблеми суспільства: низький рівень життя, безробіття, бідність, хвороби (головним чином захворювання серцево-судинної системи), недоступність медицини і засобів лікування, неможливість багатьох людей народжувати дітей через матеріальну незабезпеченість.

Проте має Чигиринщина і своїх довгожителів. Так, за офіційними даними на 15 лютого 2003 року в районі проживало 8 довгожителів, тобто тих людей, яким виповнилось за 100 років.

7. ЗНИКЛІ СЕЛА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

Взявши карту Чигиринського повіту станом на 1903 рік, можна встановити, які разючі зміни сталися за сто років (1903-2003 рр.) на тій території, яка зараз віднесена до Чигиринського району.

Зовсім зникли такі населені пункти Чигиринщини (статистичні дані на 1903 р.):

Назва населеного пункту	Число дворів	Кількість жителів	Кількість угідь
Шабельники	395	4090	5125
Бужин	172	1970	2522
Тарасівка	277	2980	3466
Адамівка	519	5420	3376
Кожарки	264	2530	1811
Гуцівка (притясминська)	108	1011	981
Калантаїв (польський)	132	1290	920
Колабарка	252	2170	2073
Новолипове	207	1730	1550
Крилів	403	3730	2213
Бистрівка	140	1312	1037
Чаплище	411	2917	4500
Липове	511	4800	6778
Андрусівка	140	1170	1037
Воронівка	160	1380	3203
Подорожне	307	2680	4315
Самусівка	113	930	1274
Мудрівка	151	1493	1363
Вербівка	146	1190	1230
Коронівка	172	1620	803

За сто років (1903-2003 рр.) на Чигиринщині зникло більше 30 хуторів, серед них Тямгареве, Чигиринка, Полтавка, Корита, Лопати.

Великою бідою для нашого краю стали голодомор 1932-1933 років, національно-визвольні змагання 1917-1920 років, Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років, більшовицькі репресії, колективізація. Вони розкидали чигиринців по всьому світу, багато їх не дожило до великих днів незалежної суверенної України.

Зникненню сіл району сприяло будівництво у 60-70-х роках ХХ століття рукотворного моря — Кременчуцької водойми. Під час цього будівництва була затоплена значна частина земель Черкащини, а саме земель Чигиринського, Черкаського, Чорнобаївського, Золотоніського районів та Черкас. Протягом 60-70-х років із зони затоплення було переселено 53 населені пункти, близько 16000 дворів та 2000 колгоспних приміщень. Близько 300 тисяч селян стали вигнанцями. Разом із селами зникла їхня культура, своєрідне мистецтво, значні моральні цінності.

У 1992 році відомий краєзнавець Чигиринщини, заслужений лісовод України Олександр Андрійович Найда виступив з ідеєю спорудити пам'ятний курган зниклим селам і хуторам Чигиринщини десь на березі Кременчуцького водосховища, під водами якого навіки поховано 342 села нашої України, серед яких і колишні села Чигиринського району.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

- 1. Які зміни в структурі промисловості Чигиринщини відбулись за останні роки?*
- 2. Що потрібно, на вашу думку, зробити, щоб ефективно запрацювали промислові підприємства Чигиринського району?*
- 3. Яким є нинішній стан розвитку освіти на Чигиринщині?*
- 4. Охарактеризуйте сучасне становище медицини району?*
- 5. Якою є демографічна ситуація на Чигиринщині, і зокрема, у вашому населеному пункті?*
- 6. Організації яких політичних партій чи блоків найбільш впливові, на вашу думку, на Чигиринщині?*
- 7. Охарактеризуйте становище в аграрному секторі економіки Чигиринського району в роки незалежності.*
- 8. Які чинники спричинили зникнення чималої кількості населених пунктів у Чигиринському районі у минулому столітті?*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:**1. Перелік сільських рад Чигиринського району та їх голів (дані на квітень 2002 року)**

Назва сільської ради	Прізвище ім'я по-батькові сільського (міського) голови
1.Боровицька	Лисенко Лідія Юріївна
2.Вершацька	Чубин Ніна Олексіївна
3.Галаганівська	Потапенко Микола Савич
4.Головківська	Косян Василь Вікторович
5.Зам'ятницька	Гончаренко Ганна Іванівна
6.Іванівська	Гончаренко Михайло Федорович
7.Красносільська	Щур Михайло Якович
8.Матвіївська	Кобзар Василь Романович
9.Медведівська	Бегеза Євген Григорович
10.Мельниківська	Зінченко Сергій Григорович
11.Новоселицька	Кедря Іван Якович
12.Рацівська	Горбенко Володимир Степанович
13.Стецівська	Бершадський Іван Миколайович
14.Суботівська	Гришко Іван Павлович
15.Тинківська	Савченко Василь Ілліч
16.Топилівська	Крамаренко Михайло Іванович
17.Трушівська	Козубенко Микола Олександрович
18.Худоліївська	Златковський Роман Юрійович
19.Чигиринська міська	Зелений Вадим Федорович

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. До якої сільської ради належить ваш населений пункт?
2. Хто нині є вашим сільським (міським) головою?

2. Чигиринщина на 11 рік незалежності країни

Одинадцять років минуло з того доленосного для України часу, коли 24 серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України. На нашу долю випала історична місія брати участь у створенні нової держави. Це були нелегкі часи виходу зі становища, що склалося після розпаду Радянського Союзу. Ми зможемо добитися, щоб кожна людина в ній повністю реалізувала свій потенціал. Нам довелося переживати соціальні й економічні труднощі. Але нині працюємо з вірою в майбутнє України. З відповідальністю за долю держави український народ будує нове суспільство на основі економічних і соціальних реформ, спрямовуючи його в русло цивілізованих ринкових відносин.

У місті і селах району все активніше підтримуються процеси

держави, спрямовані на демократичне, соціальне оновлення України. Все більше стає тих людей, хто виявляє підприємливість, творчість, вносить свою частку в подолання застійних явищ, забезпечує структурні зміни в економіці.

Святування чергової річниці Незалежності України ми розглядаємо, як привід, щоб ще раз відверто і вимогливо оцінити пройдене, обговорити напрями та перспективи подальшого розвитку економічної і соціальної сфер. Держава починається із кожного з нас, тому ми повинні об'єднатися навколо благородної мети – побудови процвітаючої незалежної країни. А ті досягнення, які вдалося здобути за час розбудови держави, перетворити у розв'язання реальних соціально-економічних проблем, в першу чергу таких, як регулярна виплата заробітної плати, пенсій, інших соціальних гарантій.

Діяльність підприємств і організацій району за 7 місяців 2002 року дає підстави сподіватися на позитивні результати праці. В усіх сферах життєдіяльності району динаміка позитивних перетворень набирає сил.

Основою основ, мірилом нашого достатку завжди був і залишається хліб. Хлібороби Чигиринщини одними з перших в області рапортували про завершення жнив. Невтомну працю механізаторів краю вінчає добрий урожай. По району валовий збір зерна становить 37,5 тисяч тонн, урожайність зернових — 30,2 центнера з гектара. В більшості селянських господарств мають гарну віддачу полів. Хлібороби агрофірми “Надія” СТОВ “Смілянське” одержали найвищу урожайність озимої пшениці, яка склала по 38,3 ц/га. В агрофірмі “Чигиринська” СТОВ “Смілянське” мають найбільший валовий збір зерна - 4864 тонни. А найкраща врожайність ранніх зернових культур видалася в нинішньому році в агрофірмі “Красносільська” - по 33,2 ц/га.

Зараз у сільгосп підприємствах закладається основа під майбутній урожай. Господарства району приступили до виконання осіннього комплексу робіт. І від того, наскільки оперативно і якісно вони його проведуть, буде залежати доля наступного врожаю. Нам необхідно постійно відтворювати родючість ґрунтів, зменшувати їх виснаженість, більше ресурсів вкладати у дотримання інтенсивних технологій. У нинішньому році в господарствах району закладено хороше насіння під майбутній урожай.

Поволі стабілізується тваринницька галузь. Підвищилася продуктивність корів, зокрема, надій на корову зріс на 156 кг і становить 1424 кілограми молока. З початку року найбільші надії отримано в АФ “Красносільська” — по 2171кг. Дев'ять господарств

збільшили виробництво м'яса. Збільшився продаж населенню молодняка великої рогатої худоби.

Однак, не все ще так добре нині на селі. Не поповнюється належним чином матеріальна база, у спеціалістів ще немає досвіду самостійного господарювання, даються знаки стереотипи десятиліть колективної праці. Нині ж селянин поступово переходить від психології наймита до психології господаря. Віриться, що та господарська жилка, притаманна українському селянину, згодом проявиться сповна, і земля почне давати належну віддачу. Про це свідчать результати господарювання фермерських господарств та той факт, що новоутворені сільськогосподарські підприємства стали функціонувати успішно, знайшли для співпраці інвесторів. Половина з наявних господарств по закінченню минулого року спрацювали з прибутками.

Нинішнього року відчутний вплив на життєдіяльність району має промисловість. Приємно відзначити, що п'ять підприємств збільшили обсяги виробництва. За сім місяців вироблено продукції на суму 2 млн. 11 тис. грн., це на 9,8 відсотка більше проти відповідного періоду минулого року. Хочеться сподіватися, що ці показники зростатимуть й надалі.

Вагому частку праці в розвиток промисловості району вносять ВТФ "Вікторія", ТОВ "АнБа", збільшився обсяг виробництва в ТОВ "Гажва ЛТД", на фабриці "Єлена" та метало-фурнітурному заводі. Відновив свою роботу і випустив першу продукцію консервний цех заводу продуктів.

Економіка району визначає рівень життєдіяльності соціальної сфери. Нині всі сили спрямовані на те, щоб погасити борги по заробітній платі. А вони чималі — 1 млн. 550 тис. грн. Та це в 3,4 рази менше, ніж за відповідний період торік. Безперечно, потрібно докласти ще чимало зусиль, щоб її погасити. Плануємо, що до кінця нинішнього року заборгованість по зарплаті повністю ліквідуємо.

Рівень життя визначає стан освіти, медицини, культури. Ще потрібно багато зробити для того, щоб подолати всі проблеми, що виникли у цих галузях. Але попри всі труднощі, ми зуміли зберегти хороший кадровий потенціал і сподіваємося на його добросовісну віддачу на кожному робочому місці.

Зараз завершується підготовка шкіл та дошкільних закладів до нового навчального року. Дирекції, педагогічні та батьківські колективи освітніх закладів провели значну роботу з проведення поточних і капітальних ремонтів.

До послуг жителів району збережена мережа лікувальних та профілактичних закладів. Нинішнього року центральна районна лікарня поповнилася новою медичною апаратурою, яка дала можливість значно поліпшити обслуговування хворих.

У нелегких економічних умовах опинилися заклади культури району. Але там працює чимало ентузіастів, які намагаються зберегти кращі традиції мистецьких надбань. Адже в районі діє 8 народних самодіяльних колективів, працює 152 гуртки художньої самодіяльності.

Не залишаються без піклування соціально незахищені верстви населення. В першу чергу діти-сироти, які оздоровлюються влітку. Надаємо матеріальну допомогу випускникам шкіл з цієї категорії дітей.

Проблемами одиноких громадян похилого віку опікується соціальна служба району, працівники районної організації Товариства Червоного Хреста.

Вітаючи чигиринців з Днем Незалежності, хочу подякувати всім, хто працює над зміцненням добробуту держави і її народу, не шкодує сил, енергії для подальшого розквіту України. Лише спільними зусиллями ми зможемо розв'язати найскладніші економічні проблеми, здолати найбільші людські і суспільні труднощі.

Нехай міцніє і процвітає наша Чигиринщина — невеличка частинка красивої, могутньої, незалежної України.

*В. Корнієнко,
голова Чигиринської районної
державної адміністрації
(Чигиринські Вісті. — 2002. — 23 серпня)*

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Проаналізувавши інформацію голови райдержадміністрації, що ви можете сказати про соціально-економічне та культурне становище Чигиринського району на 11 рік незалежності України?

3. Чигиринський сільськогосподарський технікум сьогодні

У 1998 році виповнилося 60 років Чигиринському сільськогосподарському технікуму.

Коротко, історія його така. Технікум створений рішенням Наркомзему України в 1938 році. Після Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років його відновлено. Тоді він мав назву Чигиринський сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку. Спочатку цей

навчальний заклад випускав молодих спеціалістів з бухгалтерського обліку, а з 1965 року — і спеціалістів по плануванню сільськогосподарського виробництва. У 1993 році відкрито відділення по спеціальності “Правознавство”, і відтоді цей заклад носить назву Чигиринський сільськогосподарський технікум. Нині він готує молодих спеціалістів для народного господарства Черкаської та прилеглих до неї областей України.

Своє головне завдання його педагогічний колектив вбачає у забезпеченні високого рівня професійної та загальнокультурної підготовки спеціалістів на основі тісного зв’язку навчання з виробництвом, практичної підготовки студентів на учбовій базі та безпосередньо в підприємствах і організаціях.

Згідно з ліцензією Міністерства освіти України технікуму надано право готувати фахівців на рівні кваліфікаційних вимог до молодшого спеціаліста із спеціальностей “бухгалтерський облік” — 100 осіб, “правознавство” — 50 осіб. Основною формою здобуття освіти тут є денна, діє також і заочна, тобто без відриву від виробництва.

За 60 років Чигиринський технікум підготував близько 15 тисяч фахівців для різних галузей господарського комплексу. Серед його випускників і Г.С. Кривошея — головний консультант-інспектор Адміністрації Президента України, кандидат економічних наук, І.І. Кононенко — кандидат економічних наук, науковий співробітник Національного аграрного університету, М.С. Загородній — кандидат економічних наук, доцент Кишинівського університету, В.М. Двірник — кандидат економічних наук, викладач Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, цілий ряд працівників органів державного управління, великих і малих підприємств. У їх числі й Г.А. Щербак — голова топилівського колективного сільгосп підприємства “Зоря”, В.І. Кармазинський — завідувач фінвідділом райдержадміністрації, І.І. Кузуб — головний бухгалтер управління сільського господарства і продовольства райдержадміністрації.

Сьогодні в технікумі здобувають середню спеціальну освіту 795 осіб, з них 435 — за денною формою навчання, 360 — без відриву від виробництва. Ними опікуються 122 працівники закладу, в тому числі 58 педагогів.

— Всі вони, — розповідає директор технікуму Л.Д. Таценко, — високопрофесійні, сумлінно справляються із своїми обов’язками. А найкращі успіхи у виконанні навчальних планів і програм мають викладачі вищої категорії бухгалтерського обліку Н.І. Кубрак, фізики й інформатики та обчислювальної техніки Н.М. Вакуленко, викладач

першої категорії бухгалтерського обліку Р.В. Масельська, хімії та біології — Т.М. Мальована, англійської мови — І.А. Голубцова, української мови і літератури — У.М. Приймак, філософії — Т.С. Чайка, історії держави і права — С.О. Курілович, аналізу — Л.А. Рикова, фізвиховання — В.І. Демиденко та Т.М. Запорожець.

Про високий рівень навчально-виховного процесу, престижність закладу свідчить і щорічний високий конкурс абітурієнтів. На одне місце щороку в середньому претендує від 2,5 до 4,5 чоловіка. Високу оцінку одержав технікум при проходженні атестації та акредитації. Тут постійно застосовуються передові методи навчання. Наприклад, про рівень гуманізаційно-виховного процесу свідчить досвід проведення таких нестандартних форм уроків, як комплексне застосування технічних засобів навчання, ділові ігри, конкурси, екскурсії та уроки на виробництві, ділові зустрічі “за круглим столом”, уроки-співробітництво, “КВН”, “Що? Де? Коли?”, диспути, виховні години “Роде наш красний, роде прекрасний” тощо.

Студенти тут можуть вільно, незалежно висловлювати свою точку зору, проводити власний аргументований аналіз з найрізноманітніших питань навчання, виховання, через систему рецензій мають право на виставлення власної оцінки за відповідь товариша, з якою рахується викладач. Вони допомагають у проведенні місячної атестації знань, мають право на власний вибір баз виробничих та переддипломних практик. У їдальнях і гуртожитках діє студентське самоврядування. Студенти входять до складу стипендіальної комісії і ради трудового колективу. На педагогічній раді під час розгляду особистих справ студентів вони користуються правом на пояснення власних вчинків з аргументованою критикою прорахунків педагогічного колективу у навчально-виховному процесі...

Можна багато розповідати про це, та інше, міцну навчально-матеріальну базу, забезпечення співпраці з підприємствами, організаціями, установами про проблеми і недоліки (без них не буває), та газетна площа дуже обмежена. Але, напевне, в ці ювілейні дні не можна не згадати про головне надбання, без якого не може існувати технікум, — про студентів. Це його діти — гордість і честь. Їм — найбільше уваги, турботи й любові. Особливою шанобою користуються ті, хто сторицею скуповує постійне піклування педагогічного, всього трудового колективу.

Нехай же прагнення юних до глибоких знань і наполегливість у

праці їх та їхніх наставників проростають зернами мудрості й добра на благо кожного і нашої матері України.

(Чигиринські Вісті. — 1998. — 3 жовтня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Коли було створено Чигиринський сільськогосподарський технікум?*
- 2. Якими є головні завдання педагогічного колективу Чигиринського сільськогосподарського технікуму на нинішньому етапі?*
- 3. Скільки фахівців для різних галузей господарського комплексу держави підготував Чигиринський сільськогосподарський технікум за 60 років свого існування?*

4. Хвилина мовчання під небом вічності.

З карти Черкащини зникло ще одне село — Цибикивка Чигиринського району. Вшануймо світлу пам'ять про нього

Стояла пора воістину золотієї осені. Сонце дарувало останні променисті гостинці, пестило вижухлу траву і прибережні верби; що скорботно схилилися над річечкою-струмком. Далі, аж до громаддя гори, тягнулися дикі хаші, порослі кленами, грабами та осоками навпереміш з усохлими сливами-угорками та яблунями-дичками. У переплетінні стовбурів і гілок ледь вгадувалися обриси якихось будівель із знятими дахами і вибитими вікнами.

— Оце і є наші Цибики, — так по-місцевому назвала неіснуючий хутір голова Вершацької сільської ради Ніна Чубин. — Ось тут, під горою, був господарський двір, а там десь трохи далі — школа і клуб. Тепер і знаку не залишилось. Єдині свідки минулого — руїни осель двох бабусь — останніх хранительок людського духу.

Звідки ж то назва пішла така чудернацька — Цибикивка? Давній приятель автора цих рядків і дотепний оповідач історій сформулював просту і, здається, незаперечну версію:

— Щоб дістатися до гомінких шляхів, заодно до Вершаць, а тим паче до Чигирин чи Медведівки, місцевому люду доводилось цибати й цибати. Ото й пішло — Цибикивка.

Можна припустити, що хутір, як і всі навколишні села, був заснований ще за часів Дикого поля, яким стала чигиринська земля після спустошливих нападів турків і татар. У подібних урочищах знаходили притулок селяни: втікачі з Волині, Поділля, Полісся і

Галичини, а нерідко і з Росії, Білорусії, Литви, Польщі. Зараз важко гадати, хто саме був отим першим поселенцем, але він неодмінно був, бо людський рід пустив тут своє коріння. Цибикивка жила і розпросторювалась, родила світові дітей і проводжала в останню путь батьків і патріархів, любила і ненавиділа, доглядала землю і боронила рідний край.

Ще в шістдесятих роках тут був свій колгосп, шкільний дзвінок з методичною точністю сповіщав початок чергового уроку, а клубні афіші запрошували місцеву громаду то на концерт, то на перегляд кінофільму, то на танці. По закінченні робіт у полях і на городах Цибикивка гуляла на весіллях, приймала у ласкаве лоно нові життя і потай, по навколишніх селах, хрестила свої чада.

Ніхто й гадки не мав, що у владних кабінетах чиновники і функціонери точать сокири тогочасної інквізиції, пишуть смертний вирок Цибикивці і її “родичам” по всій Україні. Ось і пішла гуляти по світові підступна і злочинна за своєю суттю теза про неперспективні села. І стала Цибикивка бригадним додатком багатолюдніших Вершаць. А навіщо бригаді школа чи той же клуб? Опинився хутір, і до того не ласканий долею, взагалі на узбіччі життя. Хто молодший — перебирався на центральну садибу, щоб бути ближче бодай до примітивної цивілізації, а старші доживали свій вік на осиротілих вулицях і знаходили вічний притулок коло могил дідів і прадідів.

Десь з початку 80-х у селі залишились дві баби Ганни (царство їм небесне) — Ганна Никифорівна Луб’яна і Ганна Федорівна Брусник. Хоч і мали за плечима немало літ, проте звично порались по господарству, тримали сяку-таку живність, разів зо два на місяць “прицибували” у Вершаці, аби одержати пенсію, поповнити рахунок в ощадкасі, а заодно прикупити солі, цукру, крупів, а часом і оселедців. Натомившись після трудового дня, обидві баби Ганни відчували невимовну потребу у людському спілкуванні, мало не щодня ходили одна до одної. Кажуть, оті посиденьки неодмінно закінчувалися сварками, бабусі не вибирали слів для з’ясування позицій і переконань, щедро припрошували опонентку поцілувати ту чи іншу деталь тіла, розходились у стані давно оголошеної війни, щоб через день-два капітулювати перед самотністю і, грюкнувши дверима, завершити ще один візит. Бог їм суддя — вони жили, як уміли і могли.

П’ятого квітня 1994 року 81-річної Ганни Никифорівни не стало. Ганні Федорівні судилося пережити сусідку на п’ять років і тринадцять

днів. Ту скорботну дату 18 квітня 1999 року можна вважати днем смерті і Цибикивки.

Була неділя. Від праведних трудів спочивали державні мужі і народні депутати; вирували рукотворні базари і ярмарки; пробували голос перші весняні громи; у землю лягало яре зерно, щоб прорости безсмертним колосом. А під горою, у відрогах Холодного Яру, разом з бабою Ганною вмирала Цибикивка. Але про те ніхто не відав. Радіо переповідувало останні новини — про повені і стихійні лиха, про реєстрацію ще однієї дуже прогресивної партії, про стійку тенденцію до стабілізації української економіки; екрани телевізорів захлиналися шоу-програмами і пристрастями телесеріалу “Пригоди Шерлі Холмс”, але світ так і не дізнався про трагедію хутора Цибикивка: він прожив під вічним небом даровані Богом нужденні п’ять віків і помер так само тихо, як 75-річна Ганна Федорівна Брусник.

...Ми дивились на понівечену оселю баби Ганни, на колись доглянутий, а тепер зарослий бозна чим город, на напівзасипану і для певності прикриту колодами криницю (щоб, не доведи Господи, ніхто туди не звалився), і було моторошно від картин запустіння. Якби ж то лише город заріс бур’янами — поля довкола он який рік не орються. Не криниця занехаяна — знесли лілі джерела, які живлять нашу державність, нашу пам’ять і силу духу.

На жаль, у переліку хуторів і хуторців, приречених на вимирання, Цибикивка не остання. За якихось дві-три сотні кроків від обійстя покійної баби Ганни Брусник — околиця селища Гненне сусідньої Іванівської сільської ради. Зрештою, околиці як такої не існує, видніється одне-єдине дворище: добротна зовні хата, господарські будівлі, рівні ряди вуликів. На подвір’ї статечно походжають чимось невдоволені індики та буцаються лобами цапки-забіяки. На ослоні у призахідному сонці гріє своє німічне тіло 91-річна баба Марина Бойко. Взагалі-то вона мешкає у Вершацях, та вже несилла себе обходити. Тому й зголосилась перебратись до дочки Галини. Спасибі що зять Іван Володимирович Шостих, терпить стару і німічну. Сам же ледь ноги переставляє — недавно інфаркт переніс.

— Ви що, одні на хуторі? — цікавимося.

— Та ні, в акурат п’ять душ набереться. Он там, — показує кудись за ліс, — Іван Артемович ряст топче. А ще ж є Ольга Гненна. Правда, на зиму родичі забирають її до себе, а навесні привозять — на дачу, так би мовити. Ось так і живемо. Без магазину обходимося — звикли. А ось без електрики сутужно. Ще влітку якісь лобуряки зірвали дроти із стовпів

(не інакше, як на металобрухт), то так і сидимо у темряві. Та ще здоров'я підводить, ледве дибаю. Ні пасіки попорати, ні цапів розборонити.

Що ж нас чекає завтра, коли слідом за Цибикивкою сезнуть хутірці Гненне, Вдовичине, Скелівка, Кудашеве та інші осередки життя? Не поспішаймо з висновками. Подумаймо. Дехто може заперечити, мовляв, не треба побиватися, таких населених пунктів в Україні мало не тридцять тисяч штук. Не кажіть, бо Цибикивка була єдиною і неповторною, бо без неї Україна вже не та.

Микола КРАМАР.

(Село і Люди. — 2001. — 2 листопада)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Які, на ваш погляд, головні причини зникнення з карти України сіл та хуторів?
2. Що ви можете розповісти про причини зникнення з карти Чигиринського району села Цибикивка?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 24 серпня 1991 р. — прийняття Верховною Радою Української РСР Акту проголошення незалежності України
- ☑ 28 червня 1996 р. — прийняття нової Конституції України

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **деструктивні процеси** — розпад існуючих економічних процесів, які супроводжуються зміною їх структури і характерних рис.
- **суверенітет** — повна незалежність держави від інших держав в її внутрішній і зовнішній політиці
- **фермерство** — форма господарювання на селі, яка базується на приватній власності на землю та індивідуальному веденні господарства
- **багатопартійна система** — наявність у суспільстві політичних партій, які відрізняються програмою, тактикою, внутрішньою структурою; вона властива демократичним державам (у тоталітарних державах існує однопартійна система)
- **інфляція** — перенасичення грошового обороту масою збиткових паперових грошей, яке викликає їх обезцінювання, ріст цін на предмети першої необхідності, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати

РОЗДІЛ XIII. КУЛЬТУРНИЦЬКІ ПРОЦЕСИ НА ЧИГИРИНЩИНІ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. КУЛЬТУРНИЦЬКЕ ЖИТТЯ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ У 1991-2003 РОКАХ

Роки Незалежності України з новою, більш активною силою сприяли культурницьким процесам на Чигиринщині. У цей період Чигиринщина,

*Пам'ятник лідеру Коліївщини
1768 року Максимові
Залізнику в селі Медведівка.
Відкритий у 1993 році*

її визначні заповітні місця стали символами української державності.

Важливою культурницькою подією для Чигиринщини в роки становлення Незалежності України стало затвердження II сесією Чигиринської міської Ради народних депутатів 19 червня 1992 року положення про новий герб міста Чигирин. В ньому сказано: “Герб міста Чигирин — це умовний пізнавально-правовий знак, що є символом міського суверенітету. Герб складений за певними геральдичними правилами і виконаний засобами знаково-геральдичної системи. Герб міста — це не тільки візитна картка населеного пункту, але і своєрідний пам'ятник історії та культури”. Отже, нині герб Чигирин є таким: у срібному полі — три покладені хрестоподібно чорні стріли, що повернені гострими кінцями догори.

У червленій главі срібний кінь, що скаче вліво. Автором сучасного герба міста Чигирин є Олег Геннадійович Толкушин.

На честь перебування на Чигиринщині у 1843 і 1845 роках Тараса Шевченка у 1992 році на схилі Богданової гори в Чигирині було встановлено пам'ятний знак (архітектор Ю. Соміков).

У 1993 році з нагоди відзначення 225-річчя початку Коліївщини в селі Медведівка відкрито пам'ятник ватажкові Коліївщини

(1768 р.) Максимові Залізняку (скульптор А. Кравченко, архітектор Л. Кондрацький).

У 1994 році спеціалістами науково-дослідного Інституту теорії, історії архітектури і містобудування Держбуду України у складі архітекторів М. Андрущенка, Т. Жаворонкової, С. Кілессо та В. Ленченка розроблено генеральний план розвитку Мотронинського монастиря. До речі, Мотронинський Свято-Троїцький жіночий монастир відновив свою діяльність наприкінці 80-х років XX століття. Нині тут проживає понад 20 черниць. Це жінки різного віку, наймолодшій — сімнадцять. У монастирі встановлено суворий розпорядок дня. Пробудження — на світанку. Потім ранкова молитва, яка триває годину. Всі черниці весь день зайняті. Хто працює на кухні, хто — на городі, хто доглядає домашню худобу. Всі, хто мешкає за монастирськими стінами, самі себе забезпечують, заробляючи хліб насущний. Ігуменею монастиря є матушка Мотрона.

Мотронинський Свято-Троїцький монастир — це надбання непростой історії нашого народу. Сюди приходили і приходитимуть прочани з близьких і далеких країв та всі ті, хто цінує історичні реліквії, кого вабить неповторна краса споруд і унікального природного довкілля.

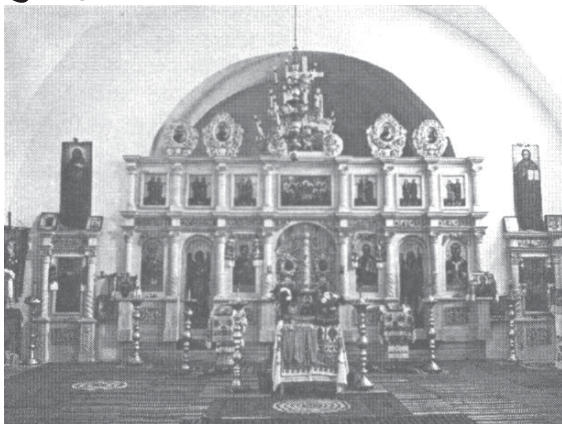
17 грудня 1994 року в селі Іванівка у приміщенні місцевої школи відкрито Музей бойової слави.

У рік святкування 400-річного ювілею з дня народження Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у селі Суботів встановлено новий іконостас за зразком того, який був наприкінці XIX століття.

19-20 травня 1995 року в місті Чигирин проведено VIII обласне свято кобзарського мистецтва.

24 серпня 1995 року знову ж таки в Чигирині було проведено VIII обласний фольклорно-етнографічний фестиваль “З глибин народних”, присвячений Дню незалежності України та 400-річчю з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького.

Особливою віхою культурницького життя Чигиринщини стало відзначення у вересні 1995 року 400-річного ювілею від дня народження славетного державотворця України Богдана Хмельницького. 23 вересня 1995 року представники політичної, культурно-патріотичної еліти України перебувала на славетній землі гетьмана. У ці дні на державному рівні відзначався ювілей Богдана Хмельницького. Святкування розпочалося у колишній заміській резиденції гетьмана України Богдана Хмельницького селі Суботів, де за участю Президента України Леоніда Даниловича Кучми було відкрито пам’ятник гетьману, котрий вперше

*Відтворений іконостас Іллінської церкви.
1995 р.*

їнське театралізоване козацько-мистецьке свято “Гей літав орел”, присвячене 400-річчю від дня народження Богдана-Зиновія Михайловича Хмельницького. На урочистостях були присутні Президент України Леонід Кучма, Голова Верховної Ради України Олександр Мороз, члени уряду, голова Верховної Ради Республіки Крим Євген Супрунюк, народні депутати України, голови обласних рад народних депутатів, голови обласних державних адміністрацій та їх заступники з усіх областей України, надзвичайні Повноважні послы та працівники посольств Російської Федерації, Республіки Беларусь, Республіки Молдова, Республіки Польща, Королівства Швеції.

У цей же день державний історико-культурний заповідник “Чигирин” отримав статус Національного, а його

у вітчизняній монументальній скульптурі трактує портрет Богдана Хмельницького як романтичний і психологічний. Зроблений з бронзи та граніту. На фусті колони закомпоновано бронзовий родинний герб гетьмана.

У цей же день у Чигирині, колишній столиці України, відбулося Всеукра-

*Пам'ятник
Богдану Хмельницькому
в селі Суботів. Відкритий
23 вересня 1995 року
Президентом України
Леонідом Кучмою*

директору Василю Івановичу Полтавцю було присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”.

Почесне звання “Заслужений працівник” також отримали: Кучман Микола Маркіянович (“Заслужений працівник культури України”), Супрун Василь Іванович (“Заслужений працівник культури України”), Бегеца Євген Григорович (“Заслужений вчитель України”), Мироненко Ольга Григорівна (“Заслужений вчитель України”), Постригань Катерина Андріївна (“Заслужений працівник сільського господарства України”), Шатунов Сергій Юрійович (“Заслужений працівник сільського господарства України”), Шмиголь Василь Андрійович (“Заслужений працівник сільського господарства України”), Бовдур Іван Іванович (“Заслужений будівельник України”).

Голова Чигиринської районної ради та райдержадміністрації Володимир Васильович Яременко, начальник черкаського “Облавтодору” Микола Пилипович Алілуйко та муляр Чигиринського районного кооперативно-державного підприємства “Райагробуд” Іван Іванович Таран за значний особистий внесок у розвиток соціально-культурної сфери м. Чигирин та Чигиринського району, забезпечення виконання заходів щодо увічнення пам’яті Богдана Хмельницького були нагороджені Почесною Відзнакою Президента України.

28 жовтня 1995 року в холоднороському селі Мельники з ініціативи Українського козацтва, Організації Українських Націоналістів, національного об’єднання “Державна самостійність” та Чигиринської районної державної адміністрації (В. Яременко, С. Коцуренко) відбулось урочисте вшанування героїв Холоднороської Республіки (1918-1922 рр.) та встановлення меморіальної плити на честь незламних борців за Українську державу. Освячення меморіальної плити та панахиди провів Святійший Патріарх Всієї України-Руси Філарет.

Щастило на урочистості Чигирину у 1995 році. 14 жовтня 1995

*Каплиця Святої Покрови.
м. Чигирин. 1995 р.*

року, в день козацького свята Святої Покрови, було проведено перепоховання останків колишніх жителів міста Чигирина, сучасників Богдана Хмельницького, знайдених в центральній частині міста під час будівництва сучасного музейного комплексу експедицією Інституту археології НАН України у 1993-1994 роках. Більшість із цих людей загинули під час набігів турків і татар у XVII столітті. 263 останки людей козацької доби було поховано у новозбудованій

*Мітинг на місці останнього бою Василя Чучупаки.
Виступає голова Чигиринської районної ради
Степан Афанасійович Коцуренко. 28 жовтня 1995 року*

каплиці Св. Покрови. Каплиця збудована в стилі українського бароко у 1995 році в центрі Чигирина (архітектор — дійсний член Української академії архітектури С.К. Кілессо).

25 грудня 1995 року в Чигирині відбулась приємна і радісна подія, яка посіла значне місце у культурницьких процесах не лише на Черкащині, а й у всій Україні. Під Богдановою горою в день народження Богдана Хмельницького було відкрито перший і єдиний на сьогодні в Україні Музей Богдана Хмельницького. Знаходиться він в центрі міста Чигирина, складається з 10-ти залів, площа яких становить 400 м². Існують постійно діючі виставки. Музей Богдана Хмельницького нині є центром наукової роботи, краєзнавчо-патріотичного й духовного виховання молоді в мікрорегіоні.

У 1997 році кінним куренем Тернопільського коша в поході на Січ

встановлено меморіальну табличку на дзвіниці Іллінської церкви в честь 350-річчя визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

22 липня 2000 року Чигиринщину, а саме село Суботів, з приватним візитом відвідав Прем'єр-міністр України Віктор Андрійович Ющенко. Побачивши стан, в якому знаходилась на той час святиня України — Іллінська церква, прем'єр-міністр посприяв швидкій (протягом двох осінніх місяців 2000 року) якісній зовнішній реставрації церкви (покриття мастикою фінського виробництва стін церкви та дзвіниці, тощо).

У рік 10-ї річниці незалежності України, а саме 27 березня 2001 року в колишній козацькій столиці України місті Чигирині розпочато закладання Саду Соборності України. В цей день тележурналісти —

*Закладання Саду Соборності
України в Чигирині. 2001 р.*

учасники VIII Міжнародного телевізійного фестивалю “Агросвіт - 2001” з усіх областей України, а також гості з Молдови, Болгарії, Литви посадили каштанову алею біля музею Богдана Хмельницького. 21 квітня цього ж року участь у закладанні Саду Соборності України взяли високі гості зі столиці України. Роботи

по закладанню Саду Соборності України фінансує Міністерство екології України, державне управління екології та природних ресурсів Черкаської області, районний фонд екології. Ініціатором закладання Саду Соборності України виступила власкор газети Верховної Ради України — “Голос України” по Черкаській області Лідія Іванівна Титаренко.

Помітною подією у науковому житті Чигиринщини стало проведення 3-4 жовтня 2001 року Національним історико-культурним заповідником “Чигирин” науково-практичної конференції “Історичний феномен Чигиринського краю”.

17 січня 2002 року на Чигиринщині, а саме в місті Чигирині, вперше святково-урочисто відзначався День району. Ініціатором проведення заходу виступив голова Чигиринської райдержадміністрації Василь Іванович Корнієнко. У цей день вшановували людей праці, які

примножують традиції Богданового краю, трудові колективи, які досягли вагомих результатів у минулому році, ветеранів. В урочистостях взяли участь керівники облдержадміністрації, керівники району,

Булава, шапка, нагай, шабля, кубок та водоосвятна чаша великого гетьмана

представники підприємств, організацій і установ Чигиринщини, делегації сусідніх Черкаського, Кам'янського та Чорнобаївського районів Черкаської області та Олександрівського – Кіровоградської. Хочеться вірити, що День Чигиринського району відзначатиметься щороку та його святкування ввійде у добру традицію для жителів Богданового краю.

Після більш ніж 300-річного перебування на чужині до козацької столиці — Чигирини повернулися (хоча і не надовго) атрибути гетьманської влади та особисті речі нашого

славного земляка Богдана Хмельницького. Це:

- особистий прапор Б. Хмельницького, привезений з військового музею Стокгольма (Швеція);
- булава Б. Хмельницького довжиною 32 см, яка прибула з Варшави (Польща);
- шабля гетьмана, виготовлена із заліза та інкрустована золотом, що зберігалася у Національному музеї Кракова (Польща);
- нагай Б. Хмельницького довжиною понад метр, з Національного музею Кракова (Польща);
- шапка гетьмана, пошита з палевого шовку й розписана срібним шиттям з Київського державного історичного музею;

• виготовлена із срібла водоосвятна чаша, що прибула з Московського державного історичного музею.

17 квітня 2002 року в Національному історико-культурному заповіднику “Чигирин” відбулось урочисте відкриття виставки “Атрибути гетьманської влади та особисті речі Богдана Хмельницького із зарубіжних музеїв”. У святковому дійстві з цієї нагоди, яке розпочалося з покладання квітів до пам’ятника великому державотворцю на Замковій горі і продовжилось у Музеї Богдана Хмельницького, взяли участь як чигиринці, так і численні гості міста Чигирина.

Виступаючи перед ними, міністр культури і мистецтв України Ю.П. Богущкий зачитав листа Президента України Л.Д. Кучми з щирими вітаннями з нагоди відзначення 18 квітня Дня пам’яток історії та культури та Міжнародного дня пам’яток і визначних місць. “Нинішнє свято, — йдеться в ньому, — особливе, бо саме за ініціативи нашої країни 2002 рік рішенням Генеральної Асамблеї ООН оголошено Міжнародним роком захисту світової культурної спадщини. Збереження і відновлення національного культурного надбання — обов’язок і справа честі кожного громадянина і суспільства в цілому. Саме культурна спадщина — невичерпне джерело народної пам’яті, духовних основ нації”.

Від імені Президента України Л.Д. Кучми і Уряду України Ю.П. Богущкий подякував усім, хто причетний до організації виставки безцінних для кожного патріота України святинь — Фонду інтелектуальної співпраці “Україна — XXI століття” і голові його ради, народному депутату України Богдану Губському. З його ініціативи втілюється в життя цей великий історичний проект, тим країнам, керівникам держав, іноземним установам, посольствам Російської Федерації, Польської Республіки, Швеції, які сприяли і люб’язно надали ці експонати для того, щоб український народ доторкнувся до своїх духовних святинь.

Акцію повернення в Україну історичних реліквій епохи Великого Гетьмана було започатковано наприкінці минулого року під час передання від Фонду інтелектуальної співпраці “Україна — XXI століття” в дар Національному історико-культурному заповіднику “Чигирин” 10 офортів видатного українського художника Олександра Данченка.

Відкриття виставки — це частина широкомасштабної історичної програми “Знати минуле для майбутнього”, розробленої Фондом. Вона спрямована на глибоке вивчення козацької спадщини і використання

її для подальшої розбудови незалежної демократичної держави, зростання національної самосвідомості українського народу. Мета програми — поглиблення знань населення, передовсім молоді, про Богдана Хмельницького як видатного державотворця.

Відомий український письменник Юрій Мушкетик наголосив на тому, що ці реліквії дуже дорогі українському народові, адже показують нам, що вже тоді, в роки Національної революції середини XVII століття, викристалізувалась думка про українську державність, плекалась українська національна ідея. Саме згуртовані цією ідеєю ми зможемо здобути і повну державність, і повну перемогу. Ці реліквії підказують нам, як звиятно боронили рідну землю наші предки, і що сьогодні

Голова ради Фонду інтелектуальної співпраці “Україна—XXI століття” Богдан Губський передає 10 офортів народного художника України Олександра Данченка НІКЗ “Чигирин”

ми теж повинні докласти всіх сил, згуртуватися, аби наша держава вистояла, стала могутньою, сильною і її поважали в усьому світі.

В урочистостях також взяло участь керівництво обласної ради та облдержадміністрації, райдержадміністрації, районної ради, народні депутати України, які представляють Черкащину у Верховній Раді, представники посольств Росії, Польщі та Швеції, науковці, письменники, журналісти.

У пам'ять про цей день біля Музею Богдана Хмельницького, вздовж головної вулиці Чигирин, яка носить ім'я Богдана Хмельницького,

закладено алею. А в усипальниці гетьмана — Іллінській церкві в селі Суботіві по ньому відправлено поминальну панахиду.

За підтримки Міністерства культури і мистецтв України, Державної служби охорони культурної спадщини та за ініціативою Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, 1-2 серпня 2003 року в місті Чигирині було проведено науково-практичну конференцію “Свідок козацької слави: погляд крізь століття”, присвячену 350-річниці

*Учасники науково-практичної конференції
“Свідок козацької слави: погляд крізь
століття”, під час виїзного засідання у селі
Суботів. 2 серпня 2003 р.*

родового храму Богдана Хмельницького в селі Суботіві — церкви Святого Пророка Іллі.

2 серпня 2003 року, в день ювілейного храмового свята в селі Суботів Чигиринського району відбулась урочиста передача в дар Іллінській церкві дзвону, який, за висновком спеціалістів, звучав із дзвіниці храму з

моменту його створення. Під час нападу загонів польської шляхти на чолі з С.Чарнецьким у 1662 році він зник. Сліди реліквії загубились на довгі двісті років. У 1864 році граф Потоцький побудував у селі Вільховці біля Звенигородки цукровий завод. Тоді ж там виявили вкритий кількома шарами фарби дзвін. Він був установлений на прохідній підприємства і слугував набатом (на випадок пожежі). Згодом його перенесли у лабораторію, де він зберігся до наших днів. А в наші дні, після ліквідації виробництва, арбітражний керуючий заводу з процедури банкрутства Сергій Капля звернув увагу на дзвін, і на власні кошти викупив його. Очистивши його від шару фарби, Сергій Васильович виявив напис “Богдановъ” і вирішив передати реліквію Іллінській церкві в Суботіві.

Як не парадоксально, але до серпня 2002 року Чигиринський район не мав своєї символіки — герба та прапора. І ось, напередодні відзначення чергової, 12-ї річниці Незалежності України сесія

Чигиринської районної ради своїм рішенням від 8 серпня 2003 року затвердила символіку Чигиринського району (детально про символіку району ви прочитаєте у документі під №6, поданому у документах і матеріалах до цього розділу).

Помітним явищем у культурницькому житті Чигиринщини стало започаткування 29 листопада 2001 року районного свята обдарованих дітей “Сузір’я талантів”. Його ініціатором виступила тодішній заступник

Повернення Іллінській церкві в Суботові дзвону, який, за висновком спеціалістів, звучав із дзвіниці храму з моменту його створення. 2 серпня 2003 р.

голови Чигиринської районної держадміністрації Галина Михайлівна Пілявська. 29 листопада 2002 року це свято в районі відбулось вдруге. На святі було вшановано й тих, хто допомагає юним талантам Чигиринщини пробиватись до зоряних вершин. Так, “Зірку наставника” на святі вручили уродженцям Чигиринщини — директору програм телебачення Черкаської обласної державної телерадіокомпанії “Рось” Світлані Немилович, канди-

дату історичних наук, доценту Черкаського державного технологічного університету Валентину Лазуренку, письменнику Олександру Солодарю.

Хочеться сподіватись, що районне свято обдарованих дітей “Сузір’я талантів” стане регулярним масовим культурницьким заходом на Чигиринській землі, адже ця земля дала Україні і світові не одну видатну особистість, і на сьогодні вона має в своєму невиявленому резерві чималу кількість юних талантів, яким педагоги району допомагають належно розвиватися.

Відрадно, що до роботи з талановитими дітьми долучаються всі служби Чигиринщини. Прийнято районну програму роботи з обдарованими дітьми на 2001–2005 роки. Для науково-методичного забезпечення цієї ланки роботи при райметодкабінеті відділу освіти створена картотека методичних рекомендацій щодо

системного пошуку, діагностики та своєчасного виявлення талановитих дітей.

На районному святі обдарованої молоді у 2002 році черговий раз яскраво засвітила зірка юного, але досить перспективного дуету хлопчиків із села Головківка Руслана Котовського та Олексія Джирми. Хлопці вже є фіналістами районного та обласного етапів фестивалю дитячої творчості “Грайлива веселка”.

*Редактор газети
“Чигиринські вісті”
Людмила Андріївна
Батура*

Інформацію про соціально-економічне, політичне, спортивне та культурне життя Чигиринщини жителям району ось уже понад 70 років подає газета “Чигиринські вісті” (до 1 січня 1991 року – “Зоря комунізму”), засновником якої є Чигиринська районна рада, Чигиринська районна державна адміністрація та трудовий колектив редакції газети. З 1985 року незмінним редактором газети є член Національної спілки журналістів України, глибокошанована в районі людина – Людмила Андріївна Батура.

Працює на Чигиринщині і місцеве радіомовлення. Редактором місцевого радіомовлення нині працює Н. Мірська.

Подією у літературному житті Чигиринщини стала поява у 1995 році

поетичної збірки поетів Чигиринщини “Світанки над Тясмином”.

Стосовно функціонування закладів культури в Чигиринському районі, то в роки утвердження незалежності України вони переживають не найкращі часи. Але, незважаючи на це, вони залишаються центрами культурного життя як у місті Чигирині, так і селах району.

На сучасному етапі на Чигиринщині діють 27 клубних і 27 бібліотечних установ, дитяча музична школа у місті Чигирині та Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”. Завдяки допомозі і підтримці органів державної влади, керівників підприємств, господарств, у них в цілому збережено матеріально-технічну базу, кадровий склад та мистецькі колективи.

Клубні заклади Чигиринщини спрямовують свою діяльність на

залучення населення, особливо молоді, до участі в гуртках художньої самодіяльності, тематичних масових заходах, молодіжних конкурсних програмах, які поглиблюють інтерес до історії України, рідної мови, музики, танцю, національного фольклору, традицій, образів, розвивають їх творчу активність. У них діють 152 гуртки, в яких беруть участь 1519 учасників, 12 об'єднань за інтересами, що налічують 197 осіб, 8 аматорських колективів носять звання “Народний самодіяльний”: жіночий ансамбль “Козачка”, хор ветеранів війни та праці, самодіяльний театр та театр малих форм, хор районного Будинку культури, хор Стецівського СБК, чоловічий ансамбль “Нива” Боровицького СБК, театр малих форм “Об'єктив” Медведівського СБК.

*Народний фольклорно-етнографічний жіночий ансамбль
“Козачка”*

Протягом 20 років очолює відомий за межами Чигиринщини та Черкаської області фольклорно-етнографічний ансамбль “Козачка” заслужений працівник культури України Марія Хомівна Орленко. Колектив — щорічний учасник обласного фольклорного свята “З глибин народних”, на якому завжди посідає першість. “Козачка” — учасник свята козацької пісні в місті Запоріжжя у 1990 році, присвяченому 500-річчю українського козацтва. Колектив неодноразово виступав у сусідній Кіровоградській та інших областях України. Знають “Козачку” в усіх районних центрах Черкащини. У 2001 році та в 2004 році ансамбль був учасником творчого звіту Черкащини на головній сцені України у місті Києві. Восени 2002

року ансамбль “Козачка” гідно виступив на Всеукраїнському святі “Осінь весільна”, який проходив у Музеї народної архітектури та побуту України в м. Київ. Виступ “Козачки” був відзначений Грамотою дирекції Музею народної архітектури та побуту України.

Незважаючи на всі сучасні соціально-економічні негаразди в суспільстві, в закладах культури Чигиринщини організовують “вогники”, вечори-зустрічі з ветеранами війни і праці, естафети пам’яті, тематичні вечори, урочисті проводи до лав Збройних сил України. Плідну роботу веде Тіньківський сільський Будинок культури (директор Н.П. Каваценко) — тут діє 11 аматорських гуртків, до яких залучено 122 учасники. За період 1999-2002 року Тіньківський сільський Будинок культури заробив 11,6 тис. грн. позабюджетних коштів. Творчо і винахідливо працюють культармійці Рацівського (директор — О.А. Галан) та Топилівського (директор — Л.М. Лисомаха) сільських Будинків культури.

Важлива роль у патріотичному вихованні населення та формуванні здорового способу життя належить районному Будинку культури. Великою популярністю серед глядачів користуються шоу-програми “Нумо, дівчата”, “Зоряний дощ”, свято “У вирі танцю”.

Аматорські колективи Чигиринщини успішно виступають на різноманітних фестивалях та оглядах за жанрами народної творчості. Так, Леонід Гончар на обласному конкурсі читців, присвяченому 118-й річниці від дня народження Т. Шевченка, посів друге місце, а Р. Великий та В. Лисенко вийшли у фінал Всеукраїнського відкритого фестивалю сучасної пісні “Зоряний дощ” (2001 р.). Важлива роль у вихованні підростаючого покоління належить викладачам Чигиринської дитячої музичної школи.

Але поряд з надбаннями, яких вдалось досягти завдяки ентузіазму та відданості працівників культури району, фінансово-економічна криза, яку переживає наша держава, негативно позначається на цій галузі. Припинено будівництво установ культури у селах Суботові та Топилівці. Нестача фінансів не дозволяє придбати музичні інструменти та книги для бібліотек, 12 закладів культури на 2002 рік потребували капітального ремонту, 13 — поточного. Служителям культури на селі доводиться організовувати дозвілля односельців в холодних приміщеннях, оскільки через відсутність коштів на придбання палива взимку опалюються лише міські заклади культури.

Помітним явищем у культурному житті міста Чигирина стало

створення у 2000 році Чигиринського муніципального оркестру. Керівником оркестру став Василь Григорович Скоп'юк.

Чигиринська централізована бібліотечна система, за даними на листопад 2002 року — об'єднує 27 бібліотек системи Міністерства культури України. Їхні фонди нараховують 338 тисяч примірників документів. Щороку бібліотеки Чигиринщини відвідують понад 22 тисячі читачів.

Обслуговування книгою в районі здійснюють 38 бібліотечних працівників. Це високоосвічені спеціалісти з великим досвідом роботи. Серед них: Козубенко Л.І. — завідувача Трушівецькою бібліотекою-філіалом, Лазуренко Євдокія Афанасіївна — завідувача Суботівською бібліотекою-філіалом, Чаплинська Марія Яківна — завідувача бібліотекою-філіалом с. Орбіта, Сорока Л.В. — завідувача Боровицькою бібліотекою-філіалом. Завжди в пошуках нових форм роботи по обслуговуванню читачів працівники відділів обслуговування

Колектив Чигиринської районної бібліотеки. 2003 р.

Мовчан С.В. та Новік В.П. Понад 30 років передає свій досвід роботи завідувача методичним відділом центральної бібліотеки Коцуренко Тетяна Миколаївна. Серед наставників — Семенова Ольга Костянтинівна — заступник директора по роботі з дітьми, Кобильник Галина Степанівна — редактор відділу комплектування і обробки літератури, Костенко Т.П. — завідувача цим же відділом.

Головну увагу в своїй діяльності бібліотеки Чигиринщини спрямовують на розкриття інформаційно-культурних можливостей установ, рекламування їх діяльності, вивчення та задоволення читачьких інтересів різних груп користувачів, пошук і запровадження нових форм обслуговування. Широко популяризуються книги з питань вивчення історії рідного краю, народознавства. У майже всіх бібліотеках району оформленні стенди: “Люди твої, Чигиринщино”, “Молоді про історію рідного краю”, “Славні сторінки землі Чигиринської”, “З народної криниці”, “Вивчай народні звичаї і обряди, зберігай їх”. Працюють клуби за інтересами “Краєзнавець”, “Рідне слово”, “Клуб любителів поезії”.

Завідуюча Суботівською бібліотекою-філіалом Лазуренко Євдокія Афанасіївна проводить заняття гуртка “Народознавство — наші корені” з відвідувачами бібліотеки. 2002 р.

Щорічно проводяться традиційні свята — тижні дитячої і юнацької книги, Шевченківські читання, історичні години, присвячені великому гетьману України, уродженцю Чигиринщини Богдану Хмельницькому.

Останні 25 років колектив Чигиринської централізованої бібліотечної системи очолює Тетяна Павлівна Яценко.

Незважаючи на всі негаразди, в районні забезпечується утримання кадрового складу закладів культури, виконуються всі основні показники діяльності установ цієї галузі. У цьому немала заслуга керівників культурної сфери району. З 1991 року по 1997 рік відділ культури Чигиринської райдержадміністрації очолював заслужений працівник культури України Микола Маркіянович Кучман, а з 1997 року по лютий 2003 року — Тетяна Миколаївна Сергієнко. 4 березня 2003 року розпорядженням голови Чигиринської райдержадміністрації на посаду начальника відділу культури райдержадміністрації призначено Гузніну Ларису Василівну. З жовтня 2003 року на цій посаді працює Пілявська Ганна Михайлівна.

Схоже, нові цивілізаційні віяння й здобутки потроху добираються й до старої гетьманської столиці Чигирина. У середині листопада місяця 2003 року, за повідомленням Черкаської дирекції ВАТ “Укртелеком”, було змонтовано й здано в експлуатацію перший чигиринський Інтернет-вузол, послугами якого віднині зможуть користуватися 80 місцевих абонентів. Першого ж дня до інтернет-центру були підключені Чигиринський сільськогосподарський технікум та дирекція Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, в подальшому планується під’єднати до вузла мерію, райдержадміністрацію і місцеве лісгосподарське об’єднання.

А ще місто Чигирин зможе тепер похвалитися першою збудованою за часів незалежності церквою. Храм великомучениці Варвари на початку листопада 2003 року освятив владика Софроній, архієпископ Черкаський і Канівський.

Підсумовуючи все вищесказане, можна впевнено стверджувати, що в роки утвердження української державності Чигиринщина стала одним з центрів духовного відродження України, центром формування національної самосвідомості та гордості і патріотизму за свій славний український народ.

2. НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК “ЧИГИРИН”

Національний історико-культурний заповідник “Чигирин” — науково-дослідна, краєзнавчо-просвітницька установа. Створена постановою Ради Міністрів Української РСР від 7 березня 1989 року “Про оголошення комплексу пам’яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником”. У вересні 1995 року заповіднику надано статус — Національного. Розташований він на території Чигиринського району Черкаської області. Включає в себе ряд відділів. Серед них: відділ “Суботівський історичний музей”, відділ “Музей Б. Хмельницького” у м. Чигирині, відділ “Стецівський етнографічний музей”, філіал “Холодний Яр”.

Завданням НІКЗ “Чигирин” є збереження, вивчення і відтворення різноманітних і численних пам’яток Чигиринщини, пов’язаних з історією Чигирини як першої гетьманської столиці України (1649-1678 рр.), з життям і діяльністю Б. Хмельницького, Національною революцією середини XVII століття, Коліївщиною (1768-1769 рр.), перебуванням на Чигиринщині Т.Г. Шевченка; проведення археологічних та історико-

архітектурних досліджень, здійснення музеєфікації та реставрації пам'яток з обов'язковим збереженням і відтворенням історико-культурного та природного середовища, проведення постійної пам'ятко-і природоохоронної роботи.

Одним з пріоритетних напрямків роботи є збереження й відтворення

Межі Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"

народних промислів. В адміністративних межах Чигиринського району сьогодні державою охороняється 105 пам'яток археології, 80 – історії, 13 – природи, 4 – архітектури.

Найвідомішими пам'ятками історії, архітектури та природи, які знаходяться на території НІКЗ "Чигирин", є наступні: *Замкова гора* – пам'ятка садово-паркового мистецтва, яка знаходиться в центральній частині міста Чигирин. Висота гори становить 70 м., площа – 27,5 га. На Замковій горі розташовані відомі пам'ятки історії, архітектури і

монументального мистецтва, що пов'язані з подіями Національної революції середини XVII століття, Чигиринськими походами (1677, 1678 рр.); *Пам'ятник Богдану Хмельницькому на Замковій горі* — величний монумент гетьману України, який височіє на вершині Замкової

*Пам'ятник Богдану
Хмельницькому на Замковій
горі в Чигирині*

гори. Споруджений він у 1967 році. Автори пам'ятника: архітектор — В. Гнезділов, скульптори — М. Вронський і О. Олійник. Загальна висота монумента — 18,6 м; *Кам'яний хрест на Замковій горі* — пам'ятний знак на честь захисників Чигиринської фортеці. Встановлений в 1912 році і має дві меморіальні чавунні дошки. Одна з них присвячена Юрію Богуну та Іллі Сутизі, закатованим польською шляхтою у 1597 році під час придушення повстання під проводом Северина Наливайка. Інша — воєводі Івану Ржевському і полковнику Я. Коробці, які загинули під час облоги Чигирини турецько-татарським військом в 1678 році. На вершині хреста зображено давній герб м. Чигирин. Загальна висота гранітного хреста — 2,6 м; *Бастіон Петра Дорошенка Чигиринської фортеці* — тюремний бастіон який входив у склад

Чигиринської фортеці в другій половині XVII століття. Знайдений під час археологічних розкопок на Замковій горі в 1989-1992 роках. Кам'яний бастіон мав три яруси і призначався для зберігання боєприпасів та розташування стрільців і гармат. Нині ведуться роботи по відтворенню бастіону Дорошенка; *Музейний комплекс — відтворені*

“Присутственні місця” початку XIX століття — музейний комплекс, архітектурна домінанта м. Чигирин, розташований біля підніжжя Замкової гори, в центрі міста. Побудований в 1995 році; *Каплиця Св. Покрови* — місце перепоховання 263 останків людей козацької

*Музей Богдана Хмельницького
в Чигирині. 1995 р.*

доби, (виявлених під час будівництва сучасного музейного комплексу експедицією Інституту археології НАН України у 1993-1994 роках, більшість з яких загинули під час набігів турків і татар у XVII столітті. Перепоховання здійснене 14 жовтня 1995 року. Каплиця збудована в стилі українського бароко в 1995 році в центрі Чигирини. *Музей Богдана*

Хмельницького — перший і єдиний в Україні музей видатного гетьмана. Знаходиться у центрі Чигирини. Відкритий 25 грудня 1995 року. Він складається з 10-ти залів. Існують постійно діючі виставки. Привертають увагу унікальні археологічні знахідки з розкопок Суботівського Замчища, башти П. Дорошенка на Замковій горі, “нижнього міста” Чигирини. Гордістю музею є колекція портретів “Гетьмани України” народного художника України, лауреата Шевченківської премії Данила Нарбута. Музей Богдана Хмельницького є центром наукової роботи, краєзнавчо-патріотичного й духовного виховання молоді в регіоні; *Іллінська церква в Суботові; Кам’яні хрести в Суботові; Замчище Богдана Хмельницького в Суботові; Пам’ятник Богдану Хмельницькому; Три криниці в Суботові; Суботівське городище; Пам’ятник Максиму Залізнику* — пам’ятник видатному ватажкові Коліївщини, встановлений в 1993 році в с. Медведівка Чигиринського району; *Урочище Холодний Яр* — реліктовий лісовий масив площею понад 7 тис. га. З Холодним Яром пов’язано багато сторінок історії України: Коліївщина (1768 р.), Холодноярська республіка часів національно-визвольних змагань (1918-1920 рр.), партизанський рух періоду фашистської окупації (1941-1943 рр.). На території урочища знаходяться пам’ятки археології й архітектури: Мотронинське городище

та курганний могильник (VII-IV ст. до н.е.) і Троїцька церква Мотронинського монастиря (1804 р.).

Серед всіх відділів Національного історико-культурного заповідника "Чигирин" найбільш виділяється відділ "Суботівський історичний музей". Створений в 1989 році відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР з метою збереження пам'яток історії та культури, пов'язаних із життям та діяльністю гетьмана України

Богдана Хмельницького, Національною революцією середини XVII століття, перебуванням на Чигиринщині Т.Г. Шевченка (1843, 1845 рр.) та археологічної пам'ятки європейського значення Суботівського городища (IX-VIII ст. до н.е.). Розташований у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області. Найвідоміші пам'ятки історії, культури та природи, які знаходяться на території Суботівського відділу НІКЗ "Чигирин": *Суботівське городище* — багаточислове городище кінця бронзового віку

*Троїцька церква
Мотронинського монастиря*

і раннього залізного віку. Площа городища — 1,4 га. Під час проведення археологічних розкопок (1950-1970 та 1994-1995 рр.) на городищі виявлені залишки наземних та заглиблених жител із різноманітними зразками кухонного посуду, знаряддя з кістки і каменю, велику кількість уламків ливарних форм. Серед чотирьох скарбів привертають увагу деталі бронзового кінського спорядження, бронзові прикраси, сталевий меч із бронзовим руків'ям. Суботівське городище у пізній чорноліський час було важливим ремісничим центром регіону; *Замчище Богдана Хмельницького* — визначне пам'ятне місце України, як один з осередків державотворення середини XVII століття. Початком будівництва споруд на Замчищі вважається 1616 рік. Займало площу до 3-х га. Замок був оточений ровом і двома рядами валів. У склад укріплень входили одна мурована і три дерев'яні вежі. Головною спорудою на Замчищі був палац (будинок) Б. Хмельницького. В роки Національної революції середини XVII століття суботівське Замчище

стало замиською резиденцією гетьмана України Богдана Хмельницького. Сюди приїздили послы багатьох держав світу, тут вирішувалась доля України. Протягом 50-90-х років XX століття на Замчищі проводились археологічні дослідження експедиціями Інсти-

*Три Криниці в селі Суботів —
пам'ятка історії та природи*

туту археології НАН України. В 1990 році було розчищено фундамент споруди розмірами 11,03 x 9,71 м. Археологи припускають, що це залишки однієї з веж. Донині територія Замчища повністю не досліджена; *Церква Святого Іллі* (1656 р.); *Кам'яні хрести* — пам'ятки історії кінця XVIII століття. Знахо-

дяться на цвинтарі біля Іллінської церкви. Хрести є поховальними пам'ятками. За формою нагадують грецькі хрести і виготовлені з місцевого каменю — пісковика. Саме їх зобразив в 1845 році Т.Г. Шевченко на малюнку “Кам'яні хрести в Суботіві”; *Три криниці* — гідрологічна та історична пам'ятка. Розташовані в долині р. Суба, неподалік від центра с. Суботів. За легендою, ці криниці були викопані в середині XVII століття за наказом Богдана Хмельницького на честь полеглих у битві під Жовтими Водами з польською шляхтою козаків-запорожців. За переказами, біля них був розташований козацький шпиталь; *Пам'ятник Богдану Хмельницькому* — пам'ятник видатному українському полководцю і державному діячу, гетьману України. Споруджений в 1995 році. Автори пам'ятника: архітектор — дійсний член Української академії архітектури — С.К. Кілессо, скульптор — заслужений діяч мистецтв України — Є.М. Кунцевич. Відкритий 23 вересня 1995 року Президентом України Леонідом Даниловичем Кучмою.

Нині на базі Суботівського історичного музею створюється перший в Україні Музей дитини. Завідує нині філією НІКЗ “Чигирин” “Суботівський історичний музей” Гугля Віктор Іванович. Враховуючи велике історико-культурне значення міста Чигирини у процесі

українського державотворення, формуванні національної самосвідомості у вересні 1998 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову “Про заходи щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”.

Президент України наприкінці 2003 року підписав розпорядження про створення історико-архітектурного заповідника “Резиденція Богдана Хмельницького” в місті Чигирині. Окрім того, Леонід Кучма зобов’язав черкаську владу забезпечити розробку і затвердження програми розвитку заповідника на 2004 - 2010 роки.

3. ВІДОМІ ЛЮДИ ЧИГИРИНЩИНИ

Чигиринщина дала нашій державі багато славетних синів і дочок, які силою, вмінням, досвідом і невтомною працею примножували і примножують багатство і велич нашої, нині самостійної Української держави.

На Чигиринщині народилися два Герої Радянського Союзу — Дейнеженко М.Н. та Цвик С.С., сім Героїв Соціалістичної Праці — Бражник В.М., Брюховецький І.Я., Гудзенко П.Г., Міхненко Г.К., Яценко С.С., Цибенко К.О., два герої війни в Афганістані — Ворона М.І. та Гудковський О.І. Більш як двадцятьом особам присвоєно почесні звання (серед них — Авраменко Д.Н., Бебеза Є.Г., Березняк Л.А., Бовдур І.І., Брюховецький Я.М., Демчук Г.І., Загинайко Ф.І., Захарченко І.І., Коваленко В.П., Коваленко Г.М., Конопко Д.Ю., Кубрак П.А., Кучман М.М., Лазоренко В., Литвин М.В., Макаренко В.П., Мартинова Г.П., Мироненко О.Г., Найда О.А., Орленко М.Х., Писаренко І.В., Полтавець В.І., Постригань К.А., Супрун В.І., Сушко З.Ю., Хазін Л.Й., Цебро Н.Л., Чекаль А.М., Шатунов С.Ю., Шмиголь В.А.), а близько двадцяти чигиринчан за невтомну і самовіддану працю було нагороджено високою державною нагородою — орденом Леніна (серед них — Барильченко Ф.П., Вдовенко П.К., Захарченко Л.В., Колісник П.Д., Куць З.П., Кузнєцов Г.Р., Лавріненко П.І., Онищенко О.К., Панченко Й.Й., Раченко В.С., Строгецький В.М., Січовий М.С., Скринько Л.П., Скринько Ф.Г., Тимошенко Н.В., Удодов С.І., Фесенко П.Я., Цонда І.Т., Яковлев О.П.).

Багата Чигиринщина і на науковий потенціал. Саме звідси взяли свій дороговказ у життя багато відомих вчених сучасності. Серед них — вчений в галузі рослинництва Демиденко Т.Т., доктор фізико-математичних наук Доценко Л.І., хімік-аналітик Назаренко В.А., вчений

аграрій Маменко О.М., директор Інституту фізіології рослин і генетики НАН України, академік НАН України Моргун В.В., всесвітньо-відомий професор, Пучківський О.М., доктор фізико-математичних наук Рвачов О.Л., академік Національної Академії Наук України, автор нової математичної теорії (теорії — R - функції) Рвачов В.Л., корифей історичної науки Шевченко І.І., вчений в області математичного забезпечення ЕОМ

*Кандидати історичних наук
Валентин Лазуренко та Тетяна
Чубіна зі своїми науковими
вчителями — академіками Анатолієм
Морозовим (ліворуч) та Миколою
Бушиним (праворуч). 2003 р.*

і автоматизації Ющенко К.Л., відомий історик та правознавець Яковлів А.І.

Нещодавно поповнили ряди наукового потенціалу Чигиринщини молоді вчені-історики, кандидат історичних наук, доцент Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України Чубіна Т.Д. (родом із с. Вершаці) та кандидат історичних наук,

доцент Черкаського державного технологічного університету Лазуренко В.М. (родом із с. Суботів).

Рвачов Володимир Логвинович

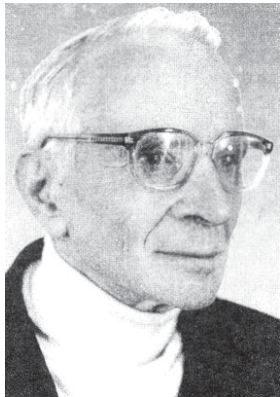
Відомий український вчений в області математики, механіки і кібернетики, академік Національної академії наук України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України, професор, доктор фізико-математичних наук, творець нової наукової школи за методом R-функцій, неархімедовим численням, атомарними функціями і автоматизації програмування.

Народився 21 жовтня 1926 року у місті Чигирині Черкаської області.

У 1960 році в Інституті проблем механіки АН СРСР В.Л. Рвачов захищає докторську дисертацію, присвячену просторовим контактним задачам теорії пружності. У 35 років В.Л. Рвачову присвоєно звання професора.

З 1967 року і до сьогодні керує відділом прикладної математики й обчислювальних методів в Інституті проблем машинобудування НАН України.

У 1972 році В.Л. Рвачов обирається членом-кореспондентом, а в 1978 році – дійсним членом НАН України.

*Володимир
Логвинович Рвачов*

З 1994 року проводить активну роботу в рамках договору про наукове співробітництво між Україною і США. Ряд робіт виконаний разом з Висконсинським університетом (Мадисон) по грантах NATO Linkage grant PST.CLG.976192, HTECH. LG 941352 (NATO), DM1-9522806 National Science Foundation USA, DMII-9502728 USA CAREER. Він є членом американських наукових установ ASME, IEEE, AMS. У 1993 році йому присвоєно звання "Заслужений діяч науки і техніки України". У 1994 році присуджена Соросівська стипендія. 2002 рік – Президент України Леонід Кучма нагородив В.Л. Рвачова орденом князя Ярослава Мудрого.

Ющенко Катерина Логвинівна

Народилася 8 грудня 1919 року в місті Чигирині Черкаської області в сім'ї вчителів.

Відомий учений в області математичного забезпечення ЕОМ і автоматизованих систем обробітку даних.

Після закінчення у 1936 році Чигиринської середньої школи поступила до Середньо-Азіатського державного університету, який успішно закінчила в 1942 році.

З 1941 по 1943 роки працювала робочою Спецвиробництва САДУ (м. Ташкент).

У 1943 році працювала запальником шахти №2 у місті Ангрен Ташкентської області.

У 1943-1946 роках – викладач у середній школі в місті Ташкент та місті Стрий у Львівській області.

З 1946-1950 роки – працівниця Львівського відділу теорій ймовірності Інституту математики Академії Наук України.

У 1950 році отримала вчений ступінь кандидата фізико-математичних наук.

У 1950-1957 роках – старший науковий співробітник Інституту математики Академії Наук України. З 1957 року – по 1990 рік – завідувача відділом Інституту кібернетики імені В. Глушкова (до 1962 року – Обчислювальний центр) Національної Академії Наук України.

*Катерина Логвинівна
Ющенко*

- У 1966 році отримала вчений ступінь доктора фізико-математичних наук.
- З 1976 року – член-кореспондент Академії Наук України.
- У 1978 році – відзначена Державною премією УРСР.
- У 1980 році присвоєно почесне звання – “Заслужений діяч науки Української РСР”.
- З 1990 року по 2001 рік – радник дирекції Інституту кібернетики НАН України.
- З 1992 року дійсний член Міжнародної Академії комп’ютерних наук і систем (1992).
- У 1997 році стала заслуженим Соросівським професором.
- У 2001 році обрана почесним членом Академії Наук Молдавії.
- Померла 15 серпня 2001 року.

Особливої уваги заслуговують нині керівники обласного масштабу, вихідці з Чигиринщини. Серед них – голова Черкаського обласного комітету товариства Червоного Хреста Гретченко Іван Іванович, голова Черкаської обласної профспілки працівників освіти і науки Жалдак Ольга Дем’янівна, начальник УМВС України в Черкаській області Микола Михайлович Пидорич (останній є уродженцем Черкащини, але виріс у селі Чмирівці, що на Чигиринщині).

Гретченко Іван Іванович

Народився 23 вересня 1937 року в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області в сім’ї колгоспників.

У 1945 році пішов до першого класу Суботівської середньої школи Чигиринського району Черкаської області, яку закінчив у 1955 році. Згодом працював робітником на цегельному заводі біля хутора Вдовичений цього ж району, бригадиром та завідуючим фермою в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області.

*Іван Іванович
Гретченко*

З 1958 року по 1960 рік навчався в Черкаському медичному училищі (нині – Черкаський медичний коледж).

Протягом 1977–1983 років навчався у Вищій Партиїній Школі при ЦК КПУ, яку закінчив із відзнакою.

З 1962 року і до сьогодні – голова Черкаського обласного комітету товариства Червоного Хреста.

У 1978 році присвоєно почесне звання “Заслужений працівник охорони здоров’я Української РСР”.

З березня 1998 року і до сьогодні – депутат Черкаської обласної ради від Чигиринщини.

Нагороджений: Почесною відзнакою Президента України орденом “За заслуги” III ступеня (1997); орденом Трудового Червоного Прапора (1987); відзнакою православної церкви за багаторічну самовіддану працю та піклування про соціально малозахищених людей – орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня.

Жалдак Ольга Дем’янівна

Народилася 23 липня 1947 року в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області в селянській сім’ї.

Освіта. Черкаський державний педагогічний інститут (нині – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького) зі спеціальності вчитель біології та хімії (1972).

*Ольга Дем’янівна
Жалдак*

У 1954 році пішла в перший клас Суботівської середньої школи, яку закінчила в 1965 році. З 1965 року по 1969 рік працювала старшою піонервожатою Суботівської середньої школи Чигиринського району Черкаської області.

У 1969 року по 1974 рік працює в Чигиринському районному комітеті комсомолу на посадах: завідуючого відділом комсомольських організацій, другим та згодом першим секретарем районного комітету комсомолу.

У 1974 році обрана секретарем Черкаського обласного комітету комсомолу. Починаючи з 1980 року по 1985 рік обіймала посаду секретаря Соснівського райкому партії міста Черкаси.

З 1985 року очолює Черкаську обласну профспілку працівників освіти і науки.

Нагороджена: значком “Відмінник народної освіти України” (1976); медаллю А.С. Макаренка (1978); знаком Федерації профспілок України “Профспілкова відзнака” (1997); багатьма грамотами Міністерства освіти України, Федерації профспілок України та Черкаської обласної державної адміністрації.

На Чигиринщині народились экс-народні депутати Верховної Ради України – Васюра Іван Іванович, Кривенко Іван Федорович та Титаренко Євдокія Іванівна.

Пишається чигиринська земля і своїми прославленими в різних сферах життя держави особами. Зокрема, командиром партизанського загону в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років Дубовим П.А.,

учасником повстання на панцернику “Потьомкін” (1905) Гасаненком М.Г., захисником Брестської фортеці (червень 1941р.) Дерев’янком А.М., народною артисткою СРСР Клавдією Шульженко, ведучим ТВО “Новини” (Національний телевізійний канал — УТ-1) Козаковим Г.Т., народною артисткою України Кривицькою Л.С., відомим силачем — Куксенком І.К., льотчиком, який повторив в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років подвиг капітана Гастелло — Литвиненком І.П., генеральним писарем гетьмана Української Держави П. Скоропадського Іваном Полтавцем-Остряницею, автором популярної в ХХ столітті пісні “Раскинулось море широко” — Предтечею Ф.С., засновником Стецівського народного музею Прокоф’євим О.М., членом Національної спілки журналістів України, краєзнавцем Руденком О.К., директором Переяслав-Хмельницького Державного історико-культурного заповідника Сікорським М.І., художником, автором більш як 120 картин Кладніцьким М.І., членом Національної спілки журналістів України Головком В.П., директором кінокартин кіностудії імені О. Довженка Терещенком П.П., колишнім ректором Київського інституту театрального мистецтва, професором Чабаненком І.І., доктором філософських наук, професором Шпаком В.Т., директором програм телебачення Черкаської обласної державної телерадіокомпанії “Рось” Немилостивою С.І., директором програм FM (ефірного) радіо “Рось” Черкаської обласної державної телерадіокомпанії Дубовим М.Г., редактором відділу інформації Черкаської обласної державної телерадіокомпанії Чернегою О.П. та багатьма іншими.

*Світлана Іванівна
Немилостива*

Козаков Григорій Тимофійович

Народився 5 вересня 1947 року в селі Стецівка Чигиринського району Черкаської області.

Освіта. Черкаський державний педагогічний інститут (нині — Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького) філологічний факультет (1969 р.).

Здобувши вищу освіту, вчителював на Миколаївщині і Київщині, служив в армії рядовим і офіцером-політпрацівником. Із 1974 по 1976 роки

працював журналістом в редакції Васильківської міськрайонної газети (Київська область).

Із 1976 по 1978 роки – слухач відділення телебачення і радіомовлення Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

З 1978 по 1984 роки працює на відповідальній роботі в головній редакції інформації Українського радіо ("Останні вісті"). З грудня 1984 року на Українському телебаченні в головній редакції інформації ("Актуальна камера") коментатором, спеціальним кореспондентом, заступником головного редактора.

Брав участь у висвітленні подій по ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в травні – червні 1986 року.

Нині – ведучий програм ТВО "Новини" Національної телекомпанії України.

У 1987 році за телефільм-хроніку "Чорнобиль очима журналістів" (разом зі співавтором Олександром Побігаєм) став Лауреатом премії імені Ярослава Галана Спілки журналістів України.

За наполегливу працю в 1997 році присвоєно почесне звання "Заслужений журналіст України".

З вересня 2001 року Григорій Козаков поєднує творчу діяльність у Національній телекомпанії з викладацькою роботою в Київському національному університеті культури і мистецтв. Працює на кафедрі "Майстерність диктора і телеведучого", яка готує майбутніх телезірок України.

Григорій Тимофійович – поет. Автор численних поетичних творів. Ряд його віршів покладено на музику і вони стали піснями, як, приміром, "Баркарола" (композитор О. Злотник), "Мій Чигирин" (автор музики – М. Висота), "Я лечу до весни" (музика І. Дяченка) та інші. Виконують їх професійні митці, самодіяльні художні колективи.

Приємно, що Чигиринщина має такі самобутні таланти, щирі серцем, які приносять славу нашій українській землі.

Григорій Козаков у колі земляків-черкашан. Зліва направо: начальник Відділу освіти Чигиринської РДА Степан Коцуренко, Григорій Козаков, доцент Валентин Лазуренко, головний редактор черкаської обласної соціально-економічної газети "Нова Доба" Сергій Томіленко. м. Київ. Національний Палац "Україна". 30 січня 2004 р.

Шульженко Клавдія Іванівна

Народилася 11 березня 1906 року в селі Гушівці (нині село Вітове) Чигиринського району Черкаської області в бідній селянській сім'ї.

У 1910 році батьки переїхали до Сибіру.

*Клавдія Іванівна
Шульженко*

У 1923 році Клавдія Іванівна переїхала на Україну в місто Харків. З 1928 року вона актриса Харківського драматичного театру. З цього ж року почала виступати на естраді.

З ім'ям Шульженко пов'язане становлення радянської естрадної пісні.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років вона солістка і художній керівник (разом з В.Ф. Кораллі) Ленінградського фронтового джаз-ансамблю. Проводила інтенсивну концертну діяльність, у тому числі у блокадному Ленінграді (лише за перший рік блокади учасниця 500 концертів) перед бійцями, які захищали "Дорогу життя". Грошові збори від ряду концертів були нею передані у Фонд допомоги дітям.

Серед пісень у виконанні Клавдії Шульженко в цей період особливу популярність отримали "Синий платочек" Ю. Перербургського (з новим текстом лейтенанта М. Максимова), "Давай закурим" М. Табачникова, "Не тревожь ты себя, не тревожь" В. Соловйова-Сєдого, "Возьми гитару"; у післявоєнні роки – "Где же вы теперь, друзья-однополчане" В. Соловйова-Сєдого.

У 1971 році удостоєна звання – "Народна артистка СРСР".

Нагороджена: орденами – Червоної Зірки, Леніна, Трудового Червоного Прапора.

Померла у 1984 році.

Багатою є Чигиринщина і на майстрів слова – поетів та прозаїків. Серед них – Головка І., Гончар П., Забіяка С., Петриченко О., Кривець О., Кримський А., Солодар О., Химко А. та інші.

Нині на поетичному горизонті Чигиринщини з'явилась юна поетеса Оксана Ловцова. На початку 2004 року побачила світ її перша поетична збірка "Посмішка райдуги".

Значну роль у забезпеченні функціонування державної влади на Чигиринщині та благоустрою краю відіграли та відіграють її керівники – Дубовий О.М., Братчик В.І, Яременко В.В., Коцуренко С.А., Ключник В.І., Кочмар Г.А., Жовтенко В.В., Корнієнко В.І., О.Г. Лавріненко.

У 2003 році в одному із черкаських видавництв з-під авторського пера доктора історичних наук, професора М.І. Бушина та кандидата

Книга “Черкаський край в особах. 1941-2001”, присвячена Чигиринщині. 2003 р.

історичних наук, доцента В.М. Лазуренка вийшла з друку історико-краєзнавча книга “Черкаський край в особах. 1941-2001. Чигиринщина”. У даному виданні вперше зібрані в єдину книгу матеріали про славетних уродженців Чигиринщини, які прославили рідний край, починаючи з 1941 року та продовжують підносити його велич нині.

Головний задум цієї книжки — спробувати відтворити політичні, а ще більшою мірою психологічні портрети людей у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.), післявоєнні роки та сьогодення. Адже це люди, які на своїх плечах відбудовували народне господарство на рідній землі.

Біографічні дані спресовані у декілька рядів, але за кожним з них — людське життя, нерідко яскраве і талановите,

безжалісно обірване в розквіті сил. І вони для нас назавжди залишаються молодими, чистими душею, сильними духом, красивими у вчинках. Адже пам'ять — частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Той, хто пам'ятає — сильніший, бо він озброєний досвідом минулого.

Працюючи над збором матеріалів для книги “Черкаський край в особах. 1941-2001. Чигиринщина”, автори опирались на матеріали (головним чином, на ті, які на сьогодні є неопублікованими, тобто першоджерела), які були ними почерпнуті із фондів обласного та районних архівів, краєзнавчих музеїв обласного та районного масштабів. У виданні викори-

Презентація книги “Черкаський край в особах. 1941-2001. Чигиринщина” на центральному стадіоні міста Чигирин. 24 серпня 2003 р.

стано спогади та свідчення про видатних персоналій їх рідних, близьких та колег. Також були залучені художньо-публіцистичні матеріали з періодичних, художніх та наукових видань.

Це є перша спроба щиро і просто показати людей, які своєю працею, досвідом та інтелектом робили та продовжують робити чимало корисного для нашої суверенної нині держави і, зокрема, для Чигиринщини. Презентація книжки відбулась 24 серпня 2003 року на центральному стадіоні міста Чигирина.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ:

- 1. Охарактеризуйте діяльність закладів культури Чигиринського району на сучасному етапі.*
- 2. Скільки нині в районі нараховується бібліотечних та клубних установ?*
- 3. Спробуйте перелічити прізвища відомих людей, вихідців з Чигиринщини.*
- 4. Чи правильним є твердження про те, що без відродження культури і духовності народу не можливе відродження економіки?*
- 5. Що ви розумієте під поняттям “історико-культурна спадщина”?*
- 6. Чи є на території вашої місцевості пам’ятки минувшини? Які заходи вживаються для їх збереження?*
- 7. Які види народного і самодіяльного мистецтва поширені у вашому селі (місті)?*
- 8. Назвіть відомих людей своєї місцевості.*
- 9. Розкажіть про особливості святкування 400-літнього ювілею від дня народження гетьмана України Богдана Хмельницького на Чигиринщині у серпні-грудні 1995 року.*
- 10. Охарактеризуйте діяльність НІКЗ “Чигирин”.*
- 11. Хто така Клавдія Іванівна Шульженко? Завдяки чому вона стала відомою особистістю в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років?*
- 12. Хто такий Григорій Тимофійович Козаков?*

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ:

- 1. Про виконання державної програми розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року у Чигиринському районі**

У ЧИГИРИНСЬКІЙ РАЙОННІЙ ДЕРЖАВНІЙ АДМІНІСТРАЦІЇ

Про заходи щодо забезпечення виконання Закону «Про мови в Українській РСР» та Державної програми розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року

**РОЗПОРЯДЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА
УКРАЇНИ В РАЙОНІ**

З метою забезпечення дотримання вимог Закону «Про мови в Українській РСР», виконання Державної програми розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року, затвердженої постановою Ради Міністрів УРСР від 12 лютого 1991 року № 41, розпорядження представника Президента України в Черкаській області № 232 від 25 червня 1993 року, та використання державної мови в усіх сферах суспільного життя.

ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. Управлінням і відділам райдержадміністрації, виконкомам міської і сільських Рад народних депутатів, підприємствам, установам, організаціям.

1.1. До 1 січня 1994 року забезпечити і здійснити повний перехід на ведення діловодства, документації, проведення зборів, засідань, нарад державною мовою.

1.2. До 20 липня 1993 року доповнити кваліфікаційні вимоги до посад у державних установах, підприємствах і організаціях положенням про обов'язок службових осіб володіти державною мовою, на підставі чого виявити рівень знань ними української мови в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків. При необхідності визначити строки та форми оволодіння ними українською мовою.

1.3. До 1 серпня 1993 року згідно із дорученням Президента України від 19 травня 1993 року завершити ліквідацію у державних установах та організаціях символів і атрибутки неіснуючих СРСР та УРСР, звернути при цьому увагу на недопустимість псування архітектурних споруд та пам'ятників.

2. Підприємствам, установам, організаціям до 1 січня 1994 року забезпечити маркування товарів, виготовлення етикеток на товари, що реалізуються на споживчому ринку України, українською мовою.

3. Виконкомам міської та сільських Рад народних депутатів забезпечити до кінця 1993 року подачу назв населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, вулиць, вивісок і назв підприємств, установ і організацій українською мовою.

4. Районному відділу освіти до 1 вересня 1993 року сформувати

оптимальну кількість класів загальноосвітніх шкіл і груп дитячих дошкільних закладів відповідно до національного складу населення.

5. Довести до жителів району, матеріали щодо виконання в районі Закону про мови за допомогою місцевого радіомовлення та газети “Чигиринські вісті”.

Редакції газети дати виклад даного розпорядження.

6. Виконкомам міської та сільських Рад народних депутатів, управлінням і відділам райдержадміністрації, підприємствам, організаціям, установам про хід виконання вимог Закону «Про мови в Українській РСР» і даного розпорядження інформувати райдержадміністрацію до 1 січня 1994 року.

7. Контроль за виконанням даного розпорядження покласти на заступника голови райдержадміністрації Ключника В.І. та організаційно-територіальний відділ райдержадміністрації.

*Представник Президента України В. Яременко,
м. Чигирин,
7 липня 1993 року,
№ 198.*

(Чигиринські Вісті. — 1993. — 17 липня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Коли в Україні було прийнято “Закон про мови в Українській РСР”?
2. Як виконувався “Закон про мови” та Державна програма розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року у Чигиринському районі?
3. Які заходи на виконання розпорядження Представника Президента України в Чигиринському районі Володимира Яременка планувалось провести у районі?
4. Яке ваше ставлення до української мови?

2. Виступ Презедента України Леоніда Даниловича Кучми 23 вересня 1995 року в місті Чигирині з нагоди святкування 400-літнього ювілею від дня народження Богдана Хмельницького

Шановні співвітчизники, дорогі чигиринці та гості цього славетного міста! Завжди і скрізь, в усі часи історію творять мільйони людей. Однак, лише одиниці стають пам'яттю, символами країни і її народу. Це ті, хто істотно вплинув на долю суспільства, визначив його організацію, забезпечив значний поступ держави.

Чільне місце в нашій пам'яті, в нашому загальнонаціональному надбанні по праву належить великому сину великого народу — Богдану Хмельницькому. Звідси — загальнодержавний характер святкування 400-річчя від дня його народження, надання цій події міжнародного звучання.

Людині властиве судити про минуле з точки зору часу, в якому вона живе. І сьогодні, повертаючись думками в добу Богдана Хмельницького, ми ще і ще раз переконуємось — він видатний будівничий Української держави. Це він, спираючись на своїх попередників, на волю народу, і разом з народом відновив українську незалежну державність, започатковану ще Київською Руссю. Це він створив суверенну демократичну козацьку республіку. Це він привів український народ в сім'ю незалежних цивілізованих держав, відкрив йому широку перспективу. Це він витворив нове українське військо. Це він багато зробив для розвитку української дипломатії, завдяки йому було укладено договори України з Швецією, Туреччиною, Молдавією, встановлено дипломатичні стосунки з Францією, Англією, Австрією, Венецією та багатьма іншими державами того часу.

Одним із найзначиміших за наслідками був договір Богдана Хмельницького з Московським царством 1654 року. Звільнившись від численних історичних міфів, якими обросла ця подія протягом трьох з половиною сторіч, маємо підстави стверджувати: державно-правова суть угоди творила легітимні засади входження України в міждержавні стосунки як суб'єкта тогочасного міжнародного права.

Глибокий державницький розум, блискучий дипломатичний хист, організаторський талант і патріотизм в поєднанні з залізною волею та самозреченням в ім'я Вітчизни — усе це зумовило високий злет престижу гетьмана і в народі, і в широкому колі європейських держав. Богдан Хмельницький був одним із найосвіченіших людей того часу: володів щонайменше п'ятьма іноземними мовами, відчував на собі життєдайний вплив ідей європейського відродження, а відтак щиро піклувався долею освіти та культури. Наслідками його діяльності стали неабиякий розвиток архітектури, графіки і книгодрукування. Літератури і театру, освітніх закладів.

Історія не може бути прислужницею політики, тому, пам'ятаючи про визначну роль гетьмана, ми повинні давати повну оцінку його діяльності, оскільки це має виключної ваги значення вже не стільки минулого, а й для майбутнього. Але як би хто не ставився до його діянь, прикладаючи до них мірило сучасних поглядів та понять, не маємо права забувати: для сучасників він був визнаним вождем.

Закономірно і символічно, що широкопланові ювілейні заходи розпочалися на цій святій землі, землі, яка народила для України Тараса Шевченка і Богдана Хмельницького, зокрема в Чигирині, історичне значення якого важко переоцінити. Це мальовниче місце завжди символізувало державність України, її нескореність, славу минувшину. І, що найперше, як державний символ послідовно нищити його ворожі потуги.

Чигирин пережив і занепад, славу і забуття. Занепад міста усвідомлювався як занепад нашої держави: “Спи, Чигирине, нехай гинуть у ворога діти, спи, гетьмане, бо встане правда на сім світі”. Так пророко писав великий Кобзар. І правда встала.

У 1991 році Україна знову вийшла на шлях незалежності, і на цей раз назавжди, навіки. Відродження української державності об’єктивно вимагає відродження першої столиці козацької республіки, про яку з повагою говорила вся Європа. Кожен, хто ступає на цю землю, повинен відчувати себе причетним до великої історії нашого народу, історії, в якій одне із найпочесніших місць належить Богдану Хмельницькому.

Дорогі друзі, відкриваючи це величне свято, як один з важливих заходів, присвячених пам’яті великого гетьмана, хочу повідомити, що я підписав Указ про надання статусу Національного Чигиринському державному історико-культурному заповіднику. Ми прагнемо не лише відтворити і зберегти пам’ять про нашу минувшину, а й зробити його могутнім рушієм нашої держави. Хай 400-річний ювілей видатного будівничого української держави об’єднує нас в незалежному демократичному державотворенні, спонукає до осмислення нашого історичного шляху і сьогодення, поглиблене вивчення помислів та діянь великого гетьмана, якого ще три з половиною століття тому цілком справедливо і заслужено нарекли нашим національним героєм.

(Черкаський край. — 1995. — 28 вересня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. *Яке ваше враження від виступу Президента України?*
2. *Прокоментуйте ваше розуміння наступної цитати з виступу Президента України: “Це мальовниче місце (тобто м. Чигирин) завжди символізувало державність України, її нескореність, славу минувшину”.*
3. *Яким є ставлення Президента України до постаті Богдана Хмельницького?*

3. Про заходи щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” (вересень 1998 року)

Враховуючи велике історико-культурне значення м. Чигирин у процесі українського державотворення, формуванні національної самосвідомості, Кабінет Міністрів України ПОСТАНОВЛЯЄ:

Затвердити заходи щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” (додається).

Міністерству фінансів, Міністерству економіки за поданням Черкаської обласної державної адміністрації, Міністерства культури і мистецтв, Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики передбачити під час підготовки проектів державних бюджетів та державних програм економічного та соціального розвитку України на відповідні роки кошти для фінансування заходів з подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” у межах загального обсягу бюджетних ресурсів.

В. Пустовойтенко,
Прем’єр-міністр України.

Заходами щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” передбачено зокрема завершення реставраційних робіт відтворення бастіону Дорошенка Чигиринської фортеці; завершення робіт з створення експозиції музею Богдана Хмельницького, реконструкція та благоустрій парку біля музею Богдана Хмельницького; завершення реставраційно-ремонтних робіт в Іллінській церкві в с. Суботів; завершення реконструкції, ремонту та будівництва каналізаційних очисних споруд, водомережі та водозабору, котельні житлового масиву, вуличних газопроводів у м. Чигирині.

Перед Держбудом, Мінкультури, Черкаською облдержадміністрацією поставлені конкретні завдання.

На виконання цих робіт виділено 1676 тисяч гривень.

(Чигиринські Вісті. — 1998. — 9 вересня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Чим можна пояснити таку турботу про розвиток соціальної сфери Чигиринщини вищого виконавчого органу нашої держави?*
- 2. Які заходи щодо подальшого соціального розвитку Чигиринщини, передбачено відповідно до вище приведеної постановою Кабміну?*

4. ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ЧИГИРИНЩИНИ

Станом на 1 січня 2000 року природно-заповідний фонд району має 18 об'єктів загальною площею 1225 га, що становить 1% всієї території нашої держави.

На сьогодні в районі функціонують 8 заказників місцевого значення — “Берестово”, “Оля”, Гущівський, Зубівський, Яничанський. У 1999 році створено ботанічний заказник місцевого значення “Білосніжний” та гідрологічний заказник місцевого значення “Старотясминський”.

Має район також 6 державних пам'яток природи місцевого значення. З них — 3 ботанічні (Дуб Максима Залізняка, Дуб “Внук”, Кам'яне дерево) та 3 гідрологічні (Три криниці, Залізнякава криниця і джерело “Дзюркало”).

А ще на Чигиринщині є 2 державні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення — Замкова гора Богдана Хмельницького та міський парк імені Т.Г. Шевченка, одне заповідне урочище — Атаманський парк.

Окрасою Чигиринщини є комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення Холодний яр. З метою збереження, відтворення і ефективного використання унікального природного комплексу та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність, мешканці навколишніх населених пунктів виступили з ініціативою про створення національного природного парку Холодноярський.

Організаційно-правові основи в галузі законодавства про заповідну справу регулює Закон України “Про природно-заповідний фонд України” від 16 червня 1992 року, а також нормативно-правові акти, розроблені на його базі. У 1994 році прийнята Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні до 2005 року. Програмою передбачено, що площа природно-заповідного фонду збільшиться до 4, а в окремих регіонах — до 9-10% їхніх територій.

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Чигирині

У 1997 році наказом Мінекобезпеки України затверджене Положення про Зелену книгу України. Зелена книга є унікальною у світовій практиці. Її положення містять заходи щодо збереження та науково-обґрунтованого відтворення рослинного і тваринного світу, встановлюють відповідний режим їх використання.

Порушення, пов'язані з природно-заповідним фондом, караються штрафом, а повторні — позбавленням волі або виправними роботами.

5 березня 1998 року Постановою Верховної Ради України ухвалено Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки. Нею, зокрема, передбачається створення оптимальної репрезентативної мережі природно-заповідного фонду України резервування у процесі земельної реформи цінних для заповідання природних територій та об'єктів.

(Чигиринські Вісті. — 2000. — 19 січня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

- 1. Скільки на сьогоднішній день у Чигиринському районі функціонує заказників місцевого значення?*
- 2. Які ви знаєте пам'ятки природи місцевого значення, що знаходяться на Чигиринщині?*

5. “Живун”

Ходив Святий апостол Андрій Первозванний по землі, проповідував слово Боже. Він пройшов Малу Азію, Фракію, Македонію, Скіфію, Причорномор'я. Проходив Святий апостол і через наш край, піднімаючись вгору по Дніпру до місцеположення теперішнього Києва.

Як повістує Нестор Літописець, Андрій Первозванний поставив хрест на Київських горах, звернувся до своїх учнів зі словами: “Бачите гори ці? На цих горах засіє благодать Божа, буде місто велике і Бог воздвиже багато храмів”.

Про подорож святого апостола від Херсонеса до Києва по території нашого краю збереглися спогади не тільки в пам'яті народній, у вигляді легенд та переказів, а і в святих місцях, які Бог відмітив своєю благодаттю через Андрія Первозванного.

Як розповідає легенда, записана в Головкивці, Святий апостол з учнями, пройшовши жаркими шляхами Дикого поля, наближалися до Холодного Яру. Вийшли вони на найвище місце, з якого вже й Дніпро-Борисфен виднівся, та й зупинилися відпочити і помилуватись

краєвидом цього місця райського. А літо на той час таке спекотне було, що й річки пересихали. Та не носив з собою Святий Андрій Первозванний баклаг з водою. Було як захочуть люди попити, то вдарить Андрій Первозванний своїм посохом об землю, з того місця і потече джерело з холодною та смачною водою. До того ж вода у такому джерелі була ще й цілющою, бо Бог давав ту воду святу. Сказано було Богом: “Хто буде пити воду, котру я дам йому, того не буде мучити спрага довіку: така вода, котру я дам йому, зробиться в ньому джерелом води, що тече в життя вічне”.

Ось і цього разу, вдарив Святий апостол посохом і потекла з-під кручі жива вода. Стали люди селитись поряд з джерелом і помічати, що коли поп’є хвора людина води з джерела, то одужує, до життя повертається. З того часу і почали джерело називати “Живуном”.

На початку XX століття мало не втратили люди святе джерело. Стояла на пагорбі над джерелом церква висока та красива, на всю округу її видно було. А трохи нижче, поміщик Терещенко, засліплений красою цього місця, вибудував собі дачу.

Та пішов уже “гуляти по Європі привид комунізму”. Виповзли темні сили на свій шабаш, осліпили людей і потекла кров. Відразу грабували награвоване, а що неможливо було понести — палили та руйнували. З дачі Терещенка каміння купа залишилась. А потім взялись за святе — стали храм знищувати. Та спіткала Божя кара всіх руйнівників святині, а в науку решті людей не стало живої води під горою. Висохло джерело. Стали люди Господу молитись, прощення просити. Змилювався Господь знову ожила вода в джерелі, та вже далі від села, в Гайдамацькому парку.

Круглий рік до Живуна натопані стежки. Ідуть люди по святу воду, лікуючи нею внутрішні органи.

А через дорогу від Гайдамацького парку є криниця з цілющою водою. З яких часів викопана, того ніхто не знає, та не раз являлась людям на тому місці Богородиця. Тому й зовуть її криницею Пресвятої Богородиці. Уже багато століть на десяту п’ятницю після святої Пасхи з’їжджаються священики з усієї округи, служать службу Богородиці та освячують воду в криниці. Цією цілющою водою лікують жіночі хвороби та діточок маленьких у ній купають, щоб не хворіли та спали спокійно. Цілющі властивості води підтверджують і лабораторні дослідження: вміст мікроелементів в ній досить широкий і унікальний. Скільки людей зцілилось живою водою із джерела Живун та криниці Пресвятої Богородиці — ніхто ніколи не рахував. Та кожного дня тут

людно, бо свята вода обмиває гріховні нечистоти людини. Це чудо благодаті Божої і його може побачити кожен, хто прийде сюди.

Обидва джерела знаходяться під опікою православної церкви Іоанна Богослова села Головкивки. Тільки вона відбудована на людські пожертвування на місці старої, будівля якої була надто мала. А з літа цього року до храмового комплексу добудовується дзвіниця, яка сягнула вже понад 12 метрів.

(Чигиринські Вісті. — 2000. — 16 грудня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Розкажіть історію (легенду) появи відомого нині на Чигиринщині джерела “Живун”.

6. ЧИГИРИНЩИНА МАЄ СВОЮ СИМВОЛІКУ

Напередодні відзначення чергової, 12-ї річниці Незалежності України сесія районної ради своїм рішенням від 8 серпня 2003 року затвердила символіку Чигиринського району.

ПОЛОЖЕННЯ

*про опис та порядок використання герба
Чигиринського району*

1. ОПИС ГЕРБА

У зеленому полі щита срібна дорога у перев'яз праворуч, яка супроводжується у верхній частині трьома срібними, покладеними хрестоподібно, стрілами, поверненими вістрям догори, і в нижній частині покладеним у балку натягнутим срібним луком з вставленою в чорну тятиву срібною стрілою вістрям догори. У серцевому щитку, поверх всього, в лазуровому полі покладені хрестоподібно золоті булава і пірнач.

Щит обрамований двома гілками дуба з зеленим листям і золотими жолудями з срібною стрічкою внизу поверх кінців гілок, на якій напис лазуровими буквами

“ЧИГИРИНЩИНА”. Щит увінчаний золотою короною з листям дуба і колосків, з прикрашенням посередині у вигляді латинської букви W, яка увінчана вузьким довгим хрестом.

2. ПОРЯДОК ВИКОРИСТАННЯ ГЕРБА

1. Загальні положення.

Герб Чигиринського району є офіційним символом Чигиринського району.

Герб району є геральдично оформленим знаком гідності, історичного та адміністративного значення Чигиринського району, прав органу місцевого самоврядування. Герб району є важливою культурною та історичною пам'яткою. Наявність герба району підкреслює персону, суб'єкт самоврядування, сприяє вихованню у громадян патріотичних краєзнавчих почуттів, освячує єдність поколінь жителів району.

2. Юридичний статус герба.

Герб району затверджений сесією Чигиринської районної ради у вигляді затвердження блазону (геральдичного опису), — що містить вичерпну інформацію про герб, а також додатків до опису герба еталонного повнокольорового та однокольорового (чорно-білого або ікрафіровка) варіантів зображень.

3. Місце зберігання герба.

Еталони повного герба району знаходяться:

- у голови Чигиринської районної ради;
- на збереженні в музеї Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” у постійній експозиції і є доступними для знайомства для всіх зацікавлених осіб. Еталони виконані у кольоровому зображенні. До еталону додається опис повного герба і пояснення символіки.

4. Порядок використання.

4.1. Герб району розміщується:

- на фасаді будинку районної ради;
- в кабінеті голови Чигиринської районної ради;
- в кабінеті голови Чигиринської районної державної адміністрації;
- у залі, де проходять сесії районної ради;
- на стелах при в'їздах у район;
- при виготовленні значків і пам'ятних медалей;
- почесних відзнаках району і на документах до них;
- на конвертах, поштових картках, запрошеннях тощо;
- на об'єктах муніципальної власності;

- під час урочистих церемоній;
- під час проведення свят, на громадському транспорті, вулицях і площах тощо;
- на візитках посадових осіб району;
- у всіх видах наочної агітації та інших випадках, відповідно до пункту 4.4. даного Положення.

4.2. Виконання герба дозволяється в кольоровому, чорно-білому зображенні, а також у різного виду і матеріалу рельєфах, у монументально-декоративній пластиці при умові, що вибраний вид техніки і матеріалу не викривлює знаково-символічну змістовність герба.

4.3. Виключне право на використання герба належить Чигиринській районній раді.

4.4. Кожне використання зображення герба може здійснюватися тільки при наявності погодження районної ради.

4.5. Відповідальність за викривлення зображення (порушення пропорцій, композиції чи кольорового вирішення) несе сторона, з чиєї вини було допущено викривлення при виконанні або тиражуванні зображення герба, дозволених пунктом 4.2 даного Положення.

4.6. При одночасному розміщенні герба Чигиринського району й державного герба герб Чигиринського району розміщується праворуч від Державного герба, якщо стояти до них обличчям.

При одночасному розміщенні герба Чигиринського району з гербом населеного пункту району, гербом (геральдичним знаком) громадської організації, підприємства, установи або організації, герб Чигиринського району розміщується ліворуч від такого герба або геральдичного знаку.

При одночасному розміщенні герба Чигиринського району з гербами населених пунктів району, гербами (геральдичними знаками) громадських організацій, підприємств, установ або організацій герб Чигиринського району розміщується в центрі. Розмір герба (геральдичного знаку) населених пунктів району, громадських організацій, підприємств, установ або організацій, не повинні перевищувати герб Чигиринського району, при цьому герб Чигиринського району не може бути розміщеним нижче інших гербів (геральдичних знаків).

4.7. Порядок виготовлення, використання, зберігання і знищення бланків та інших носіїв зображення герба Чигиринського району встановлюється районною радою.

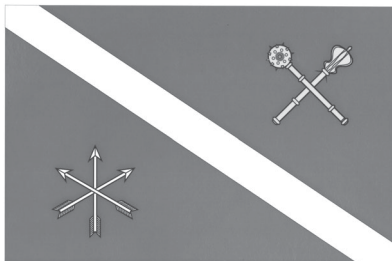
4.8. Контроль за правильним використанням зображення герба Чигиринського району покладається на голову районної ради.

ПОЛОЖЕННЯ

про опис та використання прапора Чигиринського району

1. ОПИС ПРАПОРА

У малиновому прямокутному полотнищі біла вузька діагональна смуга з верхнього древкового кута в нижній кінцевий. У верхній кінцевій частині на відстані $1/3$ від верхньої кромки полотнища і $1/9$ від кінцевої кромки поміщені хрестоподібно золоті булава і пірнач. У нижній древковій частині на відстані $1/3$ від древкової кромки і $1/9$ від нижньої кромки полотнища поміщені зіркоподібно три білі стріли.

Співвідношення розмірів сторін полотнища: 2:3 (висота до довжини); ширина білої діагональної смуги складає $1/7$ ширини полотнища; розміри стріл складають $1/4$ ширини полотнища; розмір лука і стріли складає $1/4$ ширини полотнища.

2. ПОРЯДОК ВИКОРИСТАННЯ ПРАПОРА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

1. Загальні положення. Прапор Чигиринського району є офіційним символом Чигиринського району.

Прапор району — це вексилологічно оформлений знак, що є символом єдності та взаєморозуміння громадян, які мешкають у Чигиринському районі. Прапор складений за певними вексилологічними правилами і виконаний засобами знаково-геральдичної системи. Прапор району є важливою культурною та історичною пам'яткою. Наявність прапора у району підкреслює персону, суб'єкт самоврядування, самостійності, сприяє вихованню у громадян взаєморозуміння, освячує єдність поколінь жителів району.

2. Юридичний статус прапора.

Прапор району затверджений сесією Чигиринської районної ради у вигляді затвердження блазону (вексилологічного опису), що містить вичерпну інформацію про прапор і основні елементи його композиції.

3. Місце зберігання прапора

Еталони прапора району знаходяться:

- у голови Чигиринської районної ради;

- на збереженні в музеї Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” у постійній експозиції і є доступними для знайомства для всіх зацікавлених осіб. Еталони виконані у кольоровому зображенні. До еталонів додається опис і пояснення.

4. Порядок використання.

4.1. Прапор району постійно установлений:

- в кабінеті голови Чигиринської районної державної адміністрації;
- у залі, де проходять сесії районної ради;
- у кабінетах відповідальних посадових осіб органів місцевої влади.

4.2. Прапор району вивішується або піднімається на щоглах (флагштоках):

- під час урочистих церемоній, що проводяться у районі;
- під час проведення свят — в населених пунктах району.

4.3. Прапор району може бути використано у вигляді елемента або геральдичної основи:

- на знаках “Депутат Чигиринської районної Ради”;
- на почесних знаках, що затверджуються в районі;
- у всіх видах наочної агітації та інших випадках, відповідно до пункту 4.6 даного Положення.

4.4. Виконання прапора дозволяється лише в кольоровому зображенні.

4.5. Прапор Чигиринського району є його власністю. Виключне право на використання прапора належить Чигиринському району.

4.6. Кожне використання зображення прапора може здійснюватися тільки при наявності погодження районної ради.

4.7. Відповідальність за викривлення зображення (порушення пропорцій, композиції чи кольорового вирішення) несе сторона, з чиєї вини було допущено викривлення при виконанні або тиражуванні зображення прапора.

4.8. При одночасному розміщенні прапора району з Державним прапором, прапор Чигиринського району не повинен розміщуватися вище Державного прапора, бути більшим за нього розміром. Розміщуватися прапор району повинен праворуч (від глядача) від Державного прапора.

4.9. При одночасному розміщенні прапора району з декількома державними прапорами, прапор Чигиринського району не повинен розміщуватися вище державних прапорів, бути більшим за них розміром. Розміщуватися прапор району повинен праворуч (від глядача) від всіх державних прапорів.

4.10. При одночасному розміщенні прапора району з прапором населеного пункту району, прапором громадської організації, підприємства, установи або організації, прапор Чигиринського району розміщується ліворуч від такого прапора, якщо стояти до них обличчям.

При одночасному розміщенні прапора Чигиринського району з прапорами населених пунктів району, громадських організацій, підприємств, установ або організацій, прапор Чигиринського району розміщується в центрі.

Розмір прапорів населених пунктів району, громадських організацій, підприємств, установ або організацій не повинні перевищувати прапор Чигиринського району, висота підйому прапора Чигиринського району не може бути меншою висоти підйому інших прапорів.

4.11. У дні трауру в верхній частині древка кріпиться чорна стрічка, довжина якої дорівнює довжині полотнища прапора. Прапор Чигиринського району, піднятий на щоглі (флагштоку), приспускається до половини висоти щогли (флагштока).

4.12. Контроль за правильним використанням прапора Чигиринського району, пропорцій і зображення на ньому покладається на голову районної ради.

(Чигиринські Вісті. — 2003. — 17 вересня)

ЗАПИТАННЯ ДО МАТЕРІАЛУ:

1. Розкажіть про особливості символіки Чигиринського району.
2. Опишіть герб та прапор Чигиринського району.

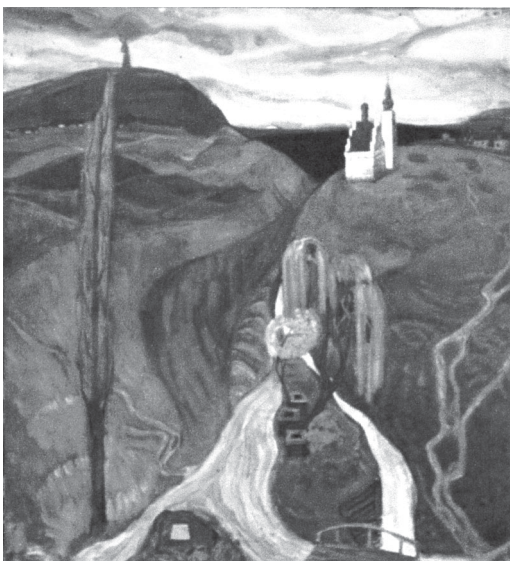
ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ:

- ☑ 19 червня 1992 р. — затвердження сесією Чигиринської районної ради нового герба міста Чигирин
- ☑ 1993 р. — відкриття в селі Медведівка пам'ятника ватажкові Коліївщини (1768 р.) Максимові Залізняку
- ☑ 23 вересня 1995 р. — надання Чигиринському державному історико-культурному заповіднику статусу — Національного
- ☑ 23 вересня 1995 р. — відкриття у селі Суботів Президентом України пам'ятника видатному державотворцеві України Богдану Хмельницькому
- ☑ 14 жовтня 1995 р. — відкриття в місті Чигирин каплиці Покрови Пресвятої Богородиці
- ☑ 25 грудня 1995 р. — відкриття в центрі міста Чигирин першого і єдиного на сьогодні в Україні Музею Богдана Хмельницького

- ☑ 27 березня 2001 р. — в місті Чигирин розпочато закладання Саду Соборності
- ☑ 8 серпня 2003 р. — затвердження сесією Чигиринської районної ради символіки Чигиринського району — герба та прапора

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК:

- **національна політика** — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин
- **менталітет** — (франц. mentalit — склад розуму, світосприйняття); — своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь

Суботів. Художник В. Євич. 70-ті рр. XX ст.

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ ЧИГИРИНЩИНИ

(з найдавніших часів до сьогодення)

2-2,5 млн. р. до н.е. — поява високорозвинених приматів, від яких бере свій початок людина.

100 тис. р. — 10 тис. р. до н.е. — палеоліт.

50-10 тис. р. до н.е. — пізній палеоліт (основний вид діяльності — мисливство; поява родового ладу — матриархату). Виявлення поселень цього періоду біля села Медведівки.

IX-VI тисячоліття до нашої ери — мезоліт.

VI-IV тисячоліття до нашої ери — неоліт.

II-I тисячоліття до н.е. — бронзова доба. Поселення цього періоду відкрито у селах: Боровиця, Бужин, Медведівка, Мельники, Новоселиця, Суботів, Стецівка, Тарасівка, Тіньки, Трушівці.

IX ст. до н.е. — початок залізної доби.

VII-III ст. до н.е. — Скіфська держава. Поселення скіфського періоду виявлено поблизу таких сіл, як: Боровиця, Галаганівка, Мельники, Новоселиця, Полуднівка, Чмирівка, Трушівці.

VI ст. н.е. — велике розселення слов'ян. Ранньослов'янські поселення виявлено у селах: Медведівка, Стецівка, Суботів.

кінець IX — 40 рр. XIII ст. — держава східних слов'ян — Київська Русь.

1569 р. — Люблінська унія. Чигиринщина входить до складу Речі Посполитої.

15 жовтня 1592 р. — надання місту Чигирину Магдебурзького права. Затвердження першого герба міста.

1596 р. — селянсько-козацькі повстання на Чигиринщині. Боротьба за місто Чигирин Ю. Богуна та І. Сутиги.

1613 р. — заснування села Боровиці.

1615 р. — перша згадка про село Рацеве.

1616 р. — засновано село Суботів.

1629 р. — перша згадка про село Мельники.

30-ті рр. XVII ст. — Чигиринщина переходить у володіння магнатів Конєцпольських.

1595-1657 рр. — роки життя Богдана Хмельницького.

1632-1653 рр. — роки життя Тимофія Богдановича Хмельницького.

1638 р. — Чигиринським сотником стає Богдан Хмельницький.

- 1641-1685 рр.** — роки життя Юрія Богдановича Хмельницького.
1648-1676 рр. — Національна революція середини XVII століття.
1648 р. — як військово-адміністративна одиниця утворений Чигиринський полк.
1649-1678 рр. — Чигирин — столиця козацької України.
1650 р. — засновано село Іванівка.
1656 р. — збудовано Іллінську церкву в Суботіві.
1664 р. — перші згадки про село Новоселицю.
1665-1676 рр. — гетьман України Петро Дорошенко.
1667 р. — Андрусівське перемир'я: Медведівка, Мельники, Новоселиця, Суботів та інші населені пункти Чигиринщини увійшли до складу Речі Посполитої.
1664 р. — напад польського карального загону на Суботів та глумління над могилою гетьмана Богдана Хмельницького.
Серпень-вересень 1677 р. — 1-й Чигиринський похід.
Червень 1678 р. — 2-й Чигиринський похід.
1686 р. — “Вічний мир”.
1734 р. — Гайдамацький рух на Чигиринщині.
1768-1769 рр. — Коліївщина.
1800 р. — у Холодному Яру через ветхість розібрано дерев'яну Троїцьку церкву.
1802 р. — Чигирин стає повітовим центром.
1804 р. — на місці зруйнованої Троїцької церкви у Холодному Яру збудовано нову муровану церкву.
1843 р., 1845 р. — перебування на Чигиринщині Тараса Шевченка.
1861 р. — затвердження Олександром II Маніфесту та “Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності.”
1864 р. — в селі Медведівка зведено муровану церкву Успіння Пресвятої Богородиці.
1877 р. — “Чигиринська змова”.
1905-1907 рр. — перша демократична революція в Російській імперії.
1906 р. — початок Столипінської аграрної реформи.
1912 р. — встановлення кам'яних сходів на Замкову гору в Чигирині.
1914-1918 рр. — Перша світова війна.
27 лютого 1917 р. — Лютнева демократична революція.
2 березня 1917 р. — створення Тимчасового уряду.
2-3 жовтня 1917 р. — Перший з'їзд Вільного козацтва в Чигирині.
4 березня 1917 р. — створення Центральної ради.
Січень 1918 р. — встановлення більшовицької влади у більшості сіл Чигиринщини.

29 квітня 1918 р. — державний переворот в Україні. Павло Скоропадський — гетьман Української Держави.

14 листопада 1918 р. — створення Директорії УНР.

1918-1921 рр. — діяльність Холодноярської республіки.

1919-1920 рр. — Чигиринська республіка Свирида Коцура.

1930 р. — Чигиринський повіт включено до Кременчуцької губернії.

1921-1928 рр. — роки нової економічної політики.

1922 р. — Чигирин став районним центром.

1922-1939 рр. — Чигирин у складі Київської губернії.

1923 р. — початок роботи театру імені Воровського в Чигирині.

1923 р. — прийняття рішення влади про закриття Чигиринського дівочого монастиря.

1923 р. — закриття Мотронинського монастиря.

1925 р. — створення Чигиринської дитячої колонії.

1927 р. — вбито останню ігуменю Чигиринського Свято-Троїцького дівочого монастиря Рафаїлу.

1927 р. — початок соціалістичної колективізації сільського господарства.

1931 р. — зруйнування Миколаївського собору у селі Медведівці.

1932-1933 рр. — голодомор в Україні.

1935 р. — зруйновано Михайлівську церкву в селі Суботів.

1937 р. — заарештовані та репресовані уродженці Чигиринщини — Чигирин В.Є., Кримський А.І., Пучківський О.М.

1938 р. — засновано Чигиринський сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку.

1939 р. — розпочав роботу Чигиринський районний вузол зв'язку.

1939-1954 р. — Чигиринський район у складі Кіровоградської області.

22 червня 1941 р. — 9 травня 1945 р. — Велика Вітчизняна війна.

5 серпня 1941 р. — 9 січня 1944 р. — роки німецько-фашистської окупації Чигиринського району.

5 серпня 1941 р. — захоплення села Мельники фашистськими загарбниками. Розграбування хліба, худоби, майна. Перетворення школи та сільського Будинку культури на стайню.

7 серпня 1941 р. — захоплення міста Чигирини німецько-фашистськими загарбниками. Встановлення режиму терору і насильства. Зруйнування міста. Розстріл близько двох тисяч осіб.

7 серпня 1941 р. — окупація німецько-фашистськими агресорами села Суботів. Розстріл 9 жителів села.

10 серпня 1941 р. — захоплення фашистами села Боровиці.

Примусове вивезення до Німеччини 129 боровицьких юнаків і дівчат.

25 серпня 1941 р. — німецько-фашистські загарбники захопили село Медведівку.

2 березня 1943 р. — перебування у селі Матвіївка штабу партизанського з'єднання М.І. Наумова.

Березень 1943 р. — перехід через хутір Буда (підпорядкований с. Мельники) з'єднання партизанів під командуванням Героя Радянського Союзу М.І. Наумова.

18 червня 1943 р. — спалення німецькими загарбниками хутора Буда. Розстріл 82 жителів. Уникли смерті лише п'ять жителів села.

1943 р. — діяльність на території Чигиринського району партизанських загонів імені Суворова (командир Г.М. Володін), імені Дзержинського (командир Є.І. Петров, комісар С.С. Гуров), імені Сталіна (командир П.А. Дубовий), “За перемогу” (командир М.П. Кришталь), “Москва” (командир І.М. Боровиков).

Червень 1943 р. — встановлення зв'язку молоді м.Чигирин з партійно-комсомольською організацією партизанського загону “Москва”. Доставка їм 2-х тонн борошна, 780 кг масла, медикаментів тощо.

18 липня 1943 р. — партизани загону “Москва” підірвали Чигиринську нафтобазу.

1 серпня 1943 р. — напад партизан загону ім. Сталіна на німецький ворожий гарнізон, який розташовувався в селі Медведівка, знищення 95 тонн пального на нафтобазі, зруйнування вузла зв'язку, майстерні, розгром німецької комендатури.

19 жовтня 1943 р. — звірства німецько-фашистських загарбників на хуторі Вдовиченому. Розстріл 476 жителів, спалення 200 хат.

12 грудня 1943 р. — визволення села Суботів частинами 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту під командуванням генерал-лейтенанта І.В. Галаніна.

12 грудня 1943 р. — визволення міста Чигирин від німецьких загарбників.

14 грудня 1943 р. — визволення села Боровиці від фашистських агресорів.

17 грудня 1943 р. — визволення села Іванівки від німецько-фашистських загарбників.

Серпень 1941 р. — грудень 1943 р. — за даний період з Чигиринського району до Німеччини було вивезено 1161 оstarбайтера.

1943 р. — 1945 р. — діяльність на Чигиринщині відділу УПА “Холодний Яр”.

8 січня 1944 р. — визволення села Медведівка від німецьких загарбників частинами 52-ї армії.

8-9 січня 1944 р. — визволення села Мельники від німецьких агресорів частинами 373-ї механізованої стрілецької дивізії 52-ї армії та мельничанськими партизанами.

29 червня 1944 р. — уродженець Чигиринщини Іван Прохорович Литвиненко повторив подвиг Миколи Гастелло.

Початок 1944 р. — відновили роботи в місті Чигирині артілі імені 27-річчя Червоної Армії, “Художекспорт”, райхарчокомбінат, деревокомбінат.

10 квітня 1945 р. — Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу уродженцю села Розсошенці, командир батареї 1-го дивізіону 40-ї гвардійської Новоросійської Червонопрапорної ордена Суворова артилерійської бригади 9-ї гвардійської артилерійської дивізії І-го Українського фронту гвардії капітану Дейнеженко Михайлу Никифоровичу.

1945 р. — присудження Чигиринському району перехідного Червоного прапора Державним Комітетом Оборони СРСР за успішне проведення весняної посівної кампанії.

1946 р. — перейменування хутора Янич у село Іванівка.

1946 р. — перейменування села Мордва в село Красносілля.

1946 р. — за вирощування високих урожаїв цукрових буряків уродженку села Топилівка Гудзенко Параску Григорівну удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці.

1951 р. — утворення із артілі “Більшовик” та “Комінтерн” єдиного колективного господарства “Дружба” (с. Боровиця). Перехід новоутвореного господарства до спеціалізованого виробництва.

Березень 1952 р. — Указ Президії Верховної Ради Української РСР про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці Бражнику Василю Михайловичу, уродженцю села Івківці.

1953 р. — проведення архітектурно-археологічних досліджень в місті Чигирин під керівництвом доктора архітектури Г.Н. Логвина.

1953 р. — проведення в селі Суботів експедицією Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР перших історико-архітектурних досліджень.

1954 р. — встановлення на площі перед приміщенням сільської ради в селі Суботів пам'ятника видатному державотворцеві України Богдану Хмельницькому.

1954 р. — спорудження в місті Чигирині Будинку Рад.

22 травня 1954 р. — присвоєння звання “Народна артистка Української РСР” уродженці міста Чигирин Кривицькій Олександрі Сергіївні, актрисі Львівського державного українського драматичного театру імені М. Заньковецької.

Червень 1954 р. — відкриття меморіальної дошки на місці колишньої резиденції Богдана Хмельницького в місті Чигирин.

Червень 1954 р. — встановлення в Іллінській церкві у селі Суботів символічного гранітного надгробку гетьману України Богдану Хмельницькому (архітектор І. Шмульсон).

1954 р. — встановлення на схилах Замкової гори пам’ятного знаку “Кобзар”.

1954 р. — встановлення кам’яних східців та меморіального каменя біля Трьох Криниць у Суботіві.

1954 р. — встановлення в місті Чигирині на площі перед Будинком Рад пам’ятника В.І. Леніну.

1956 р. — колективне господарство “Серп і Молот” села Медведівка стало мільйонером.

Січень 1957 р. — початок виходу в світ газети “Ленінським шляхом”, засновником якої став орган парторганізації та правління колективного сільськогосподарського господарства імені Б. Хмельницького села Суботів Чигиринського району.

1957 р. — початок роботи “Міжколгоспбуду”. Щорічно на будівництві господарських і культурно-побутових приміщень сіл Чигиринського району він освоював близько 1,5 млн. крб.

1958 р. — присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці за виробництво м’яса та іншої тваринницької продукції уродженцю села Бужин (Тіньки) Яценку Степану Семеновичу.

1958 р. — присвоєння уродженцю села Боровиця Цибенко Костянтину Остаповичу за самовіддану працю та вміле господарське керівництво колективним господарством у Сумській області звання Героя Соціалістичної Праці.

1958 р. — створення з населених пунктів Калантаєво, Кожарок, Адамівки, Рацевого та частини сіл Гушівки і Вітового нового села — Рацеве.

1959 р. — підпорядкування сіл Івківці, Зам’ятниця і Деменці Медведівській сільській раді, та на базі колгоспів цих сіл утворення одного великого колективного господарства ім. Куйбишева з площею орної землі 3060 га.

1959 р. — утворення з населених пунктів Топилівки і Мудрівки, що переселені з території Кременчуцького водосховища нового села — Топилівка.

1959 р. — утворення з населених пунктів Тарасівки, Бужина, Тіньок та Шабельників, що переселені з чаші Кременчуцького водосховища нового села — Тіньки.

1950-1960 рр. — поява в місті Чигирині комбикормового, консервного, холодильного цехів та цеху безалкогольних напоїв, вальцьового млина.

1960 р. — об'єднання трьох артілей села Мельники в одне колективне господарство “Заповіт Леніна”.

1960 р. — початок роботи Чигиринського маслозаводу. Щорічно завод виробляв сиру, вершків, масла та іншої молочної продукції на 1,2 тис. тонн.

1962 — 1990 рр. — розміщення в приміщенні Іллінської церкви в селі Суботів музею-усипальниці Богдана Хмельницького.

1963 р. — перейменування чигиринського колективного господарства. З цього року він почав носити ім'я Т.Г. Шевченка (до 1963 року — ім. В.І. Леніна).

1964 р. — перетворення артілі ім. В. Леніна села Суботів на колективне господарство ім. Богдана Хмельницького.

1964 р. — присвоєння хоровому колективу Чигиринського будинку культури звання самодіяльного народного хору.

1964 р. — перейменування колективного господарства “Заповіт Леніна” села Мельники на колгосп імені Крупської.

9 травня 1965 р. — встановлення на міській площі, біля р. Тясмин в місті Чигирині монументу “Слави”, у знак пам'яті чигиринцям, котрі віддали своє життя на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

1965 р. — присвоєння керівникові хору Чигиринського районного Будинку культури Чекалю Анатолію Миколайовичу почесного звання “Заслужений працівник культури Української РСР”.

1965 р. — початок роботи овочеконсервного заводу в селі Рацеве.

1965 р. — побудова в місті Чигирин автогосподарства з гаражами і майстернями.

1965 р. — початок організації чигиринською районною владою в Троїцькій церкві Мотронинського монастиря (с. Мельники) Музею Коліївщини.

1965 р. — 1973 р. — діяльність на посаді першого секретаря Чигиринського райкому Компартії України Олексія Мусійовича Дубового.

1966 р. — спорудження в центрі села Вершачі на честь загиблих у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років обеліска Слави.

1967 р. — відкриття у приміщенні Стецівської школи історико-краєзнавчого музею села Стецівки (нині — Народний музей).

13 жовтня 1967 р. — відкриття на Замковій (Богдановій) горі в місті Чигирині пам'ятника Богдану Хмельницького (скульптори — М. Вронський, О. Олійник, архітектор — В. Гнезділов).

1967 р. — присвоєння хору Чигиринського районного Будинку культури почесного звання - “Народний самодіяльний”.

1 липня 1968 р. — Указом Президії Верховної Ради Української РСР директору Боровицької середньої школи Міхненко Григорію Кириловичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за заслуги в справі навчання і виховання учнів.

1969 — 1973 рр. — проведення історико-архітектурного дослідження Іллінської церкви в селі Суботів у зв'язку з її реставрацією.

1971 р. — присвоєння звання “Народна артистка СРСР” Клавдії Іванівні Шульженко.

1971 р. — присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці Брюховецькому Івану Яковичу, уродженцю села Головкивка.

1971 р. — проведення археологом Р. Юрою в селі Суботів археологічних досліджень.

1972 р. — Стецівському сільському музею присвоєно звання Народного.

1972 р. — присвоєння агроному колективного господарства “Україна” (с. Тіньки) Дмитру Юхимовичу Конопку почесного звання “Заслужений агроном Української РСР”.

Серпень 1978 р. — відкриття в селі Мельники, неподалік від Троїцької церкви Мотронинського монастиря пам'ятника народним месникам Холодного Яру (скульптор С. Грабовський).

Січень 1979 р. — встановлення біля музею Богдана Хмельницького в селі Суботів декоративних гармат.

Січень 1979 р. — відкриття музею Богдана Хмельницького в селі Суботів у приміщенні Іллінської церкви.

1979 р. — присвоєння головному лісничому Чигиринського лісгоспу Найді Олександрі Андрійовичу почесного звання “Заслужений лісовод Української РСР”.

Серпень 1980 р. — республіканська керівна нарада в місті Чигирині.

29 жовтня 1980 р. — за видатні досягнення у праці Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР бригадиру садової бригади Боровицького колгоспу “Дружба” Івану Івановичу Захарченку присвоєно Державну премію СРСР.

Березень 1984 р. — обрання народним депутатом Української РСР одинадцятого скликання жителя села Суботів, водія місцевого колективного господарства ім. Богдана Хмельницького Кривенко Івана Федоровича.

4 березня 1985 р. — Указом Президії Верховної Ради України вчителю Рацівської середньої школи Цебро Надії Леонідівні присвоєно почесне звання “Заслужений вчитель Української РСР”.

1985 р. — працівниці колективного господарства ім. Богдана Хмельницького (с. Суботів) Кубрак Поліні Антонівні присвоєно почесне звання “Заслужений працівник сільського господарства Української РСР”.

8 грудня 1987 р. — удостоєння бригадира садової бригади Боровицького колгоспу “Дружба” Захарченка Івана Івановича Державної премії Української РСР.

Липень 1988 р. — призначення першим секретарем Чигиринського райкому Компартії України Яременка Володимира Васильовича.

1989 — 1992 рр. — знайдення під час археологічних розкопок в місті Чигирині фундаменту бастіону, відомого як тюремна башта П. Дорошенка.

7 березня 1989 р. — прийняття Радою Міністрів України постанови “Про оголошення комплексу пам’яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником”.

1989 р. — Стецівський етнографічний музей увійшов до складу Чигиринського державного історико-культурного заповідника.

1989 р. — початок діяльності Мотронинського Свято-Троїцького жіночого монастиря.

10 березня 1990 р. — обрання при повторному голосуванні народним депутатом Української РСР по Чигиринському виборчому окрузі №427 Шаповала Володимира Никифоровича.

2 серпня 1990 р. — відновлення в церкві Святого пророка Іллі в селі Суботів богослужіння. Церква належить до УПЦ КП.

28 грудня 1990 р. — відкриття в селі Суботів приміщення новозбудованої двоповерхової середньої школи.

Червень 1991 р. — обрання Яременка Володимира Васильовича головою Чигиринської районної Ради народних депутатів та її виконавчого комітету.

1991 р. — прийняття Кабінетом Міністрів УРСР Постанови № 243 “Про заходи щодо соціального розвитку і впорядкуванню пам’яток та

історичних місць м. Чигирин і Чигиринського району, і якій було визначено об'єм робіт по облаштуванню населених пунктів Чигиринщини”.

Квітень 1992 р. — Яременко Володимир Васильович — представник Президента України у Чигиринському районі.

Липень 1992 р. — обрання головою Чигиринської районної Ради народних депутатів Коцуренка Степана Афанасійовича.

19 грудня 1992 р. — за значний особистий внесок у збагачення і розвиток української національної культури Указом Президента України художньому керівнику фольклорно-етнографічного ансамблю “Козачка” Орленко Марії Хомівні присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”.

1992 р. — видання першого короткого фотопутівника по пам'ятках Чигиринського державного історико-культурного заповідника “Чигирин. Суботів. Холодний Яр”.

1992 р. — встановлення на схилі Богданової гори пам'ятного знаку на честь перебування на Чигиринщині Тараса Шевченка у 1843 і 1845 роках (архітектор Ю.Соміков).

1992 р. — відновлення богослужіння у Троїцькій церкві Мотронинського Свято-Троїцького жіночого монастиря у Холодному Яру.

1992 р. — створення філіалу “Холодний Яр” Чигиринського державного історико-культурного заповідника.

1992 р. — Постановою Кабінету Міністрів України № 254 Чигиринському державному історико-культурному заповіднику надано значення загальнодержавного і переведено у функціонування управління Міністерства культури України.

1993 р. — відкриття у селі Медведівка пам'ятника ватажкові Коліївщини (1768 р.) Максимові Залізняку (скульптор А. Кравченко, архітектор Л. Кондрацький).

1993 р. — створення Міжнародного благодійного фонду відбудови резиденції Богдана Хмельницького в Чигирині (засновник — письменник Дмитро Павличко).

1993 р. — затвердження нової редакції “Положення про Чигиринський державний історико-культурний заповідник”. Створення при заповіднику нового відділу ландшафтно-паркової архітектури “Замкова Гора”.

1993 р. — присвоєння почесного звання “Заслужений працівник охорони здоров'я України” Макаренко Валентині Петрівні.

1993 р. — початок функціонування в селі Суботів медичної амбулаторії.

10 квітня 1994 р. — в результаті повторного голосування Васюра Іван Іванович, голова КСП “Слава” (село Худоліївка) обраний народним депутатом України по Чигиринському виборчому округу №428.

Червень 1994 р. — обрання Яременка Володимира Васильовича головою Чигиринської районної Ради народних депутатів.

1994 р. — розробка спеціалістами Науково-дослідного інституту теорії, історії архітектури і містобудування Держбуду України генерального плану розвитку Мотронинського монастиря.

17 грудня 1994 р. — відкриття в селі Іванівка у приміщенні місцевої школи музею бойової слави.

Вересень 1995 р. — встановлення в Іллінській церкві у селі Суботів черкаськими майстрами під керівництвом І. Фізера нового іконостасу за зразком 1888 року. Зроблений із липової деревини та оздоблений ручним різьбленням. Іконопис зроблено відомим черкаським художником М. Теліженком.

Вересень 1995 р. — призначення Яременка Володимира Васильовича головою Чигиринської районної державної адміністрації.

19-20 травня 1995 р. — проведення в місті Чигирині VIII обласного свята кобзарського мистецтва.

24 серпня 1995 р. — проведення в місті Чигирині VIII обласного фольклорно-етнографічного фестивалю “З глибин народних” присвяченого Дню незалежності України та 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького.

8 вересня 1995 р. — з робочим візитом Чигиринщину, зокрема м. Чигирин та с. Суботів, відвідав Прем’єр-міністр України Євген Марчук.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України старшій медичній сестрі пологово-гінекологічного відділення Чигиринської центральної районної лікарні Березняк Лідії Антонівні присвоєно почесне звання “Заслужений працівник охорони здоров’я України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України заступнику директора Медведівської середньої школи Бегезі Євгену Григоровичу присвоєно почесне звання “Заслужений вчитель України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України виконавцеві робіт Чигиринського районного кооперативно-державного колективного підприємства “Райагробуд” Бовдуру Івану Івановичу присвоєно почесне звання “Заслужений будівельник України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України завідувачому

Чигиринським районним відділом культури Кучману Миколі Маркіяновичу присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України вчителю Чигиринської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 Мироненко Ользі Григорівні присвоєно почесне звання “Заслужений вчитель України”.

23 вересня 1995 р. — директору Чигиринського державного історико-культурного заповідника Полтавцю Василю Івановичу Указом Президента України присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України працівниці комплексу господарства ВСГП “Придніпровське” Постригань Катерині Андріївні присвоєно почесне звання “Заслужений працівник сільського господарства України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України керівникові хору та народного самодіяльного чоловічого ансамблю “Нива” Боровицького сільського Будинку культури Супруну Василю Івановичу присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України водію Чигиринського районного державного підприємства “Райагрохім” Шатунову Сергію Юрійовичу присвоєно почесне звання “Заслужений працівник сільського господарства України”.

23 вересня 1995 р. — Указом Президента України головному агрономові колгоспу “Дружба” (с. Боровиця) Шмиголю Василю Андрійовичу присвоєно почесне звання “Заслужений працівник сільського господарства України”.

23 вересня 1995 р. — надання Чигиринському державному історико-культурному заповіднику статусу — Національного.

23 вересня 1995 р. — відкриття у селі Суботів Президентом України пам’ятника видатному державотворцеві України Богдану Хмельницькому (скульптор Е. Кунцевич, архітектор С. Кілессо).

23 вересня 1995 р. — проведення на районному стадіоні в місті Чигирині Всеукраїнського театралізованого козацького мистецького свята “Гей літав орел” на честь 400-літнього ювілею від дня народження Богдана Хмельницького. Участь в ньому Президента України, Голови Верховної Ради України, ряду міністрів Кабінету Міністрів України, послів зарубіжних держав, гостей із-за кордону.

14 жовтня 1995 р. — відкриття у Чигирині каплиці Покрови

Пресвятої Богородиці (автор С. Кілессо). В каплиці перепоховано 261 поховання, яке було виявлено археологічними розкопками на території сучасного Музею Богдана Хмельницького.

28 жовтня 1995 р. — проведення в холоднороському селі Мельники з ініціативи Українського козацтва, Організації Українських Націоналістів, національного об'єднання “Державна самостійність” та Чигиринської районної державної адміністрації (В. Яременко, С. Коцуренко) урочистого вшанування героїв Холоднороської Республіки (1918-1922 рр.) та встановлення меморіальної плити на честь незламних борців за Українську державу. Освячення меморіальної плити та панахиди провів Святійший Патріарх Всієї України-Руси Філарет.

1995 р. — встановлення в'їзного знаку “Чигиринщина” на трасі Черкаси-Чигирин при в'їзді в Чигиринський район (скульптор — В. Головка).

25 грудня 1995 р. — відкриття в центрі міста Чигирин першого і єдиного на сьогодні Музею Богдана Хмельницького.

1995 р. — вихід у світ поетичної збірки поетів Чигиринщини “Світанки над Тясмином”.

12 березня 1996 р. — розпорядженням голови Черкаської обласної державної адміністрації за № 129 “Про доповнення Списку пам'яток історії та культури області, що перебувають під охороною держави”, згідно якого кілька нових пам'яток НІКЗ “Чигирин” взято на держоблік: територія пізньосередньовічного міста XVI-XVII ст., підземна споруда XVII ст. та Каплиця 1995 року в місті Чигирині; багатощарове городище в селі Суботові, пам'ятник М. Залізняка в Медведівці, 9 поселень епохи бронзи, монастирище і дамба на території колишнього Медведівського Миколаївського монастиря.

14 березня 1996 р. — присвоєння начальнику Чигиринського виробничого управління житлово-комунального господарства Авраменко Дар'ї Назарівні почесного звання “Заслужений працівник сфери послуг України”.

16 серпня 1996 р. — Наказом міністра культури України Д.І. Остапенка за № 419 затверджено “Статут Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”.

22 листопада 1996 р. — прийняття сесією Чигиринської районної ради рішення № 7-3 “Про комплексний план боротьби із злочинністю в районі на 1996-2000 роки”.

1996 р. — створення музейної кімнати льотчика Івана Прохоровича Литвиненка в ЗОШ I-III ступенів № 2 м. Чигирин.

Січень 1997 р. — утворення колегії Чигиринської районної державної адміністрації.

18 лютого 1997 р. — утворення районної організації Аграрної партії України.

Травень 1997 р. — відновлення роботи в місті Чигирин філії фабрики імені Лесі Українки.

Вересень 1997 р. — відкриття в селі Медведівка краєзнавчого музею “Холодний Яр”.

1997 р. — кінним куренем Тернопільського коша в поході на Січ встановлено меморіальну табличку на дзвіниці Іллїнської церкви в честь 350 річчя визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького.

1997 р. — впорядкування могили керівника Холодноярської республіки у 1918-1921 рр. В. Чучупаки.

1997 р. — проведення ремонтних робіт та створення етнографічної експозиції “Українська хата кін. XIX — поч. XX ст.” на Замчищі Богдана Хмельницького у Суботові.

1997 р. — директор Чигиринського державного історико-культурного заповідника Полтавець Василь Іванович став лауреатом Державної премії України.

26 березня 1998 р. — розпорядження голови Чигиринської райдержадміністрації №71 “Про створення районної машинно-технологічної станції”.

29 березня 1998 р. — обрання Подобєдова Сергія Миколайовича народним депутатом України по виборчому округу №197.

Квітень 1998 р. — обрання голови колективного господарства “Дружба” села Боровиця Жовтенка Василя Васильовича головою Чигиринської районної ради.

15-16 квітня 1998 р. — перебування на Чигиринщині Надзвичайного і Повноважного Посла США в Україні Стівена Пайфера.

17 вересня 1998 р. — прийняття Кабінетом Міністрів України постанови № 1314 “Про заходи щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”.

16 жовтня 1998 р. — створення на Чигиринщині колективного об’єднання-асоціації “Богданів край”.

1999 р. — березень 2000 р. — робота на посаді голови Чигиринської районної державної адміністрації Ключника Василя Івановича.

Вересень 1999 р. — відновлення на Чигиринщині роботи двох

промислових підприємств — шляхової будівельної бригади (асфальтний завод) та Іванівського цегельного заводу.

17 листопада 1999 р. — за вагомий особистий внесок у розвиток меліорації і водного господарства екскаваторнику Тясминської ремонтно-експлуатаційної ділянки Коваленку Володимирі Панасовичу присвоєно почесне звання “Заслужений працівник сільського господарства України”.

1999 р. — створення на Чигиринщині ботанічного заказника “Білосніжний”.

30 березня 2000 р. — Указом Президента України Корнієнка Василя Івановича призначено головою Чигиринської районної державної адміністрації.

Травень 2000 р. — визнання “Жінкою року Черкащини-2000” в номінації “Жінка — підприємець, меценат, спонсор” Павленко Катерини Вікторівни, директора Чигиринської виробничо-торговельної фірми “Вікторія”.

Осінь 2000 р. — проведення зовнішньої реставрації Іллінської церкви в селі Суботів (покриття мастикою фінського виробництва стін церкви та дзвіниці).

2000 р. — створення відеофільму про НІКЗ “Чигирин” “Чигиринщина — край заповідний”.

2000 р. — вихід у світ книжки С.К. Кілесса “Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю”, яка присвячена історії, архітектурі та мистецькій спадщині першої гетьманської столиці Чигирини, улюбленої резиденції Богдана Хмельницького в селі Суботіві й Мотронинському Свято-Троїцькому монастирю в Холодному Яру.

2000 р. — впорядкування території джерела “Живун” в Атаманському парку: побудовано капличку і столи, здійснено накриття джерела навісом. Проведено освячення джерела.

2000 р. — створення Чигиринського муніципального оркестру.

2000 р. — знайдення (завдяки дослідженням наукового співробітника А.І. Перепелиці) поховання останньої ігумені Чигиринського Свято-Троїцького монастиря Рафаїли, останки якої будуть канонізовані православною церквою.

27 березня 2001 р. — у місті Чигирин розпочато закладання Саду Соборності.

3-4 жовтня 2001 р. — проведення Національним історико-культурним заповідником “Чигирин” науково-практичної конференції “Історичний феномен Чигиринського краю”.

31 березня 2002 р. — обрання міським головою Чигирина молодого політика Вадима Федоровича Зеленого.

31 березня 2002 р. — обрання народним депутатом України по виборчому окрузі №197 від Смілянського, Кам'янського і Чигиринського районів голову правління Смілянсько-Кам'янського цукровиробничого об'єднання Тимошенка Віктора Анатолійовича.

17 травня 2002 р. — вручення Подяки Кабінету Міністрів України за вагомий особистий внесок у справу охорони та збереження культурної спадщини директору Музею Богдана Хмельницького в місті Чигирин Мартиновій Галині Павлівні.

Серпень 2002 р. — генерального директора НІКЗ “Чигирин” Василя Івановича Полтавця нагороджено орденом “За заслуги” III ступеня.

24 жовтня 2002 р. — згідно наказу ДПА в Черкаській області Володимира Павловича Крохмалю призначено на посаду заступника начальника Кам'янської міжрайонної державної податкової інспекції, начальника Чигиринського відділення.

Листопад 2002 р. — проведення на базі НІКЗ “Чигирин” науково-практичної конференції “Перспективи розвитку Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”: проблеми і дослідження”.

29 листопада 2002 р. — проведення районного свята обдарованої молоді “Сузір'я талантів”.

Грудень 2002 р. — відомий український письменник Юрій Михайлович Мушкетик став почесним громадянином села Медведівки.

14 квітня 2003 р. — Указом Президента України заступнику генерального директора Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” по науковій роботі Галині Павлівні Мартиновій присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”.

Травень 2003 р. — уродженець міста Чигирин Сергій Черкаський став срібним призером світу з кік-боксингу.

6 червня 2003 р. — уродженця села Суботів, кандидата історичних наук, доцента Валентина Миколайовича Лазуренка прийнято у члени Національної спілки журналістів України.

Липень 2003 р. — у селі Тінки відкрито дитячий садочок.

4 – 9 липня 2003 р. — проведення на Чигиринщині, в районі хутора П'ятирічка, IV обласного збору-походу волонтерських загонів дітей та підлітків Черкащини “Обери свій шлях”.

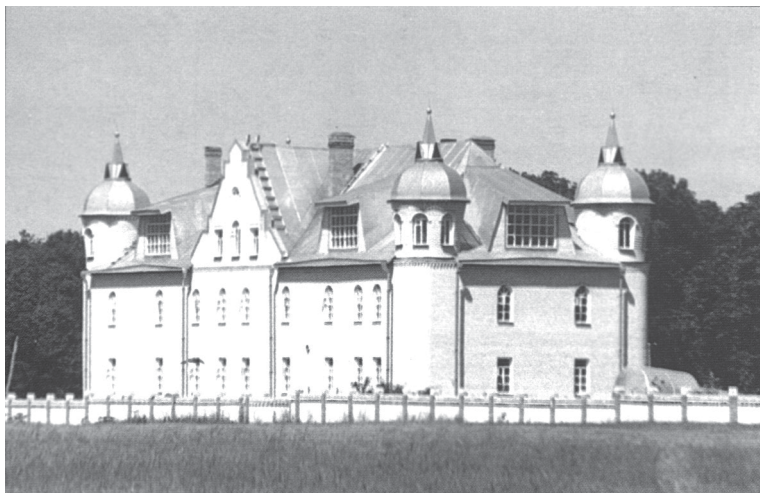
8 липня 2003 р. — проведення в місті Чигирин Першого Всеукраїнського молодіжного симпозіуму гончарного мистецтва “Чигирин - 2003”.

15 липня 2003 р. — Указом Президента України Олексія Григоровича Лавріненка призначено головою Чигиринської районної державної адміністрації.

1-2 серпня 2003 р. — проведення у Чигирині за підтримки Міністерства культури і мистецтв України, Державної служби охорони культурної спадщини та за ініціативою Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” науково-практичної конференції “Свідок козацької слави: погляд крізь століття”, присвячену 350-річниці родового храму Богдана Хмельницького у Суботові — церкви Святого Пророка Іллі.

2 серпня 2003 р. — проведення в селі Суботові урочистої передачі в дар Іллінській церкві дзвону, який, за висновком спеціалістів, звучав із дзвіниці храму з моменту його створення.

8 серпня 2003 р. — затвердження сесією Чигиринської районної ради символіки Чигиринського району — герба та прапора.

Келії Мотронинського монастиря. 2003 р.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Андрійченко Л. Настрій – робочий // Чигиринські вісті. – 1995. – 18 березня.
2. Андрійченко Л. Цвіт освіти району // Чигиринські вісті. – 2003. – 4 жовтня.
3. Аркас М.М. Історія України – Русі. - К., 1994. – 414 с.
4. Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995. – 136 с.
5. Батура Л.А. Гетьманські клейноди і особисті речі Богдана Хмельницького – в Чигирині // Чигиринські вісті. – 2002. – 20 квітня.
6. Батура Л.А. За 50 років населення Чигиринщини може звестись до нуля // Чигиринські вісті. – 2002. – 10 липня.
7. Батура Л.А. "...Хоча душа й не відійшла від крику, хоч доля ще не витерла сльозу" // Чигиринські вісті. – 2002. – 9 листопада.
8. Батура Л.А. 60 – вік зрілий. Саме стільки виповнилося Чигиринському сільськогосподарському технікуму // Чигиринські вісті. – 1998. – 3 жовтня.
9. Білецька О. Він створював археологічну карту Чигиринщини // Чигиринські вісті. – 1997. – 21 травня.
10. Бевзенко І. Зимою 1943-го... // Зоря комунізму. – 1988. – 10 грудня.
11. Бойко О.Д. Історія України. – К., 2002. – 656 с.
12. Броник Г. В ту серпневу ніч // Зоря комунізму. – 1983. – 30 серпня.
13. Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія шевченкового краю: 1939-2002. – Черкаси, 2003. – 233 с.
14. Бушин М.І., Лазуренко В.М. Славетні люди Чигиринщини // Історичний феномен Чигиринського краю. Матеріали науково – практичної конференції Національного історико-культурного заповідника "Чигирин" 3-4 жовтня 2001 року. – К., 2003. – С. 33-35.
15. Бушин М.І., Лазуренко В.М. Черкаський край в особах: 1941-2001. Книга третя. Чигиринщина. – Черкаси, 2003. – 304 с.
16. Бушин М.І., Мащенко І.Ю., Юзвенко В.Ф. Національна символіка України. – Черкаси, 2001. – 48 с.
17. Валовенко М., Фурман І. Чорнобильці живуть поруч // Чигиринські вісті. – 1994. – 26 квітня.
18. Величко Самійло. Літопис. - К., 1991. — Т. 1.
19. Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.). – Черкаси, 1995. – 174 с.
20. Вирок холоднороським отаманам // Чигиринські вісті. – 1995. – 1 листопада.
21. Виступ Л.Д. Кучми // Черкаський край. – 1995. – 28 вересня.
22. Вінярський С. Скіфи Холодного Яру // Нова Доба. – 2002. – 15 жовтня.
23. Вінярський С. Скіфського воїна серед решток древньої фортеці на

Чигиринщині знайшли польські археологи // Вечірні Черкаси. – 2002. – 19 вересня.

24. Владимир Логвинович Рвачев. – Х., 2001. – 59 с.

25. Вчені Черкащини. – Черкаси, 1998. – 144 с.

26. Гавеля М. Про модель стабілізації та розвитку АПК району на 1999-2001 роки // Чигиринські вісті. – 1999. – 20 січня.

27. Герасименко М. Не хлібом одним живе людина, істинно так, коли хліб на столі // Чигиринські вісті. – 1999. – 27 лютого.

28. Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996. – 315 с.

29. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 605 с.

30. Голод 1932 – 1933 років на Черкащині. Документи і матеріали. – Черкаси, 2002. – 224 с.

31. Горб-Дубова Т.П. Лебедина пісня серця. – Черкаси, 2003. – 160 с.

32. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Львів, 1994. – 342 с.

33. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – 524 с.

34. Грушевський М.С. Історія України – Руси. В 11 т. 12 кн. Т. 9. Кн.1. – К., 1996. – 880 с.

35. Гугля В.І. Маєток Хмельницьких в Суботові // Чигиринські вісті. – 1995. – 22 листопада.

36. Гугля В.І. Холодноярський сотник Іван Компанієць // Незборима нація. – 2002. – січень.

37. Гуслистий К. Коліївщина. – К., 1947. – 48 с.

38. Давня історія України. У 2-х книгах. Кн. 1. – К., 1994. – 240 с.

39. Депутати Верховної Ради Української РСР. Одинадцять скликання. – К., 1985.

40. Дмитренко М. Партизани Чигиринщини // Зоря комунізму. – 1980. – 9 травня.

41. Довідник з історії України (А – Я). – К., 2002. – 1136 с.

42. Дожилася Україна...: Нар. творчість часів голодомору і колективізації на Україні. – К., 1993. – 29 с.

43. Дорошина Л. Траурна процесія в Чигирині // Молодь Черкащини. – 1995. – № 43.

44. Дудко О. Окраса циркової арени // Черкаська правда. – 1989. – 5 березня.

45. Духовна спадщина Черкаського краю. Книга друга. – Черкаси, 1997. – 320 с.

46. Духовна спадщина Черкаського краю. Книга третя. – Черкаси, 2000. – 208 с.

47. Економіка Чигиринського району за січень – грудень 2002 року // Чигиринські вісті. – 2003. – 12 лютого.

48. Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2.

49. Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3.

50. Завальнюк К. Людина великої педагогічної сили // Чигиринські вісті. – 1998. – 2 вересня.
51. Замлинський В. Богдан Хмельницький // Володарі гетьманської булави: Іст. портрети. – К., 1994. – С.165 – 189.
52. Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року. Вступне слово Пахаренка Василя // Народна творчість та етнографія. – № 6. – 1991.
53. Зареєстровано народним депутатом України // Чигиринські вісті. – 1998. – 16 травня.
54. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів, 1990. – 360 с.
55. Затоплені села Черкащини // Ділова Черкащина. – 1993. – 12 березня.
56. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – 304 с.
57. Зореносці. – Дніпропетровськ, 1971. – 264 с.
58. З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип. 1. – 494 с.
59. Ізюмов В.І. Українська національна революція XVII століття. – Донецьк, 2001. – 96 с.
60. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – 788 с.
61. Історія Русів. – К., 1991. – 318 с.
62. Історія селянства Української РСР у 2-х томах. – К., 1967. – Т 1.
63. І тішать серце материнською піснею // Чигиринські вісті. – 1999. – 27 лютого.
64. Календар пам'ятних дат Черкащини на 1981 р. – Черкаси, 1980. – 22 с.
65. Капуста В. Творець нашої державності // Чигиринські вісті. – 1995. – 20 вересня; 23 вересня.
66. Капуста В. Чигиринський замок // Чигиринські вісті. – 1995. – 1 лютого.
67. Карпенко Н.М. Вісім подорожей по Черкащині. – Дніпропетровськ, 1978. – 70 с.
68. Кашченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – К., 1992. – 271 с.
69. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000. – 144 с.
70. Кілессо С. Історичні місця Чигиринщини – вчора, сьогодні і завтра // Чигиринські вісті. – 1998. – 18 квітня.
71. Кілессо С. Суботів // Пам'ятки України: Історія та культура. – К., 1994. – № 3. – С. 69-73.
72. Кілессо С. Чигирин – гетьманська столиця // Київська старовина. – 1995. – №5. – С.2.
73. Кірман В. Святі джерела Головкивки // Чигиринські вісті. – 2000. – 16 грудня.

74. Коваль Р. На Покрову, до Чигирина // Чигиринські вісті. – 2002. – 16 жовтня.
75. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К., 2001. – 288 с.
76. Кого обрано сільськими головами // Чигиринські вісті. – 2002. – 27 квітня.
77. Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933. – К., 1992. – 736 с.
78. Корнієнко В.І. 10 років суверенітету і незалежності // Чигиринські вісті. – 2000. – 15 липня.
79. Корнієнко В.І. З вірою у майбутнє України // Чигиринські вісті. – 2002. – 23 серпня.
80. Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – 93 с.
81. Кравець А. В церковь Богдана Хмельницкого в Субботове вернулся колокол, в течении 340 лет считавшийся утерянным // Факты. – 2003. – 5 августа.
82. Кравченко Д. Тайна Богдановой могилы // Днепр вечерний. – 1999. – 21 августа.
83. Краєзнавець Черкащини. – Другий випуск. – Черкаси, 1991. – 88 с.
84. Краєзнавець Черкащини. – Третій випуск. – Черкаси, 1992. – 96 с.
85. Краєзнавство Черкащини. – №6. – Черкаси, 2002. – 128 с.
86. Крамар М. День святині // Земля Черкаська. – 2003. – 8 серпня.
87. Крамар М. Хвилина мовчання під небом вічності // Село і Люди. – 2001. – 2 листопада.
88. Кривець О. Відкрито пам'ятний знак воїнам-афганцям // Чигиринські вісті. – 2002. – 27 лютого.
89. Кривець О. В сірій шинелі рядового... // Чигиринські вісті. – 1999. – 8 травня.
90. Кривець О. "На волю був вихід один – через крематорій", – пригадує колишній в'язень концтабору "Дора" Д.Ю. Конопко // Чигиринські вісті. – 2001. – 11 квітня.
91. Кривець О. Триває закладання Саду Соборності // Чигиринські вісті. – 2001. – 21 квітня.
92. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 408 с.
93. Кукса Н.В. Була в селі Суботіві... // Чигиринські вісті. – 1999. – 24 листопада.
94. Кукса Н.В. Великий Кобзар і Чигиринщина // Чигиринські вісті. – 1997. – 13 березня.
95. Кукса Н.В. Літопис Чигиринського краю // Чигиринські вісті. – 2001. – 6 червня.
96. Кукса Н.В. Перший в Україні Музей Дитини створюється на Чигиринщині, в с. Суботіві // Чигиринські вісті. – 2001. – 19 травня.
97. Кулинич І.М. Богдан Хмельницький та визвольна війна українського народу в дзеркалі німецькомовної літератури // Українська козацька

держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1995. - С. 83 – 88.

98. Кульчицький С. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні., Єфіменко Г. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. - К., 2003. - 192 с.

99. Лазуренко В.М. А тим часом гайдамаки ножі освятили // Земля Черкаська. - 2003. - 20 червня.

100. Лазуренко В.М. Герої Богданового краю // Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.). - Черкаси, 1995. - С. 84-85.

101. Лазуренко В.М. Гомоніла Україна... До 350-річчя Переяславської ради // Соціал - демократ Черкащини. - 2004. - 16 січня.

102. Лазуренко В.М. "Дано з Суботова" // Чигиринські вісті. - 1997 - 13 серпня.

103. Лазуренко В.М. Де народився Богдан? // Земля Черкаська. - 2003. - 11 квітня.

104. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. - Черкаси, 2003. - 160 с.

105. Лазуренко В.М. Іллінська церква // Українське козацтво: Мала енциклопедія. - Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. - С. 179-180.

106. Лазуренко В.М. Національний історико-культурний заповідник "Чигирин" // Українське козацтво. Мала енциклопедія. - К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. - С. 338-339.

107. Лазуренко В.М. Один день в історії України // Земля Черкаська. - 2004. - 16 січня.

108. Лазуренко В.М. Під небом вічності // Земля Черкаська. - 2003. - 1 серпня.

109. Лазуренко В.М. Суботівський історичний музей // Українське козацтво: Мала енциклопедія. - Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. - С. 470.

110. Лазуренко В.М. Трагічна історія церков Чигиринщини (20-30-ті роки ХХ ст.) // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350-річчя храму Б. Хмельницького в с. Суботіві - церкви Святого Пророка Іллі): Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". 1-2 серпня 2003 р. - Черкаси, 2004. - С. 106 – 108.

111. Лазуренко В.М. Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Богдана Хмельницького // Чигиринські вісті. - 1998. - 6 липня.

112. Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Каравани українського степу. - Черкаси, 2004. - 92 с.

113. Лазуренко В.М., Лазуренко Ю.М. Символ української державності // Історичний феномен Чигиринського краю. Матеріали науково -

практичної конференції Національного історико-культурного заповідника "Чигирин" 3-4 жовтня 2001 року. – К., 2003. – С. 103 - 111.

114. Лебеденко Н. Гори ясніш, зоря таланту... // Чигиринські вісті. – 2002. – 7 грудня.

115. Лебеденко Н. Чигирин може стати столицею українського гончарства // Чигиринські вісті. – 2003. – 16 липня.

116. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – 288 с.

117. Лесич А. Заповідні об'єкти Чигиринщини // Чигиринські вісті. – 2000. – 19 січня.

118. Лицарі волі. Книга перша. – К., 1992. – 240 с.

119. Лісовий Ю. Першої Кінної боєць // Зоря комунізму. – 1966. – 27 листопада.

120. Логвин Г.Н. Чигирин-Суботів (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1954. – 72 с.

121. Максимович М. Києвъ явился градомъ великимъ. – К., 1994. – 448 с.

122. Малий словник історії України. – К., 1997. – 464 с.

123. Мельниченко В.М. Історичне краєзнавство. – Черкаси, 2002. – 130 с.

124. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький // Історичні постаті України: Іст. нариси. – Одеса, 1993. – С. 65 - 190.

125. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ, 1990. – 302 с.

126. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки: нариси. – Дніпропетровськ, 1990. – 134 с.

127. Мінаєв М. Ген-ген на обрії Янич... // Чигиринські вісті. – 1994. – 16 квітня.

128. Мірошніченко А. Лине пісня ветеранів // Чигиринські вісті. – 1999. – 27 лютого.

129. Міхненко Г. Шлях героя // Черкаська правда. – 1966. – 19 травня.

130. Морозов А.Г., Лазуренко В.М. Стольний город Чигирин послів зустрічає // Земля Черкаська. – 2003. – 3 жовтня.

131. Морозов А.Г., Лазуренко В.М. Церемоніал прийому іноземних гостей в Чигирині за часів Б.Хмельницького // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2000. – С. 278-282.

132. Назаренко О. Жінка з легенди // Зоря комунізму. – 1990. – 9 травня.

133. Назаренко С. Медичні кадри – наш неоціненний скарб // Чигиринські вісті. – 2003. – 14 червня.

134. Найда О. Зниклі села нашого району // Чигиринські вісті. – 1992. – 17 червня.

135. Найда О. Перший козацький монастир // Чигиринські вісті. – 1992. – 24 жовтня.
136. Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”: історія, сьогодення, майбуття / під ред. Нераденко Т.М. – Черкаси-Чигирин, 2002. – 94 с.
137. Наш рідний край. Випуск 2. – Черкаси, 1992. – 114 с.
138. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина перша. – К., 1993. – 368 с.
139. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина друга. – К., 1995. – 176 с.
140. Не буде забута історія рідного краю, якщо є такі ентузіасти, як в Суботіві // Чигиринські вісті. – 1992. – 24 червня.
141. Невгоденко Г. Селяни розширюють домашні ферми // Чигиринські вісті. – 2002. – 6 лютого.
142. Невгоденко Г. Фермер розширює своє господарство // Чигиринські вісті. – 2002. – 22 травня.
143. Негода М. Холодний Яр. – К., 1971. – 324 с.
144. Олексенко І. Осередок УСДП // Чигиринські вісті. – 1991. – 10 січня.
145. Остапенко Ю. Дзвони Чорнобиля // Чигиринські вісті. – 2003. – 30 квітня.
146. Остапенко Ю. Нові пріоритети освіти // Чигиринські вісті. – 2002. – 31 серпня.
147. Пам'ятки України. – 2002. - №2.
148. Пашкевич Л. Він любив Україну // Чигиринські вісті. – 1997. – 5 лютого.
149. Перепелиця А. На шляху до повернення святині // Чигиринські вісті. – 2002. – 17 серпня.
150. Письменники України у Великій Вітчизняній війні. – К., 1981.
151. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866 – 1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – 488 с.
152. Політична історія України. – К., 2001. – 488 с.
153. Поліщук В.Т. Вінок лавровий, вінок терновий. Репресовані письменники Черкащини. Статті, нариси. – Черкаси, 2000. – 128 с.
154. Поліщук В.Т., Поліщук М.П. Черкащина літературна. – Черкаси, 2001. – 188 с.
155. Поліщук М. Холодноярська республіка // Історичні сторінки газети “Нова Доба”. – 2001. – 12 червня.
156. Полюхович Д. Чи карбував Б.Хмельницький власні гроші // Демократична Україна. – 1995. – 8 квітня.
157. Пономаренко М.Ф. Марко Вовчок і Богданів край // Зоря комунізму. – 1983. – 17 грудня.
158. Пономаренко М.Ф. Хмельниччина на Черкащині // Краєзнавець Черкащини. – Третій випуск. – Черкаси, 1992. – С.6-9.

159. Попованова О. Герб Чигирин // Чигиринські вісті. – 1996. – 24 травня.
160. Потапенко М. Підводна одісея черкаських сіл // Молодь Черкащини. – 1993. – 13 березня.
161. Прийнято районний бюджет – 2002. Не виживання, а розвитку // Чигиринські вісті. – 2002. – 26 січня.
162. Приходько І. У повсякденному пошуку // Зоря комунізму. – 1980. – 13 листопада.
163. Про заходи щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико – культурного заповідника “Чигирин” // Чигиринські вісті. – 1998. – 9 вересня.
164. Про підсумки роботи в тваринництві за 2001 рік та січень 2002 року // Чигиринські вісті. – 2002. – 16 березня.
165. Проценко В.А. Тясмин чекає на вас. – Дніпропетровськ, 1973. – 70 с.
166. Радянська енциклопедія історії України. В 4 т. - Т.4. – К., 1972. – 576 с.
167. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – 352 с.
168. Реєстр усього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О.М. Бодянським. – К., 1994. – 208 с.
169. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К., 1994. – 64 с.
170. Ромашко В. Плідні пошуки археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР в нашому районі // Чигиринські вісті. – 1991. – 17 серпня.
171. Руденко О. Богдан Хмельницький і Чигиринщина // Чигиринські вісті. – 1994. – 31 грудня.
172. Руденко О. Відкрито музей “Холодний Яр” // Чигиринські вісті. – 1997. – 17 вересня.
173. Рябокінь Є. Комендор з “Потьомкіна” // Зоря комунізму. – 1977. – 28 травня.
174. Сальваровський Я.Р. Географія Черкаської області. – Черкаси, 2000. – 64 с.
175. Сандул В. З мріями про рідну землю // Чигиринські вісті. – 2001. – 27 червня.
176. Сандул. В. Письменник з Боровиці // Зоря комунізму. – 1983. – 14 травня.
177. Сандул В. Талановитий вчений // Чигиринські вісті. – 2001. – 19 травня.
178. Світанки над Тясмином. – Черкаси, 1995.
179. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії УПЦ. – Черкаси, 2001. – 400 с.

180. Свято – Троїцький Мотроненський монастирь. – Черкаси, 2000. – 32 с.
181. Сергієнко Т.М. Центри культурного життя зберігають свої традиції // Чигиринські вісті. – 2002. – 3 серпня.
182. Сергієнко Т.М. Щоб не згасло народне мистецтво // Чигиринські вісті. – 2001. – 26 травня.
183. Синяков В., Фесуненко О. Бережуть пам'ять // Чигиринські вісті. – 2001. – 17 лютого.
184. Січинський В. Чужинці про Україну // Вітчизна. – 1991. – №3.
185. Слава Черкащини. – Дніпропетровськ, 1967. – 264 с.
186. Смолій В.А. Б.Хмельницький: політичний і соціальний аспекти діяльності // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1995. – С.3-5.
187. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький очима сучасних істориків // Голос України. – 1995. – 23 вересня.
188. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – 264 с.
189. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1999.
190. Солдатов С. Миру і щасті вам // Зоря комунізму. – 1988. – 10 грудня.
191. Солодар О. Звивисті шляхи Свирида Коцура // Історичні сторінки "Нової доби". – 2002. – 6 серпня.
192. Солодар О. Розсошенці, Мордва, Погорільці // Чигиринські вісті. – 1997. – 23 липня.
193. Солодар О. Чигирин – столиця козацької держави (1648-1678 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1997. – С.139-140.
194. Солодар О. Чигиринщина – центр боротьби за незалежність // Чигиринські вісті. – 1995. – 29 жовтня.
195. Соса П. Козацький дипломат і розвідник // Черкаський край. – 1994. – 29 вересня.
196. Соціально – економічне становище Чигиринського району за січень – грудень 1995 року // Чигиринські вісті. – 1996. – 13 березня.
197. Соціально – економічне становище Чигиринського району за січень – грудень 1998 року // Чигиринські вісті. – 1999. – 3 лютого.
198. Соціально – економічне становище Чигиринського району за січень – вересень 1999 року // Чигиринські вісті. – 1999. – 6 листопада.
199. Соціально – економічне становище Чигиринського району за січень – грудень 2000 року // Чигиринські вісті. – 2001. – 31 січня.

200. Соціально – економічне становище Чигиринського району за січень – грудень 2001 року // Чигиринські вісті. – 2002. – 2 березня.
201. Соціально – економічний розвиток району в I кварталі 1994 р. // Чигиринські вісті. – 1994. – 7 травня.
202. Соціально – економічний розвиток Чигиринського району в 1996 році // Чигиринські вісті. – 1997. – 29 січня.
203. Списокъ населенных местъ Киевской губернии. Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. – Київ, 1900.
204. Статі Л.Д., Бутенко Р.К. Православ'я та український визвольний рух кінця XVI – першій половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1995. – С.96.
205. Створено асоціацію "Богданів край" // Чигиринські вісті. – 1998. – 24 жовтня.
206. Сто найвідоміших українців. – К., 2002. – 592 с.
207. Терновський В. Нове з історії Чигирини // Чигиринські вісті. – 1992. – 20 травня.
208. Трубочанінов С.В., Шевченко Г.С. Історія Черкащини. Частина перша (з найдавніших часів до поч. XX ст.). – Черкаси, 1998. – 20 с.
209. Турик А. Повідомлення окружної виборчої комісії Чигиринського виборчого округу № 427 про результати виборів народного депутата Української РСР // Зоря комунізму. – 1990. – 13 березня.
210. Турик В. Педагог формує майбутнє // Чигиринські вісті. – 1997. – 4 жовтня.
211. Турик В. Фермерство в цифрах і фактах // Чигиринські вісті. – 2003. – 19 червня.
212. Турик О. На нові рубежі виходить промисловість району // Чигиринські вісті. – 2002. – 17 липня.
213. Тютюнник І. Я знав Свирида, його братів і сестер // Чигиринські вісті. – 1992. – 17 червня.
214. Указ Президента України // Чигиринські вісті. – 1995. – 30 вересня.
215. Украинская Советская Энциклопедия. – К., 1982. – Т. 7.
216. Украинский Советский Энциклопедический Словарь. – К., 1988. – Т. 2.
217. Украинский Советский Энциклопедический Словарь. – К., 1989. – Т. 3.
218. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
219. Український Радянський Енциклопедичний Словник. – К., 1967. – Т. 2.
220. Український Радянський Енциклопедичний Словник. – К., 1968. – Т. 3.
221. Улітов А. Де ж прах Богдана Хмельницького // Черкаський край. – 1991. – 29 жовтня.
222. Утворено районну організацію Аграрної партії України // Чигиринські вісті. – 1997. – 26 лютого.
223. Ушета І.І. Стежками Холодного Яру. – К., 1998. – 64 с.

224. Фесуненко О. На ескалатор смерті міг потрапити кожен // Чигиринські вісті. – 1997. – 9 квітня.
225. Фесуненко О. Подвиг завжди залишається подвигом // Чигиринські вісті. – 2000. – 19 лютого.
226. Фесуненко О. Слава Богдану Хмельницькому! Слава Україні! // Чигиринські вісті. – 1995. – 30 вересня.
227. Хто є хто в українській політиці. – К., 1998. – 472 с.
228. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр 3107, арк. 63.
229. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3105, арк. 28.
230. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 7163, арк. 24 – 47.
231. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, справа 2316.
232. Цибульський В.І. Передумови визвольної війни українського народу середини XVII ст. в англомовній історіографії (1945 – 1990 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1994. – С.106-110.
233. Чабан А.Ю. Геополітичне становище Середнього Подніпров'я напередодні Хмельниччини // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. – Київ-Черкаси, 1995 – С. 44-46.
234. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. Книга 1. – Черкаси, 1999. – 188 с.
235. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. Книга 2. – Черкаси, 1999. – 180 с.
236. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я як центр державотворчих процесів у козацьку добу історії України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1994. – С. 60-61.
237. Чабаненко Є. Хору ветеранів – 10 років // Чигиринські вісті. – 1994. – 8 жовтня.
238. Чепурний О.І. Нарис з історії села Трушівець // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – С. 327-333.
239. Черкаська область. Адміністративно – територіальний поділ на 1 квітня 1989 р. – Дніпропетровськ, 1989. – 137 с.
240. Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / за редакцією Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смоля. – К., 2002. – 778 с.
241. Черкаський обласний державний архів. – Ф. 691, оп. 1, спр. 12, арк 76.
242. Черкащина в 2001 році. – Черкаси, 2002. – 10 с.
243. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – Черкаси, 2000. – 208 с.

244. Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921-1925. Збірник документів і матеріалів. – Черкаси, 1962.
245. Черкащина – серце України. – Черкаси, 2004. – 400 с.
246. Чигирин та Суботів. Карта - буклет. – Вінниця, 1997.
247. Чигирин. Суботів. Холодний Яр. Короткий фотопутівник. – К., 1992.
248. Чигиринщина в I кварталі 1995 року // Чигиринські вісті. – 1995. – 13 травня.
249. Шаповалов Р. Зустріч з чорнобильцями // Чигиринські вісті. – 1999. – 28 квітня.
250. Шевченків край. Фотопутівник. – К., 1989. – 264 с.
251. Шевченко Т. Кобзар. - К., 1964. – 616 с.
252. Шлапак В.П., Логвиненко І.І. Чигиринський бір. – Львів, 1999. – 88 с.
253. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
254. Я вернусь... Літературно – публіцистичне видання. – Черкаси, 2000.
255. Яковлівські читання. – Черкаси, 2000. – 85 с.
256. Яременко В.В. Про заходи щодо забезпечення виконання Закону "Про мови в Українській РСР" та Державної програми розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року // Чигиринські вісті. – 1993. – 17 липня.
257. Ярошенко В. Повідомлення окружної виборчої комісії виборчого округу № 197 по виборах до Верховної Ради України // Чигиринські вісті. – 1998. – 4 квітня.
258. Яценко Т. Свято виконуємо заповідь фармацевта // Чигиринські вісті. – 1999. – 18 вересня.

ЗМІСТ

Слово про автора	6
Передмова	9
Вступ	11
Загальні відомості про Чигиринський район	13
Розділ I. Давній період історії України і Чигиринщина	17
Розділ II. Чигиринщина в період виникнення та розквіту ранньофеодальної держави Київської Русі	35
Розділ III. Чигиринський край у другій половині XIV — першій половині XVII століття	41
Розділ IV. Національна революція середини XVII століття і Чигиринщина	59
Розділ V. Чигиринщина наприкінці 70-х років XVII-XVIII століть. Коліївщина	117
Розділ VI. Розвиток краю в XIX столітті	137
Розділ VII. Чигиринщина на початку XX століття	153
Розділ VIII. Українська національно-демократична революція початку XX століття. Чигиринський край у 1917-1921 роках	165
Розділ IX. Чигиринщина між двома війнами (1921-1941 рр.)	225
Розділ X. Чигиринський край у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років	269
Розділ XI. Чигиринщина у 50-ті - 80-ті роки XX століття	303
Розділ XII. Соціально-економічне та політичне становище Чигиринського району в роки Незалежності	333
Розділ XIII. Культурницькі процеси на Чигиринщині в роки Незалежності	376
Хронологія найважливіших подій Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)	423
Використана література та джерела	440

ІНФОРМАЦІЙНІ ПАРТНЕРИ

"Чигиринські вісті" — це ВАША ГАЗЕТА.

- Всі події, новини і факти з життя Чигиринського району.
- Проста доступність і безпосереднє спілкування.
- Історико-краєзнавчі розвідки.
- Літературні твори.

Передплатний індекс - 61602.

"Земля Черкаська" — це: публікації з актуальних проблем життя області; інформація про найважливіші події; історичні розвідки і дослідження; літературні твори, сатира і гумор; діалог з читачами; поради для тих, хто хоче більше знати і вміти; кримінальна хроніка; правовий захист передплатників. Щочетверга у редакції діє "гаряча лінія": з 9.00 до 13.00 читачі і передплатники можуть звернутися до журналістів з усіх питань, які їх турбують. *Передплатний індекс — 30483 (населення) та 23187 (відомча передплата).*

*Розповіді про знаних у світі, але забутих на батьківщині земляків, маловідомі сторінки історії Черкащини, наукові та науково-популярні статті черкаських дослідників, історико-філософські нариси, спогади, цікаві архівні документи – все це ви знайдете на „Історичних сторінках”
“Нової Доби”.*

***“Нова Доба”** – єдина черкаська газета, яка приділяє виняткову увагу історії.*

*Якщо Ви – історик-науковець,
учитель, краєзнавець,
просто любитель історії,
Вам просто необхідно
передплатити
„НОВУ ДОБУ”*

***“Нова Доба”** – газета Ваших упоДОБАнь!*

Передплатні індекси – 41692, 41693, 41694, 41695

Видавнича марка «Ваш Дім»

Майстерна робота за помірну ціну.

Запрошуємо до співпраці науковців, письменників, поетів, творчих людей.

Кожен автор, потрапляючи в наше видавництво, буде прийнятий з теплом і розумінням. Ми йдемо Вам назустріч і намагаємось зробити все, що в наших силах, щоб Ваші проекти були оперативно і якісно надруковані.

**Якість,
оперативність,
професіоналізм.**

18000 м. Черкаси, бул. Шевченка, 266/1, оф. 408
т./ф. (0472) 32-16-87
e-mail: house@uch.net.

**Валентин Миколайович
Лазуренко**

Історія Чигиринщини

(з найдавніших часів до сьогодення)

Навчальний посібник

Технічний редактор
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка
та дизайн обкладинки

*Євген Гордієнко
Юрій Лазуренко
Євген Гордієнко*

Здано до набору 23.12.2003. Підписано до друку 15.06.2004.
Формат 60х84/16. Папір офс. Друк офсет. Гарнітура TextBook.
Умовн. друк. арк. 25,62. Обл. вид. арк. 29,03. Вид. № 001.
Тираж 1000 прим.

*На першій сторінці обкладинки зображено пам'ятник Богдану Хмельницькому
на Замковій горі в м. Чигирин, сучасний герб Чигиринського району (автор
герба: О. Толкушин, художник В. Олексенко) та Троїцька церква
Мотронинського монастиря*

Свідectтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції. Серія ДК №1667 від 29.01.2004 р.

“Ваш Дім”

Видавець Дикий О.О.

18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 266/1, оф. 408
тел./факс: 32-16-87, e-mail: house@uch.net